

પ્રકાશક,

શ્રી પૂનભાઈ હીરાચંદ

શ્રી પૂનભાઈ જૈન ગ્રંથમંડાલ

કાર્યાલય માણેકચોક

અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત ૧૧૦૦.

મુદ્રક :

મુળચંદભાઈ ત્રીકમલાલ ખટેલ

મુર્યપ્રકાશ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ

પાનકાર નાકા અમદાવાદ.

અર્પણ

દાગલગ નાખૂદ થયેલી સર્વધર્મસમલાવની લાવનાને એક વ્રત તરીકે
સ્થાન આપી જેમણે સ્યાદ્વાદનો સદુપયોગ કરવાનું શીખવ્યું છે
એવા પૂ. શ્રી. ગાંધીજીને જૈનધર્મના મૂળભૂત સ્યાદ્વાદનો
આ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ નમ્રલાવે અર્પીએ છીએ

સેવકો

સુખલાલ

અને

બેચરદાસ

અનુક્રમણિકા

સન્મતિપ્રકરણની પ્રસ્તાવના

	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	પ્રતિઓનો પરિચય	૧-૩૪
૧	જૂના જમાનામાં લખવાનાં સાધનો અને પ્રતિનો અર્થ	૧-૭
૧	તાડપત્ર અને ભોજપત્ર	૧
૨	કાગળ	૨
૩	વર્ણુતિરક અને લિપિક્ષક	૨
૪	કંબિકા	૩
૫	દોરો	૩
૬	ગ્રંથી	૪
૭	લિખ્યાસન	૪
૮	છંદણ અને સાંકળ	૪
૯	ભુજબળ અને ફાંટિયું	૪
૧૦	પુસ્તકોની જાતો	૫
૧૧	ગંડી પુસ્તક	૫
૧૨	કચ્છપી પુસ્તક	૫
૧૩	મુદ્રિ પુસ્તક	૫
૧૪	સંપુટ ફલક	૬
૧૫	સૃષ્ટિ પુસ્તક	૬
૧૬	ત્રિપાઠ	૬
૧૭	પંચપાઠ	૬
૧૮	સૂડ	૬
૧૯	પ્રતિ	૬
૨૦	શાહી	૬
૨	લિખ લિખ પ્રાંતની પ્રતિઓ અને તેનું વર્ગીકરણ	૭-૮
૧	સન્મતિની લિખિતપ્રતો	૭
૩	પ્રતિઓના સંકેતો અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ	૮
૪	કાળક્રમ પ્રમાણે વપરાયેલી પ્રત્યેક પ્રતિનો પરિચય	૮-૧૫
૧	બૃં પ્રતિ	૮
૨	લં પ્રતિ	૧૦
૩	વાં પ્રતિ	૧૦
૪	બાં પ્રતિ	૧૧
૫	માં પ્રતિ	૧૨
૬	લાં પ્રતિ	૧૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭ આં પ્રતિ	૧૨
૮ હાં પ્રતિ	૧૩
૯ વિં પ્રતિ	૧૩
૫ પ્રતિઓની લિપિ-અક્ષરો અને અંકો	૧૫
૬ પ્રતિ લખનારાઓએ કરેલી અશુદ્ધિઓ અને લલિયાઓ	૨૨
૭ વાંચનારા અને લખનારાઓએ કરેલા સુધારા	૨૭
૮ પ્રતિઓની લેખનશૈલી અને અમારી સુદ્રણપદ્ધતિ	૨૯
૯ પાઠાંતરોની યોજના અને તેનો ઉપયોગ	૩૧
૨ મૂળકારનો પરિચય	૩૫-૮૨
૧ સમય	૩૫
૨ જીવનસામગ્રી	૪૪-૬૦
૧ પ્રભાવકચરિત્રગત પ્રબંધનો સાર	૪૫
૨ પ્રબંધોની હકીકતોમાં વધઘટ	૫૧
૩ વિચારવા લાયક સુદ્ધાઓ અને તેની ચર્ચા	૫૨
૩ સિદ્ધસેન અને ઇતર આચાર્યો	૬૦-૭૭
૧ કુંદકુંદ અને ઉમાસ્વાતિ	૬૧
૨ પૂજ્યપાદ અને સમંતભદ્ર	૬૪-૬૭
૧ પૂજ્યપાદ	૬૪
૨ સમંતભદ્ર	૬૪
૩ મધ્વવાદી અને જિનભદ્ર	૬૭-૭૪
૧ મધ્વવાદી	૬૭
૨ જિનભદ્ર	૬૮
૪ સિંહલમાત્રમણ, હરિભદ્ર અને ગંધહસ્તી	૭૪-૭૫
૧ સિંહલમાત્રમણ	૭૪
૨ હરિભદ્ર	૭૪
૩ ગંધહસ્તી	૭૫
૫ અકલંક અને વિદ્યાનંદી	૭૫
૧ અકલંક	૭૫
૨ વિદ્યાનંદી	૭૫
૬ શીલાંક, વાદિવેતાળ શાંતિસૂરિ અને વાદિદેવ	૭૬
૭ હેમચંદ્ર અને યશોવિજય	૭૭
૧ હેમચંદ્ર	૭૭
૨ યશોવિજય	૭૭
૪ સિદ્ધસેન અને જૈનતર આચાર્યો	૭૮-૮૨

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ નાગાર્જુન, મૈત્રેય, અસંગ અને વસુબંધુ	૭૮-૭૯
૧ નાગાર્જુન	૭૮
૨ મૈત્રેય અને અસંગ	૭૮
૩ વસુબંધુ	૭૯
૨ અશ્વઘોષ અને કાલિદાસ	૭૯
૩ દિગ્નાગ અને શંકરસ્વામી	૮૦-૮૧
૧ દિગ્નાગ	૮૦
૨ શંકરસ્વામી	૮૧
૪ ધર્મકીર્તિ અને ભામહ	૮૧
૩ ટીકાકારનો પરિચય	૮૨-૮૫
૧ પ્રશસ્તિઓ પ્રમાણે શિષ્ય પરિવાર	૮૫
૪ મૂળ અને ટીકાગ્રંથનો પરિચય	૮૬-૧૦૨
૧ શાબ્દિક સ્વરૂપ	૮૭-૯૩
૧ નામ	૮૭
૨ ભાષા	૯૦
૩ રચનાશૈલી	૯૦
૪ પરિમાણ	૯૧
૫ વિભાગ	૯૨
૨ આાથક સ્વરૂપ	૯૩-૧૦૨
૧ અનેકાંત	૯૪-૯૭
૧ સ્વરૂપ વ્યાખ્યા	૯૪
૨ ઐતિહાસિક વિકાસ	૯૪
૩ સરખામણી	૯૬
૨ સંબંધી વિષયો	૯૭-૧૦૨
૧ ફલિત વાદો	૯૭
૨ દર્શનજ્ઞાનમીમાંસા	૧૦૦
૩ અનેકાંતની ખૂબી અને એકાંતની ખામી	૧૦૧
૫ બત્રીશીઓનો પરિચય	૧૦૩-૧૧૫
૧ સ્તુત્યામક	૧૦૬
૨ સમીક્ષાત્મક	૧૧૧
૩ દાર્શનિક અને વસ્તુચર્યાત્મક	૧૧૨
૬ પ્રસ્તાવનાના વિશેષ શબ્દોનો કોશ	૧૧૭

સન્મતિપ્રકરણનો અનુવાદ

વિષય

પૃષ્ઠાંક

૧ પ્રથમ કાંડ

૧-૨૪

૧	અસાધારણ ગુણોના કથન વડે શાસનની સ્તુતિ કરવારૂપ મંગલ	૧
૨	ઉદ્દેશ જણાવવા પૂર્વક પ્રકરણ રચવાની પ્રતિજ્ઞા	૧
૩	પ્રકરણના પ્રતિપાદ્ય મુખ્ય વિષયનો નિર્દેશ	૨
૪	દ્રવ્યાસ્તિક નયના ભેદો	૨
૫	ઋણુસૂત્રના ભેદો	૩
૬	નિક્ષેપોમાં નયયોજના	૪
૭	બન્ને નયોનો વિષય એકમેકથી ભુદો નથી જ એવી ચર્ચાનો ઉપક્રમ વચન પ્રકારોમાં નયયોજના	૫
૮	એક નયના વિષયમાં બીજા નયના પ્રવેશનું સ્વરૂપ	૬
૯	બન્ને નયના વિષયના મિશ્રિતપણાની ચર્ચાનો ઉપસંહાર	૬
૧૦	બન્ને નયો એક બીજાના વિષયને કેવી રીતે ભુએ છે તેનું કથન	૭
૧૧	બન્ને નયો એક જ વસ્તુનાં કેવાં કેવાં લિન્ન રૂપોને સ્પર્શે છે તેનું કથન	૭
૧૨	સત-સંપૂર્ણ વસ્તુનું લક્ષણ	૭
૧૩	બન્ને નયો છૂટા છૂટા મિથ્યાદષ્ટિ કેમ બને છે તેનો ખુલાસો	૮
૧૪	બન્ને નયોમાં યથાર્થપણું કેવી રીતે આવે છે તેનો ખુલાસો	૮
૧૫	મૂલ નયો સાથે ઉત્તર નયોની સમાનતાનું કથન	૯
૧૬	ઉત્તર નયોમાં સંપૂર્ણ સદગ્રાહી કોઈ એક નય નથી એવું ફરી કથન	૯
૧૭	કોઈ પણ એક નયના પક્ષમાં સંસાર, સુખદુઃખસંગંધ, ગંધ, મોક્ષ આદિ ન જ ધટી શકે એવું કથન	૯
૧૮	એ જ નયો ક્યારેક સમ્યગ્દષ્ટિ હોતા નથી અને ક્યારેક હોય છે તેના કારણનું દષ્ટાંતદ્વારા સમર્થન	૧૦
૧૯	દષ્ટાંત મૂકવાની સાર્થકતા સાબિત કરવા તેના ગુણોનું કથન	૧૧
૨૦	સાપેક્ષપણું ન હોય તો મિથ્યાદષ્ટિ જ છે એ વસ્તુનું કેટલાક પ્રસિદ્ધ વાદોદ્વારો સ્પષ્ટીકરણ	૧૨
૨૧	અનેકાંતસ મર્યાદા અને તેની વ્યવસ્થા કેમ કરે તેનું કથન	૧૨
૨૨	બન્ને મૂલ નયોની વિષયમર્યાદા	૧૩
૨૩	ભેદનું વિશેષ વર્ણન	૧૩
૨૪	એક જ દ્રવ્ય અનેક કેમ બને છે તેનો ખુલાસો	૧૪
૨૫	અંજનપર્યાયનો દાખલો	૧૪

વિષય

પૃષ્ઠાંક

૨૬	વ્યંજન પર્યાયમાં એકાંત અભિનયપણું સ્વીકારતાં શો દોષ આવે તેનું કથન	૧૫
૨૭	ચાલુ દાખલામાં વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાયનું સ્પષ્ટપણું પૃથક્કરણ	૧૫
૨૮	એકાંત માન્યતાવાળામાં અશાસ્ત્રસત્વ દોષનું કથન	૧૫
૨૯	સાત ભાંગાનું સ્વરૂપ	૧૬
૩૦	અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાયમાં સાત ભાંગાઓની વહેંચણી	૧૮
૩૧	કેવલ પર્યાયાર્થિક નયની દેશના એ પૂર્ણ નથી એવું કથન	૧૯
૩૨	કેવલ દ્રવ્યાર્થિક નયની દેશનાનું જે વક્તવ્ય છે તેનું યુક્તિ વડે કથન	૧૯
૩૩	ખરી રીતે પુરુષ કેવા સ્વરૂપવાળો છે તેનું કથન અને તે દ્વારા જીવના સ્વરૂપનો નિશ્ચય	૧૯
૩૪	જીવ અને પુદ્ગલના કથયિત્ ભેદભેદનું સમર્થન	૨૦
૩૫	જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યના ઓતપ્રોતપણાને લીધે કેવા કેવા શાસ્ત્રીય વ્યવહારો થયા છે તેનું કથન	૨૨
૩૬	અમુક તત્ત્વ બાહ્ય છે અને અમુક આભ્યંતર છે એવા વિભાગ વિષે ખુલાસો	૨૨
૩૭	પ્રત્યેક નયની દેશના પ્રમાણે શું શું ફલિત થાય છે તેનું કથન	૨૩
૩૮	જ્ઞેન દષ્ટિની દેશના કેવી છે તેનું કથન	૨૩
૩૯	જ્ઞેન દષ્ટિની દેશનામાં અપવાદને પણ સ્થાન છે તેનું કથન	૨૪

૨ દ્વિતીય કાંડ

૩૩—૫૪

૧	દર્શન અને જ્ઞાનનું પૃથક્કરણ	૩૩
૨	એક જ વિષયપરત્વે દર્શનકાળમાં અને જ્ઞાનકાળમાં શો શો તફાવત હોય છે તેનું કથન	૩૩
૩	દર્શન અને જ્ઞાનના સમયભેદની મર્યાદાનું કથન	૩૪
૪	સમાલોચના માટે આગમિક ક્રમવાદી પક્ષનો ઉલ્લેખ	૩૫
૫	સમાલોચના માટે સહવાદી પક્ષનો ઉલ્લેખ	૩૬
૬	વિરોધિપક્ષને પ્રશ્ન કરી સિદ્ધાંતનો ઉપન્યાસ	૩૭
૭	વિરોધિપક્ષ સામે સિદ્ધાંતીએ મૂકેલા દોષો	૩૮
૮	ક્રમવાદી પક્ષે કરેલો ખ્યાવ અને તેનો સિદ્ધાંતીએ આપેલો ઉત્તર	૪૦
૯	પૂર્વ દષ્ટાંતનું વિશદીકરણ અને ઉપસંહાર	૪૧
૧૦	આગમવિરોધનો પરિહાર	૪૧
૧૧	સ્વપક્ષમાં આવતી આશંકાનું સિદ્ધાંતીદ્વારા સમાધાન	૪૨
૧૨	એક છતાં ભિન્ન કહેવાનું બીજું કારણ	૪૩
૧૩	એકદેશિમતનું વર્ણન	૪૩
૧૪	એકદેશીએ આપેલ દષ્ટાંતની સમાલોચના	૪૪
૧૫	સિદ્ધાંતીનો ખુલાસો	૪૫

વિષય

પૃષ્ઠાંક

૧૬	અતિપ્રસંગનું નિવારણ	૪૬
૧૭	કરેલું વ્યવસ્થા માટે વિશેષ ખુલાસો	૪૭
૧૮	શ્રુતગ્નાન દર્શન કેમ ન કહેવાય? એ શંકાનો ઉત્તર	૪૭
૧૯	અવધિદર્શનની વ્યવસ્થા	૪૮
૨૦	એક જ કેવળ ઉપયોગમાં જ્ઞાત-દર્શન શબ્દની ઉપપત્તિ	૪૮
૨૧	શાસ્ત્રમાં આવતા વિરોધનો પરિહાર	૪૮
૨૨	શ્રદ્ધાઅર્થમાં વપરાતા દર્શન શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ	૪૯
૨૩	સાદિઅપર્યાવસિત શબ્દમાં થએલી કાઠની બ્રાંતિનો ઉલ્લેખ અને તેનું નિવારણ	૫૦
૨૪	જીવ અને કેવલના ભેદની આશંકા અને તેનું દૃષ્ટાંતપૂર્વક નિરસન	૫૨
૨૫	અભિન્ન પર્યાયોની ભિન્નતાનું ઉપપાદન	૫૪

૩ તૃતીય કાંડ

૫૫—૯૬

૧	સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્નેના પરસ્પર અભેદનું સમર્થન	૫૫
૨	પ્રતીત્યવચન કોને કહેવાય અને તે શા માટે?	૫૬
૩	એક વસ્તુમાં અસ્તિત્વના અને નાસ્તિત્વનાની ઉપપત્તિ	૫૭
૪	એક જ પુરુષમાં ભેદાભેદની વ્યવસ્થા	૫૮
૫	દ્રવ્ય અને ગુણના ભેદવાદનો પૂર્વપક્ષરૂપે નિર્દેશ	૫૯
૬	દ્રવ્ય અને ગુણના ભેદના નિરાસ પ્રસંગે ગુણ અને પર્યાયના અભેદની ચર્ચા	૫૯
૭	દ્રવ્ય અને ગુણના એકાંત અભેદવાદીનું જ વિશેષ કથન	૬૩
૮	સિદ્ધાંતીનું કથન	૬૩
૯	એકાંત અભેદવાદીનો ખ્યાલ	૬૩
૧૦	સિદ્ધાંતીનું કથન	૬૩
૧૧	એકાંત અભેદવાદીનો પ્રશ્ન અને તેનો સિદ્ધાંતીએ દીધેલ ઉત્તર	૬૪
૧૨	કાઈ ભેદવાદીએ બાંધેલ દ્રવ્ય અને ગુણના લક્ષણની તથા તેના ભેદવાદી સમાલોચના	૬૭
૧૩	પ્રસ્તુત ચર્ચાનું પ્રયોજન	૬૮
૧૪	અનેકાંતની વ્યાપકતા	૬૯
૧૫	પ્રમેયની બાબતમાં અનેકાંતદષ્ટિ લાગુ પાડવાના કેટલાક દાખલાઓ	૭૦
૧૬	દ્રવ્યગત ઉત્પાદ અને નાશનાં પ્રકારો	૭૨
૧૭	ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિતિના કાળભેદ આદિની ચર્ચા	૭૫
૧૮	વૈશેષિકઆદિસમ્મત દ્રવ્યોત્પાદની પ્રક્રિયાની ચર્ચા	૭૭
૧૯	શ્રદ્ધાપ્રધાન અને બુદ્ધિપ્રધાન આગમનું પૃથક્કરણ	૮૧
૨૦	નયવાદને લગતી ચર્ચા	૮૩

વિષય

પૃષ્ઠાંક

૧	કાર્યસ્વરૂપ પરત્વે એકાંત અને અનેકાંત દષ્ટિનો તફાવત	૮૬
૨૨	કારણવિષયક વાદોનું એકાંતને લીધે મિથ્યાપણું અને અનેકાંતને લીધે સમ્યક્પણું	૮૮
૨૩	આત્મા વિષે નાસ્તિત્વ આદિ છ પક્ષોનું મિથ્યાપણું અને અસ્તિત્વ આદિ છ પક્ષોનું સમ્યક્પણું	૮૯
૨૪	વાદમાં અનેકાંતદષ્ટિના અભાવે આવતા દોષો	૯૧
૨૫	તત્ત્વપ્રરૂપણાની યોગ્ય રીતનું કથન	૯૨
૨૬	માત્ર એક એક ન્યાયિત સૂત્રમાં સંપૂર્ણ સૂત્રત્વની માન્યતાથી આવતા દોષો	૯૨
૨૭	શાસ્ત્રપ્રરૂપણાના અધિકારી થવા માટે આવશ્યક ગુણો	૯૩
૨૮	તત્ત્વોના પૂર્ણ અને નિશ્ચિત જ્ઞાન માટે શું કરવું તેનું કથન	૯૪
૨૯	ગંભીર ચિંતન વિનાના બાહ્ય આડંબરમાં આવતા દોષોનું કથન	૯૪
૩૦	એકલા જ્ઞાન અને એકલી ક્રિયાના અનુપયોગિપણાનું કથન	૯૫
૩૧	ઉપસંહારમાં જિનવચનની કુશળકામના	૯૬
૪	અનુવાદના વિશેષ શબ્દોનો કેશ	૯૭

પ્રતિઓનો પરિચય

સન્મતિતર્કના સંપાદન માટે જે જે પ્રતિઓનો ઉપયોગ કરેલો તેનો વીગતવાર પરિચય આ નીચે આપવાનો છે. આને અંગે મુખ્ય મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે.

૧ જૂના જમાનાનાં લખવાનાં સાધનો અને પ્રતિનો અર્થ.

૨ લિખ લિખ પ્રાંતની પ્રતિઓ અને તેનું વર્ગીકરણ.

૩ પ્રતિઓના સંકેતો અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ.

૪ કાળક્રમપ્રમાણે વપરાયેલી પ્રત્યેક પ્રતિનો પરિચય.

૫ પ્રતિઓની લિપિ-અક્ષરો અને અંકો.

૬ પ્રતિ લખનારાઓએ કરેલી અશુદ્ધિઓ અને લાઠિયાઓ.

૭ વાંચનારા અને લાલુનારાઓ કરેલા સુધારાવધારા.

૮ પ્રતિઓની લેખનશૈલી અને અમારી મુદ્રણપદ્ધતિ.

૯ પાઠાંતરોની યોજના અને તેનો ઉપયોગ.

૧ જૂના જમાનાનાં લખવાનાં સાધનો અને પ્રતિનો અર્થ

પ્રાચીન સમયમાં જેના ઉપર લખાતું તે સાધનનાં અર્થમાં પર્ણ કે પત્ર શબ્દનો ઉપયોગ થતો હતો જે હાલ સુધી પાનું કે પત્તું શબ્દમાં જળવાયેલો છે. એ પર્ણ કે પત્ર શબ્દ જ સૂચવે છે કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન સમયથી એના વાચ્યાર્થનો જ લખવાના વાહન તરીકે ઉપયોગ થતો, પણ આજે દેશના મોટા ભાગમાં એના વાચ્યાર્થનો ઉપયોગ ઓછો થઈ એનો લક્ષ્યાર્થ જ વિશેષ વપરાય છે.

આ દેશના આઠ સાહિત્યકારો અને લેખકો સામે જે જે વસ્તુઓ હતી તેમાં વૃક્ષો મુખ્ય

હતાં. એઓએ લખવાની ગ્રેરણ થતાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંનો ઉપયોગ પહેલો

તાડપત્ર અને કર્યો; તદુપરાંત પોતાના લેખ્ય અશોના લિખ લિખ વિભાગ બતાવવા

લોખપત્ર તે તે અશોને સ્કંધ, કાંડ, શાખા, વહી કે સૂત્ર વગેરે નામો પણ

આપ્યાં, જે વૃક્ષના અંશવિશેષોને જણાવવાને પહેલેથી પ્રસિદ્ધ છે.

આ રીતે એક યુગમાં લેખનકળા અને વૃક્ષો વચ્ચે ગાઢી સગાઈ જામી હતી

એ વાત ભૂલી શકાય તેમ નથી. લખવાના વાહન તરીકે તાડપત્રો કે લોખપત્રો હતાં.

અત્યારના સફાઈદાર અને ચમકતા કાગળ કરતાં તે (પાંદડાં) બહુ કાળ સુધી ટકી શકતાં.

ઈ. સ. ની બીજી સદીનાં મનાયેલાં ૧ તાડપત્રનાં અને ચોથી સદીનાં મનાયેલાં ૨ લોખ-

પત્રનાં લિખિત પાનાં આજે પણ ઉપલબ્ધ છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં ચડી આવેલા બાદશાહ સિકંદરનો સેનાપતિ ૩ નિઆર્કસ

૧ જુઓ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા પાનું ૨ નું ટિપ્પણ ૩ નું.

૨ જુઓ ભા. પ્રા. લિ. પાનું ૨ નું ટિપ્પણ ૨ નું.

૩ જુઓ ભા. પ્રા. લિ. પાનું ૩ નું ટિપ્પણ ૬ નું.

પોતાના યુદ્ધવૃત્તાંતમાં લખે છે કે ‘ ભારતવાસી લોકો રૂને કૂટી કૂટીને કાગળ બનાવતા. ’ આ ઉપરથી આપણે ત્યાં કાગળો બનાવવાનો પ્રધાત કાગળ પણ ઘણો જૂનો જણાય છે. અહીં બનતા એ કાગળો સારા ટકાઉ હતા.

કાગળો ઉપર લખાયેલાં એવાં પણ પુસ્તકો આજે મળે છે જે આશરે ઇ. સ. ૪ પાંચમા સૈકાનાં કહેવાય છે. પાંદડાં તો સૌથી વધારે ટકાઉ હતાં અને સસ્તી પણ; એથી જ અથો એના પર વિશેષે કરીને લખાતા. આ વાત જેના પર લિપિ લખાય છે તે સાધનની થઈ.

તેનાં બીજાં સાધનો પૈકી પકંખિકા, દોરો, ગાંઠ, લિખ્યાસન, છંદણ, સાંકળ, મધી અને લેખિનીનો ઉલ્લેખ રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર પૃષ્ઠ ૬૬ માં કરેલો છે. આ સૂત્રનો સમય બીજાં પ્રમાણે ન મળે ત્યાં સુધી વલ્લીવાચનાને મળતો છે; અને તે વીરાત્ હજાર અને વિક્રમનો છઠ્ઠો સૈકો છે.

આ ઉપરાંત અક્ષર ઘૂંટવાના એક સાધનનું નામ લલિતવિસ્તરમાં આવે છે; જે વર્ણુતિરક કહેવાય છે. જેનું ગૂજરાતી નામ સ્વતરણું છે; અને તેમાં જ પાટીનું નામ લિપિકલક બનાવીને મૂકેલું છે. વર્ણુતિરક શબ્દ વર્ણુ અને તિરક વર્ણુતિરક અને એમ બે શબ્દોનો બનેલો છે. એનો અર્થ તિલક કરવાના સાધન જેવું લિપિકલક અક્ષર લખવાનું સાધન કે તિલક વૃક્ષના લાકડામાંથી બનેલું સાધન કે તિરક જેવું સાધન એવો થાય છે. લિપિકલકનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

૪ જુઓ ભારતીય ગ્રામીન લિપિમાળા પાનું ૨ નું ટિપ્પણ ૪ થું.

૫ આ સાધનો વિષે રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં જે પાઠ છે તે આ પ્રમાણે—

“ તસ્સ ણં પોત્થરયણસ્સ હમેયારુવે વણ્ણાવાસે પણ્ણત્તે, તંજહા-રયણા-મયાઈ પત્તગાઈ, રિદ્ધમઈઓ કંચિઆઓ, તવણિજ્જમણ દોરે, નાણામણિમણ ગંઠી, વેરુલિયમણ લિપ્પાસણે, રિદ્ધામણ છંદણે, તવણિજ્જમઈ સંકલા, રિદ્ધામઈ મસી, વદ્ધરામઈ લેહણી. ”

૬ વતરણાને રાજપૂતાનામાં ગરથા કે ગરતના કહે છે. ભારતીય ગ્રામીન લિપિમાળા પૃષ્ઠ ૬ માં શ્રી ઓઝાજી લખે છે કે લલિતવિસ્તરમાં આ ગરથા અર્થમાં વર્ણુક શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. અમે જોયું તે પ્રમાણે તેમાં વર્ણુક શબ્દનો ઉલ્લેખ મળ્યો નહિ પણ વર્ણુ-તિરક શબ્દનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે. આ ઉલ્લેખ લલિતવિસ્તરના લિપિશાલાસંદર્શન પરિવર્તમાં ૧૨૫ મે પાને છે.

૭ લલિતવિસ્તરમાં વર્ણુતિરક શબ્દ વપરાયેલો છે. વર્ણાય તીરકં વર્ણતીરકમ્ એટલે વર્ણુ લખવાને તીર જેવું અણીવાળું સાધન. આ રીતે અર્થ કરતાં મૂળ ગ્રંથમાં તિરકને બદલે તીરક હોવું જોઈએ. પણ ગ્રંથની લખાણી પ્રાકૃતતાને લીધે એ વ્યવસ્થા સચવાઈ લાગતી નથી. અથવા સંસ્કૃતમાં તિલક અર્થવાળો તિલક શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. એ તિલક શબ્દને અહીં ‘ તિલક કરવાનું સાધન ’ એ અર્થમાં આરોપીએ તો પણ ઉપર્યુક્ત

રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં એક સ્થળે દેવોને વાંચવાનાં પુસ્તકોનું વર્ણન આપેલું છે. તે પ્રસંગે તેને લગતાં બધાં ઉપર્યુક્ત ઉપકરણોનો ઉલ્લેખ છે. સૂત્રકારે કંબિકા એ બધાં ઉપકરણોને રત્ન અને વજ્રમય વર્ણવેલાં છે; પણ આપણે સાદી દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો એ ઉલ્લેખ તાડપત્રનાં પુસ્તકોને બરાબર બંધ બેસે એવો છે. તાડપત્ર વગેરેના પુસ્તકના રક્ષણ માટે ઉપર અને નીચે જે બે પાટીઓ રાખવામાં આવે છે તેનું નામ કંબિકા છે. આ કંબિકાનો ઉપયોગ આજે લહિયાઓ અને લિખિત પુસ્તકના સંગ્રહકારો પણ કરે છે.

તાડપત્રના પુસ્તકને તેની લંબાઈ પ્રમાણે વચ્ચે એક કે બે સળંગ છિદ્રો કરીને અને તેમાં દોરો પરાવીને બાંધવામાં આવતું. આ રિવાજ કાગળોનાં લિખિત પુસ્તકોનાં પાનાં છટાં રાખવાની પદ્ધતિને લીધે લુપ્ત થયો છે; અને પાનાં છટાં રાખવાની એ પદ્ધતિ પણ એક એક પાનું હાથમાં રાખીને વાંચવાની સગવડને લીધે શરૂ થઈ હોય એમ લાગે છે, છતાં પ્રાચીન અને અત્યારે લખાતાં ધણાં ખરાં પુસ્તકોમાં પણ લહિયાઓ પ્રત્યેક પાનાની વચ્ચે જે ખાલી જગ્યા રાખી મૂકે છે તે એ તાડપત્રના બંધનાર્યે વપરાતા દોરા પરાવવાની જગ્યાની સ્મૃતિરૂપ છે.

અર્થ બંધ બેસી જાય છે. તિલક કરવાનું સારું સાધન પણ અણીદાર જ હોય છે. અથવા તિલક શબ્દ તિલકના વૃક્ષ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં આ વૃક્ષાર્થક શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ તો પણ તેનો તીરની જેવો ઔપચારિક જ અર્થ ઘટી શકે છે; અને તે વર્ણુ લખવાને માટે તિલક વૃક્ષમાંથી બનેલું સાધન. આ પક્ષમાં પણ 'ર' અને 'લ'નું સામ્ય સંમંજને વર્ણુતિરક શબ્દની નિષ્પત્તિ કરવાની છે.

૮ રાજપ્રશ્નીયના ટીકાકાર મહાયગિરિશ્વરિએ કંબિકાનો અર્થ પૃષ્ઠ લખેલો છે. ("કમ્બિકે પૃષ્ઠકે રૂપે માવઃ") પણ સુવિખ્યાત લિપિશાસ્ત્રી શ્રી ઓઝાજી કંબિકા-કાંબી એટલે રૂક્ષ અર્થાત્ આંકવાની લાકડાની ચપટી પટ્ટી એમ કહે છે. અને એનું રાજપૂતાની નામ કંબા સૂચવે છે. જુઓ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા પૃ. ૧૫૮.

૯ જૈન સાધુઓમાં કેટલાકનો એવો રિવાજ છે કે માત્ર સભામાં કથા કરતી વખતે મોઢે મુહુપત્તિ બાંધવી. આ રિવાજ તાડપત્રની બાંધવાની વ્યવસ્થામાંથી નિષ્પન્ન થયો હોય એમ લાગે છે; એટલે કે તાડપત્રનું આખું પુસ્તક વચ્ચે દોરા પરાવી સળંગ બંધાય છે; લાણુવતી કે વાંચતી વખતે તેનું એકએક પાનું છૂટું થઈ શકતું નથી એથી પાનાને વાંચવા માટે બન્ને હાથનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. આમ બન્ને હાથ પાનું ફેરવવામાં રોકાયાથી જો વાંચનાર કે લાણુનાર ઉઘાડે મુખે જ પુસ્તક વાંચે તો પુસ્તક ઉપર થૂંક પડવાનો સંભવ છે, થૂંક પડવાથી અક્ષરો ભૂંસાય છે અને પુસ્તકની આવરદા પણ ઓછી થાય છે; એથી જુના લોકોએ પુસ્તકના રક્ષણને પુણ્ય કાટીનું ગતાવેલું છે અને તે માટે પુસ્તક વાંચતી કે લાણુતી વખતે મોઢા પાસે હાથ કે કપડું રાખવાનું કહ્યું છે. એથી પુસ્તક ઉપર કે પાસે રહેલા વિદ્યાર્થી કે શ્રોતા ઉપર વ્યાખ્યાતા કે વક્તાનું થૂંક ન પડે. કાઈ વ્યાખ્યાતા કે વક્તા તાડપત્રનાં પાનાને છૂટું કરીને રાખે તો પણ એ પાનું એવડું મોટું હોય છે કે જોને ફેરવવામાં બે હાથ રોક્યા વિના ચાલતું જ નથી. આ રીતે પણ મોઢા આગળ કપડું

તાડપત્રના પાનામાં પરોવાતા દોરાની શરૂઆતમાં અને છેડે દોરો પરોવ્યા પછી તે નીકળી ન જાય તે માટે જે બે લખોટા કે તેના જેવું બીજું કાંઈ બાંધવામાં આવતું તેનું નામ સૂત્રકારે **અંથી** આપેલું છે. અત્યારે ઉપલબ્ધ થતાં તાડપત્રોમાં આ અંથી પણ મળી આવે છે.

જેને અત્યારે આપણે **ખડિયો** કહીએ છીએ તેનું નામ લિખ્યાસન (લિપિનું આસન) આપેલું છે. ખડિયો નામ તો ૧૦ ખડી વાપરવાના કારણે થયું લિખ્યાસન છે. લિખ્યાસનનું બીજું નામ મધીલાજન કે મધીપાત્ર પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આ ખડિયાને ટાંગવા માટે સાંકળ પણ રાખવામાં આવતી, એથી સૂત્રકારે એને છંદણ અને સાંકળ પણ ઉપકરણમાં ગણી છે, અને તેના ઉપર ઢાંકણ પણ રહેતું તેને છંદણ નામથી જણાવેલું છે.

આ પછીનાં બે ઉપકરણો મધી એટલે શાહી અને લેખિની એટલે કલમ પ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન છે.

આંકવાના ઉપકરણનું નામ અત્યારે જીજ્ઞખળ કહેવાય છે જે લોઢાનું બને છે. જીજ્ઞખળનો ખાસ સૂચક અર્થ સમજાતો નથી. બીજું ઉપકરણ ફાંટીયું છે જે એક પહા ઉપર મિણિયા દોરા એક પછી એક ચોડીને કરવામાં આવે છે. જીજ્ઞખળ અને તેનો ઉપયોગ કરતી વખતે લખવાના કાગળને તેના ઉપર દબાવવામાં ફાંટિયું આવે છે. આ બન્નેનું સ્થાન અત્યારે અનુક્રમે સ્ટીલ અને આંકણીએ લધેલું છે.

પુસ્તકોની જતો વિષે જેમ અત્યારે રોયલ સુપરરોયલ કેમી વગેરે પરદેશી શબ્દોનો આપણે ત્યાં પ્રચાર છે તેમ પુરાતન કાળમાં આમુક આકાર અને પ્રમાણનાં પુસ્તકો માટે ખાસ ખાસ શબ્દો હતા. આ વિષે જૈન લીકાકારો જે માહિતી આપે છે તે જાણવા જેવી છે.

રાખવાની અને બાંધવાની પદ્ધતિ ચાલુ થઈ હોય એમ લાગે છે. અને પાછળથી તે સર્વત્ર રૂઢ થયેલી દેખાય છે. મંત્રોચ્ચાર કરતી વખતે પારસી અધ્વર્યુઓમાં મોઢે કપડું બાંધવાની પ્રથાનું, સાંખ્ય પરિત્રાજકોમાં મોઢા આગળ લાકડાની પટ્ટી રાખવાની પ્રથાનું અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની શરૂઆતમાં વાંચતી વખતે મુખવસ્ત્ર રાખવાની પદ્ધતિનું મૂળ એક જ લાગે છે.

૧૦ 'ખડી' અર્થનો સ્વટી શબ્દ છે તો દેશ્ય, પણ તેનો ઉદ્ભવ સંસ્કૃત કાશમાં આ રીતે મળે છે—

“શુક્લઘાતૌ પાકશુક્લા, કઠિની સ્વટિની સ્વટી ।”

દૈમ અભિધાનચિન્તામણિ ૪-૧૦૩

જેન ગ્રંથોમાં સ્વટિકા શબ્દ પણ ખડી અર્થમાં મળે છે.

આચાર્ય હરિભદ્ર પોતાની દશવૈકલિક ટીકામાં (પૃષ્ઠ ૨૬) ૧૧ પ્રાચીનોએ કહ્યું છે એમ કહી જણાવે છે કે પુસ્તકોના પાંચ પ્રકાર છે: ગંડી કચ્છપી મુદ્રિત સંપુટકલક અને સુપાટિ. આ સ્થળે ટીકાકારે ફક્ત પાંચ પુસ્તકનાં માત્ર પરિમાણોનો પુસ્તકોનો જાતો. પરિચય આપેલો છે, પણ અહીં જે વીંગતથી લખવામાં આવ્યું છે તે, તે તે પુસ્તકના નામ અને વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને લખ્યું છે.

જે જાડાઈ અને પહોળાઈમાં સરખું અને લાંબું હોય તેનું નામ ગંડીપુસ્તક, ગંડી શબ્દનો અર્થ ગંડિકા (કાતળી) થાય છે, એથી જે પુસ્તક ગંડિકા-ગંડી જેવું હોય એને ગંડીપુસ્તક કહેવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે; અથવા ગ્રંથિ ઉપરથી ગંડિકા થઈને તેનું બ્રહ્મરૂપ ગંડી થયું હોય? એ ગ્રંથિનો અર્થ પર્વ-કાતળી કે ગાંઠ થાય છે, એટલે જે પુસ્તક કાતળી જેવું

ગંડીપુસ્તક

અને જેટલું હોય અથવા જેને બાંધવામાં વિશિષ્ટ ગાંઠનો ઉપયોગ થતો હોય તે ગંડીપુસ્તક હોય એમ જણાય છે. જૈન સાધુઓ બધો ભાર જાતે ઉપાડતા હોવાથી તેઓ પુસ્તકો પણ જાતે ઉપાડતા, તેથી જેમાં ઘણું લખ્યું હોય અને પાનાં ઓછાં હોય અને જેને ઉપાડતાં પુસ્તકની રક્ષા અને પોતાનો વિહાર અવ્યાહતપણે થતો રહે તેવાં પુસ્તકો અવાસમાં પાસે રાખતા. નાનાં તાડપત્રનું પચાસેક પાનાનું પુસ્તક ગંડીપુસ્તકને બરાબર મળતું લાગે છે.

જે પુસ્તક છેડાઓમાં પાતળું હોય અને વચ્ચે ઉપસેલા જેવું પહોળું હોય તેનું નામ કચ્છપી પુસ્તક. આની આકૃતિ કચ્છપી-કાચખીને મળતી આવતી હશે તેથી તેને કચ્છપી કહ્યું હશે, આ જાતનાં પુસ્તકનાં પાનાં કદાચ ગોળ હોઈ છેડે વધારે પાતળાં હશે. આ જાતનું પુસ્તક જોવામાં આવ્યું નથી.

કચ્છપીપુસ્તક

જે પુસ્તક ચાર આંગળ લાંબું હોય અને ગોળ કે ચોરસ હોય તેને મુદ્રિપુસ્તક કહેવામાં આવે છે. સહેલાઈથી મુઠ્ઠીમાં રહી શકે એવું હોવાથી એને મુદ્રિપુસ્તક કહેવામાં આવ્યું હશે. જૂના ભંડારોમાં કેટલાક નાના નાના ગુટકાઓ મળે છે તે

મુદ્રિપુસ્તક

આ પુસ્તકની કાટિના લાગે છે. હાથનેાંધ કે હાથપોથી જે હંમેશાં સાથે રાખવામાં આવે છે અને જેમાં હંમેશની ઉપયોગી ઘણી પરચુરણ બાબતો લખેલી હોય છે તે આ પુસ્તકની કાટિમાં આવી શકે છે. હાલની રોજનિશી પણ આ પુસ્તકના જેવી ગણાય.

૧૧ પુસ્તકોના પ્રકાર વિષે પ્રાચીનોની ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—

“ગંડી કચ્છવી મુઠ્ઠી, સંપુટફલ્લ તહા છિવાડી ચ ।

અયં પુત્થયપણયં, વક્ષાણમિણં ભવે તસ્સ ॥ ૧ ॥

વાહલ્લપુહત્તેહિં, ગંડીપુત્થો ડ તુલ્લગો દીહો ।

કચ્છવિ અંતે તણુઓ, મજ્જે પિહુલો મુણેયવ્વો ॥ ૨ ॥

ચડરંગુલ દીહો વા, વઘ્ઘાગિર્ઘ મુદ્ધિપુત્થગો અહવાં ।

ચડરંગુલદીહો ચ્ચિચય, ચડરંસો હોઘ વિન્નેઓ ॥ ૩ ॥

સંપુટગો ઢુગમાર્ઘ, ફલગા વોચ્છં છિવાડિમેચ્છાહે ।

તણુપત્તુસ્સિયસ્સવો, હોઘ છિવાડી વુહા વંતિ ॥ ૪ ॥

દીહો વા હસ્સો વા, જો પિહુલો હોઘ અપ્પવાહલ્લો ।

તં મુણિયસમયસારા, છિવાડિપોત્થં મળંતીહ ॥ ૫ ॥”

જે પુસ્તકની ઉપર અને નીચે એ ફલક-પોટિયાં કે પુઠાં સંપુટની પેઠે બોડીને મૂકેલાં હોય છે તે પુસ્તકને સંપુટફલક કહેવામાં આવે છે. કદાચ આ પુસ્તકની જાત અત્યારના બાંધેલા પુસ્તકના જેવી હોય.

સુપાટિનો અર્થ અંચુ એટલે આંચ બતાવેલો છે. એથી જે પુસ્તક સુપાટિ જેવું હોય તેનું નામ સુપાટિ-નાછવાડી પુસ્તક છે. એ પુસ્તક ઊંચું હોય છે અને એમાં પાનાં પાતળાં હોય છે અથવા એ પહોળું થોડું હોય છે પણ લાંબું કે ટૂંકું હોય છે; અર્થાત્ એના લંબાણ કરતાં એની પહોળાઈ ઓછી હોય છે.

આ જાતનાં પુસ્તકોનાં નામ અત્યારે તો પ્રચારમાં નથી; અત્યારે જે નામો લલિયા-એના પ્રચારમાં છે તે પુસ્તકની લખવાની ઢબ ઉપરથી પાડેલાં છે.

જે પુસ્તકમાં વચ્ચે મોટા અક્ષરથી મૂળ અને ઉપર અને નીચે એથી નાના અક્ષરમાં ટીકા લખવામાં આવે છે અર્થાત્ એમ ત્રણ વિભાગમાં લખવાનું હોવાથી એ પુસ્તક ત્રિપાઠ કે ત્રિપાટ કહેવાય છે.

જે પુસ્તકમાં ઉપર કલા પ્રમાણે વિભાગ હોવા સાથે પાનાની આબુબાબુ પણ લખ્યું હોય એટલે જેમાં એમ પાંચ વિભાગે લખ્યું હોય તે પંચપાઠ કે પંચપાટ કહેવાય છે.

જે પુસ્તકમાં કોઈ પણ જાતના વિભાગ સિવાય સળંગ લખવામાં આવ્યું હોય તેને સૂડ કહેવામાં આવે છે. આ સૂડનો શબ્દાર્થ કળી શકાતો નથી; પણ કદાચ સૂત્ર સુત્ત અને સૂડ થયું હોય. એટલે જેમાં એકલાં મૂળ સૂત્રો કે એકલો મૂળ ભાગ જ લખવામાં આવ્યો હોય તેના ઉપરથી આ શબ્દનો પ્રચાર થયો હોય અને તેને બધે લાગુ કરવામાં આવ્યો હોય; અથવા સત્તરના તાંતણાની પેઠે સીધું લખાણ હોવાથી પણ સૂડ કહેવાયું હોય.

આ બધી જાતનાં લખેલાં પુસ્તકો પ્રતિને નામે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રતિનો અર્થ પ્રતિકૃતિ, પ્રતિબિંબ કે પ્રતિનિધિ થાય છે, જેને આપણે આદર્શ કે નકલ કહીએ છીએ. એક પુસ્તક ઉપરથી જે બીજું પુસ્તક લખવામાં આવ્યું હોય તે બીજું પુસ્તક મૂળ પુસ્તકને સ્થાને ઉપયોગમાં આવતું હોવાથી તેનું નામ પ્રતિકૃતિ પ્રતિબિંબ કે પ્રતિનિધિ અરાખર બંધ બેસે છે. જે ગ્રંથકારે તદ્દન નવું જ પુસ્તક લખ્યું હોય તે પણ એ પ્રતિની કોટિનું છે; કારણ કે એ ગ્રંથકારના વિચારોને પ્રતિનિધિ છે. પ્રતિ શબ્દ પ્રતિકૃતિ, પ્રતિબિંબ કે પ્રતિનિધિનો ટૂંકો શબ્દ છે. જેમ શુક્રને બદલે શુઃ અને દિવસને બદલે દિઃ લખાય છે તેમ આખા પ્રતિકૃતિ વગેરે શબ્દો લખવાને બદલે પ્રતિઃ શબ્દનો પ્રચાર થયો છે અને તે એક ખાસ જુદા શબ્દ તરીકે ગણવા લાગ્યો છે.

આપણે ત્યાં શાહી સોનેરી, રૂપેરી, લાલ, કાળી, વાદળી એમ અનેક પ્રકારની જાતની જૂના લંડારનાં એકાં પુસ્તકો લેવાથી શાહીની અનેકવિધ બનાવ-શાહી ટોનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. એ શાહી જે જે ચીજોના મિશ્રણથી જનતી તેના અરાખર પરિમાણપૂર્વકના ઉલ્લેખો આપે પણ જૂના પાનાંઓમાં મળી આવે છે અને લેખન માટે કેવી જાતનાં કાંઠાં કે અરુ વાપરવાં

અને તે કયાં કયાં વૃક્ષનાં લેવાં તથા લેખણને અનેક રીતે અનાવવી અને સુશોભિત કરવી એ બધું પણ આજે પુસ્તકોમાં લખેલું મળે છે. આ મુદ્દામાં લખવાનાં સાધનોની અને પ્રાચીન પુસ્તકોની આકૃતિની માહિતી થોડી ઘણી આપેલી છે. આ માટે વધારે જાણવા માટે ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા (લેખન સામગ્રી પૃં ૧૪૨-૧૫૮), મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિક (પૃં ૧ પૃં ૪૧૯-૪૩૩) અને લિપિગીતા લંડોરના સુચિપત્રોના લેખો જોવાની લક્ષમણ છે.

આદ્યજ્ઞ ગ્રંથોમાં પણ જૂનાં પુસ્તકોનાં પરિમાણ આકૃતિ વગેરે વિષે અને તેના લખવાનાં સાધનો વિષે ઘણી મનનીય હકીકતો આવે છે; તે માટે યોગિનીતંત્રના પાશ્વોત્તર ખંડનો ૧૧૭ અધ્યાય જોવો ઘટે છે-વાચસ્પત્ય કોશ પૃં ૪૩૯૩.

૨ લિપિ લિપિ પ્રાંતની પ્રતિઓ અને તેનું વર્ગીકરણ

જૂનારાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ, પંજાબ અને ખંભાળા એ બધાં પ્રતિભાંધી સન્મતિની પ્રતિઓ મંગાવેલી. જૂનારાતમાંથી અમદાવાદના હહેલાના સન્મતિની લિ. લંડોરની એક, શ્રી ગુલાબવિજયજીના સંગ્રહની એક અને અચળ બહેનના ભિત્તિ ખતો લંડોરની એક અધૂરી અને એક પૂરી એમ બે, સાણંદના લંડોરની એક, માંડલના લંડોરની એક, પાટણના વાડીપાર્શ્વનાથના લંડોરની એક, ત્યાંના હાલાલાઈના લંડોરની એક અને સંઘવીના પાઠામાંના ખટવાના લંડોરની એ, વડોદરાથી શ્રી કાંતિવિજયજીના, શ્રી હંસવિજયજીના અને ગોકળલાઈના સંગ્રહની એકએક એમ ત્રણ, જયવિજયજીના હોદાઈના સંગ્રહની એક, સુરતથી શ્રીકૃપાચંદ્રજીના સંગ્રહની એક અને શ્રી આણંદસાગરજીના સંગ્રહની એક એમ બે, પાલણપુરથી મુનિશ્રી કુંમુદવિજયજીની એક એમ તેની સત્તર પ્રતિઓ આવેલી.

કચ્છમાંથી કોડાયના અને મુંદ્રાના લંડોરમાંથી પણ એકએક એમ બે પ્રતો આવેલી.

કાઠિયાવાડમાંથી લિપિગીતા જ્ઞાનલંડોરની એક, લાવનગરના સંઘના લંડોરની એક તથા શાંતમૂર્તિ શ્રીવૃદ્ધિચંદ્રજીના સંગ્રહની એક તથા પંચગીરવિજયજીના સંગ્રહની એક એમ ચાર પ્રતો આવેલી.

દક્ષિણમાંથી પૂનાના લાંડોરકરઆચ્યવિદ્યાસંશોધનમંદિરના સંગ્રહમાંની એક અને મુંબાઈના અનંતનાથના લંડોરની એક એમ બે પ્રત આવેલી.

પંજાબમાંથી હુશિયારપુરના શ્રીવિજયનાંદસરિના સંગ્રહની બે પ્રત આવેલી.

ખંભાળમાંથી બાલુચરના લંડોરની એક અને કેલકતાના બાણુ પૂરણચંદ્ર નાહરની એક એમ બે પ્રત આવેલી.

આ રીતે કુલ ૨૯ પ્રતિઓ અમે ભેગી કરેલી; તેમાંની અઠારેક પ્રતિઓનો આધાર પહેલા ભાગના સંશોધનમાં લેવામાં આવેલો છે, પણ પછીના ભાગોમાં એ બધી પ્રતિઓનો વર્ગીકરણ પૂર્વક ઉપયોગ કરેલો છે. એ બધી પ્રતિઓ સરખાવતાં એમ ચોખ્ખું લાગેલું કે એમાંની કેટલીક વાંચ બાંને, લાંચ માંને અને આંચ હાંચ વાંચે મળતી છે; એથી પરસ્પર એકસરખી એ પ્રતિઓનો ઉપયોગ ન કરતાં ફક્ત તેમાંની અમુક ઉપર જણાવેલી મુખ્ય પ્રતિઓનો ઉપયોગ કરેલો છે. આ ઉપયોગમાં અમોએ મેળવેલી તમામ પ્રતિઓનો

ઉપયોગ આવી જાય છે. પાટણની ૫૦ અને ૬૦ સંકેત તાડપત્રની પ્રતિઓનો ઉપયોગ ત્રીજા ભાગથી જ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે એ એ પ્રતિઓ ખાંડિત હતી એટલે એમાં સન્મતિના એ ભાગમાં આવેલા લખાણનાં પાનાં તૂટી ગયાં હતાં. પહેલા ભાગમાં તે તે અઢાર પ્રતિઓના સંકેતો આપેલા છે તે જાણી લેવા.

૩ પ્રતિઓના સંકેતો અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પુસ્તકોનાં અત્યારસુધીનાં ઘણાંખરાં સંસ્કરણોમાં પ્રતિઓના સંકેતો માટે અ આ ઈ ઈ વગેરે કે ક ખ ગ ઘ વગેરે સ્વરો કે બ્યંજનો વપરાયેલા નહોતે પડે છે. આ સંસ્કરણમાં ખાસ ધરાદાપૂર્વક એ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં નથી આવી. વિચાર કરતાં જણાયું કે પ્રતિઓના સંકેતો એવા આપવા જોઈએ કે જે દ્વારા પ્રતિનાં સ્વરૂપ, માલિક અને સ્થાનનો કાંઈક ખ્યાલ આવે. ખીજા ચાલુ પદ્ધતિ કરતાં ઉપયુક્ત કલ્પના કાંઈક વધારે ઠીક લાગવાથી અમે અહીં તદ્દનુસાર પ્રતિઓના સંકેતો રાખેલા છે. ૫૦ ૬૦ કે ૮૦ નો સંકેત પ્રતિના સ્વરૂપને સૂચવે છે; ૫૦૦ બહત તાડપત્રની પ્રતિ, ૬૦૦ લઘુ તાડપત્રની પ્રતિ અને ૮૦૦ તાડપત્રમાં લખેલો ગ્રંથ આ ૮૦૦ સંકેત તો સંવાદ્યૂત ગ્રંથના નામ સાથે જ વાપરેલો છે. આ ૧૦ અને ૫૦ પ્રતિનો સંકેત આત્મા-રામજી અને વિન્યાનંદસરિની પ્રતિનો સૂચક છે. માં ૦ સંકેત માંડળની પ્રતિનો સૂચક છે. આ બધા સંકેતો તે તે ભાગોમાં આપેલા સંકેતસ્પષ્ટીકરણમાંથી સમજી લેવા. સન્મતિતર્કનો વાંચનાર આ સંકેતો ઉપરથી એટલું તો સહજમાં સમજી શકે કે આ સંપાદનમાં ક્યાં ક્યાંની પ્રતિઓ વપરાયેલી છે અને અ આ કે ક ખ ના સંકેતો કરતાં આ સંકેતોમાં એ જ વિશેષતા છે.

૪ કાળક્રમપ્રમાણે વપરાયેલી પ્રત્યેક પ્રતિનો પરિચય

ઉપયોગમાં આવેલી બધી પ્રતિઓમાં બૃહત્ તાડપત્રની પ્રતિ સૌથી પ્રાચીન છે એ હકીકત તે પ્રતિના પ્રાંત ભાગની લહિયાની લખેલી પુષ્પિકા ઉપરથી ૫૦ પ્રતિ માલૂમ પડે છે. સં ૧૪૪૬ ના કાળજી મહિનાની સુદ ૧૪ ને સોમવારના દિવસે એ પ્રતિ લખાઈને પૂર્ણ થયેલી છે. તે પ્રતિનાં કુલ પાનાં અંક ૧ થી ૩૩૫ સુધી છે, જેટલું પાનું અંક વિનાનું છે. પાનાની લખાઈ ૨ ગજ દાઃ આંગળ છે લખાઈમાં લગભગ બધાં પાનાં સરખાં છે. પણ પહોળાઈ કાંઈની ૨ આંગળની અને કાંઈની ૧૫૫ કે ૧૫૬ આંગળની છે. જે પાનાંની પહોળાઈ ૨ આંગળની છે તેમાં ૫ પંક્તિઓ છે, અને ૧૫૫ કે ૧૫૬ આંગળની પહોળાઈવાળા પાનામાં અનુક્રમે ચાર કે ત્રણ પંક્તિઓ છે. એ દરેક પાનામાં

અંકસૂચક અક્ષરો	લખાણ	૦	લખાણ	૦	લખાણ	અંકસૂચક આંકડાઓ
-------------------	------	---	------	---	------	-------------------

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વિભાગપૂર્વક લખાયેલું છે. કેટલાંક પાનાંઓમાં અંક તરફનો એટલે પાનાની ડાબી તરફનો લખાણવાળો વિભાગ ફક્ત ૧૫ આંગળ પહોળો છે

૧૨ સ્પષ્ટતા માટે જુઓ તાડપત્રના પાનાનું ચારંભામાં આપેલું ચિત્ર.

તેથી તેટલા વિભાગમાં ફક્ત એ પંક્તિઓ આવેલી છે. પાનાંની દરેક આખી પંક્તિમાં ૧૩૫ થી ૧૪૦ અક્ષરો છે. ઉપર બતાવેલા પાનાના આકારમાં ન્યાં ગોળ મીંડાં મૂકેલાં છે ત્યાં દરેક પાનામાં એ ગોળ કાણું છે, તેનો ઉપયોગ તેમાં દોરો પરોવીને પ્રતિને બાંધવાનો છે. આ બૃહત્ તાડપત્રની પ્રતિ મળી છે તે પાટણમાંથી પણ તે મૂળ ખંભાતના ભંડારની હશે અથવા ખંભાતમાં લખાઈ હશે. તે પ્રતિનું જે છેલ્લું પાનું અંક વિનાનું છે તેમાં 'ખંભાતમાં આવેલી વૌદ્ધ શ્રાવિકાએ સં. ૧૪૪૭ માં ગુરુ દેવસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી આ પ્રતિ લખાવી' એવો ઉલ્લેખ છે. આ પ્રતિ લખાઈ છે તે સં. ૧૪૪૬ ના ફાગણ મહિનામાં, પણ સાત આઠ મહિના પછી જ્ઞાનખાતામાં પૈસા ભરીને એ શ્રાવિકાએ આ પ્રતિ પોતાના ગુરુને વહેરાવી હોય એવો કદાચ સં. ૧૪૪૭ વાળા ઉલ્લેખનો ભાવ હોય. બધી પ્રતિઓમાં વધારે શુદ્ધ આ પ્રતિ છે. તેમાં ફટલેક ઠેકાણે કાઢ્યે સુધાર્યું પણ છે અને ટિપ્પણો પણ કર્યાં છે. કમનસીબે આ પ્રતિ સન્મતિના આરંભથી નથી મળી, પણ પ્રસ્તુત મુદ્રિત પુસ્તકના ૩૯૪ મા પાનાની ૧૪ મી પંક્તિના અથ શબ્દથી આ પ્રતિની સદ્ગત થાય છે. જે પ્રતિ પહેલેથી જ મળી હોત તે સંપાદનમાં ઘણી વધારે સરળતા થાત. પ્રતિની અંદર લહિયાની જે પુષ્પિકા છે તે અને ખંભાતવાળી શ્રાવિકાની જે પુષ્પિકા છે તે આ નીચે આપવામાં આવે છે.

સં. ૧૪૪૬ વર્ષે ફાગુણ સુદિ ૧૪ સોમે મહારકશ્રીસોમતિલકસૂરિગુરુનાં મળ્દારે મહં ઠાકુરસીહેનાલેખિ ।

પ. ૦૥ પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીય સાં પોષાસુત સાં મહળાભાર્યા સં ગાનીપુષ્પા-
બિહિતશ્રીયાત્રાદિવહુપુણ્યકૃત્ય સં હરિચન્દ્રપિતૃ સા પારસભાગિનેય્યા વીહ
આવિક્યા મહારકપ્રમુશ્રીદેવસુંદરસૂરિગુરુનામુપદેશેન અભયચૂલાપ્રવર્તિનીપદ-
સ્થાપનાશ્રીતીર્થયાત્રાચર્ય સમાગત સં હરિચન્દ્રેન સહ પ્રાપ્તયા શ્રીસ્તમ્ભતીર્થે સં
૧૪૪૭ વર્ષે સંમત્તિપુસ્તકં લેખિતમિતિ મદ્રં શ્રીસંઘાય ॥

લહિયાની પુષ્પિકામાં લખેલું છે કે મહં-મહેતા ઠાકુરસીહે-ઠાકુરશીએ ૧૪૪૬ ની સાલના ફાગણ સુદ ૧૪ ને સોમવારે ભટ્ટારક શ્રી સોમતિલક સૂરિ^{૧૩} ગુરુના ભંડારે-ભંડારને માટે આ પ્રતિ લખી છે.

શ્રાવિકાવાળી પુષ્પિકામાં લખ્યું છે કે પ્રાગ્વાટ-પારવાડ જ્ઞાતિના શા. બોખાના હીરરા શા. મહણાની શ્રી સં-સંઘવા-સૌભાગ્યવતી ગોનીની પુત્રી અને જે યાત્રાદિ બહુ પુણ્ય કરનાર સંઘવી હરિચંદ્રના પુત્ર શા. પારસની ભાણેજ એવી તથા જે અભયચૂલા સાધીના પ્રવર્તિનીપદના ઉત્સવ નિમિત્તે અને તીર્થયાત્રા નિમિત્તે સંઘવી હરિચંદ્રની સાથે

૧૩ વીરવંશાવલીની હકીકત પ્રમાણે મહાવીર સ્વામીની ૪૮ મી પાટ ઉપર સોમતિ-લકસૂરિ આવે છે, જેઓ યૌદ્ધમા અને પંદરમા સૈકાની વચ્ચેના છે; જેમના ભંડાર માટે આ પ્રતિ લખાઈ છે, તેઓ કદાચ આ આચાર્ય હોય. વધારે વીગત માટે જુઓ વીર-વંશાવલીમાં આવેલી ૪૮ મી પાટની હકીકત (જેન સાહિત્ય સંશોધક પૃ. ૧ અંક ૩)

સ્તંભતીર્થ-ખંભાતમાં આવેલી હતી એવી વીલ્લ શ્રાવિકાએ ૧૪૬૬ વસુંદરસૂરિ ગુરુના ઉપદેશથી આ સન્મતિનું પુસ્તક લખાવ્યું છે. સંધનું કલ્યાણ થાઓ.

લઘુ તાડપત્રની પ્રતિ વચ્ચે વચ્ચે ત્રૂટક છે અને તેનાં છેલ્લાં ઘણાં પાનાં ઉપલબ્ધ નથી; એથી એની ચોક્કસ સાલ વિષે કંઈ કહી શકાતું નથી; તો પણ તેની લિપિ અને તાડપત્રનાં પાનાં ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ પ્રતિ કદાચ ૫૫૦ કરતાં વધારે જૂની હોય. એ પ્રતિના એક છેવટના કારા પાનામાં પુણ્યશ્રી મુને સોમસૂરિવિજયરાજે એટલું લખેલું મળે છે, એથી આ પ્રતિ કોઈ સોમસૂરિના જમાનાની છે; અથવા ૫૫૦ પ્રતિવાળા સોમતિલકસૂરિ અને આ સોમસૂરિ કદાચ એક જ વ્યક્તિ હોય તો આ પ્રતિ ઉપર પણ તેમની માલિકી થઈ હોય. આ પ્રતિનાં ઉપલબ્ધ પાનાં ૨ થી ૧૮૭ સુધી છે. પ્રતિની શરૂઆત ૦ પ્રતિની પેઠે જ થયેલી છે. દરેક પાનાની લંબાઈ ૨૧ આંગળ છે, પહોળાઈ ૨૧ આંગળની છે. બધાં પાનાં લંબાઈ અને પહોળાઈમાં લગભગ સરખાં છે. પ્રત્યેક પાનામાં ૬ થી ૭ પંક્તિઓ છે. આનો લખવાનો વિભાગ ૫૫૦ પ્રતિના જેવો જ છે. આનાં પાનાં જરા જરા અને ખરહટ છે એથી એ હલકા શ્રીતાડપત્રની જાતિનાં હોય એમ લાગે છે અને ૫૫૦નાં પાનાં મુંવાળાં અને નરમ છે એથી એની ખનાવટ ઉત્તમ શ્રીતાડપત્રમાંથી થયેલી હોય એમ જણાય છે. ૫૫૦ની પેઠે ૬૦ પ્રતિમાં ક્યાંક ક્યાંક ટિપ્પણો પણ છે અને સુધારેલું પણ છે. ૫૫૦ અને ૬૦ બન્ને પ્રતિઓ તેના માપ પ્રમાણની લાકડાની બબ્બે પાટીઓથી સુરક્ષિત છે; જે કોઈ અકસ્માત ન નડે અને બરાબર વ્યવસ્થાપૂર્વક જાળવવામાં આવે તો હજી બીજાં પાંચસો વર્ષ સુધી આ પ્રતિઓ ટકી શકે એમ લાગે છે.

૧૧૦ પ્રતિ બે ખંડમાં વહેંચાયેલી છે. પહેલા ખંડનાં પાનાં ૧ થી ૨૦૦ સુધી છે અને બીજા ખંડનાં પાનાં ૧ થી ૨૨૫ સુધી છે. ખંડનો વિભાગ ગ્રંથકારનો

૧૧૦ પ્રતિ કરેલો નહિ પણ લલિયાનો કરેલો છે. અમારી પાસે જે આ પુસ્તકમાં તાડપત્રની પ્રતો છે તેમાં માત્ર બીજો ખંડ જ છે. ૧૧૦ ના બન્ને ખંડની

લંબાઈ લગભગ ૧૨ આંગળ જેટલી છે અને પહોળાઈ પણ બન્નેની લગભગ ૫ આંગળ જેટલી છે. પહેલા ખંડના પ્રત્યેક પાનામાં ૧૭-૧૭ પંક્તિઓ છે અને પંક્તિદીર્ઘ સરેરાશ ૫૫ થી ૬૮ સુધી અક્ષરો છે. પાનાંની છેલ્લી છેલ્લી પંક્તિમાં મોટા મોટા અક્ષરો હોવાથી પંક્તિઓની અક્ષરસંખ્યામાં આવો ભેદ પડેલો છે. લલિયાઓ ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા વધારે બતાવવા ખાતર પંક્તિઓના અક્ષરોમાં આવો ભેદ કરી દે છે. પાનાંની બન્ને બાજુ એક એક તસુ જગ્યા ખાલી રાખવામાં આવી છે, તે ખાલી જગ્યામાં જમણી બાજુ પાનાનો અંક અને ગ્રંથનું સંક્ષિપ્ત નામ મૂકવામાં આવ્યું છે. ડાબી બાજુ માત્ર અંક જ લખેલા છે. જે બાજુ ગ્રંથનું નામ લખેલું છે ત્યાં પહેલા પાનામાં સુમતિતર્ક પ્રથમ સંહ એવું આણું નામ લખેલું છે અને પછીના પાનામાં એ જ નામને દુકાવીને લખેલું છે.

૧૪ ઉપર્યુક્ત સોમતિલકના શિષ્ય દેવસુંદરસૂરિ મહાવીર સ્વામીથી ૪૯ મી પાટે આવે છે એ વાત વીરવંશાવલીમાં જણાવેલી છે. વીલ્લ શ્રાવિકાએ પોતાના ગુરુ તરીકે જણાવેલા શ્રી ૦ દેવસુંદરસૂરિ તે આ જ આચાર્ય હોય એમ લાગે છે.

કોઈ વાંચનારે બધાં પાનાંમાં સુમતિને બદલે સંમતિ સુધારેલું છે. પહેલા ખંડના છેલ્લા પાનાને છેડે ખાસ કાંઈ માહિતી આપેલી નથી. માત્ર ડાબડાનો અને પ્રતિનો અંક આપેલો છે, તો પણ પ્રતિ બેતાં એ ત્રણસો ચારસો વર્ષ જેટલી તો જૂની હશે જ. આ પ્રતિ કોઈ તૂટેલાં અને અસ્તવ્યસ્ત થયેલાં પાનાંવાળી તાડપત્રની પ્રતિ ઉપરથી લખાઈ હશે; એથી આમાં ઘણી જગ્યાએ ગ્રંથનાં વાક્યો આડાઅવળાં થઈ ગયાં છે અને લખનારાની લિપિની અજ્ઞાનતાને લીધે કેટલાક અક્ષરો બરાબર લખાયા નથી. જે સ્થળે કોઈ પ્રતિની ગતિ નહિ ચાલતી ત્યાં અમને આ પ્રતિએ ઘણી જ આવશ્યક સહાયતા આપી છે અને એ દૃષ્ટિએ અમે આ પ્રતિને વધારે શુદ્ધ માનીએ છીએ. તાડપત્રની પેઠે વાં ૦ ના બંને ખંડની વચ્ચે પ્રતિમાં કાણું તો નથી પણ દરેક પાનાના મધ્ય ભાગમાં કાણુની યાદગીરી માટે યજ્ઞકુંડના ધાટ જેવી ખાલી જગ્યા તો છે જ. બે કે વાં ૦ પ્રતિના પ્રથમ ખંડનું છેલ્લું પાનું બણે પૂરું લખાયું હોય તેમ લખાયું છે પણ તેનો બીજો ખંડ બેતાં વચ્ચેથી છાપેલા ૧૮ પાનાં જેટલો ભાગ તૂટી ગયો છે; એટલે વાં ૦ પ્રતિના પ્રથમ ખંડનું અંત ભાગનું લખાણ સંમતિના ૩૭૬ માં પાનાની ત્રીજી પંક્તિ સુધીનું છે, અને એના બીજા ખંડની શરૂઆત ૩૯૪ માં પાનાની ૧૪ મી પંક્તિથી થાય છે. બીજા ખંડના દરેક પાનામાં પંક્તિઓ ૧૫ છે અને એક એક પંક્તિમાં અક્ષરોની સરેરાશ પરથી ૫૫ સુધીની આવે છે. આ ખંડને છેડે લહિયાએ પોતાનું નામ, લખાવનારનું નામ, ભંડારનું નામ અને સાલ વગેરે લખેલું છે. આ પ્રતિને સં. ૧૬૫૨ ના ફાગણ વદ ૧૧ ને રવિવારના દિવસે ઓઝા સુદે લખેલી છે. લખાવનારનું નામ પ્રજ્ઞસિ શ્રીવિકાં છે; અને પાટણના ભંડારની આ પ્રતિ છે. તે ઉલ્લેખ અક્ષરશઃ આ પ્રમાણે છે.

સંવત ૧૬ સે ૫૨ વર્ષે ફાલ્ગુનમાસે કૃષ્ણપક્ષે એકાદશ્યાયાં તિથૌ રવિવાસરે ઉર્જ્જ્વલિખિતં ॥ લેખકપાઠક જયોસ્તુ ॥ છ ॥ શ્રીસંઘાય ક્ષેમં ભૂયાત્ ॥ ॥ છ ॥ ૧ ॥

બંડ એકો લેખિતઃ શ્રાવિકયા પ્રજ્ઞપ્ત્યા ॥ સ્વપુણ્યાય વાચ્યમાના પઠ્યમાના ચિરં નંદ્યાત્ પ્રતિરિયં ॥ માંડાગારે શ્રોપત્તનપુરવરે ॥ શ્રી:

આ પ્રતિ એકંદર શુદ્ધ છે. વાં ૦ ના બંને ખંડો સારી સ્થિતિમાં છે અને હળુ વધારે સ્થિતિમાં ટકશે. વાં ૦ ના બીજા ખંડના બંને બાજુના હાંસિયામાં જમણી બાજુનો હાંસિયો કોરો છે અને ડાબી બાજુના હાંસિયામાં અંકો લખેલા છે.

બાં ૦ પ્રતિ પણ બે ખંડમાં વહેંચાયેલી છે. પહેલા ખંડનાં પાનાં ૧ થી ૫૨૧ છે. અને

બીજા ખંડનાં પાનાં ૧ થી ૩૮૬ છે. બંને ખંડનાં પાનાંની લંબાઈ લગભગ ૧૦૧ આંગળ અને પહોળાઈ ૪૧ આંગળ છે. પહેલા ખંડનાં

બાં ૦ પ્રતિ

દરેક પાનાં તદ્દન નવાં લખાયેલાં છે, આકીનાં જૂનાં છે. દરેક પાનાંની

પહેલા ખંડનાં પાનાંમાં મોટા અક્ષરો છે અને દરેક પાનામાં પંક્તિઓ ૧૧, ૧૧ છે; દરેક

પંક્તિમાં અક્ષરો ૩૫ થી ૪૦ સુધી છે. બીજા ખંડના દરેક પાનામાં પંક્તિઓ ૧૩, ૧૩

છે; અને પંક્તિદીઠ અક્ષરો ૪૦ થી ૪૭ સુધી છે. બીજા ખંડમાં અક્ષરો ત્રીણા હોવાથી

આ ભેદ થયેલો છે. વાં ૦ પ્રતિ અને બાં ૦ પ્રતિ બરાબર એક સરખી છે, એટલે બીજું બધું

વાં ૦ પ્રતિના જેવું સમજી લેવું. ફક્ત બાં ૦ પ્રતિના બંને ખંડના છેલ્લા પાનામાં સાલ

કે લેખકનો ઉલ્લેખ નથી એ ભેદ છે. આ પ્રતિના બંને ખંડો કોઈ કોઈ ઠેકાણે ખવાયેલા છે પણ અક્ષરો ગયેલા નથી. બીજા ખંડના માત્ર પહેલા પાનાના જમણી બાજુના હાંસિયામાં સમ્મત્ત દ્વિં પંડ અને છેલ્લા પાનાના હાંસિયામાં એ અક્ષરો ઉપરાંત તર્ક એવું વધારે લખેલું છે. સમ્મત્તનો આ ડાબલ ત્ત તિની વેલંટિન તમા મળી જવાથી થઈ ગયો છે એટલે (ત=ત્ત આમ થવાથી.

માં૦ પ્રતિના પહેલા ખંડનાં પાનાં ૨૬૨ છે અને બીજાના ૨ થી ૨૫૩ છે. બંને

ખંડમાં થઇને પ્રતમાં બે ત્રણ પાનાં ત્રુટક છે. બંને ખંડનાં પાનાંની

માં૦ પ્રતિ

લંબાઈ ૧૦ આંગળ છે અને પહોળાઈ ૪૧ આંગળ છે. માં૦ પ્રતના

પહેલા ખંડનાં કાગળો કરતાં બીજા ખંડના કાગળો વધારે પાતળા

લાગે છે. તે બંને ખંડના પ્રત્યેક પાનામાં ૧૫, ૧૫ પંક્તિઓ છે. અને પંક્તિદીઠ અક્ષરો ૫૫ થી ૫૮ સુધી છે. આ પ્રતિમાં અનેક સ્થળે હાંસિયામાં કે આબુબાબુ ટિપ્પણો તેમજ પાકાંતરો આપેલા છે. તેના માત્ર બીજા ખંડના અંતે સં. ૧૬૬૭ ના માધ્યમ મહિનાની અજવાળી દશમને રવિવારે આ પ્રત અમદાવાદમાં લખાયેલી છે એવો ઉલ્લેખ છે એથી એમ લાગે છે કે આ પ્રતિ કોઈ વખતે અમદાવાદથી માંડલ ગયેલી હશે. અથવા લખાવનારે અમદાવાદમાં લખાવી હશે. જે ઉલ્લેખ છે તે આ પ્રમાણે છે.

સ્વસ્તિશ્રી સંવત ૧૬૬૭ વર્ષે માઘમાસે શુક્લકૃષ્ણપક્ષે દશમી રવિવાસરે શ્રી અહમ્મદાવાદમહાનગરે લિખિતમિદં ॥ શુભં ભવતુઃ ॥ ॥ છ ॥ ॥ શ્રીકલ્યાણમસ્તુઃ ॥ ॥ છ ॥ ॥ શ્રીરસ્તુઃ ॥ ॥ છ ॥ ॥ શ્રીઃ ॥ ॥ ॥ શ્રીઃ ॥

ભાં૦ પ્રતિનો નંબર ૪૦૯ નો છે અને તે ૪૦ સં. ૧૮૮૦-૮૧ ના સંગ્રહમાં સગ્ર-

હાયેલી છે. તેના પહેલા ખંડનાં પાનાં ૧ થી ૨૨૩ અને બીજા

ભાં૦ પ્રતિ

ખંડનાં પાનાં ૧ થી ૧૮૯ છે. પાનાની લંબાઈ ૧૧ આંગળ અને

પહોળાઈ ૫ આંગળ જેટલી છે. બંને બાજુ એકએક આંગળ અને

ઉપર અને નીચે અર્ધો અર્ધો આંગળ કાગળ ફેરો છે. પાનાદીઠ પંક્તિઓ ૧૭, ૧૭ અને અક્ષરો પંક્તિદીઠ ૫૦ થી ૫૮ છે. આ પ્રતિ સં. ૧૮૩૬ ના પોષ સુદ ૩ અને વાર રવિએ દર્શાવતી-ડોહા ગામમાં લખાયેલી છે એવો ઉલ્લેખ પ્રતિને છેડે છે. એ ઉલ્લેખની છેલ્લી પંક્તિમાં ચીરંજીવી એવો એક શબ્દ છે. એથી એનો લખનાર કદાચ કોઈ ચીરંજીવાલ નામે લહિયો હોય અથવા એ શબ્દ માત્ર આશિર્વાદરૂપ મંગળસૂચક પણ હોય. છેડે જે ઉલ્લેખ છે તે અક્ષરશઃ આ પ્રમાણે છે.

સ્વસ્તિશ્રી સંવત્ ૧૮૩૬ સા વર્ષે પોસ સુદ ૩ વારં રવિ શ્રીદશાવતીપ્રામે લિખિતમિદં ॥ છ ॥ શુભં ભવતુઃ ॥ કલ્યાણમસ્તુઃ ॥ શ્રીઃ ॥ ચીરંજીવીઃ ॥ શ્રીઃ ॥ શ્રીઃ ॥

સરખાવતાં એમ માલુમ પડ્યું છે કે માં૦ અને ભાં૦ પ્રતિ બરાબર એક સરખી છે એટલે એ બંનેનું મૂળ એક જ જણાય છે.

આં૦ પ્રતિનાં પાનાં ૧ થી ૫૫૩ છે. માત્ર પહેલે પાને જમણી બાજુના હાંસિયામાં

સમ્મતિતર્કટીકા શબ્દ અને બીજે ત્રીજે પાને સમ્મતિ ટીકા

આં૦ પ્રતિ

એમ લખેલું છે. પછીના પાનાઓમાં કોઈ સ્થળે ખંડ વગેરેનો કશો

ઉલ્લેખ કે વિભાગ બીજી પ્રતિજ્ઞાની માફક થયો નથી. માત્ર છેલ્લે

પાને પાછળ સુમતી એવું લખેલું છે અને ત્યાંજ કોઈ નવા લખનારાએ ૨૨૭ પત્રે પ્રથમ સ્ખંડે સમાપ્તમસ્તિ એમ સૂચવેલું છે. આ પ્રતિ સં. ૧૭૨૧ ના પોષ મહિનાના અંધારિયામાં લખાયેલી છે. આટલા અંતિમ ઉલ્લેખ સિવાય પ્રતિને છેડે બીજો કશો ઉલ્લેખ નથી. એ ઉલ્લેખ શબ્દશઃ આ પ્રમાણે છે.

૧ ૨૭ ૪
સંવત્ચન્દ્રચક્ષુઃકૃષ્ણવજ્રમિતે વૌષમાસેઽસિતે પક્ષેઽલેચિ

આ ઉલ્લેખમાં સંવત બતાવવાને આંકડાઓ જ લખતાં ચંદ્ર, ચક્ષુ, ઋષિ અને અખ્જ એજ ચાર શબ્દો અનુક્રમે મૂકેલા છે. કોઈ કહાપણુદાર લહિયાએ કે વાંચનારાએ ચંદ્ર ઉપર ૧ ચક્ષુ ઉપર ૨, ઋષિ ઉપર ૭ અને અખ્જ ઉપર ૪ મૂકેલા છે. અક્ષાનાં વામતો ગતિઃ એ નિયમ પ્રમાણે ઉપરના આંકડાઓથી પ્રતિ ૪૭૨૧ ના સંવતમાં લખાયેલી હોય કે ૧૨૭૪ ની હોય એવા નાપાયાદાર ભ્રમને પ્રતિનાં પાનાં અને અક્ષરો જ ઉઠવા દેતા નથી. લખનારે અખ્જ ઉપર ૪ ને બદલે ૧ મૂકવો જોઈતો હતો; અખ્જની ૧ સંખ્યા પ્રસિદ્ધ છે, ચાર નહિ. તેથી આ પ્રતિ સં. ૧૭૨૧ માં લખાયેલી છે. વાંચનારાઓએ કે લહિયાઓએ કરેલા આવા કેટલાએક ભ્રમક ઉલ્લેખો દ્વારા કાણુ જાણે કેટલાંએ પુસ્તકો જૂનામાં જૂનાં સિદ્ધ થઈ ગયાં હશે ?

પાનાંની લંબાઈ ૧૦ આંગળ અને પહોળાઈ ૪ા આંગળ છે; દરેક પાનામાં પંક્તિઓ ૧૫, ૧૫ છે અને પંક્તિવાર અક્ષરો ૪૨ થી ૪૫ જેટલા છે. પ્રતિ ક્યાંક ક્યાંક ઉધાઈથી ખવાયેલી છે, પરંતુ અક્ષરો ગયા નથી. પ્રતને પહેલે પાને એની કોરી બાજુમાં પ્રતના માલિકનું નામ કોઈ આધુનિક માણસે લખેલું છે.

હાલ પ્રતિમાં પણ આ ૧૦ પ્રતિની પેઠે ખંડ વિગેરેનો વિભાગ નથી. પાનાના હાંસિયાઓમાં ક્યાંય સમત્તિ અને ક્યાંય સમત્તિત એમ લખેલું છે. કુલ પાનાં ૧ થી ૫૦૪ છે.

તેની લંબાઈ અને પહોળાઈ આ ૧૦ પ્રતિના જેટલી જ છે. પાના દીઠ

હાલ પ્રતિ પંક્તિઓ ૧૫, ૧૫ છે અને પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૫૨ થી ૫૫ અક્ષરો

છે. આ ૧૦ પ્રતિ કરતાં હાલ નાં પાનાં ઓછાં છે તેનું કારણ તેના નાના અક્ષરો છે એ છે. આ પ્રતિ સં. ૧૭૩૪ ના અષાઠ સુદ ૭ ને રવિવારે લખાયેલી છે. પ્રતિના પ્રાન્ત ભાગમાં ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે.

સંવત્ ૧૭૩૪ વર્ષે આષાઠ સુદિ ૭ રવિ દિને હૃદં પુસ્તકં લિપિતઃ ॥
શુભં ભવતુ ॥ લેખકપાઠકયોઃ મંગલં ॥ ॥

વિ.૦ પ્રતિનાં પાનાં ૧ થી ૫૪૬ છે. એમાં પણ ખંડનો વિભાગ નથી. પાનાંની લંબાઈ લગભગ ૧૧ આંગળ અને પહોળાઈ ૫ા આંગળ છે. પાના દીઠ પંક્તિઓ ૧૫,

૧૫ છે અને પંક્તિદીઠ અક્ષરો ૪૮ થી ૫૦ જેટલા છે. માત્ર આ

વિ.૦ પ્રતિ એક જ પ્રતિમાં બીજી બધી પ્રતિઓમાં છે તેમ વચ્ચે ખાલી જગ્યા

મૂકેલ નથી. પ્રતિ માત્ર ૫૪ વર્ષ પહેલાં જ લખાયેલી છે. લહિયાએ પ્રતિને છેડે સંવત, શાક, અને પોતાની જ્ઞાતિ વિગેરેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; અને એ ઉલ્લેખને છેડે બે એક પછી પણ મૂકેલાં છે. તેમાંના પહેલા પદમાં એમ જણાવેલું છે કે મેં તો

મારી સામે જેવી પ્રતિ આવી તેની અક્ષરશઃ નકલ કરી છે, એથી પ્રસ્તુત પ્રતિ શુદ્ધ હોય કે અશુદ્ધ હોય તો મારો વાંક નથી. બીજા પદ્યમાં જે લોકો લિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરે છે તેઓને સારુ પુસ્તક સંરક્ષણની વિધિ બતાવી છે. એટલે એમાં લખ્યું છે કે પુસ્તકને તેલથી બચાવવું, પાણીથી બચાવવું અને ઢીલા બંધનથી પણ બચાવવું; અર્થાત્ પુસ્તકને મજબુત-બરાબર જકડીને બાંધવું અને પારકાના હાથમાં પણ ન દેવું, એ આખો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે.

॥ શ્રીરસ્તુઃ ॥ કલ્યાણમસ્તુઃ ॥ શુભં ભવતુ સર્વદા લેખકપાઠ[ક]યો ॥ સંવત્ ૧૯૩૩ ના શાકે ૧૭૯૯ પ્રવર્તમાને માસોત્તમાસે ચૈત્રમાસે શુભે શુક્રપક્ષે ચતુર્દશિ તિથી શનીવાસરે લિપીકૃતં બ્રાહ્મણ શ્રીમાલી જ્ઞાતી આવસ્તિ પરમાનન્દ અમદાવાદ મધ્યે લિપીકૃતા સન્મતિટીકા સંપૂર્ણ ॥

યાદશં પુસ્તકં દૃષ્ટ્વા તાદૃશં લિખિતં મયા ।

યદિ શુદ્ધો મશુદ્ધં વા મમ દોષો ન દીયતે ॥ ૧ ॥

તૈલાદ્ રક્ષં જલાદ્રક્ષં રક્ષં શિથિલવન્ધનાત્ ।

પરદસ્તે ન દાતવ્યા એવં વદતિ પુસ્તિકા ॥ ૨ ॥

લેખકપાઠકયો વાચકાનાં શુભં ભૂયાત્ ।

છેલ્લે બતાવેલી આં ૦ હાં ૦ અને વિં ૦ એ ત્રણે પ્રતિજ્ઞા સરખામણીમાં એક-સરખી જ છે; એટલે કે એ ત્રણે એક જ પ્રતિ ઉપરથી લખાયેલી છે. ફક્ત વિં ૦ પ્રતિમાં હાંસિયામાં કે ઉપર નીચે કેટલેક ઠેકાણે અઘરા શબ્દોના પર્યાયો મૂકેલા છે, કેટલેક ઠેકાણે ટિપ્પણો કરેલાં છે, કેટલેક ઠેકાણે મૂળ ગ્રંથમાં આવેલાં અવતરણોને સમજવા સારુ બીજા બીજા ગ્રંથકારોનાં નામો સૂચવેલાં છે અને કેટલેક ઠેકાણે પાઠોને શોધેલા પણ છે. આ શોધન ક્યાંય તો બ્યાજબી થયું છે અને ક્યાંય અર્થ ન સમજવાથી નકામું પણ થયેલું છે. આ બધું આ પ્રતિના કોઈ વાંચનારાએ કરેલું જણાય છે.

ભાં ૦ પ્રતિ આં ૦, હાં ૦ કરતાં અર્વાચીન હોવા છતાં તે માં ૦ પ્રતિની સરખી હોવાથી તેનો પરિચય તેની સાથે આપેલો છે.

બધી પ્રતિજ્ઞા બન્ને તરફ લખાયેલી છે અને પ્રતિ લખનાર લલિયાઓ પ્રતિજ્ઞામાં જે કાંઈ શોભા કરે છે એટલે કે હાંસિયા રંગથી આંકીને પાડે છે, પાનાંની વચ્ચે રંગિત પૂલ જેવો આકાર બનાવે છે અને હાંસિયામાં જે લાગમાં ગ્રંથનું નામ લખાયેલું હોય છે તે લાગને રંગથી પૂરે છે, તથા પ્રતિની આદિમાં તથા છેડે પ્રતિના માલિકના અને પોતાના ઇષ્ટદેવનું નામ વગેરે લખે છે અને કેટલીક જગ્યાએ ગ્રંથનું માપ બતાવવા અંકમાં શ્લોકોની સંખ્યાની સૂચના 'ગ્રંથાગ્ર' શબ્દથી કરે છે; એ બધું અમારી પાસેની ઘણી ખરી પ્રતિજ્ઞામાં થયેલું છે એટલે એ વિષે ભુદ્ધું ભુદ્ધું ન લખતાં અહીં એક સાથે જણાવી દીધું છે.

સન્મતિના બીજા વિભાગથી અમે આ સાત પ્રતિજ્ઞાનો ઉપયોગ કર્યો છે. અમારી પાસે પ્રતિજ્ઞા તો ૨૯ આવેલી હતી, પણ એ બધી પ્રતિજ્ઞાને પરસ્પર સરખાવીને અને એક બીજામાં બેળવી દૃષ્ટને અમે એના મુખ્ય ત્રણ વર્ગ પાડેલા. પહેલો વર્ગ વાં ૦

ગોટાળો ઉભો થાય છે. શ્રીમાન ૧૭ ખૂદ્દર સાહેબે આ જાતના 'ફ (ધુ) ને ફ સમજીને 'સુવિહિત-સાધુ' એવા વાક્યને 'સુવિહિત-સાફ એમ વાંચેલું અને એ ઉપરથી હિરવિજયની જાતિ સાફ છે એવું પ્રાંતિચાળું ધોરણ બાંધેલું !

પ્રતિઓમાં **उ (उ)** અને **ऊ (ओ)** આમ લખાયેલા છે, અને આપણે તેને અનુક્રમે **उ, ओ** આમ લખીએ છીએ.

કાંઈ પણ કાનાવાળો અક્ષર જ્યારે ભૂલથી કાના વિના લખાયેલો હોય ત્યારે આપણે તે અક્ષરને ઉપર કે પડખે કાનો કરી સુધારીએ છીએ. લખેલી પ્રતિઓમાં એ

જાતના અક્ષરોને સુધારવાની પદ્ધતિ ભુલી છે અને તે **न** અથવા **न** આમ કરીને છે. અર્થાત્ આવા **न** નિશાનવાળો **न** એ **ना** નો સૂચક છે. અને તે જ પ્રમાણે બધા અક્ષરોનું સમજ લેવું. આ જ પ્રમાણેનું નિશાન 'क' ના ઉપર હોય તો **को** સમજવા ભેધએ. એટલે કે આવું નિશાન બધે ઠેકાણે કાનાનું સૂચક છે.

રેફનું નિશાન **सर्व** માં છે એ પ્રમાણેનું અવગણતા હોય ત્યાં અર્થાત્ પાનાંની શરૂઆતની પંક્તિમાં જગ્યાની છૂટ હોવાને લીધે આવે છે. જ્યાં લખવાની જગ્યા ઓછી હોય છે. ત્યાં તો આપણે લખીએ છીએ તેમ જ તે નિશાન હોય છે.

કેટલાક વ્યંજનો આપણે લખીએ છીએ તે કરતાં વિલક્ષણ રીતે લખાયેલા દેખાય છે.
જેમકે—

૧૭ જૂઓ એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડિકા શત્રુંજય લેખ અંક-૧૧૮. ખૂદ્દરનો એ બ્રમ મહાન ઐતિહાસિક વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથ મહાશયે પણ 'ધ જૈન ટ્રિયર્સ ઓફ અકબર' નામક લેખમાં જોમનો તેમ જળવી રાખ્યો છે. તેઓએ એ લેખ શ્રી લાંડારકર સ્મારક ગ્રંથમાં લખેલો છે તેમાં પૃ. ૨૭૩ માં જણાવ્યું છે કે

No. CXVIII Commemorates one of these pilgrimages, which was undertaken by Vimalharsha and 200 other. The same inscription states that Hirvijaya belonged to the Sapha race.

ચાલુ દેવનાગરી લિપિ—

કે
કૈ
કો
કૌ

પડિમાત્રાવાળી લિપિ

૧૬ 6ફ—1ફ
6કૈ—1કૈ
6કો—1કો
6કૌ—1કૌ

હ્રસ્વ ઇની વેલન્ટિ છે તો દેવનાગરી જેવી જ પણ કેટલીક જગ્યાએ કે જ્યાં એ વેલન્ટિ લાંબી પહોળા થઈ શકે ત્યાં અર્થાત્ પાનાની પ્રથમ પ્રથમ પંક્તિઓમાં એનો મરોડ

સુક્તિ અપિ સિદ્ધ આ જાતનો છે. તથા એનો

ખીન્ને મરોડ એવી જ જગ્યાએ અગ્નિ વિશાષ નિરસ

આ જાતનો છે. અને આ ૦ પ્રતિમાં છેલ્લે પાને પહેલી પંક્તિમાં એનો મરોડ ધણો જ વિલક્ષણ

છે, જે આ પ્રમાણે છે— નિવૃત્તઃ કિંચ રિત્તઃ

અપિ મપિ

હ્રસ્વ ઇની વેલન્ટિ કેટલાક જોડાક્ષરોમાં નીચે નથી હોતી પણ પડજે હોય છે. જેમકે આપણી ચાલુ દેવનાગરીમાં મ્યુ, દ્યુ, ત્યુ ઇત્યાદિ સંયુક્ત અક્ષરોમાં જેમ ઇ નીચે

જોડાયેલો છે તેમ આ પ્રતિઓની લિપિમાં મ્ય ક્ય ત્ય

વગેરે સંયુક્ત અક્ષરોમાં ઇ પડજે જોડાયેલો છે. લિપિ વાંચનાર અકુશલ હોય તો આ પડજે જોડાયેલા ઇ વાળા અક્ષરને ફ જેવો સમજે તેથી અર્થ સમજવામાં ધણો

૧૬ આ કે માત્રાવાળો છે અને એ માત્રાનો જ ધાના જેવો દંડ બનીને તે ઉપરથી બીજાં કે થયેલો છે. એ સૂચવવા જ એ બધા માત્રાવાળા બળ્ળે અક્ષરો મૂકેલા છે.

ગોટાળો ઉભો થાય છે. શ્રીમાન્ ૧૭ બૃહદ્ગર સાહેબે આ જાતના 'ફ (ધુ) ને ફ સમજીને 'સુવિહિત-સાધુ' એવા વાક્યને 'સુવિહિત-સાફ એમ વાંચેલું અને એ ઉપરથી હીરવિજયની જાતિ સાફ છે એવું પ્રાંતિગ્રાણું ધોરણ બાંધેલું !

પ્રતિઓમાં **उ (उ)** અને **ऊँ (ओ)** આમ લખાયેલા છે, અને આપણે તેને અનુક્રમે **उ, ओ** આમ લખીએ છીએ.

કાંઈ પણ કાનાવાળો અક્ષર જ્યારે બૂલથી કાના વિના લખાયેલો હોય ત્યારે આપણે તે અક્ષરને ઉપર કે પડખે કાનો કરી સુધારીએ છીએ. લખેલી પ્રતિઓમાં એ

જાતના અક્ષરોને સુધારવાની પદ્ધતિ જુદી છે અને તે જ અથવા ન આમ કરીને છે. અર્થાત્ આવા **८** નિશાનવાળો ન એ ના નો સૂચક છે. અને તે જ પ્રમાણે બધા અક્ષરોનું સમજ લેવું. આ જ પ્રમાણેનું નિશાન 'क्वि' ના ઉપર હોય તો કો સમજવો બેઠએ. એટલે કે આવું નિશાન બધે ઠેકાણે કાનાનું સૂચક છે.

રેફનું નિશાન **स्वर्** માં છે એ પ્રમાણેનું અનુકૂળતા હોય ત્યાં અર્થાત્ પાનાંની શરૂઆતની પંક્તિમાં જગ્યાની છૂટ હોવાને લીધે આવે છે. જ્યાં લખવાની જગ્યા ઓછી હોય છે. ત્યાં તો આપણે લખીએ છીએ તેમ જ તે નિશાન હોય છે.

કેટલાક વ્યંજનો આપણે લખીએ છીએ તે કરતાં વિલક્ષણ રીતે લખાયેલા દેખાય છે. જેમકે—

૧૭ જૂઓ એપીગ્રાફીઆ ઇડિકા શત્રુંજય લેખ અંક-૧૧૮. બૃહદ્ગરનો એ જામ મહાન ઐતિહાસિક વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથ મહાશયે પણ 'ધ જૈન ટ્રિયર્સ ઓફ અકબર' નામક લેખમાં જેમનો તેમ જળવી રાખ્યો છે. તેઓએ એ લેખ શ્રી લાંડારકર સ્મારક ગ્રંથમાં લખેલો છે તેમાં પૃ. ૨૭૩ માં જણાવ્યું છે કે

No. CXVIII Commemorates one of these pilgrimages, which was undertaken by Vimalharsha and 200 other. The same inscription states that Hirvijaya belonged to the Sapha race.

દા ધા
ધા ધો

કુ

કુ

પ્

ગ ગ

ઘ

ઘ

ઙ ઙ

ઞ

ઞ

ત્થ

ક્ષ

ક્ષ

ક્ષ

સ્પ

સ્પ

જ્ઞ

ધા

ધો

કુ

કુ

ઘ

ગ

ઘ

ઘ

ઙ

ઞ

ઞ

ત્થ

ક્ષ

ક્ષ

ક્ષ

સ્પ

સ્પ

જ્ઞ

આ સિવાય બીજા અક્ષરો પણ ચાલુ દેવનાગરી કરતાં બુદ્ધિ છતાં મળતું જ વલણ ધરાવે છે.

પ્રતોના અંકો તો દેવનાગરી જ છે, અને તે શ્રગળની પ્રતોમાં જમણી બાલુના હાંસિયામાં ઉપર અને ડાબી બાલુના હાંસિયામાં નીચે લખવામાં આવ્યા છે. તાડપત્રની પ્રતોમાં અંકો માત્ર ડાબી બાલુ લખવામાં આવ્યા છે, અને જમણી બાલુએ અંક સૂચવવા અક્ષરો મોકલા છે. બૃહદ્ તાડપત્ર ઉપર એવા અંદસૂચક અક્ષરો મોકલા છે.

ને બદલે

"

"

"

"

"

"

"

"

"

સ્વ

સ્તિ

શ્રી

ઈ

ઈ

ઈ

ઈ

ઈ

ઈ

ઈ

આ પ્રકારે બિન્ન બિન્ન જાતના અક્ષરો પ્રત્યેક પાનાં ઉપર અંકો માટે મૂકેલા છે. આ અંકસૂચક અક્ષરોની પૂરી સમજ સ્પષ્ટ થઈ શકતી નથી; પરંતુ જેટલું સમજાય છે તેટલું અહીં સમજાવવામાં આવે છે. સ્વસ્તિ શ્રી એ મંગળસૂચક છે. એમાં સ્વ એ પહેલો અક્ષર છે, માટે એ પહેલા અંક માટે વપરાયેલો લાગે છે. એ પ્રમાણે સ્તિ, શ્રી એ બન્ને અક્ષરો બીજા અને ત્રીજા અંક માટે વપરાયેલા છે. કેટલીક પ્રતોમાં એક અંકને બદલે **નં** બેને બદલે **ન**, ત્રણને બદલે **મ** એવા અક્ષરો મૂકેલા છે; એ ત્રણે અક્ષરો મળીને **નંમ** એવા મંગલાત્મક શબ્દ બને છે, અને એની ઘટના સ્વસ્તિ શ્રી ની પેઠે સમજવાની છે. આ માટે જુઓ પ્રાચીન લિપિમાળા

૫૦ ૧૦૭.

IV

આ અક્ષર ચોથા અંક માટે વપરાયો છે; 'જ' ટવર્ગનો પાંચમો અક્ષર હોવાથી પાંચ સંખ્યાને સૂચવે છે અને 'ક' કવર્ગનો પહેલો અક્ષર હોવાથી એક સંખ્યા સૂચવે છે એટલે એ અક્ષરમાંના જ થી સૂચિત પાંચ સંખ્યામાંથી ક થી સૂચિત એક સંખ્યા બાદ કરીએ અર્થાત્ પાંચમાંથી એક બાદ કરીએ તો જે સંખ્યા આવે એનું અહીં સૂચન લાગે છે. જેમ લેટીનના અંકોમાં સંખ્યા ઘટાડીને સંખ્યા બતાવાય છે એવી રીતે અહીં છે; અર્થાત્ IX જેમ આ અક્ષરથી દશમાંથી એક બાદ કરીને નવ સૂચવાય છે તેમ અહીં સમજવાનું છે. વળી જેમ તાડપત્રમાં અક્ષરોથી સંખ્યા સૂચવી છે તેમ લેટીનમાં પણ સંખ્યાસૂચક X અને y જેવા બ્યંજનો દેખાય છે તે

૨૦ " "

૩૦ " "

૪૦ " "

૫૦ " "

૫૧ " "

૫૬ " "

૬૦ " "

૬૦ " "

૮૦ " "

ઘ

ઘા

ઘસ

ઘઠ

ઘઠ

ઘાઠ

ઘઠ

ઘઠ

ઘઠ

ઘઠ

સર્વને સુપ્રતીત છે. આ અક્ષરની ઉપરનું છોગું તો છોગું જ હોય એમ લાગે છે. ચાર અંકના સૂચક અક્ષરમાં જેમ બાદબાકી કરવી પડે છે તેમ પાંચ અંકના સૂચક અક્ષરમાં સરવાળો કરીએ તો જ તે સમજાય એમ છે. એ અંકસૂચક અક્ષરમાં ત વર્ગનો પહેલો અક્ષર છે અને ક્ર ચોથો સ્વર છે એટલે ઉપર્યુક્ત સંખ્યાસૂચનની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચોથામાં પહેલો ભેળવીને આ અક્ષરમાંથી પાંચ સંખ્યાનો ભાવ નીકળી શકે છે. છ સંખ્યાસૂચક અક્ષર ફ x ડ તો બનેલો છે. ફ પવર્ગનો બીજો અક્ષર હોઇ બે સંખ્યાને સૂચવે છે અને ડ ત્રીજો સ્વર હોઇ ત્રણ સંખ્યા બતાવે છે; એટલે સૂચિત થએલ બે અને ત્રણનો ગુણાકાર કરવાથી જે સંખ્યા આવે તે આ અક્ષરથી સૂચિત થાય છે. સાત અંક સૂચક અક્ષરમાં ગ x ર x આ એમ ત્રણ અક્ષર મળેલા છે; તેમાં ગ એટલે ત્રણ સંખ્યા, ર અન્તરથનો બીજો અક્ષર હોવાથી બે સંખ્યા અને આ માં બે અ હોવાથી બે સંખ્યા એમ કુલ સાત સંખ્યા આ અક્ષરથી સૂચિત થાય છે. આઠઅંકસૂચક અક્ષરમાં હ, જીમાક્ષરનો ચોથો અક્ષર ચાર સંખ્યા સૂચવે છે અને પૂર્વ પ્રમાણે ર ને આ બે બે સંખ્યા સૂચવે છે. એ રીતે આ અક્ષર બધી મળીને આઠ સંખ્યા બતાવે છે. નવસૂચક અક્ષર જે માં જ ડ અને મ એમ ત્રણ અક્ષરો કલ્પી શકાય છે. તેમાં જ એટલે એક ડ એટલે ત્રણ અને મ એટલે પાંચ એમ ત્રણ સંખ્યાનો સરવાળો નવ થાય છે. અથવા કદાચ જૈન સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ નવપદ્ધાનું સૂચન આ જે થી થતું હોય અને એથી જ એને નવસંખ્યાનો સૂચક માનીને

૯૦ " "

૧૦૦ " "

૨૦૦ " "

૨૦૧ " "

૨૯૨ " "

૩૦૦ " "

૯૩

સુ

સ્

સ્

સ્
૯૩
૨

સ્તા

અહીં લખવામાં આવ્યો હોય. લ્ અંતરથનો ત્રીજો લ્ અને દીર્ઘસહિત સ્વરોમાંનો સાતમો ઋ સાતસંખ્યાનો સૂચક છે. એટલે ત્રણને સાત મળીને દશની સંખ્યા થાય છે. આ કલ્પનામાં પ્રતિમાં કરેલું લ્ નીચેનું મીંડું વ્યર્થ જેવું લાગે છે. પ્રાચીન લિપિમાળાને પાને ૧૦૭ મે માત્ર લ્ ને જ દશ સંખ્યાનો સૂચક બતાવ્યો છે. એથી કદાચ લેખકે એ મીંડું એમ જ કર્યું હોય એમ માનવું જોઈએ, અથવા એ મીંડું દશકનું સૂચક છે એમ કરીને ઘટાવવું જોઈએ. તવર્ગનો થ ત્રીજો અક્ષર બે સંખ્યાનો સૂચક છે. મીંડું દશકનું છે એટલે થ અને ૦ મીંડું મળીને ૨૦ સંખ્યા થાય. એ જ પ્રમાણે લ્ નો લ અંતરથનો ત્રીજો હોય મીંડા સાથે ૩૦ સંખ્યાનો સૂચક થાય છે.

૯૦ નો સૂચક અંક ૬૩ આ અક્ષર છે. એમાં છ અને ત્રણ એ બે અંકો જેવા લાગે છે અને મીંડું તો સ્પષ્ટ છે જ. એટલે લેટીન અંકોમાં જેમ આમ XV દશ અને પાંચ એ જ પંદર થાય છે તેમ આ છ અને ત્રણ એમ નવ અને મીંડું મળીને ૯૦ સમજાય છે.

તાડપત્રની પોથીમાં આવેલા અંકસૂચક અક્ષરોનો જેટલો ખ્યાલ આવ્યો અને એ વિષે જેટલી સંગત કલ્પના થઈ એટલું જણાવ્યું છે, વ્યંજનોદ્વારા અંક સૂચવવાની પદ્ધતિ આર્ય ભદ્રના આર્ય સિદ્ધાંતમાં મળે છે. તેમાં વ્યંજને વ્યંજનનો કે સ્વર વ્યંજનનો ગુણાકાર કરીને એ સંખ્યા કાઢવામાં આવે છે. કયાંય સરવાળો

કરીને એ સંખ્યા કાઢેલી છે. અહીં જે એ અક્ષરો ઉપરથી અંકો સમજવાની પદ્ધતિ બતાવવામાં આવી છે તેમાં સરવાળા અને ગુણાકાર ઉપરાંત બાદબાકી પણ ઉમેરી છે. સરવાળા અને ગુણાકાર માટે અહીં આર્ય સિદ્ધાંતનો સંવાદ છે જ અને બાદબાકી માટે લેટીનની ગણનાપદ્ધતિનું અનુસરણ છે. એટલે જેમ લેટીનમાં નવ કહેવા હોય તો આમ IX દશ-ગણનાપદ્ધતિનું અનુસરણ છે. એટલે જેમ લેટીનમાં નવ કહેવા હોય તો આમ IX દશ-માંથી એક બાદ કરવાની રીતે અક્ષરો લખાય છે તેમ અહીં બે વ્યંજનો ઉપરથી સૂચવાયેલી સંખ્યામાંથી એકની બાદબાકી કરીને ઇષ્ટ સંખ્યા મેળવી રાકાય છે.

અહીં પ્રતિમાં આવેલા પ્રાચીન અક્ષરો કે અંકોનો ઇતિહાસ આપવાનું સ્થાન નથી, તો પણ એમ તો કહેવું જ નેહએ કે એ અક્ષરો અને અંકસૂચક અક્ષરો બહુ પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવતા હશે. આ વિષે પ્રાચીન લિપિમાળામાં આવેલા પ્રાચીન લિપિપત્રોને સરખાવવાથી વધારે પ્રકાશ પડે એમ છે, એ માટે જ્ઞાસુઓને અને એ વિષયના વિદ્વાનોને એ લિપિમાળા જેવા લલામણુ છે. અંકો માટે ને ચિન્હો આ તાડપત્રમાં વપરાયાં છે તેમાંના તેવું સૂચક ચિન્હનો આદ્ય અક્ષર અંશોકની ધર્મલિપિમાં છઠ્ઠા અંક તરીકે મળે છે. (જૂઓ પ્રાચીન લિપિમાળાનું લિપિપત્ર ૧૧૩) એ જ રીતે પચાસ સૂચક ચિન્હનો આદ્ય અક્ષર એ લેખોમાં અને એ પછીના લેખોમાં આવે છે. (જૂઓ લિપિમાળાનું લિપિપત્ર ૭૨) એ સંખ્યાસૂચક બધાં ચિન્હોનાં કેટલાંક પૂર્વવર્તી રૂપો ઘણા જૂના લેખોમાં મળે છે, એની ખાત્રી લિપિમાળાના અભ્યાસીને સહજમાં થઈ શકે તેવું છે. બ્યંજનો દ્વારા અંકો સૂચવવાની પદ્ધતિ પરાપૂર્વથી ચાલી આવે છે; આ સંબંધી વધુ જાણવા માટે પ્રાચીન લિપિમાળાના પૃ. ૧૦૪ થી ૧૨૮ પાનાં બરાબર ધ્યાનપૂર્વક નેહ જવાં નેહએ.

૬ પ્રતિ લખનારાઓએ કરેલી અશુદ્ધિઓ અને લહિયાઓ.

પ્રતિ લખવાનો ધંધો કરનારાઓ લગભગ અલણુ હોય છે. તેઓ માત્ર અક્ષરથી જ પરિચિત હોય છે. અક્ષરો કેમ વધારે સુંદર આવે અને મોટા મોટા ગ્રંથો પણ થોડા પાનામાં સમાય એવા ઝીણા અક્ષરો વધારે સુંદર કેમ લખી શકાય એવી પ્રવૃત્તિઓ તરફ જ એઓનું લક્ષ્ય હોય છે. લખવાના વિષયને તેઓ ભાગ્યે જ સમજતા હોય છે. આજના બિંબાં ગોઠવનારાઓ જેવા લગભગ તે લહિયાઓ હોય છે. લખેલાં ને પુસ્તકો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેમાંનાં નવાણું ટકા પુસ્તકો એ અલણુ લહિયાઓનાં જ લખેલાં હોય છે; એથી એમાં અશુદ્ધિ આવે એ સહજ છે. લહિયાઓ ઘણાંખરાં પુસ્તકોને છોડે એમ લખે છે કે જેવું પુસ્તક મારી સામે છે તેવું જ આ બીજું તેના ઉપરથી હું લખું છું; એથી શુદ્ધિ અશુદ્ધિની જવાબદારી એ મૂળ પુસ્તક ઉપર છે. આ વાત તો ખરી છે, પણ લહિયો પોતાના અજ્ઞાનને લઇને બીજા કેટલીએ અશુદ્ધિઓ વધારે છે એ ભૂલી જાય છે.

લહિયાઓ ને અશુદ્ધિઓ કરે છે તેમાં વધારે અશુદ્ધિઓ તો એના વિષયના અજ્ઞાનને લીધે થાય છે, બીજા કેટલીક લિપિના અજ્ઞાનને લીધે થાય છે, કેટલીક પડિમાત્રાને ન સમજવાથી થાય છે, કેટલીક અક્ષરોની સમાનતામાંથી જન્મે છે અને કેટલીક એની પોતાની અસાવધાનતાને લઇને થાય છે.

જે પ્રતિ ઉપરથી એ લખતો હોય એ પ્રતિની પ્રાચીન લિપિને ન જાણી અટકળે સમજનારો અને પોતાનો જમાનાની લિપિથી ટેવાયેલો લહિયો નવી પ્રતિમાં અનેક ભૂલો ઉમેરે છે. ઘ અને ઘ, છ અને છ, પ અને ય, ચ અને ચ, વ અને વ, વ અને વ વગેરે એવા સમાન આકૃતિવાળા અક્ષરો જૂની લિપિમાં છે, તેને ન સમજવાથી લહિયો કાંઈને બદલે કાંઈ લખી જાય છે, આથી જ ગ્રંથમાં અનેક અશુદ્ધ પાસંતરો વધે છે.

પડિમાત્રામાં માત્રા અક્ષરની પૂર્વે હોવાથી ઘણીવાર લહિયાઓ એને-એ અક્ષર પૂર્વેની માત્રાને-એનાથી પૂર્વના અક્ષરનો કાનો સમજી લખે છે. જ્યાં એ માત્રા હોય છે ત્યાં એમાત્રા

સૂચક ચિન્હને લહિયાઓ હ્રસ્વ ધ સમજી લે છે. જેમ: વસ્થાયા: (સં પૃં ૬ પાઠાં)- આમાં સ્થા પાસેનો કાનો ખરી રીતે સ્થાનો કાનો નથી પણ યા: ઉપરની માત્રા છે; છતાં લહિયો એને સ્થાનો કાનો સમજીને કેટલીક પ્રતોમાં શુદ્ધ વસ્થયો: લખવાને બદલે અશુદ્ધ એવું-વસ્થાયા: લખે છે. એવી જ રીતે વિધિમુખેન શબ્દમાં વિની હ્રસ્વને પડિ-માત્રા સમજીને એટલે હ્રસ્વ વિને આમ વિ-વૈ સમજીને વિધિમુખેન ને બદલે વૈધિમુખેન લખે છે. આ શબ્દને વાંચનારો એ શબ્દની અંદરના ધિ ને ધિ પૂર્વે વૈ હોવાથી ખોટા ધારી કાઢી નાંખે છે અને શેષ રહેલા વૈમુખ શબ્દમાં ધરાધર શબ્દશુદ્ધિ કરવા સ્વનો સ્વ્ય કરે છે. આ રીતે લહિયાની એક ભૂલમાંથી વાંચનારો ખીજી ભૂલ કરે છે અને એ રીતે વિધિમુખેન એ શબ્દ વૈમુખ્યેન (સં પૃં ૩૩૩ પાઠાં) બની બય છે; અને એ રીતે કેટલાય શબ્દો ફેરવાઇ ગયા છે.

લહિયો ન અને ત, ત અને ત્ત, સ અને સ્વ, મ અને સ, મ અને સ, મિ અને વિ, વ અને વ્વ, હ અને વ્દ, સ્ત અને સ્, સ્વ અને સ્સ, જ અને જ્ઞ, છ અને વ્દ, જ અને ક્ત, ત્મ અને ત, ક્ષ્ય અને ક્ષ, જ્ઞ અને જ્ઞ, ન્વ અને ત્ત, ત્મ અને ન્ય, ર અને લ, વ અને ક વગેરે અનેક અક્ષરોમાં ભૂલ ખાઇને કાંઇનું કાંઈ લખી નાંખે છે-માસતાને બદલે માસના (પૃં ૨૨૧) લખે છે, અનેક જગ્યાએ વૃત્તને બદલે વૃત લખે છે (પૃં ૨૬૦-૧, ૪૧૬), સત્ત: ને બદલે ભ્રમથી સ્વત: લખે છે (પૃં ૪૧૨), સુવ્યક્ત ને બદલે મુવ્યક્ત, તુવ્યક્ત, પુવ્યક્ત લખે છે (પૃં ૨૭૯), પ્રભવ ને બદલે પ્રસવ લખે છે (પૃં ૩૩૦), વિષયને બદલે મિષય લખે છે (પૃં ૩૬૨), વા ને બદલે વા અને ચાને બદલે વા તો અનેક જગ્યાએ છે (પૃં ૫, ૯, ૨૨૧), ચચ્છવ્દસ્તસ્યને બદલે ચચ્છહાહતસ્ય લખે છે (પૃં ૩૧૭), કેટલેક સ્થળે હ અને ઙની આકૃતિની સમાનતાને લીધે એ બેનો પૃથક્ભાવ થઇ શક્યો નથી એથી જ એ જ પાને ચચ્છવ્દહતસ્યને બદલે ચચ્છવ્દહતી-હતસ્ય એમ લખાયેલું છે. એમાં લખનારની પણ ભૂલ છે અને અધકચરા વાંચનારની પણ ભૂલ છે. નિષ્પન્નેસ્તત્રને બદલે નિષ્પન્નેસૂત્ર થઇ ગયું છે (પૃં ૩૩૨). આમાં સૂ આવા એટલે સ્ત અક્ષરને લહિયો સૂ સમજે છે. આ જાતની ખોટી સમજને લીધે આ પ્રરુત પુસ્તકમાં અનેક જગ્યાએ સ્ત ના સૂ થવા પામ્યા છે. જેને એ સૂ સમજે છે તેમાં રહેલા તનું રૂપ ધણું જૂનું છે એટલે-છ. સ. પહેલા સેકાનું છે. (એ માટે જુઓ પ્રાચીન લિપિ-માળા લિપિપત્ર-૫) એ જૂની લિપિના તકરના અજ્ઞાનને લીધે લહિયો એ સ્ત ને સૂ સમજ્યો છે. સ્યૂતને બદલે લહિયો સ્સૂત કે રસ્ત લખે છે (પૃં ૩૮૩), જાનન્ ને બદલે જૂની પ્રતિમાં પણ જ્ઞાનન્ લખાયું છે (પૃં ૬૦૮). તેમાં લખનારો ઉપરાંત સધિ કરનારાનો પણ ભ્રમ છે. લહિયાએ કદાચ જનો જ્ઞ સમજી જ્ઞાનન્ લખ્યું હશે તો પણ શબ્દસ્પર્શી વાંચનારાએ શબ્દશુદ્ધિને ખાતર જ્ઞાનન્નું જ્ઞાન કરી નાંખ્યું લાગે છે. શબ્દ: ને બદલે શબ્દ: લખાયેલું છે (પૃં ૩૮૫), તેમાં વ્દ ને વૃ સમજવાની પ્રાન્તિ થયેલી છે, જે અક્ષરોનું પૃથક્કરણ કરનાર સહેલાઈથી સમજી શકે એમ છે. ચિત્રને બદલે ચિત્ત લખાયું છે (પૃં ૩૮૫), તદાત્માનિ ને બદલે તદાત્માનિ થઈ ગયું છે (પૃં ૨૨૧), ક્ષ્યા કે ક્ષ્યને બદલે ધણીવાર ક્ષા થઈ ગયો છે (પૃં ૭૯). સર્વજ્ઞને બદલે સજ્ઞા થઇ ગયેલું

મળે છે (પૃ૦ ૨૪૬); લહિયે તો સર્વજ્ઞાનું સર્વજ્ઞ કર્તુ હશે પણ વાંચનારે તેને શબ્દાર્થ ન સમજવાથી સન્ના કર્તુ લાગે છે અને ક્રોધને તો સન્ના પણ મતોષકારક ન લાગવાથી સન્ન એવું વિં પ્રતિમાં સુધારાયેલું છે. આ રીતે એક અશુદ્ધિમાંથી રમુજ પમાડે તેવી અનેક અશુદ્ધિઓ વધી ગઈ છે. નન્વત્ર ને બદલે નત્તત્ર એવા પાઠો થઈ ગયા છે (પૃ૦ ૩૧૩). અને એવા પાઠો બંધ બેસતા ન હોવાથી માત્ર શબ્દશુદ્ધિપ્રધાન વાંચનારાએ વિં પ્રતિમાં ન તત્ર કરીને સુધારેલો છે. સ્યાન્યાને બદલે સ્યાત્મા લખાયું છે (પૃ૦ ૨૫૭). મુદ્રરને બદલે મુદ્રલ થઈ ગયું છે (પૃ૦ ૩૧૨). વાચ્યને બદલે વાક્ય એવું અસંગતાર્થ રૂપ આવી ગયું છે (પૃ૦ ૪૧૨). આ બધી અશુદ્ધિઓ તો અક્ષરસામ્યના અજ્ઞાનને લીધે થઈ.

એ બધી ભૂલો કેમે કરીને પણ સુધારી શકાય એવી કહેવાય. જે અભ્યાસી ગ્રંથના આશયને જાણતો હોય તે આવી ભૂલોમાં ગુન્થવાય નહિ. પણ કેટલીક વખત એવી ભયંકર ભૂલો થઈ ગઈ છે જેની શુદ્ધિ માટે દિવસોના દિવસો ચાલ્યા ગયા છે. લહિયાએ કલિ અને મારિ શબ્દને બદલે કલિનો કૈલિ અને કેવલિ બનાવ્યો અને મારિનું નારી બનાવ્યું. લહિયાના લખ્યા પ્રમાણે વિચારતાં અર્થ ક્રોધ રીતે બંધ બેસેજ નહિ. ટીકાકાર લખે છે કે કલિ અને મારિ શબ્દનો જે અર્થ દ્રવિડીમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી ઉલટો અર્થ આર્થ બાષામાં છે. આ માટે દ્રવિડી કોશ ઉચામવામાં આવ્યો પણ પત્તો ખાધો નહિ. છેવટે તત્ત્વસંગ્રહ ને ૭૦૯ મે પાને આ બાબતનો ઉલ્લેખ મળવાથી સમાધાન થયું. આ વિષે પૃ૦ ૨૩૬ ટિપ્પણ હમું જોઈ લેવું. આ રીતે ક્રોધનું અજ્ઞાન બીજાઓને દિવસોના દિવસો સુધી વિચારમાં નાંખી દે છે. આવી આવી બહુસમયસાધ્ય શુદ્ધિઓ વિદ્યાપીઠની ધીરજને જ આભારી છે. એક જગ્યાએ લહિયે ચિકલ્પઃ તે બદલે કલ્પવૃક્ષ લખે છે, આ પણ એવું જ વિચિત્ર છે. જૈન પુસ્તક લખનાર લહિયાઓને કેટલાક જૈન શબ્દનો ખૂબ પરિચય હોય છે એથી જ કલિને બદલે કેવલિ, કલ્પને બદલે કલ્પવૃક્ષ જેવી અક્ષર્ય અશુદ્ધિઓ થઈ જવા પામી છે. આ ઉપરાંત આ લખેલી પ્રતિજ્ઞામાં ઠેકઠેકાણે અતુસ્વાર અને વિસર્ગની અવ્યવસ્થા છે. અતુનાસિક વર્ણોને સ્થાને અતુસ્વાર જ લખાયા છે અને પડિમાત્રાનાં માથાં એવાં અવ્યવસ્થિત બંધાર્યા છે કે જેને વાંચતાં કે સમજતાં બહુ ત્રાસ થાય છે. લેખક ઘણી જગ્યાએ પ્રતિવચ્ચને બદલે પ્રતિવિમ્ચ લખે છે એ પણ એક નાટક છે.

રાનન્ત્યમૂને બદલે રાનન્તમ્-રાત્યન્તમ્-રાનન્ત્યંતમ્ (પૃ૦ ૧૭૫), વસ્યેતિને બદલે વસ્થાતિ-વસ્થિતિ-વસ્યેતિતિ-વસ્થાતિતિ વસ્થિતેતિ (પૃ૦ ૨૨૧), ચિન્ત્યાને બદલે ચિન્ત્યતા, ચિત્તિતા-ચિત્યા. આ રીતે લહિયાએ પાને પાને અનેક અશુદ્ધિઓ કરેલ છે. અમે ઉપયોગમાં લીધેલી ઘણી ખરી પ્રતોમાં આવી અશુદ્ધિઓનો પાર નથી. બીજું ઘણી જગ્યાએ ઉપર કે નીચે ક્રોધ ક્રોધ સરખે સરખા શબ્દો કે અક્ષરો હોવાને લીધે લહિયાએ વાક્યોનાં વાક્યો અને પંક્તિની પંક્તિ જ પડતી મેલી દીધી છે. એટલે કે પાનાની પહેલી પંક્તિમાં તુ શબ્દ હોય અને એવો જ તુ શબ્દ પાનાની પાંચમી પંક્તિમાં હોય તો લહિયે વચમાં ઉઠવાના કારણને લીધે કે ચરત ચૂકને લીધે પહેલી પંક્તિનો તુ શબ્દ લખી પાંચમી પંક્તિ પછીના તુ શબ્દથી ચાલતું લખાણ શરૂ કરી દે છે. અર્થાત્ લખતાં લખતાં વચ્ચેની ચાર પંક્તિઓ

પડી જાય છે. આ રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તકની પ્રતિઓમાં ઘણા પાઠો પડી ગયેલા છે. જેમકે— સંવેદનાશ્યુપગમપ્રસજ્ઞાત્ તથાશ્યુપગમાદદોષ આવા વાક્યને બદલે સંવેદનાશ્યુપગમ- દોષ આ પ્રમાણે લખેલું છે (પૃં ૭૨); અને ક્યાંય ક્યાંય ઉપયુક્ત કારણોને લીધે બેવડા પાઠો પણ લખાઈ ગયા છે, જેમકે—સર્વવિકલ્પાતીતં સવિકલ્પમિવ આને બદલે સર્વવિકલ્પાતીતં સવિકલ્પાતીતં સવિકલ્પમિવ આ પ્રમાણે લખાયું છે (પૃં ૪૧૮). આ રીતે ઘૂટી ગયેલા અને બેવડાઈ ગયેલા લાંબા લાંબા પાઠો ઘણા આપી શકાય એમ છે, પણ અહીં તેો માત્ર નમૂનો જ મૂક્યો છે.

લખેલી પ્રતોમાં કોઈ કોઈ પાનાંના આજુ બાજુના હાંસિયામાં કે તેની ઉપર નીચેની ખાલી જગ્યામાં વાંચનારાઓ ક્યાંય ક્યાંય પર્યાયો મૂકે છે, ટિપ્પણો કરે છે અને ક્યાંય પાઠાંતરો લખે છે. લલિયાઓ આ બધો વિભાગ ન સમજતા હોવાથી એ હાંસિયાને કે આજુબાજુના ભાગને ચાલુ ગ્રંથ સમજી તેમાં ભેળવી દે છે. આને લીધે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં એવાં કેટલાંક ટિપ્પણો પેસી ગયાં છે જેની યાદી તે તે જગ્યાએ આપવામાં આવી છે કે પાઠાંતરો આપીને સંમજાવેલી છે, તે માટે જુઓ પૃં ૧ ટિં ૧૨, પૃં ૭૨ ટિં ૭, પૃં ૫૨૧ ટિં ૭ વગેરે.

આ સિવાય કોઈ કોઈ જગ્યાએ લલિયાઓના અજ્ઞાનથી એવા નિરર્થક શબ્દોનું ભરણું થયું છે કે જેને લીધે પછ ભાગ ગદ્ય જેવો થઈ ગયો છે, (જુઓ પૃં ૧૮૩ ટિં ૧૬ તથા પૃં ૧૯૪ ટિં ૧૩) લલિયાઓએ જ્યાં અતુનાસિક અક્ષરો લખવા બેઠતા હતા ત્યાં બધે લખવાની સગવડતાને લીધે અતુરવારો મૂકેલાં છે. જેમકે શબ્દો ને બદલે લિપિકાર શંખ લખે છે. આને લીધે પણ કેટલીક અશુદ્ધિઓ થવા પામી છે.

ગ્રંથ લખાવનારાઓએ લેખન-લખાવવાની પ્રવૃત્તિ-દ્વારા લલિયાઓને ઉત્તેજીત એ ક- જાનો વધારેમાં વધારે વિકાસ સધાવ્યો છે એમાં જરાયે શક નથી. પણ એ સાથે લલિ- યાઓમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ થાય એટલે કે તેઓ જે જે ગ્રંથો લખે તેમાં વિદ્યાવૃદ્ધિને કારણે અશુદ્ધિઓ ઘણી ઓછી થાય, એ માટે વિશેષ લક્ષ્ય અપાયું હોત, જે લલિયો વધારેમાં વધારે શુદ્ધ લખે અને જેના લખાણમાં ઘણી ઓછી અશુદ્ધિઓ આવે એ માટે જ ભાર અપાયો હોત તો આ બધું અહીં લખવાનો પ્રસંગ જ ન આવત.

અત્યારે જે પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે લલિયાઓને જ આભારી છે. આંખોનો નાશ કરનાર અને ડોક કે કેડને લાંગી નાંખનાર આવો કઠણ વ્યવસાય કરનારા લલિયા- ઓનો વર્ગ ન ઉત્પન્ન થયો હોત અને સમાજે તેનો આદર ન કર્યો હોત તો અત્યારે જે કાંઈ લિખિત સાહિત્ય મળે છે તે ન જ મળત એ નિઃસંશય વાત છે. લલિયાઓએ લેખન- કળામાં એટલી બધી પ્રવીણતા મેળવી હતી કે માત્ર અમુક ગજ લાંબા ટિપ્પણમાં મોતીના દાણા જેવા સૂક્ષ્મ અક્ષરો દ્વારા મહાભારત અને ભાગવત જેવા મોટા મોટા ગ્રંથો તેઓ લખી શક્યા હતા; એ ગ્રંથો આજે પણ ગાયકવાડ-વડોદરાના સંગ્રહમાં છે. એ અક્ષરો એટલા બધા ઝીણા છે કે જેને વાંચતા માટે અત્યારે આપણી આંખ તો કામ જ નથી કરતી. નાનાનું મોટું દેખાડે એવા કાચ (Eyeglass) દ્વારા તે અત્યારે આપણાથી માંડ

વાંચી શકાય છે. ત્યારે એ આશ્ચર્યની વાત છે કે લખનારાઓ એને શી રીતે લખી શક્યા હશે ! અત્યારે જેમ એક ધઉં ના દાણા ઉપર ખારાક્ષરી લખનારા અને એક પત્તા ઉપર અમુક ગ્રંથને સંભાવી દેનારા આપણને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તેવા આશ્ચર્ય ઉપજાવનારા પહેલાં તો કેટલાયે હતા એ વાતની પ્રતીતિ હસ્તલિખિત પ્રાચીન સાહિત્ય જોનારને થયા વિના રહેનાર નથી. લલિયાઓની લખવાની સદ્ગતિ તો અવર્ણનીય જ છે. ઠોઠ પણ લખેલી પ્રતિ જુઓ તો તેમાં એક પણ જરાએ વાંકી લીંટી નહિ હોય, લગભગ અક્ષરો બધા એક સરખા જ હશે અને દરેક પાનામાં પંક્તિઓ બન્ને બાજુએ સરખી હશે. લલિયાઓ લખતા એટલું જ નહિ પણ તાડપત્ર કે કાગળ ઉપર સંસ્કારો પણ કરતા જેથી એ સુંવાળા અને ચળકતા બનતા, તેમજ અનેક પ્રકારની શાહી બનાવવાની કળા પણ એમના હાથમાં હતી. શાહી પણ ચળકતી, સુંદર, ટકાઉ અને ચીકણી તેઓ બનાવતા. આજે પણ ૮૦૦ વર્ષ પહેલાંની લખેલી પ્રત-શ્રવસમાસવૃત્તિ લખનાર મદ્ધધારિ હેમચંદ્ર કર્તા પોતે સં. ૧૧૬૪-મળે છે જેના અક્ષરો અને શાહી જાણે ગદ્ય કાલનાં જ હોય એમ લાગે છે. તાડપત્રની પ્રતોના લંડારો નજરે જોવાથી આ હકીકત વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે. લલિયાઓએ જોતોના અને પાંદણોના કેટલાક પવિત્ર ગ્રંથો સાચી સોનેરી અને રૂપેરી શાહીમાં કાગળને રાતા કે વાદળી રંગીને લખેલા છે, જે જૂના હોવા છતાં અત્યારે તદ્દન નવા જેવા લાગે છે. આ ઉપરાંત કલ્પસૂત્રનાં પુસ્તકોમાં અને કેટલાક રાસાનાં પુસ્તકોમાં લલિયાઓએ દોરેલાં ચિત્રો એમની ચિત્રકળાગત સિદ્ધ હસ્તતાને જ સાબીત કરે છે. તાડપત્રનાં પુસ્તકો ઉપર પણ એમણે સુંદર ચિત્રો દોરેલાં છે, એમનાં લખવાનાં અને આંકવાનાં-જુજબલ અને ક્ષાંટિયું એ સાધનો એવાં સુંદર અને ચોકખાં રહેતાં કે જેને જોઈ આજનો જોનાર જરૂર આશ્ચર્ય પામે, પુસ્તકો કેમ વધારે ચિરસ્થાયી રહે એ માટે લખેલા પુસ્તકો સાથે કંઈ કંઈ ઔપધિઓ-ઘોડાવજ, તમાકુ વગેરે રાખવી એ પણ લલિયાઓના ખ્યાલ બહાર ન હતું. પુસ્તકો ઉપર એમને એટલો બધો પ્રેમ હતો જે એમનાં લખેલાં પુસ્તકોનાં છેલા પાનાનાં પદોમાંથી તરી આવે છે. લલિયાઓનાં એ પદો આ પ્રમાણે છે.

અદૃષ્ટદોષાન્મતિવિભ્રમાદ્વા, યદર્થહીનં લિખિતં મયાઽત્ર ।

તન્માર્જયિત્વા પરિશોધનીયં, કોપં ન કુર્યાત્ સ્વલુ લેખકસ્ય ॥ ૧ ॥

યાદૃશં પુસ્તકે દૃષ્ટં, તાદૃશં લિખિતં મયા ।

યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં વા, મમ દોષો ન દીયતે ॥ ૨ ॥

જલે રક્ષેત્ સ્થલે રક્ષેત્, રક્ષેત્ શિથિલવન્ધનાત્ ।

મૂર્ખહસ્તે ન દાતવ્યા, एवं વદતિ પુસ્તિકા ॥ ૩ ॥

અગ્રે રક્ષેત્ જલાદ્ રક્ષેદ્, મૂષકાચ વિશેષતઃ ।

કપ્ટેન લિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૪ ॥

મગ્નપૃષ્ઠિકટિગ્રીવા, વ્રકટપ્રિયોમુખમ્ ।

કપ્ટેન લિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૫ ॥

उदकानिलचौरेभ्यो, मूषकेभ्यो विशेषतः ।

कण्ठेन लिखितं शास्त्रं यत्नेन परिपालयेत् ॥ ६ ॥

बद्धमुष्टिकटिग्रीवा, मन्ददृष्टिरधोमुखम् ।

कण्ठेन लक्ष्यते (लिख्यते) ग्रंथः, यत्नेन परिपालयेत् ॥ ७ ॥

એ પદોનો સાર આ પ્રમાણે છે. આ પુસ્તકને બહુ કષ્ટથી લખ્યું છે. લખતાં લખતાં પીક, કેડ, ડોક વળી ગયાં છે; નજર વાંકી થઇ ગઇ છે, નીચું મોઢું રાખીને લખ્યા જ કર્યું છે. માટે આવા મોંઘા પુસ્તકને પાણીથી, અગ્નિથી, હવાથી, ઉંદરથી, તેલથી અને ચોરથી બચાવવું; દીલા બંધનમાં બાંધી એનો નાશ ન કરતાં યતનથી રક્ષણ કરવું. અમે તો અલણ છીએ એટલે જેવું સામે પુસ્તક આવ્યું તેની તેવી જ નકલ થઇ, ક્યાંય ભૂલ હોય તો પડિતોએ કાપ ન કરતાં સુધારી લેવી.

લેખનવ્યવસાય, તે માટેનો ઉત્સાહ અને તેના વિકાસ માટે સેવાયેલો પ્રયત્ન એ બધાં અંગો સાથે જો શુદ્ધ લખવા જેટલો વિદ્યાભ્યાસ લલ્યો હોત તો સોનામાં સુગંધ જેવું થાત અને અત્યારના ઉપલબ્ધ હસ્તલિખિત સાહિત્યમાંથી વિદ્વાનો, વાંચનારાઓ અને લણનારાઓ ચોર જ આનંદ અનુભવત.

એ લહિયાઓના પરિશ્રમની જો આપણે કાંઇ કિંમત ગણતા હોઇએ તો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ મુખ્ય રાખીને પણ એ લહિયાઓએ લખેલા સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર કરવા દેશની દૃષ્ટિ જરૂર જવી જોઇએ અને તે લહિયાઓના વારસો જે આજે લેખનવ્યવસાયને અલાવે હોરાંન થઇ પોતાની અત્યુત્તમ લેખનકળાને છોડતાં બંધ છે તે તરફ પણ રાષ્ટ્રે નજર કરવી જોઇએ અને શુદ્ધ લેખનને ઉત્તેજવું જોઇએ.

૭ વાંચનારા અને લણનારાઓએ કરેલા સુધારા વધારા

સન્મતિવૃત્તિ જેવા મોટા મોટા ગ્રંથોનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરનારા અને એને અક્ષરશઃ સમજીને વાંચનારા ઘણા વિરલ અભ્યાસીઓ જ થયા હોવા જોઇએ. એથી જ કરીને વાંચનારા લણનારા દ્વારા એમાં થવા જોઇએ એવા સુધારા વધારા થયા નથી. બહુ બહુ તો કોઇ અભ્યાસી એમાં કોઇક કોઇક શબ્દોનાં ટિપ્પણ કરે છે અને પાંદાંતર મૂકે છે, કોઇક જગ્યાએ અન્વયસૂચક અંકો મૂકે છે, કોઇક જગ્યાએ સમાસ સૂચવવાને અંકો મૂકે છે અને પદાન્તરથ એકાર કે ઓકાર પછી થતા અકારના લોપને સ્થાને જેમ અવગ્રહનું નિશાન પ્રસિદ્ધ છે તેમ સંધિમાં સમાધ જતા ઇકારને અને ઉકારને સ્પષ્ટ કરવા જુદાં જુદાં નિશાનો મૂકેલાં છે, કેટલીક જગ્યાએ પદ્મચ્છેદ કરવા માટે પણ ચિન્હો કરેલાં છે, કેટલીક જગ્યાએ વૃત્તિમાં અવતરણ રૂપે આવેલા શ્લોકના અર્ધા ભાગને પૂરો કરવા અથવા તે શ્લોક મૂળ કોનો છે તે સૂચવવા અને કેટલીક લૌકિક ન્યાય જેવી અધુરી ઉક્તિઓને પૂરી કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. આ સિવાયના બીજા સુધારા વધારા અમારા પાસેની પ્રતિઓમાં નથી.

જો આ પુસ્તક ઘણાઓના અભ્યાસમાં આવ્યું હોત અને એના ઉપર વાંચનારાઓએ ખૂબ ચર્ચા કરી હોત તો એમાં બીજા ઘણા સુધારા વધારાને અવકાશ હતો; એટલે કે એમાં

જે જે મતોનો બહુ સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ આવે છે તે વિષેની વિગત અભ્યાસી ઉમેરી શકત; જે જે અવતરણો આપ્યા છે તે અવતરણો કયા અંથના કયા પ્રસંગનાં છે અને તેનો પ્રસ્તુત અંથમાં શો સંબંધ છે એ બધું વાંચનારાઓ સ્પષ્ટ કરી શકત; વળી દીકાનો જે ભાગ વિશદ કરવા જેવો હતો તે પણ કરી શકત. પણ આવાં ટિપ્પણો દ્વારા થવા જેવા સુધારા વધારા કોઈ પ્રતિમાં મળતા નથી, એથી લખાયા પછી આ અંથ અભ્યાસીઓના અભ્યાસમાં ઘણો ઓછો આવ્યો લાગે છે. જેમ એક મહાર્થ રત્ન એના ગ્રાહકના અભાવે પેટીમાં જ પડ્યું રહે તેમ વિસ્તૃત પણ એક જ દીકાવાળા આ અંથરત્ન માટે પણ થયું હોય એમ લાગે છે. આ સ્થિતિ એ સમયના અભ્યાસીઓના વિદ્યાવ્યાસંગ ઉપર ખાસ ઐતિહાસિક પ્રકાશ નાંખે એવી છે. આવા મોટા કે નાનો કોઈ અંથ બ્રાહ્મણ પરંપરામાં એવો નથી મળતો કે જેના ઉપર અનેક દીકાઓ, ટિપ્પણીઓ અને કોડપત્રો ન લખાયાં હોય. ગમે તેમ હો, પણ બ્રાહ્મણ પરંપરાએ વિદ્યાના વારસાને પહેલેથી આજ સુધી લિહ્નુક રહીને પણ જળવી રાખ્યો છે; જે આજે પણ ડાશી અને કાંચી જેવા નગરોમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. સદ્ભાગ્ય એ છે કે આ અંથ અત્યારે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે; પણ આવા અને આ કરતાં મોટા ફટલાયે અંથો— સિદ્ધિવિનિશ્ચય; સ્યાદ્વાદરત્નાકર; પ્રમાણસમુચય વગેરે અભ્યાસના અભાવે નામશેષ થઈ ગયા છે.

પ્રતિજ્ઞામાં થયેલા સુધારા વધારા આ મુદ્રિત પુસ્તકમાં અમે ટિપ્પણમાં આપી દીધા છે. જે જે પ્રતિમાં ટિપ્પણ છે કે પાદાન્તર છે તે, તે તે પ્રતિના નામ સાથે મૂકેલા છે. એ જ રીતે અર્થવિષયક ટિપ્પણ, અંકસૂચક ટિપ્પણ, શ્લોકના ઉત્તરાર્થ કે પૂર્વાર્થપૂરક ટિપ્પણ, લૌકિક ન્યાયપૂરક ટિપ્પણ, અને ઇકાર ઉકારના ચિન્હસૂચક ટિપ્પણ એ બધું આ પુસ્તકના તે તે ટિપ્પણોમાં આપેલું છે. એ બધાના દાખલા બધા તો ન જ આપી શકાય, છતાં એક એક દાખલો નમૂના રૂપે આપવામાં આવે છે. પ્રતિમાં આપેલા અર્થવિષયક ટિપ્પણ માટે જુઓ પૃં ૨ આં ટિં માંં ટિં ગું ટિં વગેરે. આવાં ટિપ્પણો તો અનેક પાનાં ઉપર છે જે તે તે પાનાં જેવાથી સ્પષ્ટ થશે. પાદાન્તર માટે જુઓ પૃં ૩૮૨ ટિં ૧૪ અને ૧૬, પૃં ૪૨૫ ટિં ૪, પૃં ૪૨૯ ટિં ૩ અને ૪, પૃં ૪૮૮ ટિં ૨ અને પૃં ૫૭૮ ટિં ૧૨. અન્વયસૂચક અંકના ટિપ્પણ માટે જુઓ પૃં ૪૮૦ ટિં ૬ અને ૭, પૃં ૪૬૨ ટિં ૪ અને પૃં ૫૦૨ ટિં ૧. ચિન્હપસંખ્યાસૂચક અંકોના ટિપ્પણ માટે જુઓ પૃં ૪૭૩ ટિં ૨. સમાસસૂચક અંકોના ટિપ્પણ માટે જુઓ પૃં ૫૮૮ ટિં ૭ અને પૃં ૫૯૨ ટિં ૩. વિલકિતસૂચક અંકો માટે જુઓ પૃં ૫૯૧ ટિં ૮, પૃં ૫૯૨ ટિં ૬, પૃં ૫૭૧ ટિં ૨, પૃં ૫૭૩ ટિં ૪, પૃં ૪૨૫ ટિં ૫ વગેરે. શ્લોકાર્થપૂરક ટિપ્પણ માટે જુઓ પૃં ૧૨ ટિં ૫. જ્યાં ઇકાર વ્યંજનમાં લખી જાય છે તેને મૂલ્યવવા પ્રતિમાં અર્થ ચંદ્રાકારને મળતું ચિન્હ મૂકવામાં આવેલ છે; એ માટે જુઓ પૃં ૪૦૦ ટિં ૯; અને જ્યાં ઉકાર સંધિમાં લખી ગયો છે ત્યાં તેને સૂચવવા તે ઉકાર ઉપર અન્નજુ જેવું સાતડાને મળતું નિશાન મૂકેલું છે, જુઓ પૃં ૪૨૩ ટિં ૬. ક્યાંય પાક અશુદ્ધ છે એમ બતાવવા ટિપ્પણ કરેલું છે, પૃં ૫૧૪ ટિં ૯. ક્યાંય વીધાને સૂચવવા માટે અંકો મૂકવામાં આવ્યા છે; જેમકે અનન્ત રઘ્યાપાર. આ

અનંત શબ્દ પાસે મૂકેલો ૨ અનંત અનંત વ્યાપાર એમ સૂચવે છે; પણ લિપિ કરનારના ભ્રમથી અનંત પાસેનો ૨ રેફ સમજ્યો અને તેથી તેણે અનંતરવ્યાપાર એમ લખ્યું, જુઓ પૃ. ૭૦૭ ટિ. ૪. આ રીતે બીજે બીજે સ્થળે વીપ્સા માટે અંદા મૂકવામાં આવ્યા છે.

૮ પ્રતિઓની લેખનશૈલી અને અમારી મુદ્રણપદ્ધતિ

આગળ જણાવાઈ ચૂક્યું છે કે લલિયાઓ પ્રતિઓમાં ક્યા ક્યા પ્રકારની અશુદ્ધિઓ કરતાં; અહીં એ જણાવવાનું છે કે લલિયાઓએ લેખન વિભાગ કયે પ્રકારે રાખેલો છે. પડિમાત્રાવાળી લિપિ લખવામાં ફટલેક અંશે સરળ લાગે છે, કેમ કે એમાં માથે માત્રા કરવાનું ઘણું ઓછું આવે છે; અને તેથીજ તે લિપિ સુંદર દેખાય છે. ફક્ત જ્યાં બે માત્રા હોય ત્યાંજ માથે એક માત્રા કરવાની પદ્ધતિ આ લિપિમાં છે. આનો બરાબર નમૂનો જોવો હોય તો વર્તમાન ગંગાળી લાખાની લિપિપદ્ધતિ જોવી જોઈએ. કણ્ડિકા-પેરેગ્રાફ-વગેરેનો વિભાગ જેમ આપણે બીજા મુદ્રિત પુસ્તકમાં જોઈએ છીએ કે કરીએ છીએ તેમ કોઈ પ્રતિમાં હોતો નથી. તેમાં બધું એકધારેજ લખેલું હોય છે, પણ જ્યાંથી કોઈ ખાસ બાબતની શરૂઆત થતી હોય અને જ્યાં તે પૂરી થતી હોય ત્યાં બંને ઠેકાણે લલિયાઓએ આદિ અને અંત લાગે લાલશાહીથી રંગેલો હોય છે, અથવા સંમાપ્તિ માટે આ ઠ નિશાન કરેલું હોય છે, અથવા આગળ પાછળ ॥ આમ બે દંડો મૂકેલા હોય છે. કોઈ જગ્યાએ અવતરણોની શરૂઆતને લાગે પણ લાલશાહીથી રંગેલો હોય છે. એવી રીતે રંગ કરીને લેખ્યો વિભાગ કોઈ કોઈ પ્રતિમાં બતાવેલ હોય છે. જે પ્રતો સૂઝ હોય છે તેમાં મૂળ અને ટીકાનો વિભાગ અક્ષરો એક સરખા હોવાને લીધે જોતાં વેંત જ જણાતો નથી; પણ ત્રિપાઠ કે પંચપાઠની પદ્ધતિએ લખાયેલ પ્રતોમાં ઘણું લાગે મૂળ મોટા અક્ષરોમાં હોય છે અને ટીકા એથી નાના અક્ષરોમાં હોય છે. એથી તેવી પ્રતોમાં મૂળભાગ ક્યાં છે તે તુરત જ જણાઈ જાય છે. લલિયાઓને જ્યાં છેકતું હોય છે ત્યાં ઘણુંખરે લાગે છેકવા જેટલા અંશ ઉપર હડતાલ લૂંસી દેવામાં આવે છે. પુસ્તકો ઉપાડવાની સગવડ લક્ષ્યમાં રાખીને તેને આડા-પાનાના આકારમાં કરવામાં આવે છે. આ વાત થઈ પ્રાચીન લેખનશૈલીની.

અમારી મુદ્રણપદ્ધતિના સંબંધમાં દરેક લાગના વક્તવ્યમાં સવિસ્તર લખાઈ ચૂક્યું છે. હાલ જે છેલ્લામાં છેલ્લી ઢાળે પુસ્તકોનું સંશોધન અને મુદ્રણ થાય છે તે ઢાળે આ મુદ્રણમાં સ્થાન આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એટલે કે મૂળ અને ટીકાનો વિભાગ, ટીકામાં પણ કણ્ડિકાઓનો વિભાગ, મોટી મોટી કણ્ડિકાઓમાં સંબંધનો વિભાગ, પ્રત્યેક ગદ્ય કે પદ્ય અવતરણોનો વિભાગ અને તે અવતરણ મૂળ ક્યા પુસ્તકનું છે તેની સમજ વગેરે બધું આ મુદ્રણમાં આપવામાં આવ્યું છે. વાક્યોનો વિભાગ અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ અને પૂર્ણવિરામ-દંડદ્વારા કરવામાં આવેલ છે. આ દંડનો ઉપયોગ તો જૂની પ્રતોમાં પણ છે. દંડ આવતાં પહેલાં જે જૂહી જૂહી વિગતો આવેલી હોય છે તેને અલ્પવિરામ દ્વારા મૂચવેલી છે, અને જૂહી જૂહી વિગતો જ્યાં એક બીજી સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય ત્યાં અર્ધવિરામનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પાનાની જે પંક્તિઓનો છેલ્લો શબ્દ તેની પછીની પંક્તિમાં પૂરો થતો હોય તેને મૂચવવા એટલે શબ્દના અધૂરાપણાને દર્શાવવા લલિયાઓ

તણુ જાતનાં નિશાન વાપરે છે. એવા કોઇ અધૂરા શબ્દની પાસે ક્યાંય ૭ આવું, ક્યાંય ૮ આવું અને ક્યાંય ૧ આવું નિશાન કરે છે. આજકાલના મુદ્રણમાં એ નિશાનોની જગ્યાએ આડો પણ નાનો દંડ - નાનો ડેશ વપરાય છે; આ મુદ્રણમાં એવે સ્થળે એ આડો નાનો દંડનો ઉપયોગ કરેલો છે. જ્યાં દ્વન્દ્વસમાસધટક શબ્દો હોય છે ત્યાં દ્વન્દ્વ સૂચવવા માટે તે પ્રત્યેક પૂરા શબ્દની પાછળ એવો નાનો આડો દંડ મૂકેલો છે.

સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત પુસ્તકોમાં આવાં નિશાનોનો ઉપયોગ કરવાની પ્રથા આપણે ત્યાં બહારથી ઉછીની આણેલી છે. પ્રવાહને અનુસરીને અમે એ નિશાનોનો ઉપયોગ તો કર્યો છે, પણ આ પાંચ ભાગોમાં એ નિશાનોનો ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર ઓછો જ કર્યો છે. અમને અતુલવથી જણાયું કે નિશાનોનો ઉપયોગ ન કરીએ, પણ માત્ર સંધિ જ છૂટી કરી દઇએ તો પણ નિશાનોનું કામ સરી જાય એમ છે, સંધિ છૂટી કરવી એટલે જ્યાં જ્યાં વાક્યોનો અંત્ય અક્ષર અને પછીના બીજા વાક્યોનો આદિ અક્ષર સંધિથી જોડાયેલો હોય ત્યાં તેને છૂટા પાડવા. આ જાતનું સંધિનું છૂટાપણું અમે અલ્પવિરામની જગ્યાએ રાખ્યું છે, અને અર્ધવિરામની જગ્યાએ એક સળંગ વાક્યમાં અંતરંગ સંધિને છોડીને છૂટા અક્ષરોમાં સ્થાન આપ્યું છે. પૂર્ણવિરામની જગ્યાએ તો પ્રાચીનોએ ચલાવેલો દંડ જ કાયમ રાખ્યો છે. મુદ્રિત થયેલા પાછલા ભાગોમાં આપેલી વાક્યવિભાગની પદ્ધતિને ધ્યાનપૂર્વક જોનારો અભ્યાસી એ વસ્તુને તુરત જ સમજી શકે એમ છે. દરેક ગ્રંથમાં તેને સમજવાની સગવડ ખાતર આવો વિભાગ કરવો અતિઆવશ્યક છે.

લખેલી પ્રતોમાં આવો વિભાગ ન હોવાથી કોઇ એમ ન સમજે કે એને વાંચનારો બરાબર અર્થ નહિ સમજી શકતા હોય અથવા સમજવામાં કઠિનતા લાગતી હશે. સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં લિપિબદ્ધ થયેલા ગ્રંથોમાં આવાં અલ્પવિરામ વગેરે નિશાનોની જરૂર જ નથી એમ અમારો અનુભવ છે. કારણ કે એ ભાષાઓમાં એવાં નિશાનોને બદલે એવાં અનેક અવ્યયો છે કે જે બરાબર તે નિશાનોના ભાવને સૂચવવા પુરતાં છે. જેમ કે ચ, વા, કે તથા અલ્પવિરામની ગરજ સારે છે; અથવા અર્ધવિરામસૂચક છે; इति પૂર્ણવિરામનો ભાવ બતાવે છે. પ્રશ્ન સૂચવવા માટે किं, आहोस्वित्, उत, उत्तस्वित्, किं वा વગેરે અનેક અવ્યયો આવે છે. किन्तુ ઘટકસૂચક ચિન્હને બદલે પર્યાપ્ત છે. અથ કંડિકાનો આરંભ સૂચવે છે, अपि च, किञ्च વગેરે અવ્યયો કંડિકાન્તર્ગત વિભાગને કે વિષયાંતરને કે ભુદીજ કંડિકાને સૂચવે છે. तथाहि વગેરે અવ્યયો દર્શકચિન્હનાં સૂચક છે. तदुक्तं, तथा च, यथा વગેરે શબ્દો અવતરણસૂચક ચિન્હને સ્થાને આવે છે. यच्चोक्तं, यदप्युक्तं, यदपि વગેરે પદો આગળ આવી ગયેલા વિષયની યાદી આપે છે. विरम्य કે આશ્ચર્ય માટે अहो અને होનો ઉપયોગ થયેલો છે; તેમજ रे અને अरे નો ઉપયોગ સંબોધનને સૂચવે છે, तथा એ માટે સંબોધ્ય નામનું પણ ભુદ્વજ ખુલાંત રૂપ નિયત થયેલું છે, અને હાસ્યને માટે પણ अहो નો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત हि, यत्, तत्, इत्, तद्यथा, भवन्तु નામ, अस्तु નામ, जानु, चेत्, तर्हि, एवं, एवं વગેરે અવ્યયો તે તે પ્રકારના વાક્યવિભાગને સૂચવે છે. વાક્યવિભાગને તે તે અવ્યયોની વધારે સમજુતી મેળવવા ઇચ્છનાર જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીએ હિમચંદ્રના અનેકાર્થસંગ્રહનો આખો સાતમો કાંડ બરા-

બર સમજી લેવો ધટે. આહુ; પ્રેરયન્તિ વગેરે ક્રિયાપદો કોઈ પણ પક્ષની શરૂઆતને બતાવે છે અને અત્ર પ્રતિવિધીયતે અત્રોચ્ચત્તે, વગેરે ક્રિયાપદો કોઈ પણ પક્ષના પ્રતિવાદની શરૂઆતને સૂચવે છે. આ રીતે આ બન્ને ભાષામાં એવાં અનેક અવ્યયો છે જે દરેક પ્રકારના ક્ષાયવિભાગને જણાવવાને પૂરતાં છે. એટલા જ માટે લિખિત ગ્રંથોનો અભ્યાસી અને અવ્યયોના મર્મને જાણનારો કદી પણ એકધારા વિભાગ વિનાના લખેલા લખાણને જોઈને ભરમાતો નથી તેમ મૂંઝાતો નથી. આ દષ્ટિને લક્ષ્યમાં રાખીને અમારા છેક પાછલા ભાગોમાં નિશાનોનો ઉપયોગ થયો એવો કયો છે. અમને તો ઉચિત લાગે છે કે જે સંપાદકો અવ્યયવાળી પ્રાચીન પદ્ધતિનો ઉદ્ધાર કરે તો સંપાદકના, વાંચનારના અને લખનારના ભાષાજ્ઞાનના અભ્યાસમાં અને સમજમાં જરૂર વધારો થશે અને ચિન્હોનું પુનરુક્તિ જેવું બ્યર્થ બાહુલ્ય અટકશે.

મુદ્રણશૈલીમાં આ ઉપરાંત એક બીજું જણાવવાનું છે અને તે એ કે અમે સ્થળે સ્થળે ભાવસમજવા માટે કેટલાંક ટિપ્પણો કરેલાં છે તથા તુલનાત્મક પદ્ધતિને દષ્ટિમાં રાખીને બીજા દર્શનિક ગ્રંથોની સાક્ષીઓ અને ઉતારાઓ શબ્દભેદ શૈલીભેદ વગેરે સમજવાને સાર આ ભાગોમાં વિના સંકોચે મૂકેલા છે. એ ગ્રંથોમાં વેદ-ઉપનિષદ, ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શન, સાંખ્ય અને યોગ દર્શન, પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા, જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન, વ્યાકરણ, અલંકાર, જ્યોતિષ, વૈદ્યક તથા મહાભારત અને રામાયણ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. એમાંના કેટલાક મુદ્રિત છે અને કેટલાક લિખિત જેવી માત્ર એકજ નકલ છે એવા પણ છે. આ બધી હકીકત ગ્રંથોનો અભ્યાસી સ્વતઃ સમજી શકે તેવી છે. એ માટે જુદાં જુદાં પરિશિષ્ટો પણ આપેલાં છે.

૬ પાઠાંતરોની યોજના અને તેનો ઉપયોગ

પ્રસ્તુત મુદ્રણમાં દરેક પાને ઉપલબ્ધ થયેલા આવશ્યક પાઠાંતરો મૂકેલાં છે, પાઠાંતરો મૂકવાની અર્થસાદૃશ્ય અને શબ્દશુદ્ધિ ઉપર લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું છે. એટલે કે જે મૂળ પાઠનું પાઠાંતર તે મૂળ પાઠ સાથે અર્થશઃ મળતું હોય, અથવા તો અર્થશઃ મેળવી શકાતું હોય તેને પહેલું મૂકવામાં આવ્યું છે. પહેલા પછીનાં પાઠાંતરો પણ ન્યૂનાધિક ભાવે અર્થસાદૃશ્ય પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યાં છે, અને જ્યાં અર્થસાદૃશ્ય જરા પણ ન દેખાતું હોય તેવો પાઠ પણ શબ્દશુદ્ધિ હોય તો તેને પણ પાઠાંતર તરીકે મૂકેલો છે. પણ જે પાઠો અર્થ અને શબ્દની દષ્ટિએ સર્વથા અશુદ્ધ હતા અને ગ્રંથના શુદ્ધ પાઠને સમજવાને તદ્દન નિરૂપયોગી હતા એવા નકામા પાઠોને પાઠાંતર તરીકે મૂકવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આવા માત્ર શાબ્દિક પાઠાંતરો શબ્દપ્રધાન ગ્રંથમાં કદાચ ઉપયોગી હોય, પણ આવા અર્થપ્રધાન ગ્રંથમાં એનો કશો જ ઉપયોગ જણાતો નથી. ભિન્ન શબ્દવાળા છતાં પણ અર્થદષ્ટિએ કોઈ રીતે બંધબેસતા આવે એવા પાઠો અને જે પાઠો માત્ર શબ્દશુદ્ધિ હતા તેને પણ એટલા માટે મૂક્યા છે કે ગ્રંથમાં ફેરફાર કેમ થાય છે અને અશુદ્ધિઓ કેમ વધે છે એવું પુરાવત શોધનારને ઉપયોગી થાય. કોઈ જગ્યાએ વિશદસંવિદ્વતારેણ એ પાઠને બદલે વિશદદર્શનાવતારેણ એવું પાઠાંતર મૂક્યું હોય તો વિશદના દર્શનની ઉપર જ-ક્યાંય આગળ પાછળ નહિ-અંક મૂકીને તે પાઠાંતર ને અંક સાથે-દર્શનાવ-આટલા અક્ષરોથી

ખતાવવામાં આવ્યું છે, આમાં પાઠાંતરનો અંશ 'સંવિદ' ને બદલે 'દર્શન' એટલો જ છે; છતાં નીચે ટિપ્પણમાં-દ્વ દર્શનાવ-એટલું વધારે મૂકવામાં આવ્યું છે. આ અંશનો આદિ અને અંત્ય અક્ષર મૂળપાઠને બરાબર મળતો છે તો પણ એ એટલા માટે મૂકવામાં આવ્યો છે કે પાઠાંતરની શરૂઆત કયા અક્ષરથી થાય છે અને તેનો અંત ક્યાં આવે છે તે બરાબર સમજાય.

એતદ્દેશીય વિદ્વાનોએ સંપાદિત કરેલાં પુસ્તકોમાં આવી પદ્ધતિને બદલે બીજી પદ્ધતિનો ઉપયોગ છે અને તે એ પ્રમાણે છે કે જો તેઓને ઉપર્યુક્ત પાઠને બદલે ઉપર્યુક્ત પાઠાંતર મૂકવું હોય તો તેઓ મૂળપાઠ ઉપર ગમે ત્યાં નિશાન મૂકીને એમ લખે કે વિશદદર્શનાવતારેણ इति कपुस्तके पाठः अथवा विशदददर्शनावतारेण इति लिखित पुस्तके पाठः ઉદાહરણ માટે જુઓ. સ્યાદ્વાદમંજરી પૃ. ૧૩૧ અને ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્ય ટીકા પૃ. ૨૩૨ વગેરે. વિદેશીય સંપાદકો એવે સ્થળે એ રીતે જ પાઠાંતરો મૂકે છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે તેઓ લિખિતપુસ્તકે પાઠઃ કે કપુસ્તકે પાઠઃ એવું લખતા નથી પણ નિશાન મૂળપાઠ ઉપર અવ્યવસ્થિત મૂકે છે અને તેને લીધે જ તેઓને પાઠાંતર માટે વધારે અક્ષર મૂકવા પડે છે. જુઓ. સધ્યમકવૃત્તિ પૃ. ૧૭૪ ટિ. ૫ વગેરે.

પાઠાંતર જે બાબતથી અધૂરું હોય ત્યાં ગમે તે બાબતે કે બન્ને બાબતે એની અપૂર્ણતાનો સૂચક નાનો ડેશ મૂકવામાં આવ્યો છે. અધૂરા પાઠાંતરની વ્યાખ્યા પદ પ્રમાણે છે. આ ગ્રંથમાં પાઠાંતર મૂકવા યોગ્યેલી પદ્ધતિમાં અક્ષરલાઘવ ફેટલું છે તે અભ્યાસીઓ પોતાની મેળે જ જોઈ શકશે. હવે તેની ઉપયોગિતા વિષે થોડું લખીને આ વક્તવ્ય સમાપ્ત કરવાનું છે.

એક જીર્ણ થયેલી વસ્તુને જોધને તેમાં ખરો અભ્યાસી તે વસ્તુના મૂળ સુધી પહોંચી શકે છે તેમ અનેક પાઠાંતરોનો અભ્યાસી એમાંથી ખરા મૂળપાઠને તારવી શકે છે, અને કયા કયા કારણે આવાં અનેક પાઠાંતરો થયાં છે તે પણ કળી શકે છે, અને લિપિ ઉપરથી તો તે એ દરેક પાઠાંતરોની સાલ પણ કહી શકે છે. પાઠાંતરોની મોટામાં મોટી ઉપયોગિતા આ જ છે; બીજી ઉપયોગિતા પાઠાંતરો ઉપરથી ગ્રંથનો ઇતિહાસ સમજવો, ગ્રંથનો આશય કળવો અને ગ્રંથ કે ગ્રંથકારના ઇતિહાસને લગતી બીજી બીજી પરંપરા જાણવી એ છે. દા. ત. દા. ૧૭ ટિપ્પણ મૂળ ગ્રંથમાં પેસી ગયું હોય એમ જાણાય અને તેમાંથી કાંઈ પાઠાંતર નીપજે તો એ ઉપરથી એમ જાણાય કે ગ્રંથ ઉપર ટિપ્પણ કરવા જેટલા સમર્થ એવા કાંઈ આ ગ્રંથના અભ્યાસી થયા હશે. એ ઉપરાંત લિપિકારો કેટલા અજ્ઞાન હોય છે એ પણ પાઠાંતરો ઉપરથી સમજી શકાય છે; અને એક અક્ષર બીજા અક્ષરના રૂપમાં ફેવી રીતે આવી જાય છે તે જાણવામાં એટલે લિપિનું પરિવર્તન સમજવામાં પણ પાઠાંતર કારણ છે.

કેટલાંએ પાઠાંતરો તો ગ્રંથકારના જ જમાનાથી ચાલ્યા આવેલા હોય છે, જેમકે રૂપને બદલે સ્વરૂપ, માવને બદલે સ્વમાવ; ગતિને બદલે સંગતિ, ન ચ્ચને બદલે ન, અનુમાવ ને બદલે અનુમવ, ઘટતેને બદલે ઘટેત અને વર્તતે ને બદલે વર્તેત.

આ પાઠાંતરો ધણું દૂરીને વાંચનારાઓએ કે જેઓએ પોતાને હાથે ગ્રંથની પ્રતિ

લખેલી હોય છે, કરેલાં હોય છે; કારણ કે આ પાઠાંતરોમાં ખાસ કરી અર્થભેદ નથી. એટલે એક લખનાર વસ્તુરૂપને બદલે વસ્તુસ્વરૂપ લખે કે વસ્તુભાવ ને બદલે વસ્તુસ્વભાવ લખે તે બધું ચાલી શકે તેવું છે.

ગ્રંથમાં મૂળથી જ એટલે કે ગ્રંથકારના સમયથી જ એવા કેટલાક અશુદ્ધ પાઠો લખાયેલા છે, જેના શુદ્ધ પાઠો પાછળથી કોઇ અભ્યાસીએ કર્યા હાગતા નથી એ પણ અભ્યાસીની અભ્યાસદશાનું એક સૂચક છે. જેમ કે—સ્વપ્નજાગ્રદૃશાવસ્થયોઃ (પૃં ૬ પં ૩) આવો મૂળ પાઠ છે. આમાં દશા અને અવસ્થા બન્ને એકાર્થક શબ્દો બંધબેસતા નથી, અને એનો અર્થ પણ કોઇ રીતે ઘટતો નથી; પણ અવસ્થયોઃ એ દિવચન ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે અહીં પાઠ સ્વપ્નજાગ્રદૃશનાવસ્થયોઃ એવો હોવો જોઇએ; પણ આવો શુદ્ધ પાઠ કોઇ અભ્યાસીએ પાઠાંતર તરીકે યોગ્યો નથી. આવો અશુદ્ધ જ પાઠ અમારી પાસેની બધી પ્રતોમાં હોતો તેથી એમ કહી શકાય કે એ પાઠની અશુદ્ધિ ઘણા જૂના સમયથી ચાલી આવેલી છે.

જે ગ્રંથમાં ઐતિહાસિક ઉદાહરણો ઘણાં વધારે આવતાં હોય અને જે ગ્રંથ પાળવાના આચારને લગતો હોય એટલે સ્મૃતિ જેવો હોય તેવા ગ્રંથનાં પાઠાંતરો ગ્રંથના અર્થને સમજવા માટે અને તે તે સમયના શાસ્ત્રકારોએ ગ્રંથમાં કર્યાં કર્યાં જતતું પરિવર્તન કર્યું છે તે બહુવા માટે ઘણાં અગત્યનાં છે. દાં તં હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં અરુણત્ સિદ્ધરાજોઽવન્તીન્ જેવાં અનેક ઐતિહાસિક ઉદાહરણો ટાંકેલાં છે. આ વ્યાકરણનો કોઈ અભ્યાસી સિદ્ધરાજ અને અવન્તીને બદલે અરુણદ્ વસ્તુપાલો ચવનમ્ એવું ઉદાહરણ પોતાની સમજને સારુ એ વ્યાકરણની પ્રતિના હાંસિયામાં લખે અને એ પ્રતિની તુકલ કરનારો લલિયો એ ઉદાહરણને અંદર ભેળવીને લખી દે એટલે મૂળ પ્રતિમાં અરુણદ્ વસ્તુપાલો ચવનમ્ આવું એક ઉદાહરણ પણ વધે. ઇતિહાસથી જણાતો કોઇ સંપાદક આ ઉદાહરણને પાઠાંતર તરીકે જ મૂકે પણ મૂળમાં કોઇ રીતે ન મૂકે; જેમ કે એ પાઠાંતર જ પોતાનો અમુક પ્રકારનો ઇતિહાસ જણાવે છે કે જેથી તે વ્યાકરણના મૂળ ઉદાહરણ સાથે ન જ આવી શકે; અથવા કદાચ આ ઉદાહરણને મૂળ ઉદાહરણની સાથે અંદર જ મૂકવામાં આવે તો સંપાદક એવું ટિપ્પણ તો કરે જ કે આ ઉદાહરણ મૂળ ગ્રંથકારનું નથી, પણ વસ્તુપાળના સમયના કોઇ અભ્યાસીએ વ્યાકરણમાં ઉમેરેલું છે. એ જ રીતે આચારના કેટલાય ગ્રંથોમાં અપવાદ અને હિત્સર્ગને બાદ કરીને પણ એવી અનેક વિરોધી બાબતો આવે છે, જેમાં મૂળ વસ્તુ અમુક જ હોય છે અને કોઈ કાળે પાઠાંતર રૂપે થયેલી અને પાછળથી મૂળ ગ્રંથમાં ઉમેરાયેલી એવી બાબતો પણ અનેક આવે છે. આવે સ્થળે સંપાદક ગ્રંથકારનો આશય, ગ્રંથનો સંદર્ભ, ગ્રંથનું વાર્ત્ત, ગ્રંથકારનો સમય એ બધું ધ્યાનમાં રાખીને જે પાઠાંતરનું પૃથક્કરણ કરે તો જ ગ્રંથનું હાર્દ અભ્યાસીઓને બરાબર ખ્યાલમાં આવે અને મૂળ ગ્રંથમાં થયેલા ઉમેરા પણ પૃથક્ થઇ જાય; જે તે સમયના ઇતિહાસ શોધનમાં ઉપયોગી બને. આ રીતે લિપિ, લાપા, અર્થ અને ઇતિહાસ એ બધી દૃષ્ટિએ પાઠાંતરોની પૃથક્કરણ પૂર્વક યોજના અત્યંત મહત્ત્વની છે. સંપાદકો પાઠાંતરો માટે આવી કાળજી ન રાખે તો ગ્રંથના અર્થજ્ઞાનમાં, ઇતિહાસમાં અને ગ્રંથને લગતી બીજી આવશ્યક પરંપરા સમજવામાં ગોટાળો જ થવાનો.

આપણે ત્યાં મળે તેટલાં પાઠાંતરો મૂકવાની પ્રથા નહિ જેવી છે. શાસ્ત્રીઓ સમજે છે કે અશુદ્ધ નકલને માત્ર શુદ્ધ કરી છપાવીએ એટલે સર્વ. આ વિચારમાં સંપાદનની માત્ર એક બાજુ મુખ્ય છે. શુદ્ધ છપાવવું એ તો ખરૂં પણ પાઠાંતરો થવાનાં અને વધવાનાં કારણોનો વિચાર કરનાર કોઈ સંપાદક પાઠાંતરો મૂકવાની સંપાદનની બીજી બાજુને પણ નહિ જુલે. આ સંપાદનથી અમારો જાત અનુભવ એવો છે કે પ્રાચીન કાળમાં બનેલાં પુસ્તકોને-વેદો, આગમો, ઇતિહાસ, વૈદક, ખગોળ, કે ગણિત વગેરેના ગ્રંથોને-પ્રકાશિત કરનારે તે ગ્રંથોની વર્તમાનમાં જેટલી નકલ મળતી હોય તેટલી મેળવવી. તે પ્રતિઓની પરસ્પર સરખામણી કરીને તેનું વર્ગીકરણ કરવું. વર્ગીકરણ કર્યા પછી જેટલી પ્રતિઓ ભિન્ન ભિન્ન પરંપરાની જાણાય તે બધી પ્રતિઓમાંનાં પાઠાંતરો મૂળ ગ્રંથની નીચે પાઠાંતરનો અંશ સમજાય તે રીતે વ્યવસ્થાપૂર્વક મૂકવાં જ જોઈએ. આમ થાય તો જ ગ્રંથ સંપાદન કર્યાનું કામ કર્યું કહી શકાય; અન્યથા એટલે એકાદ પ્રતિમાં જેવું મળ્યું તેવું છપાવી દેવું, પાઠાંતરો વિષે કાળજી ન કરવી અને ગ્રંથના અર્થની સમજ માટે કરવા જેવા વિભાગ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું આ બંધુ ગ્રંથનું સંપાદન છે.

કેટલાય ગ્રંથો અમે એવા પણ જોયા છે જ્યાં મૂળ અને ટીકા સાથે હોય છે, પણ ખુબી એ હોય છે કે મૂળમાં પાઠ કાંઈ હોય અને ટીકામાં મૂળની જ પ્રતીક બીજી જ કાંઈ હોય. આ વિષે સંપાદકે કશો જ વિચાર કર્યો નથી હોતો. ગ્રંથને છપાવીને મુદ્રણ કરવો એ જુદી વાત છે અને તેનું સંપાદન કરવું એ જુદી વાત છે. વળી કેટલાય ગ્રંથોમાં નથી પાઠાંતરોની જ ભરમાળ હોય છે, તેમાં ક્રમપૂર્વક કશું જ વર્ગીકરણ નથી હોતું. આ પદ્ધતિ પણ પાઠાંતર ન મૂકવાની પદ્ધતિની પેઠે ઉચિત લાગતી નથી. કદાચ આ પદ્ધતિ અર્થ તરફ બહુ લક્ષ્ય ન રાખવાથી ચાલુ થયેલી હોય. વર્તમાનમાં તો છપાવવું અને સંપાદન કરવું એ બન્ને પર્યાયવાચક જેવા થઈ ગયા છે. ગમે તે હો, પણ ગ્રંથના સંપાદકોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે છેવટે ભલે તેઓ બીજું કશું ન કરે પણ વર્ગીકરણપૂર્વક વ્યવસ્થિત પાઠાંતરો મૂકવાની તરફી તેઓ લેશે તો તે પાઠાંતરોની દૃષ્ટિ સમજવાને કોઈ અવ્યાસી જરૂર તૈયાર થવાનો.

સુખલાલ અને બેચરદાસ.

મૂળકારનો પરિચય

સન્મતિતર્ક મૂળના કર્તા સિદ્ધસેનસૂરિ છે. સિદ્ધસેન નામના અનેક^૧ આચાર્યો જૈન પરંપરામાં થઈ ગયા છે. એ બધામાં જે દિવાકર એવા ઉપનામથી જાણીતા છે તે જ સિદ્ધસેન સન્મતિતર્ક મૂળના કર્તા છે. દિવાકર પહેલાં કોઈ સિદ્ધસેન નામના આચાર્ય શ્વેતાંબર કે દ્વિગંબર સંપ્રદાયમાં થઈ ગયા છે, એમ હજી નિશ્ચિતપણે જાણવામાં આવ્યું નથી.

સમય

સિદ્ધસેન દિવાકર કયા સમયમાં થયા એ ચોક્કસ અને નિર્વિવાદ રીતે કહી શકાય એટલાં સાધનો હજી ઉપલબ્ધ થયાં નથી. તેમનો સમય નક્કી કરવા માટે આપણી પાસે (૧) તેમની કૃતિઓ (૨) જૈન પરંપરા જેમાં અનેક કથાનકોનો સમાવેશ થાય અને (૩) નિશ્ચિત સમયવાળા લેખકોએ કરેલા ઉલ્લેખો એટલાં સાધનો છે.

હેવટના સાધનોના આપણે પહેલાં ઉપયોગ કરીએ; વિક્રમના આઠમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા આઠ હરિહર પોતાના પંચવસ્તુ મૂળ અને ટીકામાં સ્મરૂ કે સ્મરૂતિનો ઉલ્લેખ કરે છે અને તેના કર્તા તરીકે સિદ્ધસેન દિવાકરને જણાવે છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ તેમને શ્રુતકવણી જેવા અસાધારણ વિશેષણથી નિર્દેશે છે. જેમ કે:—

“ મળ્લણ્ણ ઇગંતેણં અમ્હાણં કમ્મવાય ણો હ્હો ।

ણ ચ ણો સહાવવાઓ સુઅકેવલ્લિણા જઓ મળિઅં ” ॥ ૧૦૪૭ ॥

આચરિયસિદ્ધસેણેણ સમ્મર્ફણ પહ્વિઅજસેણં ।

દુસમણિસાદિવાગરકપ્પત્તણઓ તદ્દક્ખેણં ” ॥ ૧૦૪૮ ॥

ઉલ્લેખની રીત ઉપરથી કોઈ પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યનો ઉલ્લેખ કરતા હોય એમ લાગે છે આથી સિદ્ધસેન દિવાકરને વિક્રમની આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધ પહેલાં માનવામાં કોઈ અંતરાય આવતો નથી.

જૈન આગમો ઉપર ચૂર્ણિ નામથી પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત ટીકાઓ છે, જેનો સમય સામાન્ય રીતે વિક્રમના ચોથા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધીનો છે. એ ચૂર્ણિઓમાં એક નિશીય સૂત્ર ઉપર પણ ચૂર્ણિ છે. જે અનેક ચૂર્ણિઓના રચનાર જિનદાસગણિ મહત્તરની^૩ કૃતિ છે.

૧ જૈન ગ્રંથાવલી પૃં ૫૪, ૭૫, ૭૬, ૯૪, ૧૨૭, ૧૩૮, ૨૭૩, ૨૭૫, ૨૭૭, ૨૮૧, ૨૮૬, ૨૯૨.

૨ જુઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક પુસ્તક પહેલું પૃષ્ઠ ૫૩ તથા સમરાઈચ્ચક્રહા પ્રસ્તાવના પૃં ૨.

૩ ચૂર્ણિના પ્રાંતનો જિનદાસ નામનો સૂચક ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે.

“ જો ગાહાસુત્તથો, ચેવ વિધો પાગડો ફુડપદ્થો ॥

રહ્તો પરિમાસાણ સાહૂણ અણુગ્ગહઢાણ ॥ ૧ ॥

તિ-ચડ-પણ-અદ્દમવગ્ગા તિ-પણ-તિ-તિગઅજ્જરા વ તે તેસિ ।

પદમ-તતિયહિં તિ-દુસરજુપહિં ણામં કયં જસ્સ.

જિનદાસ મહત્તરે નંદિસૂત્ર ઉપર ચૂર્ણિ કરી છે એ ચૂર્ણિની પ્રાચીન વિશ્વસનીય પ્રતિને અંતે તેનો રચનાસમય શક સં. ૫૯૮ (વિ. સં. ૭૩૩ ઇ. સ. ૬૭૬) આપેલો છે. એ જિનદાસની નિશીથચૂર્ણિમાં સન્મતિ અને તેના કર્તા સિદ્ધસેનને લગતા ત્રણ ઉલ્લેખો આવે છે.

ગુરુદિણં ચ ગણિતં, મહત્તરત્તં ચ તસ્સ તુદ્દેહિં ।

તેણ કણસા ચુણ્ણી, વિસેસનામા ણિસીહસ્સ ॥

નમો સુચદેવયાણ ભગવતોણ । જિણદાસગણિમહત્તરેણ રહ્યા । નમઃ તીર્યકુદ્ધ્યઃ ॥ છ ॥ છ ॥ શુભં ભવતુ ॥ સંવત્ ૧૫૩૧ વરષે ફાલ્ગુન સુદિ ૨ લિખિતઃ ॥

(૨) નિશીથચૂર્ણિ ખંડ ૨, લિખિત પત્ર ૪૬૩-૨

૪ ભુઓ જ્ઞેન સાં સં. પુ. પહેલું પૃ. ૫૦, ૫૧ નંદીચૂર્ણિમાં છપાયેલો પાઠ આ પ્રમાણે છે. સકરાજતો પંચસુ વર્ષશતેપુ નંદ્યધ્યનચૂર્ણી સમાપ્તાં ઇતિ । પૃ. ૫૦-૫૧

૫ દંસણગાહી-દંસણનાણપ્પભાવગાણિ સત્થાણિ સિદ્ધિવિણિચ્છયસંમતિ-માદિ ગેણહંતો અસંથરમાણે જં અકપ્પિયં પડિસેવતિ જયણાતે તત્થ સો સુદ્ધો અપ્રાયશ્ચિત્તી ભવતોત્યર્થઃ (નિશીથ ચૂર્ણી લિ. ઉદ્દેશક ૧ પત્ર ૮૧ પૃષ્ઠ ૧)

દંસણનાણે ત્તિ । અસ્ય વ્યાખ્યા—સુત્તત્થગતદુગાધા । દંસણપ્પભાવગાણ સત્થાણ સમ્મદિયાદિસુતનાણે ય જો વિસારદો ણિસ્સંકિયસુત્તથો ત્તિ વુત્તં ભવતિ સો ય ઉત્તિમદ્વપડિવત્તો, સો ય જત્થ ચેત્તે ઠિથો તત્થતરા વા વેરજ્જં મા તં સુત્તત્થં વોચ્છિજ્જતુ ત્તિ અઓ તન્નગહણદ્વયા પક્કપ્પતિ વેરજ્જવિરુદ્ધસંકમણં કારણં ।

નિશીથચૂર્ણી લિ. પૃ. ૨૩૮ પ્ર.

અથવા તિસુ આહલેસુ ણિવ્વત્તનાધિકરણ, તત્થ ઓરાલિણ ણિગિદિયાદિ-પંચવિધં, તં જોણીપાહુડાતિણા જહા સિદ્ધસેનાયરિણ અસ્સા પક્કતાં (૧૬૧-૧)

નિશીથચૂર્ણિ ઉદ્દેશ ૪

મુનિ શ્રીકલ્યાણવિજયની નોટ પૃ. ૧૧૦ પ. ૧૪

નિશીથચૂર્ણિના ઉક્ત ત્રણ ઉલ્લેખો ઉપરાંત એક ખાસ મહત્વનો ઉલ્લેખ ને સિદ્ધસેનના ઉપયોગાભેદવાદને લગતો છે તે દશાચૂર્ણિમાં છે. દશાચૂર્ણમાં ત્રીજી દશામાં (ત્રીજા અધ્યયનમાં) ગુરૂની આશાતનાઓમાં એક આ જાતની (અણુદ્વિયાદિ કહે) આશાતના આવે છે. એ આશાતનાનો અર્થ એ છે કે—“ગુરૂ ને પર્વદા સામે વ્યાખ્યાન કરતા હોય તે પર્વદા ઉડ્યા પહેલાં જ કાઠ શિષ્ય પર્વદાની સામે એમ કહે કે—“ગુરૂએ ને અમુક સૂત્રની અમુક વ્યાખ્યા કરી છે તેની આ બીજી જ વ્યાખ્યા થાય છે તેનો આ બીજો જ અર્થ થાય છે.” ઇત્યાદિ કહેવા વડે દોઢ ડાહ્યો શિષ્ય પર્વદાને પોતાનું ડહાપણ બતાવે તે એક પ્રકારની ગુરૂની અવગત છે.” ચૂર્ણિમાં આચાર્ય સિદ્ધસેન ઉપર આ જાતની અવગત કરવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે અને એને આવાશાતના કહેવામાં આવી છે. ચૂર્ણિકાર આ આશાતનાનું સ્વરૂપ સમજાવી તેના ઉદ્ભવરણ તરીકે આચાર્ય

તેમાંના પહેલા ઉલ્લેખનો ભાવ એ છે કે “ સિદ્ધિવિનિશ્ચય, સન્મતિ વગેરે દર્શન-પ્રભાવક શાસ્ત્રોને શીખનાર સાધુ કારણુવશ જે યતનાથી અકલ્પિત વસ્તુનું સેવન કરે તો તેઓ તે આખતમાં શુદ્ધ જ છે. અર્થાત્ તેને અકલ્પિતસેવન માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી આવતું.”

સન્મતિને લગતા બીજા ઉલ્લેખનો ભાવ એ છે કે “ દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રો જેવાં કે સન્મતિ વગેરે, એ શ્રુતજ્ઞાનમાં જે વિશારદ હોય તેવો ઉત્તમોર્થ (અનશન)ને પ્રાપ્ત કરેલ સાધુ જે ક્ષેત્રમાં રહ્યો હોય તે ક્ષેત્રમાં વિરોધી રાજ્ય હોય છતાં સૂત્રનો વિચ્છેદ ન થાય તેટલા માટે ત્યાં શીખવાં જવું પડે તો જવાની છૂટ છે.”

ત્રીજો ઉલ્લેખ સિદ્ધસેનને લગતો છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “ જેમ સિદ્ધસેન આચાર્યે યોનિપ્રાલૃત આદિ વડે ઘોડા બનાવ્યા.”

આ ઉલ્લેખોમાં મુખ્ય બે વાત તરી આવે છે. પહેલી એ કે સન્મતિતકે ત્રથ જિનદાસગણિ મહત્તરના સમયમાં દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રોમાં ગણીતો હતો અને તે એટલે સુધી કે તેનો અભ્યાસી કારણુવશ દોષસેવન કર્યા છતાં પ્રાયશ્ચિત્તભાગી ન મનાતો અને સન્મતિના અભ્યાસી વિદ્વાન સાધુ પાસે શાસ્ત્ર ગ્રહણ કરવા માટે વિરોધી રાજ્ય સુદમાં જવાની છૂટ મનાતી. બીજી વાત એ છે કે કોઈ સિદ્ધસેન આચાર્યે ઘોડા સરજ્યાની હકીકત જિનદાસગણિ મહત્તરના સમયમાં બહુ જાણિતી અને માન્ય થઈ ગઈ હતી.

પ્રસ્તુત ચૂર્ણિ જે લાખ્ય ઉપર છે તે નિશીથંભાખ્ય જિનભદ્ર ગણિ ક્ષેમાશ્રમણનું મનાય છે. ઉક્ત ઉલ્લેખવાળી ચૂર્ણિની મૂળ લાખ્ય ગાથામાં સન્મતિનું નામ તો નથી પણ દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રનો નામ વિના ઉલ્લેખ છે. જિનભદ્રનો સ્વર્ગવાસ વિ. ૬૪૫ માં

સિદ્ધસેનને મૂકે છે, અને કહે છે કે “સિદ્ધસેને એક જ સૂત્રનો જુદી જુદી જાતનો બીજો અર્થ વિકસ્યો.” સંદર્ભ જોતાં એમ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે-એક જ સૂત્રનો સિદ્ધ અર્થ કરનાર આચાર્ય સિદ્ધસેન સિવાય બીજો કોઈ જાણીતો નથી. એથી ચૂર્ણિકારનું કથન સિદ્ધસેન પોતાના ઉપયોગભેદવાદને લક્ષીને સૂત્રના જે અર્થાન્તરો કર્યા છે તેને જ ખરાખર બંધ બેસે છે. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ સિદ્ધસેનના ઉપર પ્રમાણે નિર્ણીત કરેલા સમયને સજખૂત ટેકા મળે છે. ચૂર્ણિકાર પ્રાયઃ જિનદાસ જ હશે, અથવા બીજો કોઈ હોય તો તે પણ તેનાથી અર્વાચીન તો નહિ જ હોય. ચૂર્ણિનો અક્ષરશઃ ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:—

અણુદ્વાણ નિવિદ્વાણ ચેવં, અભિન્ના જ તાવ વિસરતિ, અત્રોચ્છિષ્ણા જાવ
 ણ્કો વિ અચ્છતિ, તમેવ ત્તિ જો આયરિણ અત્યો કહિતો દોહિ તે(તી)હિ
 ચંડહિ વા; જહા સિદ્ધસેણાયરિતો તમેવાધિકારં વિકલ્પયતિ, અયમપિ પ્રકારો
 તસ્યૈવૈકસ્ય સૂત્રસ્યૈવંગુણજુત્તો, ભાવઆસાદણા ભવતિ ॥

દશાચૂર્ણી લિ. પત્ર ૧૯.

૬. જુઓ શ્રીમાન જિનવિજયજી સંપાદિત જીતકલ્પની પ્રસ્તાવના ૫૦ ૧૦.

૭ “ દંસણપભાવગાણં સત્થાણંદ્વાતે સેવતિ જા ડા

ણાણે સુત્તથાણે ચરણેસણ-શ્વિદોસા વા ” ॥

પીઠિકા નિશ્ચય લાખ્ય લિ. ૫૦ ૨૧

થયાની પરંપરા છે. જિનદાસે નિર્દેશલ અશ્વસરજક સિદ્ધસેન એ જ સન્મતિના કર્તા દિવાકર સિદ્ધસેન છે.

સિદ્ધસેનની ઘોડા સરજનાર તરીકેની પ્રસિદ્ધિ અને સન્મતિની દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્ર તરીકેની પ્રસિદ્ધિ આપણને એટલા તો નિશ્ચિત અનુમાન ઉપર લઈ જાય છે કે એ સિદ્ધસેન જિનદાસના પહેલા થયેલા હોવા જોઈએ. પહેલાં એટલે કેટલું પહેલાં એ સવાલ હવે થાય છે. શું સિદ્ધસેન જિનભદ્રના સમકાલીન હશે કે તેમનાથી થોડા જ વખત પહેલાં અથવા લાંબા વખત ઉપર થયેલા હશે? સિદ્ધસેન અને જિનભદ્ર બન્ને સમર્થ હોવા છતાં ભિન્ન ભિન્ન વિરોધી પક્ષ ધરાવતા. જિનભદ્ર આગમિક અને પરંપરાના રક્ષક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત હતા. સિદ્ધસેન નવીન વાદના સ્થાપક તાર્કિક તરીકે અને સંસ્કૃતમાં આગમને ઉતારનાર તરીકે જાણીતા હતા. જિનદાસે ચૂર્ણિઓ વગેરે સાહિત્ય આગમ ઉપર રચેલું હોય તેમનું વલણ આગમિક પરંપરા તરફ વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. જિનભદ્રની આગમિક પરંપરાનો વારસો ધરાવનાર જિનભદ્રના જ એક પ્રાતરસ્પર્ધી બીજા વિદ્વાનનો અને તેમની કૃતિનો અતિમાનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે તે એટલું તો સૂચવે જ છે કે સિદ્ધસેન જિનભદ્રના સમકાલીન તો શું પણ નિકટ પૂર્વવર્તી પણ હોવા ન જોઈએ. સિદ્ધસેન અને જિનભદ્રની વચ્ચે એટલો વખત અવશ્ય વીતેલો હોવો જોઈએ કે જેથી મુદ્દાની આખતમાં વિરોધ ધરાવનાર આચાર્યો પણ સિદ્ધસેન અને તેમની કૃતિ તરફ માનપૂર્વક જોતા થઈ ગયા હતા. તે વખતનું સાંપ્રદાયિક વાતાવરણ જોતાં આમ થવાને સો બસો વર્ષ લાગે એવી કલ્પના જરાયે અસ્થાને નહિ ગણાય એટલે જિનદાસની નિશીય ચૂર્ણિમાંના ઉક્ત ઉલ્લેખો આપણને એવી ધારણા રખાવે છે કે સિદ્ધસેન એ જિનદાસથી દોઢસો બસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા હોય એ વધારે સંભવિત છે.

હવે પરંપરા વિચારીએ. બધી પરંપરાઓ સિદ્ધસેન દિવાકરને વિક્રમનો સમકાલીન અને ઉજ્જયિનીનો વતની ગણે છે. પણ વિક્રમ કાણ અને ક્યારે થયો એ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં એક મોટો વિવાદ્યસ્ત પ્રશ્ન છે. એટલે આ વિક્રમની પરંપરા આપણને સમય-નિર્ણયમાં બહુ કામ આવે તેવી નથી.

સદ્ગત સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂપણ વિક્રમની સલાનાં નવરત્નોવાળા શ્લોકમાં આવતા ક્ષપણકને સિદ્ધસેન દિવાકર માની અને વિક્રમને માળવાનો યશોધર્મેદેવગણી સિદ્ધસેનને ઇસ. ૫૩૦ ની આલુઆણ મૂકે છે.

આ કાળગણનામાં બે દોષો છે. એક તો પહેલાં કહ્યું તેમ વિક્રમરાજ ક્યારે થયો એ પ્રશ્નનો આ રીતે નિદાન આવી શકે તેમ નથી. આ વિષયમાં અનેક મતભેદો છે અને હાલમાં શ્રીમાન કલ્યાણવિજયજી નાગરી^{૧૦} પ્રચારિણી પત્રિકામાં પ્રગટ થયેલ વીર નિર્વાણ ત્રિપેના

૮ પ્રભાવકચરિત વૃદ્ધવાદિ પ્રગંધ શ્લો. ૧૬૭-૧૬૮ માં સિદ્ધસેન સૈન્ય સરજ્યાની સૂચના છે.

૯ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિઅન લૅન્ડ્રિક પૃ. ૧૭૪.

૧૦ શુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભાગ ૧૦ અંક ૪ માંનો “ વીરનિર્વાણ સંવત્ વીર જૈન કાલગણના ” શીર્ષક લેખ.

લેખમાં કેટલાંક વિચારવા જેવાં પ્રમાણો આપી જૈનોમાં પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્ય બદ્ધમિત્ર છે એમ કહે છે; અને બદ્ધમિત્ર શકોને હરાવી ગર્દભિલ્લને મારી વીર નિર્વાણ સંવત્ ૪૫૩ માં ઉજ્જયિનીની ગાદી લીધી અને ૧૭ વર્ષ પછી એટલે કે વીર નિર્વાણ ૪૭૦ માં વિક્રમ સંવત્ શરૂ કર્યો એમ જણાવે છે. તાત્પર્ય કે વિક્રમસમકાલીનતા સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય નક્કી કરવામાં કામ આવે તેમ નથી. વિદ્યાભૂષણની કાલગણનામાં ખીજો દોષ એ છે કે તેઓ નંવરત્નવાળા શ્લોકને ઐતિહાસિક પ્રમાણ માની કાલિદાસાદિ નવે વ્યક્તિઓને સમકાલીન માને છે. પણ આ પ્રમાણે આ નવે વ્યક્તિઓને સમકાલીન માનવા માટે કશો પૂરાવો નથી. વળી ક્ષપણકથી સિદ્ધસેન દિવાકર ઉદિષ્ટ છે એ કેવળ કલ્પના છે. અને વધારે ચોક્કસ પૂરાવાની અપેક્ષા રાખે છે. જૈનોમાં મુખ્ય આચાર્યોની કાલગણના માટે તે તે પદ્માવલીઓ હોય છે. આ પદ્માવલીઓ હમેશાં શ્રદ્ધેય હોય છે એમ તો નથી જ; પણ તેમાં અનેક કાલગણનાઓ છે એમ કહાટ આદિ વિદ્વાનોનું પણ માનવું છે. આ દૃષ્ટિએ સિદ્ધસેન દિવાકરની પરંપરા વિચારીએ.

વિ. સં. ૧૩૩૪ ના સમયના પ્રભાચંદ્રના પ્રભાવક ચરિત્રમાં સિદ્ધસેન દિવાકરની પરંપરા વિગતથી આપી છે. “વિદ્યાધર આમ્નાયમાં પાદલિપ્ત કુલમાં રુકંદિલાચાર્ય થયા. મુકુંદ નામે એક બ્રાહ્મણ તેમનો શિષ્ય થયો. આ મુકુંદ પાછળથી વૃદ્ધવાદી નામે પ્રસિદ્ધ થયો.” બધીએ જૈન પરંપરાઓ સિદ્ધસેન દિવાકરને વૃદ્ધવાદીનો શિષ્ય માને છે.^{૧૧} આ પરંપરા તપાસીએ.

રુકંદિલાચાર્ય જૈનોમાં પ્રસિદ્ધ માથુરી આગમવાચનાના પ્રણેતા હતા. આ વાચના જૈન પરંપરા પ્રમાણે વીર નિર્વાણ સંવત્ ૮૪૦ માં થઈ. એટલે કે રુકંદિલાચાર્યનો સમય વિ. સં. ૩૭૦ ની આજુબાજુનો ગણાય. સિદ્ધસેન દિવાકર રુકંદિલાચાર્યની ખીજ પેઢીએ આવે છે. એટલે તેનો સમય વિક્રમનો પાંચમો સૈકા આવે. જૈન પરંપરાના આધારે સિદ્ધસેન દિવાકરને વિક્રમના પાંચમા સૈકામાં મૂકવામાં ખીજ કંઈ ચોક્કસ ઐતિહાસિક ખીનાને વાંધો આવે છે કે નહિ તે તપાસીએ.

ઉપર આપણે જોયું કે નિશ્ચિત સમયવાળા ગ્રંથોમાં આવતા^{૧૨} ઉલ્લેખોને આધારે

૧૧ જુઓ પ્રબંધોનો સાર પૃ. ૪૫.

૧૨ આચાર્ય હરિભદ્ર પોતાના ગ્રંથમાં તત્ત્વસંગ્રહકાર શાંતિરક્ષિતનો ઉલ્લેખ કરે છે. એનો સમય વિક્રમનો આઠમો સૈકા નિર્ણયિત જ છે. એ તત્ત્વસંગ્રહકાર સ્યાદાદપરીક્ષા (કારિકા ૧૨૬૨ વગેરે) અને બહિરર્થપરીક્ષા (કારિકા ૧૯૮૦ વગેરે) માં સુમતિ નામક દિગંબરાચાર્યના મતનું સમાલોચન કરે છે અને એ જ સુમતિએ આ સન્મતિ ઉપર વિવૃત્તિ કરી છે એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે. એમાંનો એક ઉલ્લેખ વાદિરાજસુરિના પાર્શ્વનાથ-ચરિત્રના આરંભમાં અને શ્રવણબેલગોલાની મંદિરેણુ પ્રશસ્તિમાં છે. અને ખીજો બૃહ-દ્વિપનિકામાં સન્મતિની વૃત્તિ અન્યદર્શક છે એમ કરીને લખેલો છે. આ સુમતિનું ખીજું નામ સન્મતિ પણ છે તેને લગતા ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે.

નમઃ સન્મતયે તસ્મૈ ભવકૃપનિપાતિનામ્ ।

સન્મતિવિવૃતા યેન સુખધામપ્રવેશિની ॥

સિદ્ધસેન દિવાકરને આપણે વિક્રમના આઠમા સૈકાના પ્રારંભ પહેલાં મૂકી શકીએ છીએ. વિક્રમના આઠમા સૈકાના પ્રારંભમાં સમ્મતિ શાસનપ્રભાવક ગ્રંથ ગણાય છે. તે જમાનો ભેતાં કાષ્ઠ પ્રણ ગ્રંથને શાસનપ્રભાવકનું નામ મળે તે પહેલાં એ સૈકા વ્યતીત થાય એમાં નવાઈ નથી. એટલે કે સિદ્ધસેન દિવાકરને વિક્રમની પાંચમી સદીમાં ગણીએ તો પછીના ઉલ્લેખ ઠીક રીતે બંધ બેસે છે.

વિં ના પાંચમા સૈકામાં થયેલ મધ્વવાદીએ સન્મતિ ઉપર ટીકા રચી હતી. એ જૈન પરંપરા^{૧૩} અને વિં ના છઠ્ઠા સૈકામાં^{૧૪} થયેલ પૂજ્યપાદે નિર્દેશેલ સિદ્ધસેન^{૧૫} પ્રસ્તુત જ સિદ્ધસેન હોવાની ધારણા આ બન્ને બાબતો પાંચમા સૈકામાં સિદ્ધસેન થયાની ઉક્ત જૈન પરંપરાને વિશેષ પુષ્ટ કરે છે. પણ સિદ્ધસેન દિવાકરને વિક્રમની પાંચમી સદીમાં ગણવા સામે એ મુખ્ય વાંધાઓ લેવામાં આવ્યા છે. એક વાંધો પ્રો. યાકોબી^{૧૬} અને પ્રો. વૈદ્યનો છે, અને બીજો પં. જીગલકિશોરનો^{૧૭} છે. બન્ને વાંધાઓ માટે સામગ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના ન્યાયાવતારમાંથી લેવામાં આવી છે.

ન્યાયાવતારના ૪ થી ૭ શ્લોકોમાં પ્રમાણની ચર્ચા આવે છે, તેમાં શ્લોક પાંચમામાં અમ્માન્ત^{૧૮} અને શ્લોક છઠ્ઠામાં^{૧૯} આન્તપદ છે. પ્રો. યાકોબી અને તેમના મતના ઉપજીવી પ્રો. વૈદ્ય આ શ્લોકમાં આવતા અમ્માન્ત અને આન્ત શબ્દો ઉપર ખાસ ધ્યાન બેંચે છે. તેઓનું એમ માનવું છે કે પ્રમાણની વ્યાખ્યામાં અમ્માન્ત શબ્દનો અર્થમ ઉપયોગ

સુમતિદેવમસું સ્તુત ચેન વઃ સુમતિસપ્તકમાપ્તતયા કૃતમ્ ।

પરિહૃતાપદતત્ત્વપદાર્થિનાં સુમતિકોટિવિવર્તિ ભવાત્તિહત્ ॥

આ ઉપરથી પણ સિદ્ધસેનના નિર્ણય કરેલા પાંચમા સૈકાના સમયને વિશેષ સંવાદ મળે છે.

૧૩ આં ઉરિભદ્ર આને અંગે જે ઉલ્લેખ કરે છે તે આ પ્રમાણે છે—“ઉક્તં ચ વાદિમુખ્યેન શ્રીમલ્લવાદિના સમ્મતૌ ૫૦ ૬૯ તથા સમ્મતિવૃત્તિર્મલ્લવાદિકૃતા ૭૦૦ આવો ઉલ્લેખ બૃહદ્વિષ્ણુકામાં છે. જુઓ જૈં સાં સં પુસ્તક પહેલું પરિશિષ્ટ ૫૦ ૧૦. આ જ વાતને વિદ્યાનંદની અષ્ટસહસ્રી ઉપરની પોતાની અષ્ટસહસ્રીમાં (લિખિત) ઉંચકો વિશાલવિજય આ પ્રમાણે લખે છે—

“इहार्थे कोटिशा भङ्गा निर्दिष्टा मल्लवादिना ।

मूलसम्मतिटीकायामिदं दिङ्मात्रदर्शनम् ॥”

૧૪ જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ ચૌર આચાર્ય દેવનંદિવાળો લેખ જૈન સાં સં ૫૦ પહેલું ૫૦ ૭૯.

૧૫ વેત્તે: સિદ્ધસેનસ્ય ૬-૧-૭ જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ

૧૬ સમરાષ્ટ્રચક્ર પ્રસ્તાવના ૫૦ ૩

૧૭ જુઓ રવામી સમંતભદ્ર ૫૦ ૧૨૬-૧૨૭

૧૮ અનુમાનં તદ્વાન્તં પ્રમાણત્વાત્ સમક્ષવત્ ॥ ૫ ॥

૧૯ ન પ્રત્યક્ષમપિ આન્તં-પ્રમાણત્વવિનિશ્ચયાત્ ।

આન્તં પ્રમાણમિત્યેતદ્ વિરુદ્ધં વચનં ચતઃ ॥ ૬ ॥

કરનાર બૌદ્ધ આચાર્ય ધર્મકીર્તિ છે. ધર્મકીર્તિએ પ્રમાણસમુચ્ચયના પ્રથમ પરિચ્છેદમાં દિગ્નાગે આપેલી “ પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોદં નામજાત્યાદ્યસંયુતમ્ ” એ પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યાને અભ્રાન્ત પદથી વધારે શુદ્ધ^{૨૧} કરી છે. હવે સિદ્ધસેન દિવાકર ન્યાયાવતારમાં ધર્મકીર્તિના અભ્રાન્ત શબ્દનો ઉપયોગ કરી “અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષની જેમ અભ્રાન્ત છે” એમ કહી ધર્મકીર્તિનું ખંડન કરે છે. અર્થાત્ એ બંને મહાશયોના મત પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકર ધર્મકીર્તિની પછી એટલે કે ઇ. સ. ૬૩૫-૬૫૦ પછી આવે.

આ દલીલ તપાસીએ. પ્રમાણની વ્યાખ્યામાં અભ્રાન્ત અથવા તેને મળતો શબ્દ ભારતીય દર્શનોમાં ધર્મકીર્તિ પહેલાં અજ્ઞાત હતો, એમ માનવું એ ખરેખર મોટી ભૂલ છે. કારણ કે ગૌતમના ન્યાયસૂત્ર અને તેના વાત્સ્યાયનના ભાષ્યમાં ‘અભ્રાન્ત’ અર્થવાળો અવ્યભિચારિશબ્દ અને તે શબ્દધટિત પ્રલક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ પ્રસિદ્ધ છે. (૧, ૧, ૪.) પ્રો. પી. એલ. વૈદ્ય એમ જણાવે છે કે જે દિગ્નાગના પહેલાના બૌદ્ધ ન્યાયમાં અભ્રાન્તનો વિચાર (conception of અભ્રાન્ત) મળી આવે તો તેઓ તેમનો વિચાર બદલવા તૈયાર^{૨૨} છે. સુભાગ્યે અભ્રાન્ત શબ્દ અને તેના વિચારો દિગ્નાગ પહેલાના બૌદ્ધ ન્યાયમાં પણ મળી આવે છે.

પ્રો. ટુચીએ (Tousi) જર્નલ ઓ. રો. એ. સો. ના ૧૯૨૯ના જુલાઈના અંકમાં દિગ્નાગ પહેલાના બૌદ્ધ ન્યાય ઉપર એક વિસ્તૃત નિબંધ પ્રકટ કર્યો છે. તેમાં બૌદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ચીની અને ટિબેટન અનુવાદોના આધારે દિગ્નાગ પહેલાં બૌદ્ધોમાં ન્યાય-દર્શન કેટલું વિસ્તૃત અને વિકસિત હતું તે બતાવવાનો સમર્થ પ્રયત્ન છે. યોગાચાર્ય-ભૂમિશાસ્ત્ર અને પ્રકરણાર્થવાચ્યા નામના ગ્રંથોના વર્ણનમાં પ્રલક્ષની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે.

“Pratyaksha according to A. [i. e. Yogacharya Bhumi Shastra and Prakaranaryavaca] must be ‘aparoksha, unmixed with imagination, nirvikalpa and devoid of error; abhranta or avyabhichari.”

એના (યોગાચાર્યભૂમિશાસ્ત્ર અને પ્રકરણાર્થવાચ્યાના) મતે પ્રત્યક્ષ અપરોક્ષ, કલ્પનાપોદ, નિર્વિકલ્પ અને ભૂલ વિનાનું અભ્રાન્ત અથવા અવ્યભિચારિ હોવું જોઈએ. અભ્રાન્ત અથવા અવ્યભિચારિ શબ્દ ઉપર ટિપ્પણમાં પ્રો. ટુચી જણાવે છે કે આ બંને શબ્દો પર્યાયો છે અને ચીની અને ટિબેટી શબ્દોનો આમ બંને રીતે અનુવાદ થઈ શકે. પોતે સાધારણ રીતે અભ્રાન્ત શબ્દ જ સ્વીકારે^{૨૩} છે. આથી પ્રો. ટુચી એવા

૨૦ પ્રો. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણની હિસ્ટરિ ઓફ ઇન્ડિયન લોજિક પૃં ૨૭૭નું ટિપ્પણ.

૨૧ તત્ર પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોદમભ્રાન્તમ્ ૧, ૪ ન્યાયમિંદુ.

૨૨ ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યની ન્યાયાવતારની પ્રસ્તાવના પૃં ૧૯.

૨૩ જ. રો. એ. સો. જુલાઈ ૧૯૨૯ પૃં ૪૭૦ અને ફેબ્રુઆરી ૪, ૫૦ ૪૬૪,

અનુમાન ઉપર આવે છે કે ધર્મકીર્તિએ જે અત્રાન્ત શબ્દ પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યામાં ઉમેર્યો છે એ એણે નવો ઉમેર્યો નથી પણ સૌત્રાન્તિકોની જૂની વ્યાખ્યાને સ્વીકારી તેણે એ પ્રમાણે દિગ્નાગની વ્યાખ્યામાં^{૨૪} સુધારો કર્યો છે.^{૨૫}

યોગાચાર્યભૂમિશાસ્ત્ર અસંગના ગુરૂ મૈત્રેયની કૃતિ છે.^{૨૬} હવે અસંગનો સમય ખ. સ. ના ચોથા સૈકાનો વચ્ચેનો ભાગ^{૨૭} મનાય છે. એટલે કે પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં અત્રાન્ત શબ્દનો પ્રયોગ અને અત્રાન્તપણાનો વિચાર વિક્રમના પાંચમા સૈકા પહેલાં સારી રીતે જાણીતો હતો અર્થાત્ એ શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ હતો. તેથી સિદ્ધસેન દિવાકરના ન્યાયાવતારમાં આવતા માત્ર અત્રાન્ત પદ ઉપરથી તેને ધર્મકીર્તિની પછી મૂકવાની જરૂર નથી. સિદ્ધસેન દિવાકરને અસંગ પછી પણ ધર્મકીર્તિ પહેલાં માનવામાં કોઈ પણ જાતનો અન્તરાય નથી.

ખીજી વાત પ્રો. ચાકોબીએ કહી છે તે એ છે કે ન્યાયાવતારમાં જે પ્રત્યક્ષમાં સ્વાર્થ અને પરાર્થનો ભેદ સિદ્ધસેને બતાવ્યો છે તે ધર્મકીર્તિના કેવળ અનુમાનના સ્વાર્થ પરાર્થ ભેદની સામે છે, પરંતુ એ વાત પાંચ ઠીક નથી. કારણ કે સિદ્ધસેનનો ઉક્ત વિચાર માત્ર ધર્મકીર્તિને લક્ષીને જ છે એમ માનવાને કશો જ આધાર નથી. ખીજી રીતે જે સિદ્ધસેન ધર્મકીર્તિના પૂર્વવર્તી કરતા હોય તો અલબત્ત એ જોવું બાકી રહે છે કે ત્યારે સિદ્ધસેનનો એ વિચાર કોની સામે અથવા કોને અનુસરતો છે. વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનમાં અનુમાનના જ સ્વાર્થ પરાર્થ ભેદ હોવાની વાત ધર્મકીર્તિના પૂર્વવર્તી ન્યાયમુખ્ય અને ન્યાયપ્રવેશ જેવા બૌદ્ધ ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. તેથી સિદ્ધસેનનું કથન ધર્મકીર્તિની સામે જ છે એ વિધાન નિરાધાર કરે છે.

વળી પ્રો. ચાકોબીના વિચાર સામે છેલ્લે એક વિચાર આવે છે અને તે એ છે કે સિદ્ધસેને અનુમાનના અત્રાન્તપણાનું અને પ્રત્યક્ષના સ્વાર્થ પરાર્થ એવા બે ભેદનું વિધાન ધર્મકીર્તિ સામે કર્યું હોય એમ થોડી વાર માની લઈએ તો પણ તેમણે “ન પ્રત્યક્ષમ-પિ અત્રાન્ત પ્રમાણત્વવિનિશ્ચયાત્” (ન્યાયાવતાર શ્લોક ૬) ઇત્યાદિ દ્વારા પ્રત્યક્ષના અત્રાન્તપણાનું વિધાન કોની સામે કર્યું છે; એ એક સવાલ છે. ધર્મકીર્તિની સામે તો તે વિધાન નથી જ. કારણ કે ધર્મકીર્તિ તો પ્રત્યક્ષને અત્રાન્ત માને જ છે એટલે એ વિધાન

^{૨૪} દિગ્નાગ એ યોગાચાર-વિજ્ઞાનવાદનો અનુગામી હોવાથી તેની વ્યાખ્યા વિજ્ઞાનવાદ પ્રમાણે જ છે. વિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું બાહ્ય વસ્તુનું અસ્તિત્વ ન માનતા હોવાથી તેઓને મતે તથાગતના જ્ઞાન સિવાયનાં બધાનાં જ જ્ઞાનો તત્ત્વદષ્ટિએ ભ્રાંત છે. એટલે તેઓ પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં અત્રાન્ત પદ નથી મૂકતા, કારણ કે તે પદનું વ્યાપર્થ તેમના મતે કાંઈ જ નથી. તેથી જ ન્યાયમુખ્ય અને ન્યાયપ્રવેશગત પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ અત્રાન્ત પદ વિનાનું જ છે.

^{૨૫} ૧૮૦ ૩૦ એ. સી. જુલાઈ ૧૯૨૯ ૫૦ ૪૬૨.

^{૨૬} ૧૮૦ ૩૦ એ. સી. ઓક્ટોબર ૧૯૨૯ ૫૦ ૮૭૦. જુલાઈના અંકમાં અસંગની કૃતિ ગણી છે. પણ તે જલ્દ છે એમ કહી ઓક્ટોબરના અંકમાં સુધારો કર્યો છે.

^{૨૭} Kyth Indian Logic on Atomism pp 23.

બીજા કોઈતી સામે છે એ તો નિર્વિવાદ છે. બીજા કોઈ એટલે ધર્મકીર્તિથી ભિન્ન કે જેઓ પ્રત્યક્ષમાં અભ્રાન્તપણું ન માનતા હોય તેઓ. એવા બૌદ્ધ વિદ્વાનો તેમના ઉપલબ્ધ અન્ય દ્વારા આજે આપણી સામે વસુબંધુ, દિગ્માગ અને શંકરસ્વામી છે. પ્રત્યક્ષને અભ્રાન્ત ન માનનાર વિદ્વાનો એટલે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો અને પ્રત્યક્ષને અભ્રાન્ત વિશેષણ લગાડનાર એટલે સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધો. તેથી એકંદર એમ કહિત થાય છે કે સિદ્ધસેને સૌત્રાન્તિક અને વિજ્ઞાનવાદી બન્ને પ્રકારની બૌદ્ધ તર્કપરંપરા સામે પ્રમાણ વિષે પોતાનાં વિધાનો મૂક્યાં. ધર્મકીર્તિ પહેલાં પણ સૌત્રાન્તિક તર્કપરંપરા હતી, એ બાબત આપણે યાદગણ કહી ગયાં એટલે બીજાં પ્રમાણથી સિદ્ધસેનનું ધર્મકીર્તિ કરતાં પૂર્વવર્તિપણું સાબીત થઈ શકતું હોય તો એમ જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે સિદ્ધસેને અનુમાન અને પ્રત્યક્ષમાં કરેલાં વિધાનો ધર્મકીર્તિના પૂર્વવર્તી સૌત્રાન્તિક અને વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ તાર્કિકોને લક્ષીને જ છે, ધર્મકીર્તિને લક્ષીને નહિ.

ન્યાયાવતારનો “આત્મોપજ્ઞમનુલ્લઙ્ચ્યમ્” ઇત્યાદિ નવમો શ્લોક સમંતભદ્રના રત્નકરંડક શ્રાવકચારમાં આવે છે, તે ઉપરથી પં. જીગલકિશોરજી એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે તે શ્લોક સિદ્ધસેન દિવાકરે સમંતભદ્રના ગ્રંથમાંથી લીધો છે. તેમની મુખ્ય દલીલ તે શ્લોકનું ચાલુ સંદર્ભમાં ઔચિત્ય છે કે નહિ તે ઉપર રચાએલી છે. ન્યાયાવતારમાં તે શ્લોક બરાબર સ્થાને છે એમ અમને વિષય તપાસતાં લાગે છે. તેથી જ્યાં સુધી વધારે ચોક્કસ પ્રમાણ મળે નહિ ત્યાં સુધી બહુ તો એટલું જ કહી શકાય કે સમંતભદ્ર અને સિદ્ધસેન દિવાકર બન્નેએ તે શ્લોક કદાચ કોઈ એક ત્રીજા સ્થાનમાંથી લીધો હોય. આથી આ શ્લોક સમંતભદ્રની કૃતિમાં છે તે ઉપરથી કાંઈ પણ સમય પરત્વે અનુમાન દોરી શકાતું નથી. આવો બીજો પણ એક શ્લોક બન્નેને નામે ચડેલો મળે છે. ૨૮

આ રીતે આ બન્ને વાંધાઓનો નીકાલ થઈ શકે છે અને તેથી સિદ્ધસેન દિવાકરને વિક્રમના પાંચમા સૈદ્ધમાં મૂકવામાં કાંઈ હરકત દેખાતી નથી.

સિદ્ધસેન દિવાકર અને જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનો સંબંધ પણ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. જિનભદ્રના વિશેષણવતી તેમ જ વિશેષાવસ્થક લાખ્યમાં અને સન્મતિના કાણ્ડ બીજામાં ક્રમોપયોગવાદરૂ અને એકોપયોગવાદની ચર્ચા આવે છે. આ ચર્ચા સિદ્ધસેન અને જિનભદ્ર એ બેમાંથી કોઈ એકનું પૂર્વવર્તિપણું અને બીજાનું ઉત્તરવર્તિપણું નિશ્ચયપૂર્વક સાબીત કરવા માટે સિધ્ધી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી, પરંતુ બીજા પુરાવાઓ ઉપરથી જે પૌર્વાપર્ય નક્કો થઈ શકતું હોય તેની પુષ્ટિમાં જ એ ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે. આપણે મુખ્યપણે પરંપરાના પુરાવાઓને આધારે પહેલાં વિચારી ગયા કે સિદ્ધસેનનો સમય વિક્રમનો પાંચમો સૈદ્ધ વધારે સંભવિત છે. એ જ રીતે જિનભદ્રનો સ્વર્ગવાસ-સમય વિ. સં. ૩૦૬૪૫ પરંપરા પ્રમાણે માનવામાં આવે છે. જેને વિષે હજી કાંઈ બાધક

૨૮ ન્યાસ્તવ સ્યાત્પદલાઙ્ગના ર્શ્મે રસોપવિદ્ધા ઇવ લોહધાત્તવઃ ।

ભવન્ત્યભિપ્રેતફલા યતસ્તત્તો ભવન્તમાર્યાઃ પ્રણતા હિતૈપિણઃ ॥

આ શ્લોકને સન્મતિટીકાકાર અભયદેવે (૫૦ ૭૬૧) સિદ્ધસેનનો કહ્યો છે. અને સ્યાદ્દાદમંજરીના ક્તી સંક્ષિપ્તેણ (૫૦ ૨૨૮) સમંતભદ્રનો કહ્યો છે.

૨૯ સન્મતિ ટીકા ૫૦. ૫૬૭.

૩૦ જુઓ છતકદ્વની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦,

પ્રમાણ મળ્યું નથી. વળી જિનભદ્રના લાખ્યમાં કેટલીક ગાથાઓ^{૩૧} અને કેટલાક વિચારો વગેરે એવા છે કે જે સિદ્ધસેનના સન્મતિ સિવાય બીજા કોઈ ગ્રંથમાં અત્યારે દેખાતા ન હોવાથી તેમાંથી જ લીધા હોય તેમ લાગે છે. આ બધું વિચારતાં એમ લાગે છે કે સિદ્ધસેન એ જિનભદ્રથી પૂર્વવર્તી છે. આમ હોવાથી પૂર્વોક્ત ઉપયોગની ચર્ચાને એ જ પૌર્વા-પર્યના પોષક પ્રમાણ તરીકે ગોઠવવી અત્યારે ન્યાયપ્રાપ્ત છે.

સિદ્ધસેનનો એ જમાનો હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ગુપ્તયુગ તરીકે જાણીતો છે. આ યુગ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને લાપાના પુનરુત્થાનનો યુગ છે. સિદ્ધસેન પહેલાના જૈન ગ્રંથો મોટા ભાગે પ્રાકૃતમાં હતા. દિવાકરની ઉપલબ્ધ કૃતિઓનો મોટો ભાગ સંસ્કૃતમાં છે, તેમજ તેમના વિષેની કથાઓમાં જૈન આગમોના સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાના તેમના પ્રયત્નો^{૩૨} ઉલ્લેખ છે. આ હકીકત આ સમય સાથે બરાબર બંધ બેસે છે. આખા દેશમાં સંસ્કૃતનું પુનરુત્થાન થાય અને જૈન ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં રહે એ આ પ્લાણબળનીય જૈન ભિક્ષુને ન રુચે એ સ્વાભાવિક છે. પણ રુઢિ આગળ દિવાકરનું કાંઈ બહુ ચાલ્યું નહિ હોય એમ એમના કથાનકો ઉપરથી લાસે છે.

જીવન સામગ્રી

પોતાના જીવનવૃત્તાંત વિષે દિવાકર સિદ્ધસેન પોતે કાંઈ લખ્યું હોય અગર તે વિષે તેમના સમસમયવર્તી કે તેમની પછી તુરત જ થનાર કોઈ વિદ્વાને કાંઈ લખ્યું હોય તેવું કાંઈ સાધન હજી મળ્યું નથી. તેમના જીવન વિષે જે થોડી કે ઘણી, અધૂરી કે પૂરી, સંદિગ્ધ કે નિશ્ચિત માહિતી મળે છે અગર મેળવી શકાય તેમ છે તે મુખ્યપણે ત્રણ સાધનોને આભારી છે ૧ પ્રગંધો, ૨ ઉલ્લેખો અને ૩ સ્વકૃતિઓ.

દિવાકરના જીવનને સ્પર્શ કરનાર પાંચ પ્રગંધો અત્યારે અમારી સામે છે, તેમાં બે લખેલા અને ત્રણ છપાયેલા છે. લખેલમાં એક ગદ્યબદ્ધ અને બીજો પદ્યબદ્ધ છે. ગદ્ય પ્રબંધ ભદ્રેશ્વરની કથાવલિમાંનો હોઈ લગભગ દસમા અગિયારમા સૈકા જેટલો જૂનો છે. પદ્ય પ્રબંધનો લેખક કે તેનો સમય અજ્ઞાત છે તેમ છતાં તે વિ. સં. ૧૨૯૧ પહેલાં ક્યારેક રચાયો છે એ તો નિશ્ચિત છે. કારણ કે ૧૨૯૧ ની લખેલી તાડપત્રની પ્રતિમાં તેનો ખડિત ઉતારો^{૩૩} મળે છે. બન્નેમાં ગદ્યપ્રબંધ પ્રમાણમાં ટુંકો છે. પદ્યપ્રબંધમાં ગદ્યમાં આવેલી બાબતો વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવાયેલી છે અને તેમાં થોડીક હકીકત વધારે પણ છે. એકંદરે એ બન્નેમાં ગદ્ય પ્રબંધ જૂનો લાગે છે, તેને આધારે પદ્ય પ્રબંધની રચના થઈ હોય એમ લાગે છે. છપાયેલા ત્રણ પ્રગંધો લગભગ ૭૫ વર્ષ^{૩૪} જેટલા વખતમાં થોડે થોડે

૩૧ જુઓ આગળનું “મહાવાદી અને જિનભદ્ર” પ્રકરણ.

૩૨ જુઓ આગળ આવતા પ્રગંધના સારમાં પૃઠ ૪૭.

૩૩ તાડપત્રીય પ્રતિના અંતનો ઉલ્લેખ--

इति तत्कालकवित्रादिगजघटापञ्चवक्रस्य ब्रह्मचारीति ख्यातविरुदस्य श्री-
वप्पभट्टिसुरेः कथानकं समर्थितम् ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ संवत् १२९१ वैशाख वदि
११ सोमे पुस्तिका लिखिता ॥ छ ॥ घुमं भवतु ॥ छ ॥ छ ॥

૩૪ આ ત્રણે પ્રગંધોનો રચના સમય અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે. વિઠ સં. ૧૩૨૪,
૧૩૬૧, ૧૪૦૫. આ માટે તે તે ગ્રંથનો અંતભાગ જોવો.

અંતરે રચાયેલા પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધચિંતામણિ અને ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં આવે છે. સમ-
યની દૃષ્ટિએ પ્રભાવક ચરિત્રમાંનો પ્રબંધ લિખિત ઉક્ત બે પ્રબંધો કરતાં અર્વાચીન છે.
તેમ છતાં તેનું મહત્ત્વ વિશેષ હોવાનાં ત્રણ કારણો છે. પહેલું એ કે તે પ્રબંધમાંની કેટ-
લીક હકીકત પ્રબંધને અંતે સૂચવ્યાગ્રમ મુજબ એક જીર્ણ અને પ્રાચીન મઠની પ્રશસ્તિમાંથી
લેવામાં આવી છે. બીજું કારણ એ છે કે એ પ્રબંધને પ્રાચીન કવિઓના રચેલ ગ્રંથોનો કદ
પણ આધાર છે, અને ત્રીજું કારણ એ છે કે જેમ પ્રભાવકચરિત્રમાંના એ પ્રબંધમાં
લિખિત ઉક્ત બે પ્રબંધોનો સાર સમાર્પિત થયે છે, તેમ એ જ પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાંના
પ્રસ્તુત પ્રબંધનો આધાર પણ છે. આ મહત્ત્વને લીધે અહીં પ્રભાવકચરિત્રમાંના પ્રસ્તુત
પ્રબંધમાંથી દિવાકરને લગતો સાર પ્રથમ આપવો ઉચિત ધાર્યો છે. એ સાર આપ્યા પછી
અન્ય પ્રબંધોમાં જે વધઘટ કે ખાસ ફેરફાર હશે તે પણ સૂચવવામાં આવશે. જેથી દિવા-
કરના જીવનને લગતી પરંપરાથી નોંધાયેલી બધી બાબતો બેવડાયા વિના એક જ સ્થળે
સુલભ થાય. પછીના પ્રબંધોમાં પૂર્વના પ્રબંધોમાંથી કેટકેટલું આવ્યું છે અને કેટકેટલું કાંઈ
બીજા સાધનોથી ઉમેરાયું છે એ સહેજે જાણી શકાય.

પ્રભાવકચરિત્રગત પ્રબંધનો સાર

વિદ્યાધર નામક આશ્નાય-શાખામાં અને પાદલિપ્તસૂરિના કુળ-સંતાનમાં અનુયોગધર શ્રી-
સ્કંદિલાચાર્ય થયા. તેમના અવસાન પછી તેમની પાટે આવેલા શ્રી વૃદ્ધવાદી નામના શિષ્ય વિહાર
કરતા ક્યારેક વિશાલા-ઉજ્જૈનીમાં જઈ પહોંચ્યા. જ્યાં શ્રી વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજા હતો.
કાત્યાયન ગોત્રીય બ્રાહ્મણ દેવર્ષિ પિતા અને દેવશ્રી માતાનો પુત્ર વિદ્વાન સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદી
પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેણે ખ્યાતિ સાંભળેલી હોવાથી વગર ઓળખાણે પૂછ્યું કે “હે મુનિ !
આજકાલ વૃદ્ધવાદી અહીં છે કે નહિ ?” મુનિએ કહ્યું “તે હું પોતે જ છું.” આ સાંભળી સિદ્ધ-
સેને કહ્યું કે “ધણા વખત થયાં વાદગોષ્ઠી કરવાનો મારો મંકદ્ધ છે તે તમે પૂરો કરો.”
સૂરિએ જવાબમાં કહ્યું કે “હે વિદ્વાન ! તું પોતાના મનને સંતોષવા સભામાં કેમ નથી
જતો ?” સૂરિએ એમ કહ્યા છતાં પણ બ્યારે એણે ત્યાં જ વાદ કરવાનો આગ્રહ ન છોડ્યો.
ત્યારે સૂરિએ પાસે હાજર રહેલા ગોવાળીયાઓને જ સમ્બોધ્યા. ક્યાં અને વાદકથા ચલાવવા
કહ્યું. સિદ્ધસેને પહેલાં ‘સર્વજ્ઞ નથી’ એવો પૂર્વપક્ષ કરી તેને યુક્તિથી સ્થાપ્યો. વૃદ્ધવાદીએ
પાસેના સમ્બ ગોવાળીયાઓને પૂછ્યું કે “કહો ભત્તા તમે આ વિદ્વાનનું કહેલું કાંઈ સમજ્યા ?”
ગોવાળીયાઓ બોલ્યા:—“પારસીઓ (ફારસી બોલનારાના) જેવું અસ્પષ્ટ કથન કેમ સમજાય ?”
એ સાંભળી વૃદ્ધવાદીએ પહેલાં તો ગોવાળીયાઓને કહ્યું કે “આ વિદ્વાનનું કહેલું હું સમજ્યો
છું. તે એમ કહે છે કે ‘જિન નથી’ શું તેનું એ કહેવું સાચું છે ? તમે કહો.” ગોવાળી-
યાઓ બોલ્યા:—“જેન મંદિરમાં જિનમૂર્તિ છતાં જિન નથી એમ કહેનાર આ બ્રાહ્મણ મૂળ-
વાદી છે.” આટલો વિનોદ કર્યા પછી વૃદ્ધવાદીએ સિદ્ધસેનના પૂર્વપક્ષના જવાબમાં યુક્તિથી
સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ સાબીત કર્યું. સિદ્ધસેને સૂરિને હર્ષગદગદ વચ્ચે કહ્યું કે “તમે જિત્યા.
હવે મને શિષ્યરૂપે સ્વીકારો. કારણ કે જિતનારના શિષ્ય થવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે.” સૂરિએ
સિદ્ધસેનને જૈની દીક્ષા આપી શિષ્ય બનાવ્યો અને કુમુદચંદ્ર એવું નામ આપ્યું. કુમુદચંદ્ર

જલદી જ જૈનસિદ્ધાંતનો પારગામી થઈ ગયો. એટલે ગુરુએ તેને આચાર્યપદે સ્થાપ્યો અને પ્રથમનું જ સિદ્ધસેન એ નામ પાછું ફરી રાખ્યું. ત્યાર બાદ ગુરુ સિદ્ધસેનને ગચ્છ સોંપી ત્યાંથી બીજા સ્થાને વિહાર કરી ગયા.

ક્યારેક સિદ્ધસેન બહાર જતા હતા ત્યારે તેમને વિક્રમ રાજાએ જોયા, અને જાણી ન શકાય એવી રીતે તેમને મનથી પ્રણામ કર્યો. સૂરિ એ વાત સમજી ગયા અને તેમણે તે રાજાને જોયે અવાજે ધર્મલાલ આપ્યો. એ ચતુરાઈથી ખુશ થઈ રાજાએ સૂરિને કરોડ સુવર્ણટંકા દાનમાં આપ્યા અને ખજાનચીને એ લખી લેવા કહ્યું કે “દ્વરથી જ હાથ ઉઘો કરી ધર્મલાલ આપનાર સિદ્ધસેનસૂરિને વિક્રમરાજાએ કરોડ ટંકા આપ્યા.” પછી સિદ્ધસેનને ખોલાવી એ દાન લઈ જવા રાજાએ કહ્યું. જવાબમાં સૂરિએ કહ્યું કે “હું તે લઈ ન શકું. તું તેના મરજી પ્રમાણે ઉપયોગ કર.” વિક્રમ સમજી ગયો અને તેણે તે દાન સાધારણ ખાતામાં રાખી તેમાંથી સાધર્મિકાને મદદ આપી અને ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કર્યો.

ક્યારેક તે સિદ્ધસેન ઉજ્જૈની ચિત્રકૂટ તરફ વિચર્યા, ત્યાં તેમણે પહાડની એક ખાણે એક થાંભલો જોયો. એ થાંભલો પથ્થર લાકડા કે માટીનો ન હતો. સિદ્ધસેનને વિચાર કરતાં લાગ્યું કે એ તો ઔપધિઓના ચૂર્ણો ઉપરથી બનેલો છે. તેથી તેણે બુદ્ધિબળથી તે સ્તંભના ગંધ, રસ અને સ્પર્શની પરીક્ષા કરી અને છેવટે એ ઔપધિઓની વિરોધી બીજી ઔપધિઓ લાવી તેને ઘસી થાંભલામાં કાણું પાડ્યું એટલે તેમાં તેને હજારો પુસ્તકો નજરે પડ્યાં. તેમાંથી એક પુસ્તક લઈ તેનું એક પાનું ઉઘાડી તેમાંથી એક લીટી વાંચી તેટલામાંથી સુવર્ણસિદ્ધિયોગ અને સરસવમંત્ર (સૈન્ય સરજવાની વિદ્યા) એ બે પ્રાપ્ત થયાં. આગળ તે પુસ્તક આનંદભેર સૂરિ વાંચતા જ હતા તેટલામાં શાસનદેવીએ યોગ્યતા ન જણાયાથી તે પુસ્તક સૂરિની પાસેથી હરી લીધું.

ત્યાર બાદ સૂરિ ત્યાંથી પૂર્વ દેશના પર્યટ ભાગ-છેડા તરફ વિચર્યા. અને કુમાર નામના નગરમાં પહોંચ્યા. ત્યાં દેવપાલ નામનો રાજા હતા, તેણે સૂરિનું સ્વાગત કર્યું. સૂરિએ તે રાજાને ધર્મકથાથી બોધ પમાડ્યો અને સખા બનાવ્યો. ક્યારેક વિજયવર્મા નામના કામરુ-દેશના રાજાએ તે દેવપાલ ઉપર ચડાઈ કરી અને મોટા જંગથી સૈન્ય દ્વારા તેને ઘેરી લીધો. આથી ગભરાઈ દેવપાલ સૂરિને શરણે ગયો અને કહ્યું કે “તમે જ હવે શરણુ છો, હુમનનું તીડ જેવું સૈન્ય મારા નાનકડાશા બળના અને નાનકડાશા સૈન્યનો નાશ કરશે.” આ સાંભળી સૂરિએ દિવાસો આપ્યો કે “હે રાજા તું ડર મા, હું ઇલાજ કરીશ.” સૂરિએ સુવર્ણસિદ્ધિયોગથી પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સર્પપવિદ્યાથી મોટું સૈન્ય સરજ્યું. એની મદદથી દેવપાલે પોતાના શત્રુને હરાવ્યો. દેવપાલે મળેલી મદદથી ખુશ થઈ સૂરિને દિવાદર પદથી સંબોધ્યા. તે એવા આશયથી કે શત્રુલયરૂપ અંધકારને દૂર કરવામાં સૂરિએ દિવાદર (સૂર્ય)નું કામ કર્યું હતું. ત્યાર બાદ સિદ્ધસેન દિવાદર પદવીથી પ્રસિદ્ધ થયા અને સિદ્ધસેન દિવાદર એ નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયું.

ત્યાર બાદ ગુરુ વૃદ્ધવાદિએ સાંભળ્યું કે સિદ્ધસેન તો રાજમાન્ય થયો છે અને રાજ-લક્ષ્મીના મોદમાં પડી તે પાલખી તથા દાંતી વગેરે વાદનો ઉપર સવાર થઈ રાજમંદિરે નાચ આવે છે. તેથી એને સમજાવી કેદાણે લાવવા ગુરુ વેશ બદલી કુમાર નગર આવ્યા. ત્યાં એમણે જોયું કે સિદ્ધસેન તો રાજમાર્ગ ઉપર પાલખીએ બેસી નાચ છે અને ઘણા લોકોથી વિટળાવેલ છે. આ જોઈ ગુરુએ તેને કહ્યું કે “હું તમારી ખ્યાતિ સાંભળી અહીં આવ્યો છું

માટે મારો સંશય દૂર કરો.” સિદ્ધસેને કહ્યું:—“ભલે સુખેથી પૂછો.” પછી ગુરુએ વિદ્વાનોને આશ્ચર્ય પમાડે તેવા ઉચ્ચ સ્વરથી કહ્યું કે—

“અળકુલ્લી ફુલ મં તોડહુ મન આરામા મં મોડહુ ।

મળકુસુમેહિં અચ્ચિ નિરંજણુ હિંડહુ કાંઈ વળેણ વળુ ॥ ૧૨ ॥”

સિદ્ધસેનને વિચાર્યા છતાં જ્યારે એ અપભ્રંશ પઢતો અર્થ ન સમજાયો ત્યારે આડો-ઉત્તર આપ્યો અને કહ્યું કે “તમે ખીજું કાંઈ પૂછો.” પણ ગુરુએ તો કહ્યું કે “એને જ ફરી વિચારો અને જવાબ આપો.” સિદ્ધસેને અનાદરથી એ પઢતો અસંપૂર્ણ જેમ તેમ ખુલાસો કર્યો. પણ જ્યારે તે ખુલાસો ગુરુએ કબુલ ન રાખ્યો ત્યારે છેવટે તેમણે ગુરુને કહ્યું કે તમે જ એ પઢતો અર્થ કહો. ગુરુએ સાંભળો અને સાવધાન થાઓ એમ કહી આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો. “જીવનરૂપ નાનકડાં કામળ ફૂલવાળી એવી માનવતત્ત્વના જીવતાંશ-રૂપી ફૂલોને તું રાજસત્કાર અને તત્ત્વજન્ય ગર્વના ધાથી ન તોડ. મનના યમ નિયમ આદિરૂપ આરામો (અગીચાઓ) ને ભોગવિદ્વાસ દ્વારા ન ભાંગ-ખેદાન મેદાન ન કર. મનના (સદ્ગુણોરૂપ) પુષ્પોવડે નિરંજન દેવની પૂજા કર. તું સંસારરૂપ એક વનથી લાલ-સત્કારજન્ય મોહરૂપ ખીજ વનમાં કેમ ભટકે છે ?”

આ અને આત્મા જેવા ખીજ કેટલાએ ભૂલ્યાને ઠેકાણે લાવનાર અર્થો ગુરુએ કહી સંભળાવ્યા.

ગુરુના એ અર્થકથનથી સિદ્ધસેનનું મન પલ્લયું અને તેણે વિચાર્યું કે મારા ધર્મગુરુ સિવાય ખીજની આવી શક્તિ ન હોઈ શકે. ખરેખર આ પોતે મારા ધર્મગુરુ છે એ વિચારથી તે ગુરુના પગમાં નમી પડ્યો અને કહ્યું કે “દાપ વશ થઈ મેં આપની અવજા કરી છે, માટે ક્ષમા કરો.” આ સાંભળી ગુરુએ કહ્યું:—“મેં તને જૈન સિદ્ધાંતનું સંપૂર્ણ પાન કરાવ્યું છે. મંદ અગ્નિવાળાને રસ ભરેલા ભોજનની પેઠે જો તને જ એ સિદ્ધાંત ન જર્યો તો પછી ખીજ તદ્દન અલ્પ સત્ત્વવાળા જીવોની તો વાત જ શી ? તું સંતોષથી સદ્ધ્યાનને પુષ્ટ કરી મારા આપેલા શાસ્ત્રને પચાવ. થાંભલામાંથી ગ્રાસ થયેલ પુસ્તક શાસનદેવીએ હરી લીધું, એ યોગ્ય જ થયું. કારણ કે અત્યારે તેને પચાવનાર યોગ્ય ત્યાગીઓ ક્યા છે ?” એવો ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી શિષ્ય દિવાકરે કહ્યું:—“હે પ્રભુ ! જો ભૂલથી શિષ્યો આડે રસ્તે ન જાય તો પ્રાયશ્ચિત્તવિધાયક શાસ્ત્રો શા કામમાં આવે ? માટે હવે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત વડે મને શુદ્ધ કરો.” ગુરુ ઘટતું પ્રાયશ્ચિત્ત આપી છેવટે તેને પોતાને આસને બેસાડી સ્વર્ગ સીધાવ્યા. દિવાકર પણ આચાર્ય પદે આવ્યા પછી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરતા પૃથ્વી ઉપર વિચરવા લાગ્યા.

આલ્યાવરચાથી જ સંસ્કૃતના અભ્યાસી સિદ્ધસેને લોહાના મેણાથી અને અતિસ્વભાવથી પ્રાકૃત લાપાના અનાદરને લીધે ક્યારેક જૈન પ્રાકૃત સિદ્ધાંતને સંસ્કૃત લાપામાં દિતારવાનો વિચાર કર્યો. અને એ વિચાર તેમણે સંધને કહી સંભળાવ્યો. સંધના આગેવાનોએ આવેશમાં આવી દિત્રાકરને કહ્યું કે “તમારા જેવા યુગપ્રધાન આચાર્યોને પણ પ્રાકૃત લાપા તરફ અરચિ ધાય તો પછી અમારા જેવાની વાત જ શી ? અમે પરંપરાથી સાંભળ્યું છે કે પહેલાં સૌદ પૂર્વે સંસ્કૃત લાપામાં દતાં અને તેથી તે સાધારણ બુદ્ધિવાળાઓ માટે અગમ્ય દતાં માટે જ વખત જતાં તે નાશ પામ્યાં. અત્યારે જે અગિયાર અંગે છે તેને

સુધર્માસ્વામિએ ખાળક, સ્ત્રી, મૂઠ અને મૂર્ખ લોકોના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ખાતર પ્રાકૃત ભાષામાં ગૂંથ્યા છે. એ પ્રાકૃત ભાષા ઉપર તમારો અનાદર કેમ થટે ?” વધારામાં આગેવાનોએ દિવાકરને કહ્યું કે “તમે પ્રાકૃત આગમને સંસ્કૃત ભાષામાં ઉતારવાના વિચાર અને વચનથી બહુ દૂષિત થયા છો. સ્થવિરો (શાસ્ત્રજ્ઞ વૃદ્ધ વિદ્વાનો) આ દોષનું શાસ્ત્રદ્વારા પ્રાયશ્ચિત્ત જાણે છે” સ્થવિરોએ કહ્યું કે “આ દોષની શુદ્ધિ માટે પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, તેમાં જૈન વેશ છુપાવી ગચ્છનો ત્યાગ કરી બાર વરસ સુધી દુષ્કર તપ કરવું જોઈએ, એવા પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત વિના આવા મહાન દોષની શુદ્ધિ કદી જ થઈ ન શકે. અલખત જો બાર વર્ષની અંદર પણ શાસનની કાઈ મહાન પ્રભાવના કરવામાં આવે તો મુદત પૂરી થયા પહેલાં પણ પોતાના અસલી પદ ઉપર લઈ શકાય.” સ્થવિરોનું આ પ્રાયશ્ચિત્તવિધાન સાંભળી સરળસ્વભાવી દિવાકરે સંધને પૂછી પોતાનું સાધુપદ ગુપ્ત રાખી ગચ્છને છોડી દીધો. આ સ્થિતિમાં ફરતાં તેમને સાત વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. દરમિયાન તેઓ ક્યારેક ઉજ્જયિની નગરીમાં આવી ચઢ્યા. તેમણે રાજમંદિરને દરવાજો પહોંચી દરવાજાને કહ્યું કે “જા, તું રાજાને મારી તરફથી આ પ્રમાણે કહે.”

દિદ્ધુર્મિશ્વરાયાતો વારિતો દ્વારિ તિષ્ઠતિ ।

હસ્તન્યસ્તચતુઃશ્લોકઃ કિમાગચ્છતુ ગચ્છતુ ? ॥ ૧૨૪ ॥

હાથમાં ચાર શ્લોકો લઈ એક ભિક્ષુ તમારા દર્શનની ઇચ્છાથી આવેલો છે અને દરવાજાએ રોકવાથી દરવાજા ઉપર ઉભો છે. કહે કે તે આવે અગર જાય ?

આ સાંભળી ગુણપક્ષપાતી રાજાએ દિવાકરને બોલાવ્યા અને તેમણે આવી રાજસમ્મત આસન ઉપર બેસી આ ચાર શ્લોકો કહ્યા. ૩૮

“આ અપૂર્વ ધનુર્વિદ્યા તમે ક્યાંથી શીખ્યા ? જેમાં માર્ગણુ^{૩૯} સમૂહ સામે આવે છે અને ગુણુ^{૪૦} બીજી દિશાઓમાં જાય છે.” (૧૨૬)

“જેના યશસ્વિ રાજહાસને પીવા માટે આ સાત સમુદ્રો કચોળાં જેવાં છે અને એને રહેવા માટેનું પાંજરું ત્રણ જગત છે.” (૧૨૭)

૩૮ “અપૂર્વેયં ધનુર્વિદ્યા ભવતા શિક્ષિતા કુતઃ ? ।

માર્ગણૌઘઃ સમમ્બેતિ ગુણો યાતિ દિગ્ગન્તરમ્ ॥૧૨૬॥

અમી પાનકુરુક્કાભાઃ સપ્તાપિ જલરાશયઃ ।

યદ્યશોરાજહંસસ્ય પક્ષરં ભુવનત્રયમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

સર્વદા સર્વદોડસીતિ મિથ્યા સંસ્તૃયસે બુધૈઃ ।

નારયો લેભિરે પૃથં ન વક્ષઃ પરયોપિતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

ભયમેકમનેકેભ્યઃ શત્રુભ્યો વિધિવત્સદા ।

દ્વાસિ તત્ત્વ તે નાસ્તિ રાજન્ ! ચિત્રમિદં મહત્ ” ॥૧૨૯॥

૩૯ માર્ગણુ એટલે બાણ અને માર્ગણુ-યાચક. વિરોધ પક્ષમાં માર્ગણુનો અર્થ બાણ સમજાવો અને તેના પરિહારમાં યાચક સમજાવો.

૪૦ ગુણુ એટલે ધનુષની દોરી અને લોકપ્રિયતા વગેરે ગુણ. વિરોધપક્ષમાં ધનુષની દોરી સમજાવી અને તેના પરિહારમાં લોકપ્રિયતા વગેરે ગુણો સમજાવ્યા.

“ હંમેશાં વિદ્વાનો ‘તું સર્વદાતા છે’ એવી જે તારી સ્તુતિ કરે છે તે ખોટી છે. કારણ કે તે શત્રુઓને પીઠનું દાન અને પરસ્ત્રીઓને હૃદયનું દાન નથી કર્યું ” (૧૨૮)

“ હે રાજન્ ! જે લય તારી પોતાની પાસે નથી તે એક જ લય તું હંમેશાં અનેક શત્રુઓને વિધિપૂર્વક આપે છે તે મોટું આશ્ચર્ય છે. ” (૧૨૯)

આ મતલબના શ્લોકોવડે દિવાંકરે રાજની પ્રશંસા કરી એટલે તે રાજાએ દિવાંકરની સ્તુતિ કરી કહ્યું કે “જે સલામાં તમે હો તે સલા ધન્ય છે માટે તમારે અહીં જ રહેવું.” આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું એટલે દિવાંકર તેની પાસે રહી ગયા. ક્યારેક તેઓ રાજા સાથે કુંડગેશ્વરના મંદિરમાં ગયા. મંદિરના દરવાજેથી દિવાંકર પાછા ફર્યા એટલે રાજાએ તેમને પૂછ્યું કે “તમે દેવની અવજા કેમ કરો છો ? અને નમંતા કેમ નથી ? દિવાંકરે કહ્યું :—“હે રાજન્ ! તને હું સાચું જ કહું છું કે તે દેવ મારા નમસ્કારને સહન કરી શકે તેમ નથી, તેથી જ હું નમસ્કાર નથી કરતો. જે દેવો મારા નમસ્કારને સહી શકે છે તેમને હું અવશ્ય નમું છું.” આ સાંભળી કુતૂહળવશ રાજાએ કહ્યું :—“ચાલો તમે નમો. શું થાય છે તે હું જોઉં છું.” ૪૧ કાંઈ પણ ઉત્પાત થવાનું જોખમ રાજા ઉપર મૂકી દિવાંકરે શિવલિંગ સામે બેસી તેની સ્તુતિ ઉચ્ચ સ્વરથી આ પ્રમાણે શરૂ કરી—

“ હે પ્રભુ ! તે જે રીતે ત્રણ જગતને યથાર્થપણે દર્શાવ્યું છે તે રીતે ખીન્ન બધા ધર્મપ્રવર્તકોએ નથી દર્શાવ્યું. એક પણ ચંદ્ર જે રીતે જગતને અજવાળે છે તે રીતે શું બધા ઉદય પામેલા તારાઓ મળીને અજવાળે ખરા ? તારા વચનથી પણ કોઈ કોઈને બોધ નથી થતો એ જ મને આશ્ચર્ય લાગે છે. સૂર્યનાં કિરણો કોને પ્રકાશના કારણે ન થાય ? અથવા એમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે સૂર્યનાં પ્રકાશમાન કિરણો સ્વભાવથી જ કઠોર હૃદયવાળા ધ્રુવડને અંધકારની ગરજ સારે છે. વગેરે. ” ૧૩૯-૧૪૨

ત્યાર બાદ ન્યાયાવતાર, વીરસ્તુતિ અને બત્રીશ શ્લોક પ્રમાણે એવી ત્રીશ બત્રીશીઓ તેમજ કલ્યાણમંદિર નામથી પ્રસિદ્ધ ૪૪ શ્લોકની સ્તુતિ રચી. તેમાં કલ્યાણમંદિરનો ૧૧ મો શ્લોક બોલતાં જ ધરણેન્દ્ર નામનો દેવ હાજર થયો અને તેમના પ્રભાવથી શિવલિંગમાંથી ધૂમાડો નીકળવો શરૂ થયો કે જેથી ખરે ખપોરે રાત જેવું થયું. એથી શ્લોકો ગભરાયા અને ભાગતાં ભાગતાં ત્યાં ત્યાં અફળાયા. ત્યારબાદ તે શિવલિંગમાંથી અગ્નિવાળા પ્રકટી અને છેવટે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રકટ થઈ. આ બનાવથી રાજા પ્રતિબોધ પામ્યો અને મોટા ઉત્સવ સાથે વિશાળા-ઉજ્જયનીમાં દિવાંકરનો પ્રવેશ કરાવી જૈનશાસનની

૪૧ “ પ્રકાશિતં ત્વચ્ચક્રેન યથા સમ્યગ્ જગત્રમ્ ।

સમસ્તૈરપિ નો નાથ પરતીર્યાધિવૈસ્તથા ॥ ૧૩૯ ॥

વિદ્યોતયતિ વા લોકં યથૈકોઽપિ નિશાકરઃ ।

સમુદ્રતઃ સમગ્રોઽપિ તથા કિં તારકાગણઃ ? ॥ ૧૪૦ ॥

ત્વદ્વાક્યતોઽપિ કેપાંચિદ્વોધ ઇતિ મેઽદ્ભુતમ્ ।

માનોર્મરીચયઃ કસ્ય નામ નાઽઽલોકહેતવઃ ॥ ૧૪૧ ॥

નો વાઽદ્ભુતમુલ્કસ્ય પ્રકૃત્યા ક્ષિપ્તચેતસઃ ।

સ્વચ્છા અપિ તમસ્ત્વેન માસન્તે માસ્વતઃ કરાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

પ્રભાવના કરી. આ ઘટનાથી સંઘે દિવાકરનાં બાકીનાં પાંચ વર્ષ માફ કરી તેમને શુભ-
વાસમાંથી સિદ્ધસેન દિવાકર તરીકે બહાર કર્યા. ત્યાં શિવલિંગમાંથી કેટલાક વખત સુધી
ફણાઓ પ્રકટી હતી જેને પાછળથી મિથ્યાદષ્ટિ લોકો પૂજતા પણ હતા.

ક્યારેક દિવાકર રાજાને પૂછી ગીતાર્થ શિષ્યો સાથે દક્ષિણ તરફ સંચર્યો, અને ક્રમે
ભરૂચ શહેરની બહારના જંગલો ભાગ ઉપર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં શહેર અને ગામડાંઓના
ગોધાણુના રખવાળીયાઓ ધર્મ સાંભળવાની ઇચ્છાથી દિવાકર પાસે એકઠા થઈ ગયા.
તેઓના આગ્રહથી દિવાકરે તરત જ પ્રાકૃત ભાષામાં તે સભાને યોગ્ય એક રાસો બનાવી
તાલ સાથે તાલિઓ વગાડી વગાડી ફેર ફૂદડી ફરતાં ગાઈ દેખાડ્યું. તે રાસો આ પ્રમાણે છે

“ ન વિ મારિંઅહ ન વિ ચોરિઅહ

પરદારહ સંગુ નિવારિઅહ

થોવાહ વિ થોવં દાઅહ

વસણિ દુગુ દુગુ જાહ્યહ ” ॥ ૧૬૧ ॥

અર્થાત્ “ કોઈને ન મારવું, ન ચોરી કરવી, પરસ્ત્રીનો સંગ છોડવો, થોડામાંથી
પણ થોડું દેવું જેથી દુઃખ જલદી દૂર થાય. ” દિવાકરના વચનથી સમજણ પામેલા તે
ગોધાણીયાઓએ ત્યાં યાદી ખાતર ‘તાલરાસક’ નામનું સંપત્ત ગામ વસાવ્યું. દિવાકરે તે
ગામમાં મંદિર કરાવી તેમાં ઋષભદેવની મૂર્તિની સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠા કરી જેને અસારે
પણ લોકો પ્રણમે છે.

એ પ્રમાણે પ્રભાવના કરી દિવાકર ભરૂચમાં ગયા જ્યાં બલમિત્રનો પુત્ર ધનંજય
રાજા હતો. તેણે દિવાકરનું બહુમાન કર્યું. ક્યારેક તે રાજા ઉપર ઘણા દુશ્મનો ચઢી આવ્યા
અને તેમણે તેને ઘેરી લીધો. રાજા ધનંજય કરી દિવાકરને શરણે ગયો. તેમણે સરસવના
દાણા મંત્રી તેલના કુડલામાં નાખ્યા તે બધા મનુષ્યરૂપ ધારણ કરી બહાર નીકળ્યા.
તેમનું સૈન્ય બનાવી રાજાએ તે દ્વારા દુશ્મનોને ખુવાર કર્યા, આ રીતે સેના બનાવવાથી દિવાકરનું
સિદ્ધસેન એ નામ સાર્થક થયું અને રાજા પણ છેવટે દિવાકર પાસે દીક્ષિત થયો.

એ પ્રમાણે પ્રભાવના કરતા દિવાકર દક્ષિણાપથમાં પ્રતિષ્ઠાનપુર પેંઠાણમાં જઈ
પહોંચ્યા. ત્યાં યોગ્ય શિષ્યને પોતાને પદે સ્થાપી પ્રાચોપવેશન અનશન પૂર્વક મૃત્યુ પામી
તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા.

ત્યાર બાદ તે નગરથી કાઠ વૈતાલિક-આરણ્યભાટ વિશાલામાં ગયો. અને ત્યાં સિદ્ધશ્રી
નામની દિવાકરની સાધ્વી બહેનને મળ્યો. ત્યાં તેણે બે પાદ એ સાધ્વી પાસે ઉત્તરાર્થ,
જેનો ભાવ સમજી તે સાધ્વીએ ઉત્તરાર્થ પુરું કર્યું. તે આખો શ્લોક ત્રીજે પ્રમાણે છે.

“ સ્ફુત્રન્તિ વાદિચ્ચોતાઃ સામ્પ્રતં દક્ષિણાપથે ।

નૂનમસ્તંગતો વાદી સિદ્ધસેનો દિવાકરઃ ॥ ૧૬૨ ॥

અત્યારે દક્ષિણાપથમાં આગળના જેવા વાદિઓ ચમકી રહ્યા છે. ખાતરીથી વાદી
સિદ્ધસેન દિવાકર અત્યાર પામ્યો દશે.

ત્યાર બાદ તે સાધ્વી પણ આરણ્યના પૂર્વક સ્વર્ગવાસી થઈ.

પાદલિખતમુરિ અને વૃદ્ધવાદિના વિદ્યાધર વંશનું નિયામક (પ્રમાણ) અહીં કહેવામાં
આવે છે. વિદ્યામહિપા પછી ૧૫૦ વર્ષ બાકી દિવસે દેવતાચરિત્ર શિખરે રહેલ નેમિનાથના

મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે વરસાદમાં જીર્ણુશીર્ણુ થયેલ મઠની પ્રશસ્તિમાંથી આ વૃત્ત ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે પ્રાચીન કવિઓએ રચેલ શાસ્ત્રમાંથી સાંભળી વૃદ્ધવાદી અને સિદ્ધસેન બન્નેનું ચરિત અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. તે હર્ષ અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરો.

શ્રી ચંદ્રપ્રભાસૂરિના શિષ્ય પ્રભાચંદ્ર છે. રામપિતા અને લક્ષ્મીમાતાનાં પુત્ર એ પ્રભાચંદ્રે રચેલ પૂર્વર્ષિના ચરિત્રમાં વૃદ્ધવાદી અને દિવાકર વિપયક આડમું આ આખ્યાન પુરૂ થયું જેને પ્રધુમ્નસૂરિએ તપાસેલું છે.

પ્રબંધોની હકીકતોમાં વધઘટ :

કથાવલીમાંના સિદ્ધસેન વિષેના ગદ્ય પ્રબંધમાં કુલ ૭ ચાર બાબતો આવે છે તે આ પ્રમાણે:- ૧. પ્રણામના બદલામાં રાજાને ધર્મલાલ અને રાજા દ્વારા દિવાકરને કોટિ દ્રવ્યનું અર્પણ, ૨. પ્રાકૃત આગમને સંસ્કૃતમાં ઉતારવાનો દિવાકરનો વિચાર અને તેના દંડરૂપે મંથદ્વારા તેમને પારાચિક પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન. ૩. અજ્ઞાતવેશમાં દિવાકર દ્વારા કુડંગેશ્વરની સ્તુતિ અને બત્રીશીઓ વડે તેમાંથી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાનું પ્રકટ થવું. ૪. દિવાકરનું દક્ષિણમાં વિચરવું અને ત્યાં જ સ્વર્ગવાસી થવું.

પ્રથમ સૂચવેલ ખંડિત પદ્યપ્રબંધમાં ગદ્યપ્રબંધમાંની ઉક્ત ચાર બાબતો પૈકી પહેલી ત્રણ બાબતો તો છે જ અને વધારામાં બીજી પણ ત્રણ બાબતો છે. ૧ સિદ્ધસેનનો વૃદ્ધવાદી સાથે શાસ્ત્રાર્થ અને તેમાં હારી છેવટે વૃદ્ધવાદીના શિષ્ય થવું. ૨ કોઈ આપત્તિગ્રસ્ત રાજાને ધન અને સૈન્યથી મદદ કરવી અને તેથી વિજય પામેલ તે રાજા દ્વારા સન્માનિત થવું. ૩ રાજસત્કારના લોકમાં પડવું અને છેવટે ગુરુ વૃદ્ધવાદીના ઉપદેશ દ્વારા સાવધાન થવું. આ જોએ બાબતો પ્રભાવકચરિત્રમાંની તે તે બાબતો સાથે સહેજસાજ ફેરફાર તો ધરાવે છે જ પણ પ્રતનાં પાનાં ગયેલાં હોવાથી તે ઓછી વધતી ખંડિત છે. તેથી સિદ્ધસેન કથા રાજાને ધન અને સૈન્યની મદદ આપી તે નામ તેમાં નથી મળતું અને સિદ્ધસેનના સ્વર્ગવાસના સ્થળ વિષે પણ તેમાં કંઈ ઉલ્લેખ નથી દેખાતો.

અતુર્વિંશતિપ્રબંધની રચના પ્રભાવકચરિત્રને આધારે થયેલી હોવાથી પ્રભાવકચરિત્રમાંની સિદ્ધસેનને લગતી બધી જ બાબતો અતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં લગભગ શબ્દશઃ છે છતાં તેમાં પણ પ્રભાવકચરિત્રમાં નથી તેવી મુખ્ય બે બાબતો ઉમેરાયેલી છે. પહેલી બાબત મહાકાલપ્રાસાદની ઉત્પત્તિનું દિવાકર દ્વારા વિક્રમ રાજા સામે વર્ણન અને બીજી બાબત જંકાર નગરમાં શૈવમંદિરની સ્પર્ધાને લીધે વિક્રમ રાજા પાસે દિવાકર દ્વારા જ્ઞેનપ્રાસાદનું કરાવવું તે.

હવે છેલ્લો પાંચમો પ્રબંધ લખ જોઈએ. એ પ્રબંધ પ્રબંધચિંતામણિમાંના ચિક્તમાર્ક-પ્રવંચ ની અંદર સિદ્ધસેનનો પ્રસંગ આવતાં પ્રસંગોપાત આવેલો છે. એમાં આવેલી વૃદ્ધવાદી અને સિદ્ધસેનની હકીકત ઉપર આપેલ ચારે પ્રબંધોની હકીકતથી કેટલીક મહત્વની બાબતોમાં તદ્દન ભુદી પડે છે. જેમ કે:- ૧ પ્રભાવકચરિત્ર વૃદ્ધવાદીને સ્કંદિત્રાયાર્થના શિષ્ય કહે છે ત્યારે પ્રબંધચિંતામણીનું ટિપ્પણ એમને આર્યસુદસ્તિના શિષ્ય વર્ણવે છે. ૨ પ્રભાવકચરિત્ર આદિ ઉપરથી ઉજ્જૈની તરફના નિવાસી હોય એમ લાગે છે ત્યારે પ્રબંધચિંતામણી એમને દક્ષિણ કર્ણાટકના નિવાસી કહે છે. ૩ પ્રભાવકચરિત્ર આદિ ચારે પ્રબંધો

સ્તુતિ દ્વારા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રકટ થયાનું કહે છે ત્યારે પ્રબંધચિંતામણી ઋષભદેવની પ્રતિમા દિવાકરની સ્તુતિના પ્રભાવથી શિવલિંગમાંથી પ્રકટ થઇ એમ કહે છે. ૪. પ્રભાવકચરિત્ર આદિ ત્યારે પ્રબંધોમાં ધર્મલાલતા બદલામાં વિક્રમે આપેલ દાનનો ઉપયોગ ચૈત્ય ઉદ્ધાર આદિ કાર્યોમાં થયાનું કહે છે. ત્યારે પ્રબંધચિંતામણી એ દાન લોકોનું કરજ ફેડવામાં વપરાયાનું અને પછી જ વિક્રમ રાજ દ્વારા વિક્રમસંવત પ્રચલિત કરાયાનું કહે છે. ૫. પ્રભાવકચરિત્ર આદિમાં સિદ્ધસેને દેવપાલ રાગને મદદ કર્યાનું વર્ણન છે જ્યારે પ્રબંધચિંતામણીમાં વિક્રમને એ મદદ આપ્યાનું કથન છે. ૬. પ્રભાવકચરિત્રમાં સંધે કે સ્થવિરોએ સિદ્ધસેનને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યાનું કથન છે ત્યારે પ્રબંધચિંતામણીમાં એ પ્રાયશ્ચિત્ત સુરે આપે છે.

આ પાંચે પ્રબંધોમાં એમની કૃતિઓ વિષે જે જુદા જુદા ઉલ્લેખો મળે છે તે વિષે એમે આગળ ૭ મા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લખવાના છીએ.

કાંઈક વધઘટવાળી કાંઈક ફેરફારવાળી અને કાંઈક તદ્દન જુદી એવી ઉક્ત પાંચે પ્રબંધોમાંની હકીકતો ઉપરથી સિદ્ધસેનના જીવનને લગતું હુંકું વિરોધ વિનાનું તારણ આ પ્રમાણે કાઢી શકાય.

૧. વિદ્વતાનું ચડીયાતાપણું ન છતાં સમયસૂચકતા, ગંભીરતા અને ત્યાગને બળે વૃદ્ધવાદીએ એકવચની અને મહાવિદ્વાન સિદ્ધસેનને આકર્ષ્યા અને શિષ્ય બનાવ્યા. ૨. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પેઢાણથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઉબજેની સુધીનું વિહારક્ષેત્ર જેમાં ભરૂચ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. ૩ વિક્રમાદિત્ય ઉપાધિ ધારણ કરનાર ઉબજેનીના કે કાંઈ બીજા રાજ સાથે સિદ્ધસેનનો ગાઢ સંબંધ જેમાં ધર્મપ્રચાર અને ધર્મરક્ષા માટે સિદ્ધસેન રાજશ્રય લે છે અને શત્રુભયનિવારણ માટે રાજ સિદ્ધસેનનો આશ્રય લે છે. ૪ પ્રાકૃત આગમને સંસ્કૃતમાં ઉતારવાનો દિવાકરનો સૌથી પહેલાં થયેલો વિચાર અને તેને પરિણામે રૂઢ સંધ તરફથી સહેલી પડેલી સખત આકૃત. ૫ દિવાકરનું સંસ્કૃત વિષયક પાંડિત્ય અને તેમના દ્વારા સંસ્કૃત ગ્રંથોનું રચાવું. ૬ દિવાકરનું રાજસત્કારમાં લોભાઈ સાધુધર્મમાંથી શિથિલ થવું અને ફરી ગુરુદ્વારા સાવધ થઇ જવું. ૭ દક્ષિણ દેશમાં દિવાકરનું સ્વર્ગવાસી થવું. વિચારવા લાયક મુદ્દાઓ અને તેની ચર્ચા

પ્રબંધોના ઉક્ત તારણમાંથી વિચારવા લાયક અને પરીક્ષા કરવા લાયક બાબતો આ પ્રમાણે છે.

૧ વિદ્યાધર આમ્નાય કેનાથી નીકળ્યો? ક્યારે નીકળ્યો? અને ક્યાં નીકળ્યો?

૨. તે ગરજમાં થયેલ આચાર્યોમાં પાદક્ષિપ્ત અને સ્કંદલિ આચાર્ય આવે છે કે નહિ? તેમનો સમય કયો ક્યો? તેઓ જે વચ્ચે વખતનું અંતર કેટલું છે? વૃદ્ધવાદી સ્કંદલિના શિષ્ય હતા કે મુદસ્તિના? દિવાકર અને વૃદ્ધવાદીનો સમય ક્યાંથી ક્યાં સુધી સંલગ્ન છે?

૩. દિવાકરનું કાત્યાયન ગોત્ર અને માતૃપિતાનું જે નામ મળે છે તેને મૂળ આધાર શો છે? અને દિવાકરની બહેન સાધ્વી હતી?

૪. એમના સમયમાં ચિત્રકૂટની સ્થિતિ શી હતી અને તે ચિત્રકૂટ કયું? ગોવાળી-માએએ વસાવેલું નાદરાસક ગામ ક્યાં આવ્યું અને અન્યારે તેની શી સ્થિતિ છે? કર્મારનગર

એ ક્યાં આવ્યું ? તેનું મૂળ નામ શું હશે ? ત્યાંનો રાજા દેવપાલ તે કોણ ? અને તેના ઉપર ચડી આવનાર વિજયવર્મા એ કોણ ? એ બધાનો દિવાકરના સમય સાથે મેળ.

૫. દિવાકરને પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત આપનાર તેમના ગુરુ જ કે સંઘ કે અન્ય સ્થવિરો ? નો સ્થવિરો હોય તો તે કયા ?

૬. કુંડગેશ્વર અને મહાકાલ એક જ છે કે બુદ્ધાં બુદ્ધાં અને તે બન્નેનો શો ઇતિહાસ છે ?

૭. ક. દિવાકરની કૃતિઓ કેટલી છે અને તે કય કય ? ચ. સન્મતિતર્ક વૃદ્ધવાદિ-શિષ્ય દિવાકર સિદ્ધસેનની કૃતિ છે કે બીજા કોઈ સિદ્ધસેનની ? સન્મતિ દિવાકરની કૃતિ છે એવો ટીકાકાર અભયદેવ ઉપરાંત બુદ્ધો કોઈ ઉલ્લેખ છે ? ગંધહસ્તિ અને દિવાકર એ એક જ છે કે બુદ્ધાં બુદ્ધાં ? અને ગંધહસ્તિનો સૌથી બુદ્ધો ઉલ્લેખ આચાર્ય ટીકા સિવાય ક્યાંય છે ? ઘ તેમજ કુમુદચંદ્ર દિવાકરનું નામ હતું તેનો શો આધાર ?

૮. વૃદ્ધવાદી અને દિવાકરના સમયમાં ભરૂચ ઉજ્જૈની અને પ્રતિષ્ઠાનપુરના રાજ-કર્તા કોણ હતા ?

૯. ભરૂચની નજીકમાં તાલરાસક નામનું ગામકું ગોવાળીયાઓએ વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે અને તેમાં ઋષભદેવની મૂર્તિને અત્યારે પણ પ્રણામ કરવામાં આવે છે એવો પ્રભાવક-ચરિત્રનો ઉલ્લેખ છે તેની ઐતિહાસિકતા તપાસવી.

૧૦. વિક્રમાદિત્ય પછી થોડેક વખતે કોઈ શ્રાવકે ગિરનારમાં કાંઈક ઉદ્ધારકૃત્ય કર્યાનું અને ત્યાંના બૂના મઠમાંથી પ્રશસ્તિ મળી આવવાનું તેમ જ એ પ્રશસ્તિમાંથી કાંઈક વૃત્તાંત ઉક્ત કર્યાનું જે સૂચન પ્રભાવકચરિત્રમાં છે તેનો ખરો ઇતિહાસ શો છે ? અને પ્રભાવક-ચરિત્ર તથા પ્રબંધચિંતામણિની હકીકતોને બૂનામાં બૂના શા શા આધારો છે તેમજ એ બે બુદ્ધ પડતી હકીકતોમાં વબુદ્ધ રાખવા જેવી કય છે ?

પટ્ટાવળીઓ, ચરિત્રાત્મક પ્રબંધો અને બીજાં સ્થળોમાં આચાર્યો વિષે જે હકીકતો મળે છે તે અધૂરી અને ઘણીખરી જગ્યાએ પરસ્પર વિરુદ્ધ જતી હોવાથી સંપૂર્ણ ખાતરી લાયક તો નથી જ. તેથી તેને આધારે ઉપર ટાંકેલી વિચારણીય બાબતોનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ-યોગ્ય ખુલાસો કરવો એ અત્યારે અશક્ય છે તેમ છતાં તે હકીકતો ઉપરથી અને બીજા પૂર્વાપર વિચારથી અત્યારે એ બાબતો પરત્વે અમે જે સંભાવનાઓ બાંધી શક્યા છીએ તે જ અત્યારે ટુંકમાં આપવા ધારીએ છીએ.

૧. વૃદ્ધવાદીના ગુરુ આર્યસ્કંદિય વિદ્યાધરવર આત્માયમાં થયા એટલી જ નોંધ પ્રભાવકચરિત્રમાં છે. આ નોંધમાં વિદ્યાધરવરઆત્માય શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. તે વિદ્યાધર ગચ્છનો કે વિદ્યાધર શાખાનો બોધક હોવો જોઈએ.

વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેન આદિ ચાર શિષ્યો પૈકી વિદ્યાધર નામક શિષ્યથી વિદ્યાધર ગચ્છ નીકળ્યાનો ઉલ્લેખ વજ્રના ૪૨ પ્રબંધમાં પ્રભાવકચરિત્રકારે કરેલો છે. આર્યમુદસ્તિના શિષ્ય મુસ્થિત સુપ્રતિમદના પાંચ શિષ્ય પૈકી વિદ્યાધરગોપાલ શિષ્યથી વિદ્યાધરી શાખા નીકળ્યાનો ઉલ્લેખ કલ્પસૂત્રની ૪૩ સ્થવિરાવલીમાં છે. ઉક્ત વિદ્યાધર

૪૨. પ્રભાવકચરિત્ર મ્લો. ૧૯૬-૧૯૮ પૃ. ૧૩.

૪૩. "યેરેહિતો ણં વિજ્ઞાહરગોવાલેહિતો કાસવગુત્તેહિતો પત્થ ણં વિજ્ઞાહરી સાદા નિગયા" ॥ કલ્પસૂત્ર મૂળ પૃ. ૫૫.

ગચ્છ અને વિદ્યાધરી શાખા બન્ને તેના પ્રવર્તકોનાં નામ અને સમયનું અંતર જોતાં જુદા જ હોય એમ લાગે છે. મનાતી પરંપરા પ્રમાણે વિદ્યાધરી શાખા વિક્રમ પૂર્વે પહેલાં સૈકામાં નીકળવાનો સંભવ દેખાય છે અને વિદ્યાધર ગચ્છ વિક્રમના બીજા ત્રીજા સૈકા લગભગ ક્યારેક નીકળ્યાનો સંભવ દેખાય છે. આમ એ શાખા અને ગચ્છ વચ્ચે લગભગ ત્રણસો વર્ષ જેટલું અંતર આવે છે. એમની ઉત્પત્તિ ક્યા ક્યા સ્થાનમાં અને ક્યા ક્યા કારણથી થઈ એ વિષે તો કશી જ વિશ્વસ્ત માહિતી નથી. આર્યસ્કંદિલ ઉક્ત શાખા અને ગચ્છ બેમાંથી શેમાં થયા તે પણ ખાતરી લાયક કહેવા માટે કાંઈ પણ સાધન નથી. છતાં પ્રભાવકચરિત્રકાર સ્કંદિલને વિદ્યાધરવરઆમ્નાયમાં પાદલિપ્તસૂરિના કુળમાં થયાનું વર્ણન કરે છે. જો એ વર્ણન વજુદ રાખવા જેવું હોય તો એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે સ્કંદિલ એ વિદ્યાધર ગોપાલથી નીકળેલી વિદ્યાધર શાખામાં થયેલા હોવા જોઈએ. કારણકે પાદલિપ્તનો સંબંધ અને ૪૪સમય જે મનાતો આવે છે તે વજ સાથે અને બહુ તો વજના શિષ્ય વજ્રસેન સાથે બંધબેસે છે એટલે પાદલિપ્તના કુળમાં થનાર સ્કંદિલ વજ્રસેનના શિષ્ય વિદ્યાધરથી નીકળેલ વિદ્યાધર ગચ્છમાં થયાનું માનવાને બંદે તેથી પ્રાચીન ચાલી આવતી વિદ્યાધર શાખામાં જ થયાનું માનવું એ સંગત છે. આ વિચારણામાં બ્રાંતિ ન હોય તો પહેલા મુદ્દાને અંગે ફક્ત એ થાય છે કે દિવાકર વૃદ્ધવાદી અને સ્કંદિલનો વિદ્યાધરવરઆમ્નાય એટલે વિદ્યાધર ગોપાલથી નીકળેલી વિદ્યાધર શાખા, નહિ કે વજ્રસેનના શિષ્ય વિદ્યાધરથી નીકળેલ વિદ્યાધર ગચ્છ એમ સમજવું.

૨. બીજા મુદ્દાના ત્રણ અંશોને ક્રમથી લઈએ (ક) નંદિસૂત્રની ૪૫ સ્થવિરાવલીમાં અનુયોગધર સ્કંદિલાચાર્યનું નામ આવે છે. પણ તેમાં ગચ્છ કે શાખા વિષે કશો જ નિર્દેશ નથી. જ્યારે કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલીમાં વિદ્યાધરી શાખાનો નિર્દેશ આવે છે પણ તેમાં સ્કંદિલનું ક્યાંય નામ જ નથી. પાદલિપ્તનું નામ તો ઉક્ત બેમાંથી એકે સ્થવિરાવલીમાં આવતું જ નથી એટલે પાદલિપ્ત અને સ્કંદિલ બન્ને વિદ્યાધર આમ્નાયમાં થયા એ વાતને માત્ર પ્રભાવકચરિત્રથી જૂનો આધાર બીજો કોઈ નથી. પાદલિપ્તનો સમય વિક્રમની પહેલી બીજી સદી હોય એમ પરંપરા જોતાં લાગે છે અને વૃદ્ધવાદીના શુદ્ધ પ્રસ્તુત સ્કંદિલ જો અનુયોગધર તરીકે નિર્દેશાયેલ અને માયુરી વાચનાના સૂત્રધાર તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલ જ સ્કંદિલ હોય તો તેમનો સમય વિક્રમની ચોથી ૪૬સદી લગભગ ધારવામાં આવે છે. એટલે પાદલિપ્ત અને સ્કંદિલ વચ્ચે બસો વર્ષથી ઓછું અંતર નહિ જ હોય.

(લ) પ્રભાવકચરિત્ર વૃદ્ધવાદિને સ્કંદિલના શિષ્ય અને ૪૭પ્રબંધચિંતામણિનું ટિપ્પણ

૪૪. નિર્વાણકલિકા પ્રસ્તાવના ૫૦ ૧૬.

૪૫. ગા. ૩૩ ૫૦ ૫૧.

૪૬. શ્રીમાન્ કલ્યાણવિજયજીનો નાગરીપ્રચારિણીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ. ભાગ ૧૦ અંક ૪.

૪૭. પ્રબંધચિંતામણિમાં સિદ્ધસેન કે વૃદ્ધવાદિનો કોઈ ખાસ પ્રબંધ નથી, પણ વિદ્યમાદના પ્રબંધમાં તેની સાથેના સંબંધ પૂરતો સિદ્ધસેનનો ઉલ્લેખ છે; એથી સંપાદકે સિદ્ધસેન અને તેના શુદ્ધ વૃદ્ધવાદિની વચ્ચે કોઈ પ્રબંધાંતરથી થઈ એ પ્રબંધના ટિપ્પણમાં મૂકેલી છે. તે ટિપ્પણમાં વૃદ્ધવાદિને આનંદસુદક્ષિના શિષ્ય તરીકે જણાવેલા છે. ૫૦ ૧૬-૨૩.

તેમને આર્યસુહસ્તિના શિષ્ય કહે છે. આમાં પ્રભાવકચરિત્રનું કથન જ સંગત લાગે છે. સુહસ્તિ એ સંપ્રતિના ધર્મગુરુ આર્યસુહસ્તી સિવાય ખીજા પ્રસિદ્ધ નથી અને આર્યસુહસ્તી વિક્રમથી ખસો વર્ષ પૂર્વે થયેલા હોઈ તેમની સાથે વૃદ્ધવાદીના સમયનો મેળ ખેસવો શક્ય જ નથી. પ્રબંધચિંતામણિનું કથન મહાકાળ તીર્થ સાથેના દિવાકર અને સુહસ્તિના સંબંધની બ્રાંત પરંપરામાંથી ઉદ્ભવેલું હોય એમ લાગે છે.

(ગ) આ લાગને લગતો સમયનો વિચાર સમયના મથાળા નીચે પ્રારંભમાં જ આવી ગયો છે.

૩ દિવાકરનું કાલાયન ગોત્ર, તેમના માતાપિતાનું નામ અને બહેન સાધ્વી હોવાની વાત આ બધા માટે અત્યારે પ્રભાવકચરિત્ર કરતાં કાંઈ જૂનો આધાર અમારી પાસે નથી. એ જ દિવાકરના જીવન વૃત્તાંતમાં સંકળાયેલ ચિત્રકૂટ એ મેવાડનું ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ચિત્તોડ જ હોવાનો સંભવ છે. નહિ કે યુક્ત પ્રાંતમાં આવેલું રામાયણ પ્રસિદ્ધ ચિત્રકૂટ. એ ચિત્રકૂટની તેમના સમયમાં શી સ્થિતિ હતી તે વિષે કાંઈ ખાસ ઇતિહાસ નથી મળતો. ગોવાળીયાએ વસાવેલ તાલરાસક ગામ અને ગૌડ દેશના ૪૮ કર્મારગામ વિષે જે પ્રભાવકચરિત્રમાં નિર્દેશ છે તેથી વધારે હકીકત તે વિષે હજી સુધી કાંઈ મળી નથી. દિવાકરના સમય સાથે મેળ ખેસે એવો દેવપાલ અગર વિજયવર્મા હજી સુધી કાંઈ જાણમાં આવ્યો નથી.

૫. આ મુદ્દામાં સમાસ પામતા પ્રશ્નો વિષે કાંઈ પણ ચોક્કસ કહેવું સંભવિત નથી.

૬. કુંડગેશ્વર અને ૪૯ મહાકાળ એ બન્ને નામ એક જ મંદિર કે તીર્થને ઉદ્દેશી વપરાયેલાં હોય તેમ લાગે છે. આવશ્યકચૂણિ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોને આધારે આચાર્ય ૫૦ હેમચંદ્ર વગેરે જે જે વિદ્વાનોએ આ વિષે લખ્યું છે તેમણે એમ જ કહ્યું છે કે કંધારિકાકુંડગ સ્થાનની અંદર અવંતિસુકુમાલ નામના મુનિનું મૃત્યુ થયું. સારખાદ તેના પુત્રે તે સ્થાનમાં પિતાની યાદી ખાતર એક દેવળ બંધાવ્યું. જે મહાકાળ નામથી ખ્યાતિ પામ્યું. જૈન ગ્રંથો પ્રમાણે મહાકાળ તીર્થની ઉત્પત્તિ વિક્રમ પૂર્વે ખીજા સૈકામાં થયેલા આર્યસુહસ્તિના શિષ્ય અવંતિસુકુમાલની મરણ સમાધિમાંથી થયેલી છે અને તે સ્થાનને કુંડગ એટલે ૫૧ જાળા વચ્ચે આવેલું હોવાથી કુંડગ પણ કહેલ છે. તેમજ તે સ્થાન સિપ્રા નદીની નજીક હોવાનું પણ તે ગ્રંથોમાં કથન છે.

૪૮. લગવાન મહાવીરના વિહારક્ષેત્રમાં કર્મારગામનો ઉલ્લેખ આવે છે. એ કર્મારગામ કુંડગામની પાસે જ હોવું જોઈએ. કારણ કે કુંડગામથી મુહૂર્ત દિવસ બાકી રહે લગવાન કર્મારગામ ગયા એવી નોંધ છે. આચારંગ ટીકા પૃ. ૩૦૧ દ્વિ. આ કર્માર અને ગૌડ દેશનું કર્માર એક છે કે કેમ તે વિચારણીય છે.

૪૯. “તં હયાણિ મહાકાલં જાતં લોકેણ પરિગ્રહિતં” ।

આવશ્યકચૂણિ, ઉત્તરભાગ પત્ર ૧૫૭

૫૦. પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ ૧૧ શ્લો. ૧૫૧-૧૭૭.

૫૧. “કુલ્લકો વૃક્ષલતાગહનમ્” — અમરકોશ તૃતીયકાંડ શ્લો. ૧૭.

૫૨. બંગીય વિશ્વકોશ “મહાકાળ, ઉત્તરચિની અને અવંતિ” ક્રમ્બ લુએ.

અત્યારે જે સ્થાન મહાકાળના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે સિપ્રાને પૂર્વ કિનારે પિશાયમુક્તેશ્વર ધાટ ઉપર આવેલું છે. એક કાળે અવંતિનું મહાકાળ તીર્થ બહુ જ પ્રસિદ્ધ હતું. ૫૨૨૬૬, અત્ય આને નારસિંહ પુરાણમાં એતું વર્ણન છે. કવિ કાલિદાસ પોતાના મૃગદ્રશ્ય અને ૫૪૨ધ્રુવંશમાં મહાકાળ પ્રાસાદનો બહુ જ ભાવના પૂર્વક નિર્દેશ કરે છે. સુસલમાન સમયમાં સોમનાથની પેઠે એ તીર્થ ભાગ્યું પણ પાછું ૫૫૫મરાઠાસમયમાં સંસ્કાર પામી ઉભું થયું. અત્યારે એ બ્રાહ્મણોના અધિકારમાં છે. પણ જૈન પરંપરા તેને અસલમાં પોતાનું તીર્થ બતાવે છે. આપણા દેશમાં પહેલેથી એ ચાલતું જ આવ્યું છે કે કાષ્ઠ વિશિષ્ટ સ્થળમાં એક ધર્મનું તીર્થ જામે તો પછી ત્યાં બીજા ધર્મના લોકો પણ જમાવે અને ધીરે ધીરે એ એક જ તીર્થ ઉપર અથવા એ તીર્થસ્થાનની આસપાસ જૈન જૌદ્ધ શૈવ વૈષ્ણવ આદિ પંથોનાં મંદિરો ઉભા થાય કે ખડકાય. ઘણી વાર તો એ વિરોધી પંથોનો એક જ મંદિર ઉપર કબજો બદલાતો રહે. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં મહાકાળની મહત્તાનું અને જૈનગ્રંથોમાં અસલમાં મહાકાળ તીર્થ જૈન હોવાનું તેમજ ૫૬૬જૈનસિંગના કથનપ્રમાણે તેના સમયમાં અવંતિમાં જૌદ્ધધર્મની જાહેજલાલી હોવાનું વર્ણન જોતાં એમ લાગે છે કે ઉજ્જૈનીનું મહાકાળ તીર્થ એટલું બધું પ્રતિષ્ઠિત થઇ ગયું હતું કે જૈને લીધે દરેક સંપ્રદાયની ભાવના તેની એમેર વિટળાઈ ગઇ હતી. બહુ પ્રાચીનકાળથી પ્રતિષ્ઠિત કાશીતીર્થને લક્ષીને જૈન, જૌદ્ધ અને વૈદિક સંપ્રદાયવાળાએ પોતપોતાની ભાવના સ્થિર કરેલી છે તેમ મહાકાળ તરફ પણ તે દરેકની ભાવના બંધાયેલી હતી. દિવાકરની સ્તુતિને લીધે શિવલિંગમાંથી જૈન મૂર્તિ પ્રકટ થયાનું કથન એવી જ ભાવનાને આભારી છે.

૭. (ક) અમે જે પાંચ પ્રબંધો વિષે ઉપર કહી આવ્યા છીએ તેમાંના સૌથી જૂના અને ટુંકા ગદ્ય પ્રબંધમાં કૃતિઓ વિષે એટલું જ કથન છે કે ‘બત્રીશીઓ દ્વારા સ્તુતિ આરંભી અને અનુક્રમે ૫૭બત્રીશમી બત્રીશી પૂર્ણ થતાં વેંત જ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રકટી’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ જ વાત ત્યાર પછીના ૫૮ લિખિત પદ્ય પ્રબંધમાં છે. ગદ્ય

૫૩. મેઘદૂત પૂર્વસંદેશ-શ્લોક-૩૪.

૫૪. રઘુવંશ સર્ગ. ૬ શ્લોક-૩૪.

૫૫. જુઓ ટિપ્પણ ૫૨ મું.

૫૬. જુઓ ટિપ્પણ ૫૨ મું.

૫૭ “ સિદ્ધસેણેણ પારદ્વા વત્તીસિયાહિં જિણથુઈ x x તેણ કુદંગેસર-સીસાઓ નીસરંતો પાસસામિપડિમા કમંકમેણ ચ વત્તોસદમવત્તીસિયાસમત્તી-
૫. પડિપુણં તં ચ દદ્દુણ વિમ્હિઓ રાયાઈ લોઓ ॥ લિખિત કથાવધી.

૫૮ “ તસ્સજાગચસ્સ તેણં પારદ્વા જિણથુઈ સમત્તાહિં ॥

વત્તીસાહિં વત્તીસિયાહિં ઉદ્દામસદેણ ॥ યથા ”—

આ રાયા પછી ૪૧ માં ટિપ્પણમાં જણાવેલા ત્યાર શ્લોકો અહીં આવેલા છે.

“ યવં કમંકમેણં અંતિમવત્તીસિયાચ પજ્જંતે ।

પડિપુણંગોતંગા પયંસિયા પાસપડિમ સિ ”

[લિખિત પદ્ય પ્રબંધ.

પ્રઅંધમાં બત્રીશીઓની બત્રીશ સંખ્યા અર્થાત્ સમજાય છે ત્યારે આમાં બત્રીશ બત્રીશીઓ એમ ચોખ્ખું કહેયું છે. એ પણ પ્રઅંધ પછી રચાયેલ ૫૯ પ્રભાવક્યરિત્રમાં બત્રીશ સ્તુતિઓથી સ્તુતિ કર્યાનું કથન તો છે જ, પણ વધારામાં એ બત્રીશ બત્રીશીઓની ઘોડી વિગત આપેલી છે તે એ કે એક વીરસ્તુતિ, એક ન્યાયાવતાર અને ત્રીશ બત્રીશીઓ કુલ બત્રીશ. આ બત્રીશ બત્રીશીઓ ઉપરાંત એમાં ૪૪ શ્લોક પ્રમાણ કલ્યાણમંદિર દ્વારા દિવાકરે સ્તુતિ કર્યાનું પણ કથન છે. આ પ્રમાણે જે કલ્યાણમંદિરનું નામ પહેલા એ દ્વિખિત પ્રઅંધોમાં નથી તે પ્રભાવક્યરિત્રમાં ઉમેરાય છે અને કદાચ એ જ કારણથી એ બે પ્રઅંધોમાં સિદ્ધસેનનું કુમુદ્યંદ્ર નામ નથી પણ પ્રભાવક્યરિત્રમાં ‘દીક્ષા દેતી જ વખતે ગુરુ વૃદ્ધવાદિએ સિદ્ધસેનનું કુમુદ્યંદ્ર નામ પાડ્યું’ એવું કથન છે. આ સ્થળે વાચકોએ યાદ રાખવું જોઈએ કે કલ્યાણમંદિરના છેલ્લા ૬૦ પદ્યમાં જે કુમુદ્યંદ્ર એવું લગવાનું વિશેષણ છે તેને શ્લેષાત્મક માની તે ઉપરથી જોત પરંપરાના વિદ્વાનો સિદ્ધસેનનું કુમુદ્યંદ્ર એ બીજું નામ મૂક્યવે છે. પ્રઅંધચિંતામણીમાં બત્રીશીઓની સંખ્યા અગર કલ્યાણમંદિરનો ઉલ્લેખ જ નથી. પરંતુ ચતુર્વિંશતિપ્રઅંધમાં પાછું બત્રીશીઓની બત્રીશ સંખ્યા અને કલ્યાણમંદિરનો ઉલ્લેખ છે. એકંદર રીતે પાંચે પ્રઅંધોની હકીકત જોતાં બહુ તો એટલું જ ક્ષિત થાય છે કે બત્રીશ બત્રીશીઓ અને કલ્યાણમંદિર એમ તેત્રીશ કૃતિઓ દિવાકરની છે.

ન્યાયાવતાર બત્રીશ શ્લોક પ્રમાણ છે. પ્રભાવક્યરિત્રના કથન પ્રમાણે એ પણ બત્રીશમાંની એક બત્રીશી છે. સૌથી જૂના પ્રઅંધોમાં બત્રીશીઓની બત્રીશ સંખ્યા માત્રનો જે નિર્દેશ છે તેમાં ન્યાયાવતાર આવી જતો હશે કે કેમ એ જાણવા માટે કશું જ સાધન નથી. પણ જો તે બત્રીશ સંખ્યામાં ન્યાયાવતાર ન આવતો હોય તો તેને બત્રીશ ઉપરાંત ગણતાં કલ્યાણમંદિર સાથે એકંદર ૩૪ સંસ્કૃત કૃતિઓ પ્રઅંધો ઉપરથી દિવાકરની ક્ષિત થાય છે. અત્યારે દિવાકરને નામે ચડેલી ૨૧ બત્રીશીઓ ન્યાયાવતાર અને કલ્યાણમંદિર એ ત્રેવીશ સંસ્કૃત કૃતિઓ ઉપસખ્ધ છે. પ્રભાવક્યરિત્રના કથન પ્રમાણે ૩૩ અને ન્યાયાવતારને જોડે ગણીએ તો ૩૪ સંસ્કૃત કૃતિઓમાંથી ઉપસખ્ધ ત્રેવીશ બાદ કરતાં શેષ દશ અથવા ૧૧ કૃતિઓ આજે હુમપ્રાય છે. તે હુમ કૃતિઓ કયા કયા વિષયની અને શા શા નામવાળી હતી ને પણ અજ્ઞાત છે. કેટલાક જૂના અને નવા ગ્રંથોમાં ૬૧ સિદ્ધસેનના નામ સાથે અગર ૬૨ સ્તુતિકાર વિશેષણ સાથે ઉદ્ધૃત જે પદ્યો મળે છે તે દિવાકરનાં જ હોય તો એવી સંભાવના થાય છે કે તે પદ્યો હુમ બત્રીશીઓમાંનાં હશે.

૫૯ જુઓ પૃ. ૪૯.

૬૦ “જનનયનકુમુદચન્દ્ર ” ઇત્યાદિ.

૬૧ “આચાર્યસિદ્ધસેનોડપ્યાહ—

અમિત્રિ માદૃશાં ભાજ્યમભ્યાત્મં તુ સ્વયંદૃશામ્ ।

एकं प्रमाणमर्थक्यादैक्यं तल्लक्षणैक्यतः ॥ प्रमाणद्वान्विशिकायाम् ”

અ. ૧. સુ. ૧૦ ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ. ૭૧.

૬૨ “નયાસ્તવ સ્યાત્પદલાઞ્છના ઇમે ”

સન્મતિ પૃ. ૭૫૭ અને ટિપ્પણ બીજું.

“ एवं कल्पितमेदमप्रतिहतं सर्वज्ञतालाञ्छनम् ” ઇત્યાદિ.

સન્મતિ પૃ. ૬૨૦ ટિ. ૧.

(જ) ઉક્ત પાંચે પ્રબંધોમાં સૂચવાયેલી કૃતિઓમાં સન્મતિપ્રકરણ નથી આવતું. જે અત્રીશીઓમાં કોઈની સ્તુતિ જ નથી અને જેમાં અન્ય દર્શનોનાં તથા સ્વદર્શનનાં મંતવ્યોનું નિરૂપણ તથા સમાલોચના છે, તે અત્રીશીઓ ઉક્ત પ્રબંધોમાં સ્તુતિરૂપે ગણાઈ અને તેમને દિવાકરની કૃતિ તરીકે દિવાકરના જીવનવૃત્તાંતમાં સ્થાન મળ્યું; તો પછી સ્વદર્શનનું નિરૂપણ કરતા અને કોઈ પણ રીતે અત્રીશીઓથી ન જતરે તેવા સન્મતિપ્રકરણને દિવાકરના જીવનવૃત્તાંતમાં તેમની કૃતિ તરીકે સ્થાન કેમ નહિ મળ્યું હોય તે એક કોયડો જ છે. આમ થવાનું કારણ કદાચ એ હોય કે સ્તુતિકાર તરીકેનું દિવાકરનું અને તેમની સ્તુતિઓનું મહત્ત્વ તેમજ અમત્કારિકતા ખતાવવા માટે શરૂઆતમાં દિવાકરના જીવનવૃત્તાંતમાં સ્તુત્યાત્મક અત્રીશીઓને જ સ્થાન આપવાની જરૂર જણાઈ અને એ સાથે સંસ્કૃત ભાષા તેમજ પદ્યસંખ્યામાં સમાનતા ધરાવતી પણ સ્તુત્યાત્મક નહિ એવી બીજી ઘણી અત્રીશીઓ એમના જીવનવૃત્તાંતમાં સ્તુત્યાત્મક કૃતિરૂપે જ દાખલ થઈ ગઈ અને પછી કોઈએ એ ઉકીકત બોઈ અગર તપાસી જ નહિ કે કહેવાતી અત્રીશ અગર ઉપસળ્પ એકવીશ અત્રીશીઓમાં કેટલી અને કઈ કઈ સ્તુતિરૂપ છે અને કઈ કઈ સ્તુતિરૂપ નથી. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સન્મતિપ્રકરણ એ અત્રીશ શ્લોક પ્રમાણ હોત તો તે પ્રાકૃત ભાષામાં હોવા છતાં દિવાકરના જીવનવૃત્તાંતમાં સ્થાન પામેલી સંસ્કૃત અત્રીશીઓ સાથે ગણાયા વિના ભાગ્યે જ રહેત.

અત્યારે ઉપસળ્પ સંસ્કૃત ત્રેવીસ કૃતિઓમાં પણ સિદ્ધસેનના નામનો ઉલ્લેખ હોય તેવી ફક્ત એ જ કૃતિઓ છે. એકવીશ અત્રીશીઓમાંની પાંચમી અને એકવીશમી અત્રીશીના પ્રાંતભાગમાં^{૧૩} શ્લેષરૂપે સિદ્ધસેન શબ્દ આવે છે તે સિવાય બીજી એક અત્રીશીમાં સિદ્ધસેન પદનો નિર્દેશ નથી. કલ્યાણમંદિરમાં પણ સિદ્ધસેન પદ નથી. જે પરંપરા માને છે તે સાચું હોય તો તેમાં કુમુદચંદ્ર એ નામ શ્લેષથી સૂચવાય છે એ જ રીતે સન્મતિ ૬૪ પ્રકરણમાં પણ સિદ્ધસેન કુમુદચંદ્ર કે બીજું કોઈ નામ નથી. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે અત્રીશીઓ વગેરે જે કૃતિઓ દિવાકરને નામે ચડેલી મનાતી આવે છે. તે અધી કૃતિઓ તેમની જ છે એમ માનવાને શો આધાર છે? આનો ઉત્તર અત્યારે પ્રતિભા અને ઉલ્લેખ એ બેને આધારે આપી શકાય.

વિષય અને ભાષા સિદ્ધ હોવા છતાં ઉપસળ્પ એકવીશ અત્રીશીઓ ન્યાયાવતાર અને સન્મતિ એ બધાની પાછળ રહેલું પ્રતિમાનું સમાન તત્ત્વ એમ માનવા લક્ષ્યાવે છે કે એ અધી કૃતિઓ કોઈ એક જ પ્રતિમાનાં ફળો છે કલ્યાણમંદિરની ભાષા અને તેમાંની કલ્પના સિદ્ધસેન દિવાકરના વ્યક્તિત્વથી જતરે તેવી તો નથી જ છતાં એ સ્તોત્ર સિદ્ધસેન દિવાકરનું હશે એ વિષે મતભેદ છે.^{૧૪}

૧૩ ' इति निरुपमयोगसिद्धसेनः प्रवल्लतमोरिपुनिर्जयेषु वीरः ' । ૫, ૩૧.

महाशान्तिभर्ता महासिद्धसेनः । महाचिर्वनेशो महाजामहेन्द्रो ॥ ૨૧, ૩૧.

૬૪ સન્મતિ પ્રકરણની પહેલી ગાથામાં પહેલો શબ્દ 'સિદ્ધમ્' એવો છે એનો સંબંધ કર્તાના નામની સાથે લોઈ શકે ખરો !

૧૪ પ્રો. ગાકોબી માને છે કે તે સિદ્ધસેનદિવાકરની કૃતિ હોવી ન બોઈજી. તેમની મુખ્ય દલીલો એ છે. પહેલી એ કે એ એ સિદ્ધસેન રચેલું સ્તોત્ર હોત તો જેમ વીરસ્તુતિઓને

બત્રીશીઓ દિવાકરની કૃતિ હોવા વિષે જૂનો ઉલ્લેખ અત્યારે લગભગ ૬૬૬૬માં અગીયારમા સૈકા પહેલાંનો આઘારી સામે નથી પણ સન્મતિપ્રકરણ દિવાકરનું ૬૫૭ એમ કહેનાર જૂનો ઉલ્લેખ આઠમા સૈકાનો પણ મળે છે. સન્મતિના દીકાકાર દશમા સૈકાના અભયદેવ જેમની સામે સન્મતિની ૬૮૫૧૭ વણી દીકાઓ મોબુદ હતી તેઓ પોતે જ સન્મતિને દિવાકરની કૃતિ તરીકે ૬૯૯૯ નિર્દેશે છે. અભયદેવથી લગભગ એ સૈકા પહેલાં થયેલા ચાકિતીસુનુ હરિભદ્ર પણ સન્મતિને દિવાકરની કૃતિ તરીકે નિર્દેશે છે. એટલે સન્મતિ વૃદ્ધવાદિશિષ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિ છે. એ વિષે તો શંકા નથી જ રહેતી.

એક બાબુ દિગંબરાચાર્ય પ્રસિદ્ધ સ્તુતિકાર સ્વામી સમંતભદ્ર એ ગંધહસ્તી અને તેમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર રચેલ લાખ્ય એ જ ગંધહસ્તિ મહાલાખ્ય એવી માન્યતા અત્યારે દિગંબરસંપ્રદાયમાં બંધાયેલી સામાન્ય રીતે નજરે પડે છે અને બીજી બાબુ વૃદ્ધવાદિ-શિષ્ય દિવાકર એ ગંધહસ્તી અને તેમણે તત્ત્વાર્થ ઉપર વ્યાખ્યા લખી હતી એવી માન્યતા અત્યારે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં ચાલતી દેખાય છે. પહેલી માન્યતા કેટલી બ્રાંત છે એ વિષે પં ૭૦ જુગલકિશોરજીએ પોતાના ‘સ્વામી સમંતભદ્ર’ નામના પુસ્તકમાં ઘટતો ઊઠાપોઠ કરેલો છે અને બીજી માન્યતાનું બ્રાંતપણું પણ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠદ્વારા પ્રકાશિત ગૂજરાતી ‘તત્ત્વાર્થ’વિવેચનના ૭૧ પરિચયમાં સપ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. છતાં અહીં પ્રસ્તુત પ્રશ્નને ઉપયોગી થોડુંક લખવું યોગ્ય જ છે. ગંધહસ્તી એ વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકર નહિ પણ સિદ્ધસૂરના પ્રશિષ્ય અને ભાસ્વામિના શિષ્ય તત્ત્વાર્થલાખ્યની વૃત્તિના રચયિતા સિદ્ધસેન એ જ છે. આ મુદ્દાની સાબિતીનાં પ્રમાણો ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે.

છેડે સિદ્ધસેન નામ આવે છે તેમ એ કલ્યાણમંદિરને છેડે પણ સિદ્ધસેન નામ હોત. બીજી એ કે તેના ઉપર કાષ્ઠ દીકા જૂની નથી.

આની સામે બીજો પક્ષ એ મૂકી શકાય તેમ છે કે સિદ્ધસેન નામનો ઉલ્લેખ તો ન્યાયાવતાર, અન્ય બત્રીશીઓ અને સન્મતિતર્ક સુદ્ધામાં નથી. દીકા વિષે બાણવું જોઈએ કે બત્રીશીઓની પણ દીકા રચાઈ હતી તેમ હજી જણાયું નથી અને કલ્યાણમંદિર ઉપર કાષ્ઠ દીકા પહેલાં નહિ જ રચાઈ હોય એમ પણ કેમ કહી શકાય? વળી કલ્યાણમંદિરનું કાવ્યત્વ જોતાં એમ લાગે છે કે તે સિદ્ધસેનની પ્રતિભામાંથી જન્મ્યું હશે. આં હેમચંદ્રે તેમનો શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે કરેલો ઉલ્લેખ કલ્યાણમંદિરને તેમની કૃતિ માનવાથી વધારે ચરિતાર્થ બને છે.

૬૬ બુઓ ટિં ૫૭ તથા ૫૮.

૬૭. પૃ. ૩૫ હરિભદ્રવાળો પંચવસ્તુનો ઉલ્લેખ.

૬૮. સન્મતિ વૃત્તિ પૃ ૧ શ્લો ૨.

૬૯. સન્મતિ વૃત્તિ પૃ ૧ પં ૧૬-૧૭.

૭૦. સ્વામી સમંતભદ્ર પૃ ૨૧૪-૨૨૦.

૭૧. ગંધહસ્તી પૃ ૩૬ થી ૪૪ અને તે ઉપરનાં ટિપ્પણો.

(૧) જૂના કે નવા કાંઈ પણ દિવાકરના જીવનવિષયક પ્રબંધમાં તેમને માટે ગંધ-હસ્તી વિશેષણ વપરાયેલું નથી જ જ્યારે દિવાકર વિશેષણ તેમાં વપરાયેલું છે. દિવાકરની મનાતી કૃતિઓ કે કૃતિમાંના અંશોની સાથે સિદ્ધસેન અગર દિવાકર પદનો ઉલ્લેખ ઘણુંક સ્થળે મળે છે. જ્યારે એમની કાંઈ પણ નિશ્ચિત કૃતિ અગર તે કૃતિમાંના અવતરણ સાથે ગંધહસ્તી પદનો ઉલ્લેખ, અદારમા સૈકાના ઉપાખ્યાય ૭૨૪શોવિજયજીના અથ સિવાય કાંઈ પણ પૂર્વવર્તી અથમાં નથી મળતો.

(૨) ઉ૦ યશોવિજયજીથી પૂર્વવર્તી અથોમાંના ગંધહસ્તી પદ સાથે મળતાં બધાં જ ૭૩અવતરણો તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની ભાસ્વામિશિષ્ય સિદ્ધસેનની કૃતિમાંનાં જ છે અથવા તેની સાથે બંધ બેસે છે.

ઉક્ત પ્રમાણોથી એ તો નક્કી જ છે કે ગંધહસ્તી એ ભાસ્વામિશિષ્ય સિદ્ધસેનજાણી ગંધહસ્તિનો ઉલ્લેખ નવમા સૈકાના ૭૪શીલાંકની આચારાંગ ટીકાથી જૂનો હજી અમારા જોવામાં નથી આવ્યો. જ્યારે દિવાકરનો ઉલ્લેખ શીલાંકથી કાંઈક પૂર્વવર્તી ચાકિનીસુતુ હરિભદ્રના અથમાં થયેલો નજરે પડે છે.

સિદ્ધસેન દિવાકરનું કુમુદ્યંદ્ર ઉપનામ હતું એ વાત આપણે પ્રભાવકચરિત્રથી જૂના ખીજા કાંઈ અથમાંથી જાણી શકતા નથી. સાચું કે ખોટું જ્યારે પ્રભાવકચરિત્રકારના જાણવામાં આવ્યું કે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર એ તો સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિ છે ત્યારે તેમણે દિવાકરની કૃતિઓમાં કલ્યાણમંદિરને દાખલ કર્યું અને સિદ્ધસેન દિવાકરનું કુમુદ્યંદ્ર પણ નામ હતું એવું વર્ણન કર્યું. કલ્યાણમંદિર એ સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિ છે આ બાબત હજી તદ્દન અંદેહાસ્પદ છે. તેમ છતાં થોડીવાર એમ માની લઈએ કે એ સ્તોત્ર પણ દિવાકરનું જ છે તોયે તેટલા માત્રથી દિવાકરનું કુમુદ્યંદ્ર નામ હતું એમ ખાતરી પૂર્વક કહેવાને કશો જ સગળ આધાર નથી. જો એમનું કુમુદ્યંદ્ર જેવું શ્રુતિપ્રિય નામ હોત તો જૂના કાંઈને કાંઈ અથમાં દિવાકરની જેમ એ શ્રુતિપ્રિય વિશેષણની સાથે પણ એમની નિશ્ચિત કૃતિ અગર એ કૃતિઓમાંના અવતરણોનો ઉલ્લેખ અવશ્ય થાત તેથી અમને અત્યારે એમ લાગે છે કે દિવાકરનું કુમુદ્યંદ્ર નામ મૂળમાં ન જ હતું.

૮, ૯ અને ૧૦ આ ત્રણે પ્રશ્નો પરત્વે કાંઈ આધારવાળું કંઈ શકાય એવી સામગ્રી અત્યારે પ્રાપ્ત ન હોવાથી તેનો વિચાર મુલતવી રહે છે.

સિદ્ધસેન અને ઇતર આચાર્યો

સિદ્ધસેનના માનસનો કાંઈક ખ્યાલ લાવવા, તેમના યુગ વિશે કાંઈક સૂચન મેળવવા, તેમની કૃતિઓમાં પૂર્વકાલીન અથોમાંથી ક્યા ક્યા અંશો જિતયાં છે અને ઉત્તરકાલીન અથોમાં તેમની કૃતિઓમાંથી ક્યા ક્યા અંશો જિતયાં છે એનો કાંઈક ખ્યાલ લાવવા, તેમજ દર્શનિક પ્રદેશમાં ચર્ચાતા વિષયો કઈ કઈ રીતે વિકાસ થા અથવા વધારા પામતા ગયા-એ

૭૨. તત્ત્વાર્થના પરિચય પૃ. ૩૭ ટિ. ૬૨.

૭૩. તત્ત્વાર્થનો પરિચય પૃ. ૩૮ ટિ. ૬૫.

૭૪. આચારાંગ ટીકા પૃ. ૧ તથા ૮૨ ની શરૂઆત.

પહેલી જ સ્તુતિના પ્રથમ ૭૭૫૬માં ૭૮ સમંતલદ્રેની જેમ 'સ્વયંભૂ' શબ્દે સ્વમાન્ય દેવ અર્થમાં જ વાપરે છે.

૨ પંચાસ્તિકાયની અં ૧ ગાં ૧૨ મી અને સન્મતિની કાં ૧ ગાં ૧૨ મીનું પૂર્વાર્ધ લગલગ સમાન જ છે. “પજ્જગ્ગવિજુદં દવ્વં દવ્વવિજુત્તા ય પજ્જયા ણથિ” પંચાં ૧ “દવ્વં પજ્જવવિજયં દવ્વવિજુત્તા ય પજ્જવા ણથિ” સન્મં ૧૧ “દવ્વેણ વિણા ણ ગુણા ગુણેહિ દવ્વં વિણા ણ સંમવદિ” ઇત્યાદિ પંચાસ્તિકાયની ૧૩ મી ગાથા સાથે સામ્ય ધરાવતો ભાગ સન્મતિમાં ન હોવાનું કારણ એ છે કે સન્મતિકારે ગુણુ શબ્દના અર્થ વિષે કાંઈક ૭૯ સુધારો અને ફેરફાર કરેલ છે, એટલે તે ફેરફાર સાથે પંચાસ્તિકાયની એ ૧૩ મી ગાથાનો અંશ સન્મતિમાં મેળ પામી શકે જ નહિ.

૩. કુંદકુંદ પ્રં સાં અં ૧ ગાં ૫૭, ૫૮ માં પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ શબ્દની લોકપ્રથા-વિરુદ્ધ સ્વેષ્ટ વ્યાખ્યા કરતાં બીજા વાદિઓ દ્વારા મૂકવામાં આવતા આક્ષેપોનો જૈનાચાર્ય તરીકે સૌથી પહેલાં ઉત્તર આપે છે. સિદ્ધસેન પણ ન્યાયાવતાર શ્લોક ૪ માં પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ શબ્દની જૈન દષ્ટિને બંધ મેસે એવી તાર્કિક વ્યાખ્યા જૈન તાર્કિક તરીકે સર્વ પ્રથમ આપે છે. કાઈ પણ એકાંત પક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં દોષ આવે છે; એ દોષ સ્પષ્ટ કરવા કુંદકુંદ (પ્રવચન અં ૧, ૪૬ માં) અને સિદ્ધસેન (કાં ૧; ૧૭-૧૮) બન્નેએ સંસાર તેમજ મોક્ષની અનુપપત્તિની કલ્પનાનો એક સરળો ઉપયોગ કર્યો છે. સમંતલદ્રે પણ અનેકાંત દષ્ટિની પુષ્ટિમાં એ કલ્પના લીધેલી છે. (સ્વયંભૂં શ્લોક ૧૪) જે આગળ જતાં બધા જ આચાર્યો માટે સર્વત્ર સાધારણ થઈ ગઈ છે. અનેકાંતદષ્ટિનો આશ્રય લઈ કુંદકુંદે આખી દ્રવ્યચર્યા પ્રં સાં માં કરી છે. સિદ્ધસેને સન્મતિના ત્રીજા કાંડમાં એ જ દષ્ટિએ જોયું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ૮૦ અક્ષરે જોડેલા જૂના જમાનાથી આજ્યા આવતા અને કાળક્રમે ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં કાચડાનું રૂપ ધારણ કરી દાર્શનિક પ્રદેશમાં કાર્યકારણની ચર્ચામાં દાખલ થયેલા મત, અમત શબ્દો અને તેને લગતા વાદો પંચાસ્તિકાય અં ૧ ગાં ૧૫-૨૧ તેમજ સન્મતિ કાં ૩ ગાં ૫૦-૫૨ માં અનેકાંતરૂપે ગોઠવાયેલા છે. દર્શનાંતર સાથે જૈનદર્શનના મતભેદનો પાયો એક ખાસ મુખ્ય વિષય આત્મસ્વરૂપ છે. આત્માના કૃતૃત્વ, બોક્તૃત્વ, અમૃતૃત્વ અને પરિભાણુ આદિ પરત્વે જૈનદર્શનનું વિશિષ્ટ મંતવ્ય શું છે તે પંચાસ્તિકાય અં ૧ ગાં ૨૭ માં છે; એ જ રીતે સન્મતિ કાં ૩ ગાં ૫૪-૫૫ માં પણ આત્મસ્વરૂપને લગતા ૭ મુદ્દાઓ જૈન દષ્ટિએ નક્કી કરી વર્ણવવામાં આવેલા છે. સિદ્ધસેનના મનાતા સન્મતિના (કાં ૨ ગાં ૩૨) શ્રદ્ધા-દર્શન અને જ્ઞાનના અંકચવાદનું બીજા કુંદકુંદના સમયસાર ગાં ૧-૧૩ માં સ્પષ્ટ છે. ફેર એટલો છે કે સિદ્ધસેને શ્રદ્ધાત્મક

૭૬. સ્વયંભુવં મૂતસહચનેત્રમ્ ” ઇત્યાદિ ।

૭૮. “સ્વયન્મુવા મૂતહિતેન મૂતલે ” ઇત્યાદિ ।

૭૯. ત્રીજું કાંડ ગાથા ૮ થી ૨૫.

૮૦ “નાસદાત્તો સદાત્તદાત્તો નાસોદ્રજો નો વ્યોમાયો યત્ ” નાસ-

પૂજ્યપાદ અને સમંતલદ્ર

સિદ્ધસેનના વિચારમાં પૂજ્યપાદ દેવનંદિને અહીં પ્રસ્તુત કર્યા છે તે સરખામણીની નહિ પણ ખીણ જ દૃષ્ટિથી. તે દૃષ્ટિ એટલે પૌર્વાપર્યની દૃષ્ટિ. પૂજ્યપાદ પોતાના વ્યાકરણમાં પ્રાંતરણ અને બૌદ્ધ વૈયાકરણોનું અનુકરણ કરી સ્વમાન્ય જૈન આચાર્યોનું સંસ્કૃતજ્ઞ વિદ્વાન તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન અંકાવવા સમંતલદ્ર અને સિદ્ધસેન એ બે આચાર્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે દૃષ્ટિએ એ ઉલ્લેખ થયેલો છે તે જોતાં અને પૂજ્યપાદના સમયનો વિચાર કરતાં વધારે સંભવ એવો જ લાગે છે કે ઉક્લિષ્ઠિત સમંતલદ્ર અને સિદ્ધસેન એ ખીણ કાઢી નહિ પણ સ્તુતિકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ જ સમંતલદ્ર અને સિદ્ધસેન હોવા જોઈએ. જે આ કલ્પના બાધિત ન હોય તો એ બન્ને સ્તુતિકારો વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકા પહેલાં ક્યારેક થયા છે એમ ક્ષણિત થાય છે અને બીજાં પૂજ્યપાદ એ બન્ને સ્તુતિકારોનો અમુક દૃષ્ટિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે સારે એ તો સ્વાભાવિક જ છે કે પૂજ્યપાદના અવલોકનમાં એ બન્ને સ્તુતિકારોની કૃતિઓ આવેલી હોવાથી તેમની કૃતિઓનો કાઢી પણ પ્રકારનો પ્રભાવ પૂજ્યપાદની કૃતિઓમાં ઊતરેલો હોવો જોઈએ.

સમંતલદ્રની સાથે સિદ્ધસેનની સરખામણી ખીણ કાઢીપણ આચાર્ય સાથેની સરખામણી કરતાં વધારે મહત્ત્વ ધરાવે છે તે પાંચ દૃષ્ટિએ ૧ બન્નેનું પૌર્વાપર્ય તપાસવાની દૃષ્ટિ. ૨ બન્નેમાંથી કાઢીએકનો ખીણ ઉપર પ્રભાવ ન પડ્યો હોય તો અન્ય કંઈ વ્યક્તિનો અગર કયા પ્રકારનો વાર્તાવરણનો બન્ને ઉપર સમાન પ્રભાવ પડ્યો છે એ જોવાની દૃષ્ટિ, ૩ બન્નેના પાંડિત્ય અને કાર્યપ્રદેશનો તરતમ ભાવ આંકવાની દૃષ્ટિ, ૪ બન્ને આચાર્યોએ કંઈ કંઈ રીતે જૈન દર્શનનું ઉંડાણ સ્પષ્ટ કર્યું, જૈન વાક્યમયમાં તર્કની પ્રતિષ્ઠા કરી અને આગળ જતાં ખીણ જૈન આચાર્યોએ એ જ રીતને અવલંબી કેટકેટલો વિકાસ સાધ્યો એ જોવાની દૃષ્ટિ અને ૫ દેશભેદ અને પરંપરાભેદ હોવા છતાં અંતરચનાના ધ્યેયમાં અર્થાત્ અનેકાંત દૃષ્ટિના સમર્થનમાં બન્ને આચાર્યોનું વલણ એક સરખું કેટલું છે તે જોવાની દૃષ્ટિ.

સરખામણી કરીએ તે પહેલાં કેટલીક ખાસ બાબતો બતાવી લેવી જરૂરની છે. જૈન પરંપરામાં આદિ સ્તુતિકાર તરીકેનું માન પ્રસ્તુત એ આચાર્યો ભોગવે છે. દિગંબર પરંપરામાં સમંતલદ્ર પહેલાં અને શ્વેતાંબર પરંપરામાં સિદ્ધસેન પહેલાં કાઢી સ્તુતિકાર તરીકે બતાવેલો નથી. બન્નેની બંધી જ કૃતિઓ લખ્ય છે એમ પણ નથી; જે લખ્ય છે તેમાં કાઢી કાઢી પદ્ધતિ અવિરલરૂપે અને કાઢી સદગર ફેરફાર સાથે બન્નેની કૃતિઓમાં મળે છે. ન્યાયાવતારનું “આત્મોપદશમનુલ્લઙ્ગ્યમ્” ૪૦ ૬ મું પદ્ય સ્તનકરકકશ્રાવકાચારમાં ન.

દે મું જોમનું તેમ છે; ન્યાયાવતારના ૨૮મા અને આત્મભીમાંસાના ૧૦૨મા પદમાં શાબ્દિક^૩ ફેરફાર બહુ જોાછો છે. સ્વયંભૂ સ્તોત્રની વિમલનાથની સ્તુતિમાં આવેલું—
 “ ન્યાસ્તવ સ્યાત્પદ ” ૪૦ પદ્ય તો સન્મતિના ટીકાકાર ૮૪અભયદેવની દષ્ટિમાં સિદ્ધસેનનું છે. અસ્તુત બન્ને આચાર્યોની મુખ્ય મુખ્ય કૃતિઓનો વિષય અને તેના નિર્માણની શૈલી જોતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે બન્ને આચાર્યોનું ધ્યેય સમાન હતું. તે ધ્યેય ટુંકમાં એટલું જ કે જૈન તીર્થંકર જ સર્વજ્ઞ હોઈ તેમનું શાસન નિર્દોષ અને પૂર્ણ છે, તે શાસનની આધારભૂત અનેકાંતદષ્ટિ જ પૂર્ણ હોઈ ગ્રાહ્ય છે અને ખીછ દષ્ટિઓ માત્ર તેના અંશો છે-આ વસ્તુ નાના મોટા પ્રકરણો દ્વારા તાર્કિક શૈલીએ વિદ્વાનો સમક્ષ સ્થાપવી. આ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાંથી બન્ને આચાર્યોએ જે કૃતિઓને જન્મ આપ્યો તેમાંની જ કેટલીકની ટુંકસરખામણી નીચે આપવામાં આવે છે. અસ્તુત સરખામણી ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. ૧ શબ્દગત, ૨ શૈલીગત અને ૩ વસ્તુગત. અન્યુત, અક્ષર, સમંત, વિશ્વચક્ષુ વગેરે અનેક શબ્દો તરફ ધ્યાન ન આપીએ તો પણ સરખામણીની દષ્ટિએ બન્નેની સ્તુતિઓમાંના કેટલાક શબ્દો ખાસ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

સ્વયંભૂસ્તોત્ર

બત્રીશી

સ્વયમ્ભુવા ૧

સ્વયમ્ભુવં ૧-૧

સમાલીલપદં ૪૧

અનાલીલપદ્યઃ ૧-૧૩

જિતક્ષુલ્લકવાદિશાસનઃ ૫

પ્રપશ્ચિતક્ષુલ્લકતર્કશાસનૈઃ ૧-૮

સહસ્રાક્ષ-

ભૂતસહસ્રનેત્રમ્ ૧-૧

સ્વપરાવભાસકમ્ ૬૩

સ્વપરાભાસિ (ન્યા. ૧)

મહત્ત્વના આ શબ્દોમાં વધારે મહત્ત્વ ધરાવતો શબ્દ તે ‘સ્વયંભૂ’ શબ્દ છે, કારણ કે એ શબ્દથી જ બન્ને સ્તુતિકારો પોતપોતાની સ્તુતિનો પ્રારંભ કરે છે. આ શબ્દસામ્યમાં જ સમાવેશ પામતું એકશૈલીગત સામ્ય બુદ્ધિ નોંધવા જોઈએ. પહેલી બત્રીશીના ચોથા પદમાં જે વાત સિદ્ધસેને કહી છે એ જ ખીજા રૂપમાં સ્વયંભૂ સ્તોત્રના અમુક પદમાં છે. જેમકે—

“ ન કાવ્યશક્તેર્ન પરસ્પરેર્પ્રયા ન વીરકીર્તિપ્રતિવોધનેચ્છયા ।

ન કેવલં શ્રાદ્ધતયૈવ નૂયસે ગુણદા ! પૂજ્યોઽસિ યતોઽયમાદરઃ” ॥

બત્રીશી ૧, ૪

“ ન પૂજ્યાર્થસ્ત્વયિ ધીતરાગે ન નિન્દયા નાથ ! ચિવાન્તવૈરે ।

તથાપિ તે પુણ્યગુણસ્મૃતિર્નઃ પુનાતુ ચિત્તં દુરિતાહનેભ્યઃ” ॥ ૨૭ ॥

સ્વયંભૂસ્તોત્ર.

૮૧ “ પ્રમાણસ્ય ફલં સાધ્વાદમાન-
 ચિનિવર્તનમ્ ।

કેવલસ્ય સુખોપેક્ષે દોષસ્યા-
 દાનાત્તાનધીઃ ”

ન્યાયાવતાર.

“ ઉપેક્ષાફલમાયસ્ય દોષસ્યાદાન-
 દાનધીઃ ।

પૂર્વં વાઽમાનનાશો વા મર્ષસ્યાસ્ય
 સ્વગોચરે ” ॥

ન્યાયભીમાંસા.

૮૪ જુઓ ‘મળકારનો પરિચય’માં પા. ૨૮

એક બાબુ સ્વયંભૂસ્તોત્ર અને આત્મમીમાંસા અને બીજી બાબુ બત્રીશીઓ, ન્યાયાવતાર અને સન્મતિતર્ક સરખાવતાં વસ્તુગત સામ્ય પુષ્કળ દેખાય છે છતાં અહીં બહુ જ દુકમાં તેનું સૂચન કરવામાં આવે છે.

૧ સ્વયંભૂસ્તોત્ર શ્લોક ૬૨ માં નયોને ગૌણ પ્રધાન ભાવે સામાન્યવિશેષમાતૃક જણાવી જે વાત કહેવામાં આવી છે તે જ વાત બધા નયો દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક પ્રકૃતિક છે એ સન્મતિ કાં ૧ ગા ૪-૫ ના કથનમાં આપેલી છે. ૨ સ્વયંભૂસ્તોત્ર ૧૧૪ માં આગમપ્રસિદ્ધ ત્રિપદીના કથનને સર્વજના લક્ષણ તરીકે વર્ણવેલ છે એ જ ભાવ સન્મતિ કાં ૩ ગા ૩ પ્રતીત્ય વચનનો નિરૂપણનો છે. ૩ અનેકાંતવાદમાં દૃષ્ટાંતનું સાદ્ગુણ્ય અને એકાંતવાદમાં તેનું વૈગુણ્ય છે એ વાત સ્વયંભૂસ્તોત્ર શ્લોક ૫૪ માં અને સન્મતિ ગા ૫૬ માં એક જોવી છે. ૪ પ્રત્યેક નયની યથાર્થતા અને અયથાર્થતા કેવી કેવી રીતે છે એ વાત આત્મમીમાંસા ૧૦૮ અને સન્મતિ કાં ૧ ગા ૧૩-૧૪ માં છે. ૫ સન્મતિ કાં ૧ ગા ૩૬-૪૧ માં સમભંગીવાદ નયપ્રસંગે દુકમાં ચર્ચો છે તે વાદ આત્મમીમાંસા શ્લોક ૯ માં વ્યાપકરૂપે લઇ તેમાં અનેક વિરોધી મનાતાં મતબોનો સમન્વય અનેકાંત દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે. ૬ સ્વયંભૂસ્તોત્ર શ્લોક ૫૨ માં પ્રમાણ અને અને નયનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તેનું સ્વરૂપ ન્યાયાવતાર શ્લોક ૨૯ માં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. ૭ સત અસત, નિત્યત્વ અનિત્યત્વ, એકત્વ અનેકત્વ, સામાન્ય વિશેષ આદિ જે પરસ્પર વિરોધી મનાતા પક્ષો દાર્શનિક પ્રદેશોમાં પહેલેથી વિવાદ ધારણ કરતા આવ્યા છે તેનો સમન્વય સમંતલદ્રે અને સિદ્ધસેને અનેકાંતના સમર્થન તરીકે પોતપોતાની કૃતિઓમાં પ્રસંગ આવતાં એક સરખો કરેલો છે. ૮ કાર્ય કારણનો, ગુણ ગુણીનો, અને સામાન્ય વિશેષનો એકાંતભેદ કે એકાંત અભેદ નથી એ વાત આત્મમીમાંસા શ્લોક ૬૧-૭૨ માં અને સન્મતિના ત્રીજા કાંડમાં સમાન છતાં પોતપોતાની ઢોળે બન્ને આચાર્યોએ સ્થાપી છે. ૯ હેતુનાદ અને આગમવાદનું પૃથક્કરણ તથા સમન્વય આત્મમીમાંસા શ્લોક ૭૫-૭૮ માં અને સન્મતિ કાં ૩ ગા ૪૫ માં છે. ૧૦ શબ્દો ભુદા છતાં એક જ સરખી રીતે અનેકાંતની વ્યાપકતા સ્વયંભૂસ્તોત્ર શ્લોક ૧૦૧માં અને સન્મતિ કાં ૩ ગા ૨૭ માં દર્શાવવામાં આવી છે. ૧૧ આત્મમીમાંસા શ્લોક ૮૮-૯૧માં દૈવ અને પૌરુષ એ બે જ કારણેકાંતવાદનો સમન્વય છે ત્યારે સન્મતિ કાં ૩ ગા ૫૩ માં પાંચ કારણેકાંતવાદનો સમન્વય છે. ૧૨ આત્મમીમાંસા શ્લોક ૨૪-૨૭ માં અને સન્મતિ કાં ૩ ગા ૪૮ માં અદ્વૈતમતનું કથન આગે છે; છતાં ફેર એટલો છે કે પહેલામાં અદ્વૈત શબ્દનો ઉલ્લેખ છે પણ તે દેાનું અને ક્યું અદ્વૈત એનું કાંઈ કથન નથી ત્યારે બીજામાં અદ્વૈત શબ્દનો નિર્દેશ નથી, પરંતુ કાપિલ દર્શનના અદ્વૈત તરીકે તેનો નિર્દેશ છે.

આ બધા ઉપરાંત ખાસ ધ્યાન દેવા જેવી બાબત એ છે કે આત્મમીમાંસા એ આત્મ-સર્વજનનું નિરૂપણ કરતાં તેના વચનનું સ્વરૂપ અનેકાંતરૂપે વર્ણવેલ છે ત્યારે સન્મતિ પણ જિત-સર્વજના શાસનને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માની તેનું નિરૂપણ કરતાં અનેકાંતની ચર્ચા કરે છે. બાદની દર્શનોમાં શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય એ પ્રધાન અને સ્પષ્ટ ગચ્છાનો વિષય છે. જે શાસ્ત્ર અનાદિ-અપૌરુષેય અર્થાત કાઈના દ્વારા રચાયેલું ન હોય તે જ પ્રમાણ એવા એક પક્ષ

પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો જે અત્યારે જૈમિનીયના મત તરીકે જાણીતો છે, તેની સામે વૈશેષિક નૈયાયિક આદિનો ખીજો પક્ષ હતો. તે કહેતો કે શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય તેના અનાદિત્વ-નિત્યત્વને લીધે નહિ, પણ તેના વક્તાના પ્રામાણ્યને લીધે છે. એવો પ્રમાણભૂત પૂર્ણ વક્તા ઈશ્વર સિવાય ખીજો કોઈ હોઈ શકે નહિ, માટે ઈશ્વર પ્રણીતત્વને લીધે જ એ શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય છે. આ બંને પક્ષોને શાસ્ત્ર તો એક અર્થાત્ શ્રુતિ જ પ્રમાણ તરીકે માન્ય હતું, ફક્ત તેના પ્રામાણ્યના કારણમાં જ બંનેને મતભેદ હતો. ખીજા પક્ષની ખૂબી તો એ છે કે તેણે ઈશ્વરપ્રણીતત્વ માંની શાસ્ત્રમાં મનાવું આવતું અનાદિત્વ પોતાની હબે જાળવ્યું અને છતાં અપૌરુષેયત્વવાદની સામે પૌરુષેયત્વવાદનું ખીજા દાખલ કર્યું. એ પક્ષો સામે ત્રીજો યુદ્ધિગમ્ય એક વાદ આવ્યો, તે કહેતો કે શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય કબૂલ છે, તે વક્તાના પ્રામાણ્યને અધીન છે એ વાત પણ કબૂલ છે; પરંતુ વક્તા એ તો મુખવાળો અને બોલનારો શરીરી મનુષ્ય જ હોઈ શકે. આ વાદમાંથી એ વાતો ફલિત થઈ. એક તો પહેલાં એ પક્ષોને જે અમુક જ નિશ્ચિત શાસ્ત્ર-આમ્નાયનું પ્રામાણ્ય માન્ય હતું તેને સ્થાને આશોકત બધાં જ વચ્ચેનાં પ્રામાણ્ય મનાવું જોઈએ તે; અને ખીજા વાત એ કે જે મનુષ્ય શુદ્ધ સુદ્ધ હોય તે બધા જ ઈશ્વર જેવા પૂર્ણ હોઈ આમ મનાવા જોઈએ. આ ત્રીજો વાદ સૌથી પહેલાં કોણે ઉપસ્થિત કર્યો તે કહેવું કઠણ છે, છતાં એટલું તો કહી શકાય છે કે ભગવાન મહાવીર અને યુદ્ધના યુગનો આ વાદની ઉપસ્થિતિમાં મોટો ફાળો છે. આ વાદને લીધે અનેક સંપ્રદાયો-સાંખ્ય આશ્વક આદિ પોતપોતાના માન્ય પ્રવર્તકને પૂર્ણ આમ લેખી તેમના જ વચ્ચેને એક માત્ર શાસ્ત્રરૂપે માનતા થઈ ગયા. જૈન સંપ્રદાય પણ એ જ માન્યતાને વશવર્તી હોઈ પોતાના પ્રવર્તક તીર્થંકરોને જ મુખ્ય આમ માની તેમના વચ્ચેને મુખ્ય પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે; અને તે સિવાયનાં શાસ્ત્રોને મુખ્ય પ્રમાણ તરીકે માનતો નથી. એ બાળત સ્પષ્ટ કરવા અને સામાન્ય સર્વને કહેવું શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવવા માટે જ સન્મતિ અને આપ્તમાપ્તિની રચના થયેલી છે.

મહુવાદી અને જિનભદ્ર

કથાવલી અને પ્રભાવક ચરિત્ર વગેરેમાં જે મહુવાદીના પ્રબંધો છે તેમાં જેમનો બૌદ્ધવાદિવિગ્નયનો સમય ૮૫૬ સં. ૪૧૪નો મળે છે અને મહુવાદી જેઓ દ્વાદશારનયચક્ર^૧ ગ્રંથના પ્રણેતા તેમજ બૌદ્ધવિગ્નેતા મહાન વાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે જ મહુવાદી અહીં પ્રસ્તુત છે.

આચાર્ય હંમચંદ્રે અનુ મહુવાદિનં તાર્કિકાઃ (સિદ્ધહંમ ૨-૨-૩૬) કહી જેમને શ્રેષ્ઠ તાર્કિક તરીકે ગણવ્યા છે અને સન્મતિ ત્રીકાકાર અમલદેવે પૃ. ૬૦૮ યુગપદ્મપાયા-વાદના પુરસ્કર્તા તરીકે જેમનો નિદેશ કર્યો છે તે મહુવાદી જ પ્રસ્તુત મહુવાદી હોય એવો જ વધારે સંભવ છે. તેમનો કોઈ ગ્રંથ અવિકલરૂપે ઉપલબ્ધ ન હોવાથી અંતઃપરીક્ષણ દ્વારા કિંત બાવતો. પરંતુ વધારે ખાચી લાવક કહેવું અત્યારે સકય નથી. આચાર્ય દરિદ્રે અને અન્નજાતનાકામાં અને ઉપાખ્યાય ચરિત્રવગરુએ આદ્યસદ્ગતી ત્રીકામાં

૧૫ પ્રભાવક ચરિત્ર પૃ. ૧૪૨ સ્તો. ૮૩.

૧૬ પ્રભાવક ચરિત્ર મહુવાદિ પ્રબંધ સ્તો. ૩૪

સન્મતિના ટીકાકાર તરીકે જે મહાવાદીને સૂચવ્યા^{૮૭} છે તે મહાવાદી પ્રસ્તુત મહાવાદી હોવા જોઈએ એવી સંભાવના રહે છે અને પરંપરા પણ તેવી જ છે. તેમની એ ટીકા અભારે ઉપલબ્ધ નથી પણ બૃહદ્દિપ્તિપણિકાકારે એ ટીકાનું પરિમાણ ૭૦૦ શ્લોકનું ગતાવેલું છે. પ્રબંધસૂચિત મહાવાદીનો ઔદ્ધવાદિવિજયસમય સાચો હોય અને એ જ મહાવાદી સન્મતિના ટીકાકાર હોય તો સિદ્ધસેનના સમય સાથે તેમના સમયનો મેળ ખેસવામાં ખાસ અડચણ આવતી નથી. સિદ્ધસેન અને મહાવાદી બન્ને સમકાલીન જ હશે અને એકે બીજાના પ્રંથ ઉપર તેમની જ વિદ્યમાનતામાં ટીકા રચી હશે. કદાચ બન્ને વચ્ચે બીજો કોઈ સંબંધ ન હોય તો છેવટે વિદ્યાવિપયક ગુરુશિષ્યભાવ સંબંધ પણ હોય. આથી વિશેષ કલ્પના કરવાનું આ સ્થાન નથી.

ધર્મકીર્તિના ન્યાયાબદ્ધ ઉપરની ધર્મોત્તરની ટીકા ઉપર દિપ્તિપણિકાકાર જે મહાવાદી છે તેઓ જે ઔદ્ધ હોવાનું ખાત્રી લાયક પ્રમાણ ન મળે તોયે છેવટે પ્રસ્તુત મહાવાદીથી બુદ્ધ અને તેમનાથી અર્વાચીન છે, કારણ કે તેઓ જે ધર્મોત્તરના દિપ્તિપણિકાર છે તે ધર્મોત્તર ૩૦૦ વસતીશયંદ્રને મતે નવમા સૈકામાં થયા છે.

જૈન પરંપરામાં જે જિનભદ્ર ભાષ્યકાર તેમજ ક્ષમાશ્રમણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને જેમને હેમચંદ્ર શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યાતા તરીકે (સિદ્ધહેમ ૨-૨-૩૯) જિનભદ્ર નિર્દેશ છે તે જ કથાવલી વગેરેના પ્રબંધમાં આવતા અને વિ. સં. ૬૪૫ માં સ્વર્ગવાસ પામેલા મનાતા જિનભદ્ર અત્રે પ્રસ્તુત છે. સિદ્ધસેન એ પ્રસ્તુત જિનભદ્રથી પૂર્વવર્તી છે, એ પરંપરાગત વાત સાચી હોવા વિષે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. જિનભદ્રની ઉપલબ્ધ કેટલીક કૃતિઓમાંની પ્રસિદ્ધ વિશેષણવતી અને વિશેષાવશ્યકભાષ્ય એ એ કૃતિઓ સાથે સન્મતિની સરખામણી અહીં ટૂંકમાં આપવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત બન્ને આચાર્યોના પૌર્વાપર્યનો વિચાર કરવામાં અને બીજી ઘણી બાબતોમાં આ સરખામણી અભ્યાસીઓને ખાસ ઉપયોગી નીવડશે. સરખામણી ટૂંકમાં ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. ૧ અવિકલ અગર સહેજ ફેરફારવાળી ગાથાઓ, ૨ પદ, વાક્ય અને વિચારનું સમાનપણું અને ૩ વાદિપ્રતિવાદિભાવ.

૧ સન્મતિ કાં ૩ ની નરિય પુઢવી વિસિદ્ધો ઇં પર અને દોહિં વિ નણહિ નીયં ઇં ૪૯ આ એ ગાથાઓ બરા પણ ફેરફાર વિના જ અવિકલરૂપે વિશેષાવશ્યકભાષ્યના ૨૧૦૪ અને ૨૧૬૫ નંબર ઉપર અનુક્રમે આવેલી છે. ભાષ્યના ટીકાકાર એ એ ગાથાઓ અમલમાં ભાષ્યની જ છે કે અન્ય સ્થળથી ઉદ્ધૃત છે એ વિષે કોઈ જ સૂચન કે વિચાર કરતા નથી. તેઓ એ ગાથાઓને ભાષ્યની સમજીને વ્યાખ્યા કરતા હોય એમ સામે છે. પણ ગારીડીથી પરીક્ષણ કરતાં જણાઈ આવે છે કે એ ગાથાઓ ભાષ્યકારે પોતાના કથનની પુષ્ટિમાં ક્યાંયથી તર્ક ટાંકેલી છે. એક વાર મૂળમાં સંવાદ રૂપે દાખલ થયેલાં પદો પાછળથી મૂળનાં જ સમગ્રવાનો દ્વિતીયક ખાસ કરી પદ્યબંધ કૃતિઓમાં ગદ્ય

મળી આવે છે. ૮૯ એ બે ગાથાઓ અસલમાં સન્મતિની હોવી જોઈએ એવી સંભાવના માટે અહીં બે દલીલો મુખ્ય છે. પહેલી એ કે સન્મતિ સિવાય બીજા કોઈ ગ્રંથમાં એ બે ગાથાઓ હજી જોવામાં આવી નથી; અને બીજી એ છે કે સન્મતિમાં એ બે ગાથાઓ બરાબર બંધ બેસતી અને પ્રકરણપ્રાપ્ત છે; જ્યારે વિશેષાવશ્યકલાખ્યમાં તેમ નથી; કારણ કે એ બે ગાથાઓમાં જે જે વાત કહેવામાં આવી છે તે વાતો એ ગાથાઓની પહેલી ગાથાઓમાં અર્થાત્ અનુક્રમે ૨૧૦૩ અને ૨૧૬૪ માં આવી જાય છે. પ્રસ્તુત બે ગાથાઓને સાંવાદિક અને અન્ય ગ્રંથથી ઉદ્ધૃત માનવામાં ન આવે તો ભાષ્યમાં પુનરુક્તિ જ ૯૦ થાય છે. જ્યારે સન્મતિમાં તેમ નથી. ‘કાપિલદર્શન એ માત્ર દ્રવ્યાસ્તિકનયાવલંબી અને સૌગતદર્શન એ માત્ર પર્યાયાસ્તિકનયાવલંબી હોઈ પરસમય છે’ એ સન્મતિ કાં ૩ ગાં ૪૮ ના કથન પછી સીધો જ સવાલ થાય છે કે ‘સારે દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક ઉભયનયાવલંબી કણાદદર્શનને સ્વસમય-સમ્યગ્દષ્ટિ માનવું કે નહિ?’ આનો ઉત્તર એ **દોહિં ચિ નર્ણહિ** ગાથા જ પૂરો પાડે છે. જો આ ગાથા ન હોય તો સન્મતિનો નયવાદમાં પરસમયનો વિચાર અધૂરો જ રહે છે, તેથી તે ગાથા તેમાં બરાબર સ્થાને છે અને તેથી જ મૌલિક લાગે છે. વિશેષાવશ્યકલાખ્યમાં ઉક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર ૨૧૬૪ મી ગાથામાં સ્પષ્ટ જ અને તે પણ કણાદના નામ સાથે આવી જાય છે એ જ રીતે સત્વાદ અને અસત્વાદના અપેક્ષાકૃત સમન્વય પ્રસંગે નત્થિ પુઢવી વિસિદ્ધો એ ગાથા સન્મતિમાં બરાબર મેળ પડતી છે જ્યારે ભાષ્યમાં તેમ નથી. ઓછાવત્તા ફેરફારવાળી કે રચનાના વ્યત્યયવાળી સન્મતિની કેટલીક ગાથાઓ વિં ૯૧૦ માં શોધી શકાય એમ છે; છતાં અહીં તો ઉદાહરણરૂપે એક જ ગાથા ટાંકવામાં આવે છે. **જાવહ્યા વયણવહા તાવહ્યા ચેવ હોતિ જયવાયા । જસવહ્યા જયવાયા તાવહ્યા ચેવ પરસમયા ॥ ૩-૪૭ ॥** સન્મતિગત આ ગાથા વિં ૯૧૦ ૨૨૬૫ નંબર ઉપર આ પ્રમાણે ફેરફાર સાથે દેખાય છે. **જાવંતો**

૮૯ શાસ્ત્રવાર્તાના સ્તગક ત્રીજામાં બીજો અને ત્રીજો શ્લોક અન્યકર્તૃક છે. પરંતુ અપરીક્ષક વાંચનારને એ મૂળ રૂપે સમજાય તેવું છે.

તત્ત્વસંગ્રહમાં ૯૧૨ થી ૯૧૪ મુદ્દીની કારિકાઓ લામદની છે અને સાર પછીની કેટલીક કારિકાઓ કુમારિલની છે. પરંતુ માત્ર મૂળ જ્ઞેનારા એને મૂળની જ સમજે એવું છે.

૯૦ કારણકારગત દ્રવ્યકારણના વિચારના પ્રસંગે ભાષ્યમાં (૨૦૯૮ મી ૨૧૧૮) જે ૨૧ ગાથાઓ કહેવામાં આવી છે તેમાં ૨૧૦૩ ગાથા મુદ્દીમાં તદ્દ્રવ્યકારણ અને અન્યદ્રવ્યકારણના વિચારનો ઉપસંદાર થઈ જાય છે. અને ૨૧૦૫ મી ગાથાથી નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક કારણનો વિચાર શરૂ થાય છે. ઉપસંદાર અને આ વિચારની વચ્ચે જે આ ગાથા ૨૧૦૪ મી જે તેનો બરાબર મેળ બેસતો નથી. વળી ૨૧૦૬ થી ૨૧૧૧ ગાથા મુદ્દીમાં ૨૧૦૪ થી ગાથામાં કહેલો ભાષ્ય સિદ્ધાંત તરીકે મદ્દવામાં આવ્યો છે. જેથી પણ આ ૨૧૦૪ મી ગાથા વધારાની છે અને ૨૧૬૫ મી ગાથાનો ભાગ ૨૧૬૪ મી ગાથામાં ૨૧૦૪ પહેલે આવે જાય છે.

વચનપદા તાવંતો વા નયા વિસદાઓ । તે ચેવ ય પરસમયા સમ્મત્તં સમુદિયા સવ્વે ॥

૨ સન્મતિમાં કાં ૧ ગાં ૨૨ થી જે વિસ્તૃત રત્નાવલીનું દર્શાત જોવામાં આવે છે અને જેમાં રચનાવલી મણિ વગેરે શબ્દો છે તે જ શબ્દો એ દર્શાતના સંક્ષેપ સાથે વિં ભાં ની ૨૨૭૧ મી ગાથામાં છે. સન્મતિ કાં ૧ ગાં ૫૪ માં આવેલી 'પરિકર્મ્મણા-નિમિત્ત' શબ્દ ભાષ્યની ૨૨૭૬ મી ગાથામાં પરિકર્મ્મણત્થ રૂપે આવેલી છે. સન્મતિ કાં ૧ ગાં ૨૮ માં જે વિચાર છે તે જ વિચાર તેના થોડા મૂળ શબ્દો સાથે ભાષ્યની ૨૨૭૨ મી ગાથામાં ગોઠવેલો છે. જિનભદ્ર સૈદ્ધાંતિક હોઈ તાકિક સિદ્ધસેનના પ્રતિવાદી મનાય છે અને કેટલીક સન્મતિગત બાબતોથી ભિન્ન પડતી આગમિક બાબતો તેમણે પોતાના ભાષ્યમાં વર્ણવી છે, છતાં સાથે સાથે સન્મતિમાં દેખાતા એ સિદ્ધસેનના વિચારો પણ મૂળ ભાષ્યમાં લેવામાં આવ્યા છે; અને ટીકાકાર મલધારી એવે સ્થળે એ વિચારોને સિદ્ધસેનના જ કહી ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરે છે. મલધારી સામે પૂર્વ ટીકાઓની પરપરા હોવાથી અને ભાષ્યમાં અન્ય સ્થળે આગળનો વિરોધો મત એમની સામે હોવાથી એમનું એ કથન વળૂંદવાળું છે એમ માનવું જોઈએ. એટલે અહીં ફક્ત એમ થાય છે કે જે કે જિનભદ્ર સિદ્ધસેનના પ્રતિવાદી હતા છતાં જે જે બાબતોમાં પ્રતિવાદ કરવા જેવું આગમથી ખાસ વિરુદ્ધ તેમને ન જણાયું હોય ઉદારભાવે સિદ્ધસેનના વિચારોને પણ આગમ-પરપરાના વિચારોની જેમ પોતાના ભાષ્યમાં તેમણે સ્થાન આપ્યું. આવા વિચારોમાં અહીં મુખ્ય એ વિચાર દર્શાવવામાં આવે છે. એક નય સંખ્યાનો અને બીજો નિક્ષેપ તથા મૂળ નયમાં નયવિશેષોની અવતારણાનો.

(ક) ભાષ્યમાં મૂળ તરીકે લીધેલી અને ટીકાકારે નિયુક્તિરૂપે ઓળખાવેલી ગાં ૨૨૬૪ માં સાત પ્રકારના અને પાંચ પ્રકાર નયનો ઉલ્લેખ છે. સિદ્ધસેન પોતાના સન્મતિ કાં ૧ ગાં ૪-૫ માં સંગ્રહથી શરૂઆત કરતા હોઈ છ પ્રકારના નય માનનાર તરીકે જણાવેલા છે. નિયુક્તિની કહેવાતી એ ગાથા ઉપરના ભાષ્યમાં જે કે જિનભદ્રે છ પ્રકારના નયનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. છતાં બીજા પ્રસંગોએ તેમણે સિદ્ધસેનના પદનયવાદને પણ ભાષ્યમાં જ ગોઠવેલો છે.

નિક્ષેપમાં નયોની અવતારણા તેઓએ સંગ્રહનયથી જ કરી છે વિં ભાં ગાં ૭૫ અને નયદ્વારમાં ગાં ૩૫૮૬ સંગ્રહનયથી જ નયનું નિરૂપણ કર્યું છે, બ્યારે બીજા ૯૧ અનેક સ્થળોએ તેઓ નયના વિચારમાં નૈગમથી શરૂઆત કરી સાતે નયો સંવિસ્તર વર્ણવે છે અને સર્વત્ર તેને જ ઘટાવે છે. આ ચર્ચા એટલું સ્પષ્ટ કરવા માટે ખસ છે કે જિનભદ્રે પ્રાચીન પરપરા પ્રમાણે સાત નયો સ્વીકારીને પણ સિદ્ધસેનના પદનયવાદનો આદર કર્યો છે.

(સ્વ) સન્મતિ કાં ૧ ગાં ૬ માં પ્રથમના ત્રણ નિક્ષેપો દ્રવ્યાસ્તિકરૂપે અને ચોથો નિક્ષેપ પર્યાયાસ્તિકરૂપે વર્ણવાયેલો છે અને સન્મતિ કાં ૧ ગાં ૫-૬ માં દ્રવ્યાસ્તિકમાં સંગ્રહ, વ્યવહાર અને પર્યાયાસ્તિકમાં ઋણુસત્ર આદિ ચાર નયો ઘટાવેલા છે. જિનભદ્રે એ

નિક્ષેપોમાં મૂળ નયની અવતારણા અને મૂળ નયમાં સંગ્રહ આદિ છ નયોની અવતરણાનો સન્મતિગત આખો વિચાર લાખ્યની એક જ ૭૫ મી ગાથામાં દાખલ કર્યો છે.

૩ સિદ્ધસેન અને જિનલદ્રનો સંબંધ તપાસવામાં તેમના મનાતા વાદિપ્રતિવાદિ-લાવની બાબત બહુ જ મહત્વની છે. તેમનો વાદિપ્રતિવાદિલાવ મુખ્યપણે કેવલોપયોગની બાબતમાં જ બાણીતો છે. અહીં ત્રણ મુદ્દાઓ વિચારવા પ્રાપ્ત થાય છે. (ક) પ્રસ્તુતવાદ વિષેનું સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય (ख) પ્રસ્તુતવાદનો આરંભ કેમ થયો હશે ? અને તેનો વિકાસ (ग) અને પ્રસ્તુતવાદમાં આઘ સૂત્રધારો કાણુ હતા ?

(ક) દ્વિગંબરીય સાહિત્યમાં તો પ્રસ્તુતવાદની ચર્ચાવાળો કોઈ પણ ગ્રંથ જ નથી, એટલે તે સંગ્રહાયમાં ક્યારે પણ આ ચર્ચા થઈ હશે એમ અભારે લાગતું નથી. શ્વેતાંબરીય સાહિત્યમાં આ ચર્ચા બહુ જ થએલી અને ખેડાયેલી છે. ૯૨ઉપલબ્ધ શ્વેતાંબરીય સાહિત્યમાં પ્રસ્તુત ચર્ચાવાળા સૌથી જૂના ગ્રંથો આપણી સામે સિદ્ધસેન અને જિનલદ્રના છે. સિદ્ધસેનનો સન્મતિ અને જિનલદ્રના વિશેષણવંતી તેમજ વિશેષાવશ્યકલાખ્ય એ ત્રણ જ ગ્રંથો અભારે આ ચર્ચાના આદિ ગ્રંથો છે. ૯૩જિનદાસ, હરિભદ્ર, ગંધલસ્તી વગેરે પછીના વિકાનોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં આ ચર્ચા સ્પર્શી છે ખરી પણ તેમાં જે ગાથાઓ કે દલીલો ટાંકવામાં આવી છે તે ઉક્ત ત્રણ ગ્રંથો સિવાય બીજા કોઈ જૂના ગ્રંથમાં અભારે મળતી નથી.

(ख) જૂની જૈન પરંપરામાં કેવલોપયોગ ક્રમિક જ મનાતો હશે એમ લાગે છે. દ્વિગંબરીય પરંપરામાં એક માત્ર યુગપદ્ધવાદ આપ્યો આવે છે તેથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે કુંદકુંદ જેવા આઘ દ્વિગંબરીય સાહિત્ય પ્રણેતાઓએ યુગપદ્ધવાદ નવેસર ઉપ-સ્થિત કર્યો અથવા તો પ્રથમથી ગૌણપણે આપ્યા આવતા એ વાદને તેમણે પુષ્ટિ આપી અને સ્વીકાર્યો. ૯૪દ્વિગંબર પરંપરા પ્રાચીન વારસાવાળા આગમોને અક્ષરશઃ સ્વીકારતી ન હતી તેથી ક્રમવાદના ઉપાસક આગમિક શ્વેતાંબર વિકાનો યુગપદ્ધ દ્વિગંબરીય વિકાનોને એટલું જ કહી દેતા હશે કે તમારા યુગપદ્ધવાદને આગમનો આધાર ક્યાં છે ? આગમમાં તો અમારો ક્રમવાદ જ સ્પષ્ટ છે. આગમો છોડી જુદા પડેલા દ્વિગંબરીય વિકાનોએ શ્વેતાંબરીય વિકાનોના શાસ્ત્રાધારના બળની બહુ પરવા કરી નહિ હોય, છતાં શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં એ ચર્ચા પહેલેથી જ ઘોડી ધણી ચાલી આવતી હશે. આ ચર્ચા સિદ્ધસેને અગર તેમના જેવા બીજા કોઈ પ્રતિબાદાલી દાર્શનિક વિકાને જોઈ અને નર્ક તેમજ દર્શનાંતરના અભ્યાસને બંધો તેમને નવું ચક્રવાત ધર્યું કે ક્રમવાદ કરતાં યુગપદ્ધવાદ વધારે સવ્યક્તિક છે છતાં તેમાં પણ ખામી છે. વસ્તુતઃ કેવલોપયોગનો અભેદ જ હોવા જોઈએ. આ વસ્તુ તેમને ચક્રી ખરી પણ શાસ્ત્રાધાર વિના કોઈ પણ વસ્તુ ન માનનાર માનસવાળા જમાનામાં એ ચક્રવાતું

૯૨ વિશેષાવશ્યકલાખ્ય ૩૦૮૬ થી.

૯૩ નંદીચૂર્ણી, ધર્મસંગ્રહાદી અને નરનાથ ત્રીશ-ના માટે જુલો સન્મતિ ત્રીશ પા ૫૬૫-૬૫૫.

૯૪ પ્રવચનભારત અવ ૧ ગાથા ૫૧ ૧૬ માટે જુલો સન્મતિ ત્રીશ પા ૧૦૩.

પ્રતિપાદન શાસ્ત્રાધાર વિના કરવું શક્ય ન હતું; તેથી જ તેમણે પોતાના નવસ્પુરિત મંતવ્યને જૂના જૈન આગમોમાંથી ફક્ત કરવાનો અને તે પ્રમાણે શબ્દોના અર્થો તેમજ પૂર્વાપર સંબંધો ઘટાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. આ પ્રમાણે અભેદવાદના પુરસ્કર્તાઓ અને એમના અનુગામી શ્વેતાંબર વિદ્વાનોએ અભેદવાદને આગમના આધાર ઉપર ઉભો કર્યો, એટલે આગમભક્ત ક્રમવાદી શ્વેતાંબર વિદ્વાનોને અભેદવાદનું ખંડન કરવું કઠણ થઈ પડ્યું. હવે અભેદવાદિઓને યુગપદ્ધાદિઓની પેઠે ફક્ત એટલું જ કહે ચાલે એમ નહતું, કે તમારો વાદ તો શાસ્ત્રાધાર વિનાનો છે. આ હકીકત વિશેષણવતી ગાથા ૧૮૪ માં આવેલી પ્રસ્તુત ચર્ચાનો આરંભ જોતાં જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. તેમાં યુગપદ્ધાદને તો ફક્ત શાસ્ત્રાધાર વિનાનો કહી બાબુએ મૂક્યો છે અને ક્રમવાદનું સ્થાપન અભેદવાદના ખંડનથી જ શરૂ થાય છે. આખી ચર્ચામાં પૂર્વપક્ષરૂપે કેંદ્રસ્થાને અભેદવાદ જ છે; અને જે જે આગમવિરોધ, યુક્તિ-શૂન્યતા વગેરે આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા છે તે બધા અભેદવાદને જ સીધી રીતે લક્ષીને કરવામાં આવ્યા છે. જો અભેદવાદ ઉપસ્થિત થયો ન હોત અને ઉપસ્થિત થયા છતાં તે પોતાની સાથે શાસ્ત્રોનો ટેકો લઈ આવ્યો ન હોત તો આ વાદ ટકી શક્યો પણ ન હોત. સારાંશ એ છે કે પ્રસ્તુત વાદનો વિકાસ એ મુખ્યપણે તર્ક અને આગમનિષ્ઠાના સંઘર્ષણને જ આભારી છે.

(જ) પ્રસ્તુતવાદના આઘ સૂત્રધારોનો સવાલ આપણને સન્મતિ અને વિશેષણવતી-માંની પોતપોતાના પક્ષને સ્થાપતી તથા સામા પક્ષને તોડતી દલીલો તપાસવા પ્રેરે છે. સન્મતિના બીજા કાંડની ૪-૩૧ સુધીની ગાથાઓમાં અભેદવાદની સ્થાપના અને મુખ્યપણે ક્રમવાદનું ખંડન હોવાથી અભેદનું સમર્થન કરનારી અને ક્રમનું ખંડન કરનારી દલીલો છે જ્યારે વિશેષણવતીની ૧૮૪-૨૮૦ સુધીની ગાથાઓમાં અને વિ. ભા. ૩૦૮૯ થી શરૂ થતી ગાથાઓમાં તેથી ઉલટું છે; એમાં ક્રમવાદનું સમર્થન કરનારી અને મુખ્યપણે અભેદનું ખંડન કરનારી દલીલો છે. આ બન્નેમાંથી કોઈ એકની સિદ્ધાંતરૂપ દલીલો તે બીજામાં પૂર્વપક્ષરૂપે આવે એ તો ખુદલું છે જ; છતાં બન્નેની બરાબર બારીક સરખામણી કરતાં ચોક્કસ દેખાય છે કે સન્મતિમાં અભેદનું સ્થાપન કરતી બધી જ દલીલો અને ક્રમવાદને દૂષિત કરતા બધા જ આક્ષેપો વિશેષણવતીમાં નથી, પણ તેમાંના કેટલાક છે અને એ ઉપરાંત બીજા પણ છે. એ જ રીતે વિશેષણવતીમાં ક્રમવાદને સ્થાપન કરનારી બધી જ દલીલો અને અભેદને દૂષિત કરનારા બધા જ આક્ષેપો સન્મતિમાં નથી પણ તેમાંના કેટલાક છે અને તે ઉપરાંત બીજા પણ છે. સિદ્ધસેન અને જિનભદ્ર સમકાલીન હોઈ સામસામે હતા અથવા સિદ્ધસેન ઉત્તરવર્તી હતા એમ માનવાને કશો જ નિશ્ચિત આધાર નથી એ વાત શરૂઆતમાં જ દહેવામાં આવી છે. એટલે સવાલ થાય છે કે અભયદેવના કહ્યા મુજબ જિનભદ્ર ક્રમવાદના પુરસ્કર્તા હોય તો સિદ્ધસેને સન્મતિમાં ક્રમવાદની દલીલો ખંડન કરવા લીધી છે તે કયા ક્રમવાદી દ્વારા મૂકાયેલી અને સિદ્ધસેને કયા ક્રમવાદી સામે પોતાનો અભેદ પક્ષ સ્થાપેલો? આનો ઉત્તર એ જ લાગે છે કે જિનભદ્ર પહેલાં પણ ક્રમવાદના સ્થાપક આચાર્યો તો થયેલા જ; કદાચ તેમણે તે વિષયનું સાદિલ ન પણ રચ્યું હોય; છતાં તેમની દલીલો તો મુખપાડે અભ્યાસીઓમાં ચાલી આવતી દશે. એ જ ક્રમવાદની દલીલો

જિનભદ્રને વારસામાં મળી, તેમણે તેમાં ઉમેરેા કર્યો અને ખાસ તો એ કર્યું કે કમવાદને વ્યવસ્થિત રીતે સમર્થન કરનાર અને અભેદનું સચોટ ખંડન કરનાર પ્રકરણો રચી કાઢ્યાં; જેવાં કે પહેલાં કોઈ કમવાદીએ વ્યવસ્થિત રીતે રચ્યાં નહિ હોય. આવિષ્કારક અર્થમાં નહિ પણ એ જ અર્થમાં વ્યગ્યભયદેવે જિનભદ્રને કમવાદના સૂત્રધાર કે સમર્થક કહ્યા છે એમ સમજવું જોઈએ. પરંતુ ખરો સવાલ તો સિદ્ધસેન પરવેતો છે. શું અભેદવાદ તેમના પહેલાં કોઈએ પ્રસ્તુત કરી થોડો ઘણો સ્થાપેલો ? કે તેમણે જ એ વાદ સર્વપ્રથમ ઉપસ્થિત કરી સન્મતિ વગેરેમાં વ્યવસ્થિત રીતે રચ્યો ? જિનભદ્રે વિશિષ્ટપણવતી અને લઘુપ્રમાણમાં જે અભેદનું ખંડન કર્યું છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે તેમની સામે અભેદના સ્થાપક એકથી વધારે આચાર્યોનાં મંતવ્યો હતાં, કારણકે તેઓ ‘કેચિત્’ અને ‘અન્યે’ શબ્દથી જુદા જુદા અભેદવાદીઓને વ્હલઈ તેમની જુદી જુદી દલીલોને તોડે છે. આ અનેક અભેદવાદીઓમાં મૂળ સૂત્રધાર કોણ અને તેમના પોષક અનુગામી કે ઉત્તરવર્તી ખીજઓ કોણ કોણ અને તેમના ગ્રંથો હતા કે નહિ અને હતા તો કયા કયા એ બધું નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું શક્ય નથી; છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે જિનભદ્ર સામે સન્મતિ ઉપરાંત ખીજ પણ સિદ્ધસેનના અગર અન્ય આચાર્યોના અભેદસમર્થક ગ્રંથો અવશ્ય હતા. ૯૭૭રિભદ્રે અભેદના પક્ષકાર તરીકે સૂચવેલ ઘટ્ટાચાર્ય એ ખરેખર કોઈ ઐતિહાસિક હોય અને તેઓ જ અભેદના મૂળ સૂત્રધાર હોય તો એમ કહેવું જોઈએ કે વ્યગ્યભયદેવ સિદ્ધસેનને અભેદવાદના પુરસ્કર્તા તરીકે જે સૂચવે છે તેનો અર્થ એટલો જ કે તેમણે અભેદને વ્યવસ્થિત રીતે સ્થાપવા સપ્રમાણ પહેલવહેલાં પ્રકરણ રચ્યાં અથવા પહેલાંના પ્રકરણોથી શ્રેષ્ઠ પ્રકરણો રચ્યાં એમ માનવું જોઈએ. આ માન્યતાની પુષ્ટિમાં એક દલીલ આપી શકાય તેમ છે તે એ કે સિદ્ધસેને સન્મતિ કાં ૨ ગાં ૨૧ માં વ્યગ્યશોવિજયજીની વ્યાખ્યા મુજબ કોઈ એકદેશીય અભેદવાદીનો નિરાસ કર્યો છે તે જ સૂચવે છે કે સિદ્ધસેનની પહેલાં અગર છેવટે તેમની સામે ખીજ અભેદવાદીઓ અને તેમની જુદી જુદી માન્યતાઓ હતી જેનો સિદ્ધસેને નિરાસ કર્યો. સિદ્ધસેન પોતે જ અભેદવાદના પ્રથમ આવિષ્કર્તા હોય કે તે વાદને વ્યવસ્થિત રીતે અને વધારે સચોટપણે સર્વ પ્રથમ લિપિબદ્ધ કરનાર હોય—ગમે તેમ હો, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે સિદ્ધસેન ઉપરાંત ખીજ પણ તેમના સમકાલીન કે ઉત્તરકાલીન અભેદવાદી ખાસ આચાર્યો ઘણેલા અને તેમણે તે વિષય ઉપર પ્રકરણો પણ રચેલાં. મુલધારી હેમચંદ્રે એક સંસ્કૃત પદ્ય ૧૦૦ વિશેષાવશ્યકભાષ્યની રીકામાં ટાંકેલું છે: તે પદ્ય અભેદવાદનું સમર્થક હોઈ સિદ્ધસેનનું હશે એવી સંભાવના થાય છે, પરંતુ તેમની ઉપલબ્ધ બચીશી વગેરે કોઈ સંસ્કૃત કૃતિઓમાં

૬૫. સન્મતિરીકા પૃ. ૬૦૮ પં. ૨૧.

૬૬. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ૩૧૧૩.

૬૭. નંદીરીકા પૃ. ૫૨.

૬૮. સન્મતિરીકા, પૃ. ૬૦૮ પં. ૨૩.

૬૯. જ્ઞાનપિંડ પૃ. ૬૬૦ રી. ૦

૬૦૦. પૃ. ૬૪૬૮.

એ દેખાતું નથી. જો એમની લુપ્ત કૃતિઓમાંનું એ પદ્ય ન હોય તો તે બીજા જ કોઈનું હોવું જોઈએ. સિદ્ધસેને સન્મતિ ઉપરાંત અભેદસ્થાપક બીજું પણ કોઈક સ્વતંત્ર પ્રકરણ રચ્યું હોય એવી ધારણા તો રહે છે જ.

૧૦૧ અલયદેવે મહાવાદીને યુગપદ્ધવાદના પુરસ્કર્તા કહ્યા છે તેનો અર્થ શો એ પણ એક સત્તાલ છે. દિગંબરોનો યુગપદ્ધવાદ મહાવાદી પહેલાં કુંદકુંદના અંથથી જ સિદ્ધ છે. મહાવાદીનો અત્યારે કોઈ અંથ અવિકલ ઉપલબ્ધ નથી; એટલે એનો અર્થ એટલો જ લાગે છે કે અલયદેવ સામે યુગપદ્ધવાદને વ્યવસ્થિત રીતે ચર્ચનાર મહાવાદિરચિત કોઈ સ્વતંત્ર પ્રકરણ અથવા ટીકાત્મક અંથ હશે.

સિંહલક્ષ્મીશ્રમણ, હરિભદ્ર અને ગંધહસ્તી

સિંહલક્ષ્મીશ્રમણે ૧૦૨ નયચક્રમાં અનેક સ્થળે સિદ્ધસેનના નામ સાથે અને નામ વિના સન્મતિની અનેક ગાથાઓ ઉદ્ધરેલી છે. અને એ અંથને છેડે એમ જણાવ્યું છે કે સન્મતિ અને ન્યાયાવતાર જેવા નયવિષયક પ્રૌઢ અથો હોવા છતાં તે ઘણા દુર્ગમ અને સંક્ષિપ્ત હોવાથી વિસ્તરરચિ માટે આ નયચક્ર કરવામાં આવ્યો છે. અંથકારનો આ એક જ ઉદ્દેશ્ય તેમના પોતા ઉપર સિદ્ધસેનનો દટલો બધો પ્રભાવ છે એ જણાવવાને બસ છે.

હરિભદ્ર ઉપર સિદ્ધસેનનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ છે. તેમણે સિદ્ધસેનને સન્મતિદ્વારા લબ્ધ-પ્રતિષ્ઠરૂપે વર્ણવ્યા તો છે જ, પરંતુ ઉપરાંત એમણે અનેકાંતજયપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય, પદ્ધર્શનસમુચ્ચય, ધર્મસંગ્રહણી આદિ અનેક અથોની રચનામાં સિદ્ધસેનની સન્મતિ, ન્યાયાવતાર અને બીજી બત્રીશીઓ વગેરે કૃતિઓમાંથી કીમતી પ્રેરણા અને મસાલો મેળવ્યા ૧૦૩ છે. આ વાત એ બંને આચાર્યોની કૃતિઓ સરખાવવાથી સ્પષ્ટ બની શકાય તેમ છે. પદ્ધર્શન-સમુચ્ચય તો બહુધા સિદ્ધસેનની દાર્શનિક બત્રીશીઓના અવલોકનની પ્રેરણાનું જ ફલ છે.

ગંધહસ્તીએ પોતાની ૧૦૪ તત્ત્વાર્થલાખ્યવૃત્તિમાં ક્રમવાદનો પક્ષ લઈ અભેદવાદી સામે

૧૦૧. સન્મતિટીકા પૃ. ૬૦૮ પં. ૨૧.

૧૦૨. બુદ્ધો પરિશિષ્ટ બીજું સિંહલક્ષ્મીશ્રમણ.

૧૦૩. અનેકાંતજયપતાકામાં ચર્યાયેલા વિષયનું મૂળ સન્મતિના ત્રીજા કાંડમાં છે. સન્મતિના પહેલા કાંડની ૪૩-૪૪ મી ગાથાનો અનુવાદ શાસ્ત્રવાર્તાની ૫૦૫ અને ૫૦૬ મી કારિકામાં છે. પદ્ધર્શનસમુચ્ચયના મૂળમાં ચર્યાયેલો વિષય સિદ્ધસેનની દાર્શનિક બત્રીશીઓમાં છે. ઇત્યાદિ.

૧૦૪ “યદ્યપિ કેન્ચિત્ પણિડતમ્મન્યાઃ” ઇત્યાદિ અ. ૧, ૩૧ પૃ. ૧૧૧.

જે કંઠોર આક્રમણ કર્યું છે તે બહુધા સિદ્ધસેન દિવાકરને લક્ષી કર્યું હોય એમ લાગે છે. છતાં એમના ઉપર દિવાકરના પાંડિત્યનો પ્રભાવ ખૂબ પડેલો હોય એમ લાગે છે; કારણ કે તેઓ પોતાની એ જ સાધ્યવૃત્તિમાં અનેક સ્થળે સિદ્ધસેનનાં ૧૦૫ સન્મતિગત અને ૧૦૬ જત્રીશીગત પદો પ્રમાણરૂપે આદરપૂર્વક ટાંકે છે. આ મુદ્દો એટલું જણાવવા માટે જસ છે કે ગંભીર આચાર્યો અમુક બાબતમાં મતભેદ હોવા છતાં મતભેદ વિનાની બીજી બાબતોમાં પોતાના પ્રતિપક્ષી પ્રતિક્રિત આચાર્યોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી તેમનો આદર કરતા.

અકલંક અને વિદ્યાનંદી

આ બન્ને પ્રસિદ્ધ અને પ્રકાંડ દ્વિગંજર આચાર્યો ઉપર સિદ્ધસેનનો ભારે પ્રભાવ પડેલો દેખાય છે. અકલંકે ૧૦૭ રાજ્યાર્તિકમાં સિદ્ધસેનની જત્રીશીમાંનું પદ તો ઉદ્ધૃત કર્યું છે જ પણ પર્યાયથી ગુણ બુદ્ધો ન હોવા વિષેની સિદ્ધસેનની દલીલ પોતાની પ્રાચીન દ્વિગંજર પરંપરાની વિરુદ્ધ જઈને પણ ૧૦૮ રાજ્યાર્તિકમાં સ્વીકારી છે. અને ૧૦૯ સ્ત્રીયસ્ત્રીમાં જે પ્રમાણ, નય અને નિલેપ વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં સિદ્ધસેનના સન્મતિ અને ન્યાયાવતારની થોડી કે થણી પ્રેરણા હોય એમ સરખામણી કરતાં લાગે છે.

વિદ્યાનંદીએ તો અકલંકે કરી હોય તે કરતાં વધારે સિદ્ધસેનની કૃતિઓની ઉપાસના કરી હોય તેમ લાગે છે, કારણ કે તેઓ પોતાના ૧૧૦ શ્લોકવાર્તિકમાં માત્ર સન્મતિની ગાથા ટાંકીને જ અંતોષ નથી પકડતા પણ ક્યાંક તેઓ સિદ્ધસેનના મતને સ્વિશેષ સ્વીકારે છે, તો ક્યાંક તેમના મતનો વિરોધ કરતા

વિદ્યાનંદી

હોય તેમ લાગે છે. પર્યાયથી ગુણ બુદ્ધો ન હોવાની વાતનો સ્વીકાર અકલંકે જેવા સમાન હોઈ ને તરફ ધ્યાન ન આપીએ તો પણ મૂળ બે નયોમાં ઉત્તરનયોની વહેંચણીનો વિદ્યાનંદીએ કરેલો સ્વીકાર ૧૧૧ સન્મતિના અવલોકનને આભારી હોય એવી કલ્પના થાય છે; કારણ કે એવી વહેંચણી શ્લોકવાર્તિકના આધારબૃત સર્વાર્થસિદ્ધિ કે રાજ્યાર્તિકમાં જણાતી નથી. અને પહેલવહેલી દ્વિગંજરીય ગ્રંથોમાં શ્લોકવાર્તિકમાં જ દેખાય છે. વિદ્યાનંદીએ નૈગમનય બુદ્ધો માનવા બાબત અને નયો જ નહિ, પણ જ્ઞાન જ હોવા બેધએ એ બાબત બે ચર્ચા ૧૧૨ કરી છે તે સિદ્ધસેનના પરનયવાદ સાથે જ હોય એમ લાગે છે; કારણ કે દ્વિગંજરીય ગ્રંથોમાં તે ક્યાંય પરનયવાદના

૧૦૫. ૧, ૭ ની તત્ત્વાર્થબાળ્યવૃત્તિમાં પહેલા કાંડની ૨૬ મી અને ૨૮ ની આધારો દોડેલી છે. પૃ. ૫૩.

૧૦૬. ૧, ૧૦ ની તત્ત્વાર્થબાળ્યવૃત્તિ પૃ. ૭૩.

૧૦૭. ૮, ૧ ના સત્તરમા વાર્તિકમાં પહેલી જત્રીશીનું ત્રીજું પદ ટાંકેલું છે.

૧૦૮. ૫, ૭૫ માં સત્તરમા વાર્તિક.

૧૦૯. બુદ્ધો ૧, ૪ સ્ત્રીયસ્ત્રી અને ન્યાયાવતારનો મેલો મેલો કલ્પાદિ.

૧૧૦. ૫, ૩૭માં સન્મતિના ત્રીજા કાંડની ૪૫ મી વાચા ટાંકેલી છે.

૧૧૧. ૧, ૩૧ નો સ્લોક ત્રીજા તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક પૃ. ૭૩.

૧૧૨. ૧, ૩૩ નો સ્લોક ૧૩-૨૨, તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક પૃ. ૭૩.

સ્વીકારની ખાત જ દેખાતી નથી. વિદ્યાનંદીનું વિશિષ્ટ અને વિસ્તૃત નયનિરૂપણ તેમના કંઠા મુજબ ભલે ૧૧૩નયચક્રને આભારી હોય છતાં એમાં સિદ્ધસેનના નયવિષયક વિચારોનો બહુ જ સ્પષ્ટ પડ્યો છે. મધ્વવાદીના કે ખીજા જ કોઈ આચાર્યના નયચક્રના અભ્યાસના પરિણામરૂપ વિદ્યાનંદીના નયનિરૂપણમાં જે સમ્મલંગીઓના વિવિધ ભેદો પરત્વે વર્ણન છે તેમાં સન્મતિના સમ્મલંગીપરિચયનો થોડો પણ ફાળો હોય એવી ધારણા રહે છે. વિદ્યાનંદીને સન્મતિનો ખાસ પરિચય હતા એ વાત પાછળની ખીનાથી સિદ્ધ થયા પછી ઉક્ત ધારણાની પુષ્ટિમાં વધારે કહેવાપણું રહેતું નથી.

શીલાંક, વાદિવેતાળ શાંતિસૂરિ અને વાદિદેવ

આ ત્રણે સૂરિઓ સિદ્ધસેનની કૃતિઓના અભ્યાસી હતા અને તેમણે એ કૃતિઓમાંથી ઘણું પોતાની કૃતિઓમાં ઉતાર્યું છે એ વાત એમની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓને જોતાં વેંત જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. શીલાંકે ૧૧૪આચારાંગ અને ૧૧૫સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રની ટીકામાં તથા વાદિવેતાળ શાંતિસૂરિએ પોતાની પ્રસિદ્ધ કૃતિ ૧૧૬પાદ્ય ટીકામાં સન્મતિનાં ઘણાં પદ્યો સંવાદરૂપે ટાંકેલાં છે વાદિદેવસૂરિના સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં તો સન્મતિની ટીકાનો ધ્વનિ જ્યાં ત્યાં દેખાય છે; અને તેમના પ્રમાણનિરૂપણના અનેક આધારોમાં એક ખાસ આધાર ન્યાયાવતાર પણ છે, એટલું જ નહિ પણ વાદિદેવ પોતે પોતાની રચનાના મૂળ આધાર તરીકે આ સિદ્ધસેનને રત્નાકરના આરંભમાં જ ૧૧૭ જણાવે છે.

૧૧૩. “તદ્વિશેષાઃ પ્રપञ्चेन સંચિન્ત્યા નયચક્રતઃ ।” ૧. ૩૩ નો ૧૦૨ મો શ્લોક.

૧૧૪. આચારાંગસૂત્રની ટીકા પૃ. ૧ માં દ્રવ્યાનુયોગ તરીકે પૂર્વો અને સન્મતિ આદિનો સાથે ઉલ્લેખ કરેલો છે તથા પૃ. ૨૪૯ માં સન્મતિનો દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથ તરીકે ઉલ્લેખ છે. તે બન્ને પાકો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે. “દ્રવ્યાનુયોગઃ પૂર્વાણિ સમ્મત્યાદિકશ્ચ” । “દર્શનપ્રભાવકૈર્વા સમ્મત્યાદિભિઃ ।” પૃ. ૮૦, ૮૫, ૧૪૭ અને ૧૭૧ માં અનુક્રમે પહેલા અને ત્રીજા કાંડની ગાથાઓ ટાંકેલી છે. પૃ. ૨૩૧ અને ૨૫૦ માં બીજી અને આઠમી અત્રીશીનાં પદ્યો ટાંકેલાં છે.

૧૧૫. સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની ટીકામાં પૃ. ૨૧૧ માં સન્મતિના પહેલા અને ત્રીજા કાંડની ગાથાઓ ટાંકેલી છે. ઇત્યાદિ.

૧૧૬. પાદ્ય ટીકા પૃ. ૨૧ માં સન્મતિના પહેલા કાંડની ત્રીજી તથા છઠ્ઠી ગાથા “તથા ચ મહામતિઃ” કહીને ઉદ્ધરેલી છે અને પૃ. ૬૭માં ત્રીજા કાંડની ૪૭ મી ગાથા ઉદ્ધરેલી છે.

૧૧૭. શ્રીસિદ્ધસેનહરિમદ્રમુખાઃ પ્રસિદ્ધાઃ

તે સૂર્યો મયિ ભવન્તુ કૃતપ્રસાદાઃ ।

યેયાં વિમૃશ્ય સતતં વિવિધાન્ નિવન્ધાન્

શાસ્ત્રં ચિકીર્ષન્તિ તનુપ્રતિભોડપિ માદક્ ॥ ૮ ॥ પૃ. ૨

હિમચંદ્ર અને યશોવિજય

સર્વતંત્રસ્વતંત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હિમચંદ્રે પોતાની એ બત્રીશીઓ સિદ્ધસેનની બત્રીશીઓનો આદર્શ સામે રાખીને જ રચી છે એમ તેઓની રચનાનો આરંભ ૧૧૮ જેતાં જ સ્પષ્ટ થાય છે. સકલાર્હત્વપ્રતિષ્ઠાનની રચના તેમણે હિમચંદ્ર સમંતભદ્રના સ્વયંમૂ સૂત્રના લઘુ અનુકરણરૂપે કરી છે ખરી પણ અયોગવ્યવચ્છેદ અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદ નામની બત્રીશીઓમાં તે સિદ્ધસેનની કૃતિમાંથી જ મુખ્યપણે પ્રેરણા મેળવી છે. તેઓએ સિદ્ધસેનને એક કવિ કહેલ છે તે તેમના ઉપર પડેલ બત્રીશીઓના પ્રભાવને લીધે જ, એમ કહેવું જોઈએ.

છેલ્લે જૈન સાહિત્યની વિવિધ રીતે પુરવણી અને ઉપાસના કરનાર વાંચકો યશોવિજયજી આવે છે. સિદ્ધસેન પછી લગલગ આરસો વર્ષે થયેલા છતાં સિદ્ધસેનના સાક્ષાત્ વિદ્યાશિષ્ય-પણાનું માન મેળવવાની યોગ્યતા ધરાવનાર એ જ યશોવિજયજી છે.

યશોવિજયજી સિદ્ધસેનની કૃતિઓના અવલોકનકારો અને અભ્યાસીઓ અનેક થયા હશે, પણ એમની કૃતિઓનું ઊંડું અને સર્વોચ્ચ પાત્ર જેટલું એ વાચકે કર્યું છે તેટલું કોઈ બીજાએ કર્યું હોય એમ ખાતરીથી કહેવાને અમારી સામે પ્રમાણ નથી. પ્રાકૃતમાં, સંસ્કૃતમાં અને ગૂજરાતીમાં વિપુલ સાહિત્ય રચનાર એ વાચકે પોતાની ત્રણેય ભાષાની અનેક કૃતિઓ ફક્ત સન્મતિના ત્રણ કાંડને આધારે રચી છે. સન્મતિના આખા કાંડના કાંડ લઈ તેમણે સ્વતંત્ર પ્રકરણો લખ્યાં છે અને બીજાં અનેક પ્રકરણોમાં સન્મતિના વિચારો ગૂંથી દીધા છે. એ વાચકની બધી કૃતિઓમાં મળી આવતી અને તેમણે વિવરણ કરેલી સન્મતિની ગાથાઓનો સરવાળો મૃદીએ તો એમ જ કહેવું પડે કે વાંચક યશોવિજયજીએ લગલગ આખા સન્મતિનું વિવરણ અને તેનો ઉપયોગ કર્યો. છે આ વાત પરિશિષ્ટ નં. ૩ નેવાથી સ્પષ્ટ થશે.

વાંચક યશોવિજયજીના કયા કયા ગ્રંથો સન્મતિના કયા કયા કાંડને કેટકેટલા આભારી છે એનું સ્પષ્ટ દર્શન તો એમના ઉક્ત પરિશિષ્ટગત ગ્રંથો સાંગોપાંગ નેવાથી જ થઈ શકે; છતાં એ પરિશિષ્ટનું માત્ર અવલોકન અભ્યાસીઓને યશોવિજયજીના સન્મતિવિષયક ઊંડા અભ્યાસની પ્રતીતિ તો દરાવશે જ. યશોવિજયજીએ સન્મતિની ગાથાઓનું કમે કે ઉત્કમે કરેલું છટું છટું વિવરણ અને તે ઉપર દર્શાવેલા ભાષો એકત્ર કરી સન્મતિની સંક્ષિપ્ત વીકાનું એક નવું સંસ્કરણ તૈયાર કરવાની રત્તિ એમ અસ્થિતાર્થ કરી શક્યા નથી પણ કોઈ અતીસા હૃદિમાન વિદ્વાન એ પરિશિષ્ટ ઉપરથી એ કામ ઓછી મહેનત કરી શકશે. જેમ યશોવિજયજી પછી જૈન ચાલમયનો વિદ્વાસ થોભે છે તેમ સિદ્ધસેનની કૃતિઓના અવલોકનકારો અને અભ્યાસીઓનો પ્રથમથી ત્રાલ્લો આવનો વિરલ પ્રવાહ પણ થોભી જાય છે.

૧૬૮. “ક સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્યાં અશિક્ષિતાન્દાપકન્દા ક ધૈયા ।

તથાપિ ચૂયાધિપતેઃ પથસ્યાઃ સ્વચ્છન્દનિસ્તગ્ય મિથુર્ન દોષચઃ” ॥

સિદ્ધ ૩ સ્વચ્છન્દનિસ્તગ્ય મિથુર્ન દોષચઃ

એમના વીકાસને મળિયેલ પણ એમને કમેલા સિદ્ધસેનના અનુકરણની સરળતા આપેલ છે. આદર્શમાંથી પુરુષ ૨.

સિદ્ધસેન અને જૈનેતર આચાર્યો

મધ્યકાળની અને તે અર્વાચીન કાષ્ઠ પાણુ વિશિષ્ટ દર્શનિક કૃતિમાં તે તે દર્શનના સૂત્રધાર ગણાતા કણાદ, અક્ષપાદ, જૈમિનિ, ખાદરાયણ વગેરે આચાર્યોના અને તેમના વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાકારોનો એક યા બીજી રીતે પ્રભાવ નહોતો એ શંક્ય જ નથી, એટલે સિદ્ધસેન જેવાની વિશિષ્ટ કૃતિઓમાં એ આચાર્યોના ગ્રંથોનો અભ્યાસ તરી આવે એ સ્વાભાવિક જ છે અને આપણે અત્યારે સિદ્ધસેનની ઉપલબ્ધ થોડી પાણુ કૃતિઓમાં એ આચાર્યોનો વિચારપ્રવાહ મોટે ભાગે તેમના ૧૧૯નામ સાથે જ જોઈ શકીએ છીએ. તેથી અહીં એવા જૈનેતર આચાર્યો સાથે સિદ્ધસેનની સરખામણી કરવા ધારી જ નથી. જેટલાક ખાસ ખાસ જૈનેતર વિદ્વાનોની કૃતિઓ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ, શૈલીની દૃષ્ટિએ, નામકરણની દૃષ્ટિએ અને ભાવનાની દૃષ્ટિએ સિદ્ધસેનને પોતાની કૃતિઓ રચવામાં પ્રેરક થયાની કલ્પના થાય છે તે જ વિદ્વાનોની સાથે સિદ્ધસેનની સરખામણી અહીં અતિ દૂરમાં કરવા ધારી છે.

નાગાર્જુન, મૈત્રેય, અસંગ અને વસુખંધુ

નાગાર્જુન એ ઈ. સ. ના બીજા સૈકાનો પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન અને શૂન્યવાદનો સૂત્રધાર ગણાય છે. એની મધ્યમકકારિકા અને વિગ્રહવ્યાવર્તનીકારિકા નાગાર્જુન સિદ્ધસેને જોઈ હોય એમ લાગે છે. કારણકે તેઓ પોતાની બત્રીશીમાં બૌદ્ધ વિદ્વાનોદ્વારા પ્રતિષ્ઠા પામેલ મધ્યમ માર્ગને અપનાવવા તેના ખરા પ્રણેતા તરીકે મહાવીરને જ માની તે દ્વારા તેમની ૧૨૦ સ્તુતિ કરે છે એટલું જ નહિ પણ નાગાર્જુનદ્વારા પ્રતિષ્ઠિત થયેલ શૂન્યત્વની ભાવનાને પોતાના વિવક્ષિત અર્થમાં લઈ મહાવીર સાથે જોડી તેમની સ્તુતિ કરે ૧૨૧ છે. અને બુદ્ધનાં અનેક સાહિત્રાય વિશેષણોમાંના એક શૂન્યવાદી વિશેષણને તેઓ પોતાના વિવક્ષિત અર્થમાં મહાવીર સાથે જોડી તેમની શૂન્યવાદી તરીકે સ્તુતિ ૧૨૨ કરે છે. શૂન્યત્વભાવનાની અને શૂન્યવાદિત્વની પ્રતિષ્ઠા તેમજ મધ્યમ માર્ગનું મહત્ત્વ એ મોટે ભાગે શૂન્યવાદના પ્રતિષ્ઠાપક મનાતા અને મધ્યમકકારિકાના રચયિતા નાગાર્જુનને આભારી છે. એ ધારણા સાચી હોય તો સિદ્ધસેનની સ્તુતિઓમાંના ઉક્ત ઉલ્લેખો તેમના ઉપર નાગાર્જુનની કૃતિઓના પડેલ પ્રભાવનું અનુમાન કરાવવા માટે બસ છે.

મૈત્રેય અને અસંગ એ બન્ને ગુરુ શિષ્યના અસલી ગ્રંથો તો મળ્યા નથી પણ એમના જેટલાક ગ્રંથોના ચીની અનુવાદો મળે છે અને તે ઉપરથી પ્રોફેસર મૈત્રેય અને અસંગ ટ્રયુચીએ જે વિશ્વાસપાત્ર થોડુંક લખ્યું ૧૨૩ છે તે બેતાં એમ માનવાને કારણ મળે છે કે સિદ્ધસેનને પોતાની કૃતિઓનું વસ્તુ મેળવવામાં, ચર્ચામાં, અગર સ્પષ્ટ કરવામાં સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી એ બન્ને ગુરુ શિષ્યની

૧૧૯. જુઓ ન્યાય, સાંખ્ય, વૈશેષિક આદિ દર્શનિક દ્વાત્રિશિકાઓ.

૧૨૦. જુઓ ૬૧૦ ૩. ૫.

૧૨૧. ૬૧૦ ૩, ૨૦

૧૨૨. ૬૧૦ ૩, ૨૧

૧૨૩. જુઓ જર્નલ ટો ૦ એ ૦ સો ૦ જુલાઈ ૧૯૨૬ નો અંક ૫૦ ૪૫૧

કૃતિઓ થોડી ઘણી ઉપકારક થઈ જ હોવી જોઈએ. કારણકે સિદ્ધસેનની વાદ વિષે બહુ જ માર્મિકતાવાળી જે એ જત્રીશીઓ અત્યારે મળે છે તેનું વસ્તુ એ ચૈત્રેય અને અસંગનાં ઉપલબ્ધ પ્રકરણોમાં સવિસ્તર હોવાની ધારણા પ્રો. ટચુચીના લેખ ઉપરથી થાય છે.

વિજ્ઞાનવાદના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય વસુબંધુનો ૧૨૪વાદવિધિ ગ્રંથ અસલ રૂપમાં અત્યારે આપણી સામે નથી પણ તેમની વીસ શ્લોક જેટલી એક વિશિષ્ટા અને ત્રીસ શ્લોક જેટલી એક ત્રિશિષ્ટા એ જે કૃતિઓ હમણાં જ તેમના અસલ રૂપમાં પ્રાપ્ત થઈ છે અને તે અમારી સામે ૧૨૫ છે; એમનો વિષય વિજ્ઞપ્તિમાત્રતા છે. તેથી એ વિજ્ઞપ્તિમાત્રતાસિદ્ધિ કહેવાય છે. ઉક્ત વાદવિધિનો પ્રભાવ સિદ્ધસેનની વાદવિષયક જે જત્રીશીઓ ઉપર પડ્યો હશે એવી તો અત્યારે માત્ર કલ્પના જ થઈ શકે પરંતુ ઉક્ત વિશિષ્ટા અને ત્રિશિષ્ટાનો પ્રભાવ પડ્યા વિષે તો કાંઈક વધારે સંભાવના રહે છે. કારણકે અમુક નિયત સંખ્યામાં શ્લોકો રચી તેમાં પ્રતિપાદ વસ્તુ ગોઠવી તેવડાં પ્રકરણો રચવાં અને તે પ્રકરણોનું શ્લોકસંખ્યા પ્રમાણે વિશિષ્ટા, ત્રિશિષ્ટા જેવું નામ ગોઠવવું એ પદ્ધતિ અત્યારે આપણને વસુબંધુની કૃતિઓમાં જ પહેલવહેલી મળે છે. એ પદ્ધતિ ભલે જૂની હોય પણ વસુબંધુની કૃતિઓમાં તો છે જ. સિદ્ધસેને વિજ્ઞાનવાદ જોયો હતો એવી પણ તેમની કૃતિમાંના વિચારો જોતાં પ્રતીતિ થાય છે. વસુબંધુ જેવા પૂર્વવર્તી પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવાદીની કૃતિઓ સિદ્ધસેન જેવા બહુશ્રુતના હાથમાં આવી હોય એ ધારણા છેક અસ્થાને તો નથી જ. એટલે સિદ્ધસેનને અમુક શ્લોક પ્રમાણુ પ્રકરણો રચવાની અને તે પ્રકરણોને શ્લોકસંખ્યા પ્રમાણે જત્રીશી જેવાં નામ આપવાની અને તે પ્રકરણોદ્વારા પોતાનું પ્રતિપાદ વસ્તુ સ્થાપિત કરવાની જે સ્ફુરણા થઈ તેમાં વસુબંધુની ઉક્ત વિશિષ્ટા, ત્રિશિષ્ટા આદિ કૃતિઓનો થોડો પણ ફાળો હશે એવી કલ્પના આપોઆપ થઈ જાય છે.

અશ્વધોષ અને કાલિદાસ

અશ્વધોષ અને કાલિદાસ એ જન્મે મદાન કવિઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, અને તેમની એકથી વધારે કૃતિઓ પણ જાણીની છે. જોકે સિદ્ધસેનને હિમચંદ્રે શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે વર્ણવેલ છે છતાં નિર્વિવાદ રીતે તેનું જ કોઈ મદાકાવ્ય કે ખાસ કાવ્યરૂપે નાનો કવિતાગ્રંથ હજી જાણમાં આવ્યો નથી. જે કાંઈ આપણી સામે છે તે તેમની જત્રીશીઓ. આ જત્રીશીઓમાંનું કાવ્યત્વ, તેમની શૈલી, કેટલાંક પદ્યો અને કેટલાક બાંધો જોતાં અને અશ્વધોષ તેમ જ કાલિદાસની કૃતિઓ સાથે તેમને સરખાવતાં એમ જાણ્યા વિના નથી રહેતું કે એ વળે વિદ્વાનોની કૃતિઓમાં બહુ જ મળતાપણું છે. અશ્વધોષની છાયા કાલિદાસ ઉપર છે. કાલિદાસ અને સિદ્ધસેન તદ્દન નહક નહક સમયમાં આવળા પાળળ થયા હોય કે સમકાલીન જ હોય એ વિષે ખાસીયો કાંઈ પણ કહેવું શક્ય નથી છતાં એટલું તો જાણેજ છે કે કાંઈ એમના વિચારો જીવનમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા છે. અશ્વધોષના છુદ્ધમનિ અને સોંદરાનંદમાં તેમ જ કાલિદાસના કુમારસંભવ, રઘુવંશ આદિમાં પામતા દરબર, પ્રભાકરજીવન જે

૧૨૪. આ મંથે વસુબંધુનો વોસા નિર્મે શ્રેષ્ઠ કાવ્યોવા મેલ મળતવ લે : મારે જુને
કવિવન વિશેષીકલ કવરલંકિત કીલિનર ૧૬૨૮ નો નંબર પૃ. ૨૮૦

૧૨૫. કે સિદ્ધસેન વિજ્ઞપ્તિમાત્રતા સંગ્રહિત.

સ્ફુટાર્થપણું છે તેવું જ સિદ્ધસેનની બત્રીશીઓમાં છે. બુદ્ધચરિત્ર આદિમાં વિવિધ છદોની પદ્મદગ્ધી અને સર્ગીતે છદોભેદ જેવા છે તેવા જ બત્રીશીઓમાં છે. અશ્વઘોષ પોતાના પૂજ્ય બુદ્ધને અને કાલિદાસ સ્વમાન્ય મહાદેવને તથા અબજને પોતપોતાની વારસાગત સાંપ્રદાયિક ભાવના પ્રમાણે જે ઢબે વર્ણવે છે લગભગ તે જ ઢબે સિદ્ધસેન પોતાના માન્યદેવ મહાવીરના ત્યાગનું અતિ દ્રઢમાં સ્તુતિરૂપે ચિત્ર રજૂ કરે ૧૨૬છે. ૧૨૭કાલિદાસનો “બૂનું હોવાથી બધું કાવ્ય સારું છે એમ નથી અને નવું હોઈ બધું ખરાબ છે એમ પણ નથી,” એ સંક્ષિપ્ત ભાવ જાણે કે ભાષ્યરૂપમાં વિકસિત થઈ વિસ્તાર પામેલો સિદ્ધસેનની આખી છદ્ધી બત્રીશીમાં ગોઠવાઈ ગયેલો હોય તેમ એ બત્રીશી અને ઉક્તભાવનું કાલિદાસનું પદ્ય જોતાં લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સિદ્ધસેનના પ્રિય છદ્ધો અને અશ્વઘોષ તેમ જ કાલિદાસના પ્રિય છદ્ધો વચ્ચે બહુ જ સમાનતા છે. એમાં શબ્દાડંબર નથી પણ અર્થગૌરવ ભારે છે. દાર્શનિક વિષયને લીધે સિદ્ધસેનની બત્રીશીઓમાં જે કઠિનતા અનુભવાય છે તે બાદ કરીએ તો કલ્પનાની ઉચ્ચગામિતા, વક્તવ્યની આકર્ષકતા અને ઉપમાની મનોહરતા વિષે એ ત્રણે બહુ જ મળતા છે.

દ્વિગ્નાગ અને શંકરસ્વામી

બૌદ્ધ તાર્કિક દ્વિગ્નાગ એ પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવાદી તરીકે જાણીતો છે. એની અનેક વિખ્યાત કૃતિઓમાંથી એક પણ અસલ રૂપમાં અને અવિકલપણે અત્યારે દ્વિગ્નાગ આપણી સામે નથી. આપણે એની કૃતિઓ વિષે જે કંઈ જાણી શકીએ છીએ તે મુખ્યપણે એના ચીની અને તિબેટી અનુવાદો તેમ જ એ ભાષાઓમાં થયેલી વ્યાખ્યાઓને જ આભારી ૧૨૮છે. દ્વિગ્નાગનો એક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ન્યાયમુખ્ય નામે છે જે હમણાં જ તેના ચીની અનુવાદ ઉપરથી પ્રો. ટ્યુચીદ્વારા અંગ્રેજીમાં તૈયાર થઈ આપણી સામે આવ્યો છે. ખીજો એક ન્યાયપ્રવેશ નામનો ગ્રંથ અતિ પ્રસિદ્ધ અને મૂળ સ્વરૂપમાં જ ૧૨૯મુલભ છે, તિબેટી પરંપરા અને પ્રો. વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યનો મત આધિત ન હોય તો એ ગ્રંથ પણ દ્વિગ્નાગની જ કૃતિ છે. દ્વિગ્નાગ અને સિદ્ધસેનના પૌર્વાપર્યંક સમકાલીનપણા વિષે કંઈ જ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું શક્ય નથી. છતાં એમ માનવાને કારણ છે કે એ એની વચ્ચે કાળનું અંતર હોય તો તે નહિ જેવું જ હશે. એ એમાંથી કંઈ એકની કૃતિઓ ઉપર ખીજીની કૃતિઓનો પ્રભાવ પડેલો નહિ હોય તો પણ એટલું તો ખાતરીથી કહી શકાય તેમ છે કે એ બન્નેની કૃતિઓમાં એવા અનેક સમાન અંશો છે જે બન્નેને મળેલ સમાન વારસાનું પરિણામ છે. આ વાતની પ્રતીતિ સિદ્ધસેનના

૧૨૬. બુઓ ૬૧૦ ૫

૧૨૭ પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વ ન ચાપિ કાવ્યં નવમિત્યવચ્ચમ્ ।

સન્તઃ પરીક્ષ્યાન્યતરદ્વજન્તે મૂઢઃ પરપ્રત્યયનેયચુદ્ધિઃ ॥

માલવિકાગ્નિમિત્ર

૧૨૮. બુઓ સત્તાશયંદ્રનું દિસ્તરી ઓદ્ધ ઇડિયન લોન્ડિઝ તથા ન્યાયપ્રવેશ ખીજ ભાગની પ્રો. વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યની પ્રસ્તાવના.

૧૨૯. આ ગ્રંથ ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ ઍન્સ્ટ્રુટ સિરીઝમાં પ્રો. એ. બી. ધ્રુવદ્વારા સંપાદિત થઈ ગયો છે અને એની સખેલી પુસ્તક નક્કો જોન ભંડારમાં છે.

પુણ્યદ્વાગ્દાનવાદિદ્વિરદધનઘટાકુળધીકુમ્ભપીઠ—

પ્રધ્વંસોદ્ભૂતમુક્તાફલવિશદયશોરાશિભિર્યસ્ય તૂર્ણમ્ ।

ગન્તું દિગ્દન્તિદન્તચ્છલનિહિતપદં વ્યોમપર્યન્તભાગાન્

સ્વલ્પવ્રહ્માણ્ડમાણ્ડોદરનિવિઙ્મરોત્પિણ્ડિતૈઃ સમ્પ્રતસ્યે ॥

પ્રદ્યુમ્નસૂરેઃ શિષ્યેણ તત્ત્વબોધવિધાયિનો ।

તસ્યૈવાઽભયદેવેન સન્મતેર્વિવૃત્તિઃ કૃતા ” ॥

‘ એ રીતે સન્મતિનાં કેટલાંક સૂત્રોની વ્યાખ્યા વડે મેં જે અમાપ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે એના આશ્રયથી-ભવ્ય જીવો સંસારનો ભય દૂર કરી જ્ઞાનગર્ભિત નિર્મલ અને આનંદ-પ્રધાન એવા અભયદેવ (મોક્ષ) સ્થાનને પ્રાપ્ત કરેા.

‘ જેનો વાદિમદ્મર્દનથી ઉત્પન્ન થયેલ યશ વિશ્વમાં વ્યાપી ગયો હતો તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય અભયદેવે સન્મતિની તત્ત્વબોધવિધાયિનીનામક વૃત્તિ રચી.’

આ દ્વંદ્વી પ્રશસ્તિમાંથી નીચેની બાબતો તરી આવે છે. (૧) દીકાકારનાં ગુરુ તરીકે પ્રદ્યુમ્નસૂરિનું અને દીકાકાર તરીકે અભયદેવનું નામ. (૨) મૂળ ગ્રંથનું સન્મતિ અને દીકાનું તત્ત્વબોધવિધાયિની નામ (૩) સન્મતિનાં કેટલાંક જ સૂત્રો ઉપર વ્યાખ્યાની રચના.

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ અને અભયદેવસૂરિના નામ ઉપરાંત તેમના ગચ્છ, સમય, વંશ, કૃતિ અને જાતિ આદિ બીજા કશા વિશે કંઈ પણ માહિતી ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિ પૂરી પાડતી નથી; તેમ જતાં તેમના ગચ્છ, સમય અને પરિવાર વિષે આપણે થોડીક માહિતી અન્ય આચાર્યોની રચેલી પ્રશસ્તિઓમાં આપેલાં તેમના ઉલ્લેખ ઉપરથી મેળવી શકીએ છીએ. આવા ઉલ્લેખવાળી ચાર પ્રશસ્તિઓ અત્યારે અમારી સામે છે. તેમાં સૌથી પહેલી વાદિ-વેતાળ શાંતિસૂરિએ પોતાની ઉત્તરાધ્યયન ઉપરની પાઠ્ય નામક દીકાને અંતે આપેલી ૧૩૯ પ્રશસ્તિ છે. બીજી પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના કર્તા સિદ્ધસેને એ વૃત્તિને અંતે આપેલી ૧૪૦ પ્રશસ્તિ છે. ત્રીજી કાવ્યપ્રકાશની સંકેત દીકાના રચયિતા માણિક્યચંદ્રે પોતે રચેલ

૧૩૯. અસ્તિ વિસ્તારવાનુચ્ચી ગુરુશાસ્ત્રાસમન્વિતઃ ।

આસેચ્ચો મવ્યસાર્થાનાં ધીકૌટિકગણદ્રુમઃ ॥૧॥

તદુત્તરવૈરશાસ્ત્રાયામભૂદાયતિશાલિની ।

વિશાલા પ્રોતિશાસ્ત્રેવ શ્રીચન્દ્રકુલસંતતિઃ ॥૨॥

×

×

×

×

યસ્યામ્ભૂદ ગુરુરાગમે ગુણનિધિઃ શ્રીસર્વદેવાર્જુનઃ

સૂરીશોઽભયદેવશ્રીરમવન્ ક્યાતપ્રમાણેઽપિ ચ (.) ” ।

તત્ત્વેચં સુગુરુદયાદધિગતા અલ્પાત્મવિદ્યાગુણા (.)

પ્રત્યાપ્ત્યાય ચિરં ભુવિ પ્રચરન્ શ્રીશાન્તિસૂરેઃ કૃતિઃ ॥૮॥

૧૪૦. જુઓ. પ્રવચનસારોદ્ધારની પ્રાંત બાબતી પ્રશસ્તિ રચના માટે.

શ્રીચન્દ્રગચ્છગણને પ્રસંગિતગુનિમણ્ડલપ્રમાણિમયઃ ।

ઉદગાસર્વાનમતિના ધીમદમયદેવજગિરિઃ ॥

નાર્મિકતાગત્યવિસ્તારિસ્વપ્રતાપુલુર્ધ્વધિગન્ ।

પર્વતે પૌરમાનોઽપિ દેર્ષાં વાદમહાગંઘઃ ॥

છે. પહેલા બે ગ્રંથોની પરંપરા વિજ્ઞાનવાદની અને ત્રીજીની પરંપરા સૌત્રાતિક જણાય છે. લામહે તો પોતાના અલંકારગ્રંથમાં ૧૩૬ પ્રસંગવર્ણન પરાર્થ અનુમાન-ન્યાયની ટૂંકી ચર્ચા કરીને ૧૩૭ મહાનંભાર ઉદાવવાની કવિની જવાબદારી અદા કરી છે. તેમાં પણ વિજ્ઞાનવાદની જ પરંપરા લાસે છે. (સિદ્ધસેન પોતાના ન્યાયાવતારમાં વિજ્ઞાનવાદ અને સૌત્રાતિક બંને બૌદ્ધ પરંપરા સામે જૈનદર્શિને બંધ બેસે એવાં કેટલાંક વિધાનો કરે છે પણ એ વિધાનો અમારી સમજ મુજબ ધર્મકીર્તિ કે લામહ સામે નથી પણ ઉક્ત બંને બૌદ્ધ પરંપરાઓ જે ધણા લાંબા કાળથી પહેલેથી જ ચાલી આપતી અને જેના અનુગામી અનેક બીજા સમર્થ વિદ્વાનોએ એ પરંપરાની પુષ્ટિમાં પુષ્કળ સાહિત્ય રચ્યું હતું તે પરંપરાના પોષક મૈત્રેય, અસંગ અને દ્વિગ્નાગ જેવાના ગ્રંથોની સામે જ હતાં એટલે ન્યાયબિંદુ કે કાવ્યાલંકાર સાથેના ન્યાયાવતારના કેટલાક સામ્ય માત્રથી સિદ્ધસેનના સમયપરત્વના અનુમાન તરફ ઢળી જવું યોગ્ય નથી. દર્શન કે અન્ય વિષયના પ્રદેશમાં એવી અનેક વિચારની પરંપરાઓ છે કે જેનું આદિમૂળ શોધવું એ શક્તિની બહાર છે. તે વિચારપરંપરાઓ પહોડમાંના સ્ત્રોતોની પેઠે ક્યારેક મંદ તો ક્યારેક તીવ્ર વેગમાં ઉદય પામતી અનુલવાય છે. કાંઈ સમર્થ વિદ્વાન થાય ત્યારે અમુક વખત સુધી અમુક પરંપરાને બહુ જોર મળે છે. અને બીજી પરંપરાઓ કાં તો દબાઈ જાય છે અગર તો સહજ ગૌણ બની જાય છે. આવે વખતે એ બળ પામેલ પરંપરાને એ સમર્થ વિદ્વાનની જ આદિ સૃષ્ટિ માની તે ઉપરથી ઐતિહાસિક અનુમાનો બાંધવામાં ધણી વાર ભૂલ થઈ જાય છે. ધર્મકીર્તિ અને સિદ્ધસેનના ગ્રંથગત સાદૃશ્ય ઉપરથી નિર્વિવાદ અનુમાન તો એટલું જ કરી શકાય કે એ બંને સામે અમુક અમુક પરંપરા હતી એથી વધારે કશું જ નહિ.

ટીકાકારનો પરિચય

શ્વેતાંબર અને દ્વિગ્નાગ પરંપરામાં અભયદેવ નામના અનેક ૧૩૮ વિદ્વાન ગ્રંથકારો થઈ ગયા છે; તેમાં સન્મતિટીકાકાર પ્રસ્તુત અભયદેવ શ્વેતાંબરીય છે. તેમની માહિતી મેળવવા મુખ્યપણે બે સાધનો અમારી સામે છે. પહેલું સાધન તો એમની પોતાની રચેલી સન્મતિટીકાની અંતની પ્રશસ્તિ અને બીજું સાધન તે પાછળના આચાર્યોએ રચેલી વંશ-પ્રશસ્તિઓમાં આવતા ઉલ્લેખો. અભયદેવની પોતાની પ્રશસ્તિ અને તેનો સાર આ પ્રમાણે છે.

“ इति कतिपयसूत्रव्याख्यया यद् मयाऽऽप्तं

कुशलमतुलमस्मात् सन्मतेर्भव्यसायैः ।

भवभयमभिभूय प्राप्यतां ज्ञानगर्भं

विमलमभयदेव-स्थानमानन्दसारम् ॥

૧૩૬. જુઓ પરિચ્છેદ ૫.

૧૩૭. “ न स शब्दो न तद्वाच्यं न स न्यायो न सा कला ।

जायते यत्र काव्याङ्गमहो भारो महान् कवेः ॥ ”

કાવ્યાલંકાર પરિ. ૫. શ્લો. ૪

૧૩૮. જુઓ અભિધાનરાત્રે “ અભયદેવ ” શબ્દ

પુણ્યદ્વાદાનવાદિદ્વિરદધનઘટાકુળધીકુમ્ભપોઠ—

પ્રધ્વંસોદ્ભૂતમુક્તાફલવિશદયશોરાશિભિર્યસ્ય તૂર્ણમ્ ।

ગત્તું દિગ્દન્તિદન્તચ્છલનિહિતપદં વ્યોમપર્યન્તભાગાન્

સ્વલ્પવ્રજ્યાણ્ડમાણ્ડોદરનિવિઙ્મરોત્પિણ્ડતૈઃ સમ્પ્રતસ્થે ॥

પ્રદ્યુમ્નસૂરેઃ શિષ્યેણ તત્ત્વબોધવિધાયિનો ।

તસ્યૈષાઙ્મયદેવેન સન્મતેર્વિવૃત્તિઃ કૃતા ” ॥

‘ એ રીતે સન્મતિનાં કેટલાંક સૂત્રોની વ્યાખ્યા વડે મેં જે અમાપ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે એના આશ્રયથી-ભવ્ય જીવો સંસારનો ભય દૂર કરી જ્ઞાનગર્ભિત નિર્મલ અને આનંદ-પ્રધાન એવા અભયદેવ (મોક્ષ) સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે.

‘ જેનો વાદિમદ્મર્દનથી ઉત્પન્ન થયેલ યશ વિશ્વમાં વ્યાપી ગયો હતો તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય અભયદેવે સન્મતિની તત્ત્વબોધવિધાયિનીનામક વૃત્તિ રચી.’

આ દ્રષ્ટી પ્રશસ્તિમાંથી નીચેની બાબતો તરી આવે છે. (૧) દીકાકારના ગુરુ તરીકે પ્રદ્યુમ્નસૂરિનું અને દીકાકાર તરીકે અભયદેવનું નામ. (૨) મૂળ ગ્રંથનું સન્મતિ અને દીકાનું તત્ત્વબોધવિધાયિની નામ (૩) સન્મતિનાં કેટલાંક જ સૂત્રો ઉપર વ્યાખ્યાની રચના.

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ અને અભયદેવસૂરિના નામ ઉપરાંત તેમના ગચ્છ, સમય, વંશ, કૃતિ અને જાતિ આદિ બીજા કશા વિશે કાંઈ પણ માહિતી ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિ પૂરી પાડતી નથી; તેમ છતાં તેમના ગચ્છ, સમય અને પરિવાર વિષે આપણે થોડીક માહિતી અન્ય આચાર્યોની રચેલી પ્રશસ્તિઓમાં આવેલાં તેમના ઉલ્લેખ ઉપરથી મેળવી શકીએ છીએ. આવા ઉલ્લેખવાળી ચાર પ્રશસ્તિઓ અત્યારે અમારી સામે છે. તેમાં સૌથી પહેલી વાદિ-વેતાળ શાંતિસૂરિએ પોતાની ઉત્તરાધ્યયન ઉપરની પાઙ્ચ નામક દીકાને અંતે આપેલી ૧૩૯ પ્રશસ્તિ છે. બીજી પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના કર્તા સિદ્ધસેને એ વૃત્તિને અંતે આપેલી ૧૪૦ પ્રશસ્તિ છે. ત્રીજી કાવ્યપ્રકાશની સંકેત દીકાના રચયિતા માણિક્યચંદ્રે પોતે રચેલ

૧૩૯. અસ્તિ વિસ્તારવાનુર્વ્યા ગુરુશાસ્ત્રાસમન્વિતઃ ।

આસેવ્યો ભવ્યસાર્થાનાં શ્રીકૌટિકગણદ્રુમઃ ॥૧॥

તદુત્પદ્યૈરશાસ્ત્રાયામભૂદાયતિશાલિની ।

વિશાલા પ્રીતિશાસ્ત્રેવ શ્રીચન્દ્રકુલસંતતિઃ ॥૨॥

x

x

x

x

યસ્યાભૂદ્ ગુરુરાગમે ગુણનિધિઃ શ્રીસર્વદેવાર્ણ્યઃ

સૂરીશોઙ્મયદેવસૂરિરભવત્ સ્યાતપ્રમાણેઽપિ ચ (૧) ” ।

તત્સ્યેયં તુગુરુહયાદધિગતા અલ્પાત્મવિદ્યાગુણા (?)

પ્રત્યાલ્યાય ચિરં ભુવિ પ્રચરતુ શ્રીશાન્તિસૂરેઃ કૃત્તિઃ ॥૮॥

૧૪૦. ભુગો. પ્રવચનસારોદ્ધારની પ્રાંત જાગતી પ્રશસ્તિ વધારા માટે.

શ્રીચન્દ્રગચ્છગગને પ્રવચિનનુતિમણ્ડલપ્રભાવિભવઃ ।

ઉદગાત્રવીનમતિમા ધોમદમયદેવસૂરિરવિઃ ॥

તાર્કિકાગસ્યવિસ્તારિસપ્રજ્ઞાનુલુકધિરમ્ ।

વર્ચતે પોષતાનોઽપિ ચેયં વાદસત્તર્ણયઃ ॥

પાર્શ્વનાથચરિત્રને અંતે આપેલી ૧૪૧ પ્રશસ્તિ છે અને ચોથી પ્રભાવકચરિત્રના રચયિતા પ્રભાચન્દ્રે એ ચરિત્રને અંતે આપેલી ૧૪૨ પ્રશસ્તિ છે. આ ચારમાં પહેલી પ્રશસ્તિના રચનાર શાંતિસૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિગ્રં સં. ૧૦૯૬ માં થયેલો છે. બીજી પ્રશસ્તિ સં. ૧૨૪૮ માં, ત્રીજી સં. ૧૨૭૬ માં અને ચોથી સં. ૧૩૩૪ માં રચાયેલી છે.

ચારે પ્રશસ્તિઓ અભયદેવનો અદ્વિતીય વર્ણવે છે, જે તેમના શિષ્યદ્વારા રાજગચ્છ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલ છે. શાંતિસૂરિ પોતાના બે ગુરુઓનો નિર્દેશ કરતાં પ્રમાણુશાસ્ત્રના ગુરુ તરીકે જે અભયદેવનો ઉલ્લેખ કરે છે તે જ અભયદેવ પ્રસ્તુત સન્મતિના ટીકાકાર હોવા નોંધએ એમ બીજી બધી બાબુનો વિચાર કરતાં ચોખ્ખું લાગે છે; કારણ કે જે પ્રમાણુશાસ્ત્રના પારગામી હોય અને જે શાંતિસૂરિના ગુરુત્વનું સંમાન મેળવવાની લાચકાત ધરાવતા હોય એવા બીજા કોઈ અભયદેવ વિક્રમના અગિયારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હોવાનું અસાર સુધી જાણવામાં આવ્યું નથી.

સિદ્ધસેન, માણિક્યચંદ્ર અને પ્રભાચંદ્રની પ્રશસ્તિમાં નિર્દેશાયેલ અભયદેવ તો નિર્વિવાદપણે પ્રસ્તુત સન્મતિના ટીકાકાર જ અભયદેવ છે; કારણ કે એ ત્રણે પ્રશસ્તિઓમાં અભયદેવને પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય તરીકે અને વાદમહાર્ણવ નામક તર્કગ્રંથના રચનાર તાર્કિક વિદ્વાન તરીકે નિર્દેશેલ છે. ૧૪૩ વાદમહાર્ણવ એ બીજા કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથનું નામ નથી,

૧૪૧: તર્કગ્રંથવિચારદુર્ગમવનીસંચારપચ્છાનન—

સ્તત્પદ્મેભયદેવસૂરિરજનિ શ્વેતામ્બરગ્રામણીઃ ।

સદ્વાક્યશ્રુતિલાલસા મધુકરીકોલાહલાશક્તિની

હિત્વા વિષ્ણુપદ્મજં શ્રિતવતી ગ્રાહ્યો યદીયાનનમ્ ॥

દૃઢનિસ્સંગાઃ સત્પથમેદમેતા ધ્રુવં કરિષ્યન્તિ જઙ્ઘૈઃ સમેતાઃ ।

હતીવ રોધાય ચકાર તાસાં ગ્રંથં નવં વાદમહાર્ણવં ચઃ ॥ ૬—૭ ॥

શ્રીઅભયદેવસૂરિસ્તન્નિષ્પ્યસ્તર્કમૂરમૂત્ ।

અગ્રાસનાલિતુમુલાદ્ઘૌર્યદાસ્યમશિશ્રિયત્ ॥

જડોલ્લાસેન સન્માર્ગમેદિનીં દત્તચ્ચક્ષિણીમ્ ।

રોહં ચકાર સ નવં ગ્રંથં વાદમહાર્ણવમ્ ॥ ૨૯—૩૦ ॥

વધારા માટે ભુગો પાર્શ્વનાથ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ.

૧૪૨.

શિષ્યોઽસ્યાભયદેવસૂરિરભવજાડયાન્ધકારં હરન્

ગોમિમાંસ્કરવત્પરાં વિરચયન્ ભવ્યાત્તવર્ગે મુદમ્ ।

ગ્રંથો વાદમહાર્ણવોઽસ્ય વિદિતઃ પ્રૌઢપ્રમેયોમિમૂત્ ।

દત્તેઽર્થ જિનશાસનપ્રવહણે સાંયાત્રિકાણાં ધ્રુવમ્ ॥૩૧॥

વધારા માટે ભુગો પ્રભાવકચરિત્રમાંની પ્રશસ્તિ.

૧૪૩. સન્મતિટીકા પૃ. ૩૦૮ નું ટિપ્પણ બીજું.

પણ પ્રસ્તુત સન્મતિની તત્ત્વબોધવિધાયિની ટીકાનું ખીજું અનુરૂપ નામ છે. સિદ્ધસેન આપેલી વંશપરંપરા પ્રમાણે તે પોતે અભયદેવથી નવમો પુરુષ છે; માણિક્યચંદ્ર તેણે આપેલી વંશપરંપરા પ્રમાણે અભયદેવથી દશમો પુરુષ છે.

સિદ્ધસેન અભયદેવના એક શિષ્ય ધનેશ્વરને મુંજરાજના માન્ય તરીકે અને માણિક્યચંદ્ર અભયદેવના શિષ્ય જિનેશ્વરને મુંજરાજના માન્ય તરીકે વર્ણવે છે. પ્રભાચંદ્ર અભયદેવના શિષ્ય ધનેશ્વરને ત્રિભુવનગિરિના સ્વામી કર્દમરાજના માન્ય તરીકે વર્ણવે છે.

જો આ પ્રશસ્તિના પ્રાપ્ત પાદો અને તેમાંની હકીકતો અચળ હોય તો એમ માનવું જોઈએ કે કાંતો અભયદેવના ધનેશ્વર અને જિનેશ્વર એ બે જુદા જ શિષ્યો હતા અને કાંતો એક જ શિષ્યનાં બે નામો હતાં. એ જ રીતે સિદ્ધસેનની પ્રશસ્તિમાંનો મુંજ અને પ્રભાચંદ્રની પ્રશસ્તિમાંનો ત્રિભુવનગિરિનો સ્વામી કર્દમરાજ એ બે કાંતો જુદી જુદી વ્યક્તિઓ છે અને કાંતો એક જ વ્યક્તિનાં બે નામો છે. કદાચ કર્દમરાજસંમાનિત ધનેશ્વર અને મુંજસંમાનિત ધનેશ્વર એ બે જુદા પણ હોય. ગમે તેમ હો છતાં ઉપરની બંધી હકીકત ઉપરથી એકંદરે અભયદેવનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે દ્રશ્ય થાય છે. તેઓ ચંદ્રકુલીય અને ચંદ્રગચ્છના પ્રધુન્નસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમનો સમય વિક્રમની દશમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીનો છે. તેમના વિદ્યાશિષ્યો અને દીક્ષાશિષ્યોનો પરિવાર બહુ મોટો અને અનેક ભાગોમાં વહેંચાયેલો હતો. એ પરિવારમાં ઘણા વિક્રાનો ઘટી ગયા છે અને તેમાંના કેટલાકે રાજાઓ સમક્ષ સંમાન પણ મેળવ્યું હતું. તેમની જાતિ કે માતાપિતા કે જન્મસ્થાન વિષે કશી જ જાણ નથી, છતાં તેઓનું વિહારક્ષેત્ર રાજપૂતાના અને ગૂજરાત હતાં એમ માનવાનાં પ્રબળ કારણો છે. સન્મતિતર્કની ટીકા ઉપરાંત તેમની ખીજી કૃતિ હોવાનું કોઈ પ્રમાણ નથી.

પ્રશસ્તિઓ પ્રમાણે શિષ્યપરિવાર

સિદ્ધસેનીય પ્રશસ્તિ માણિક્યચંદ્રની પ્રશસ્તિ પ્રભાચંદ્રની પ્રશસ્તિ

૧ અભયદેવ	અભયદેવ	અભયદેવ
૨ ધનેશ્વર	જિનેશ્વર	ધનેશ્વર
૩ અનિતસિદ્ધ	અનિતસેન	અનિતસિદ્ધ
૪ વર્ધમાન	વર્ધમાન	વર્ધમાન
૫ દેવચંદ્ર	શીલભદ્ર	શીલભદ્ર

૬ ચંદ્રમલ	બરતેશ્વર	શ્રીચંદ્ર	પર્ણભદ્ર	જિનેશ્વર
૭ ભદ્રેશ્વર	વરસવામી	બરતેશ્વર	ચંદ્ર	જિનભદ્ર
૮ અનિતસિદ્ધ	મેમિચંદ્ર	ધર્મધાવ	પ્રભાચંદ્ર	પદ્મદેવ
૯ દેવધર્મ	મહાચંદ્ર	સર્વદેવ		શ્રીચંદ્ર
૧૦ સિદ્ધસેનધરિ	માણિક્યચંદ્ર			

મૂળ અને ટીકાગ્રંથનો પરિચય

માત્ર વિચાર કે માત્ર શબ્દરચના એ ગ્રંથ નથી, પણ વ્યવસ્થિત આખો પ્રમાણબદ્ધ વિચાર અને તેને દર્શાવનાર સમુચિત શબ્દવિન્યાસ એ બન્ને મળીને ગ્રંથ કહેવાય છે. અહીં મૂળ સન્મતિ અને તેની ટીકા એ બન્ને પ્રસ્તુત ગ્રંથોના શાબ્દિક અને આર્થિક સ્વરૂપને લગતી કેટલીક બાબતોનો પરિચય કરીએ તે પહેલાં ત્રણ બાબતો સામાન્યપણે દર્શાવવાની છે. (૧) રચનાનો ઉદ્દેશ. (૨) પ્રેરક સામગ્રી અને (૩) રચનાની અસર.

(૧) જ્ઞેન દર્શનના પ્રાણુરૂપ અને જ્ઞેન આગમોની ચાવીરૂપ અનેકાંતદષ્ટિનું વ્યવસ્થિત રીતે નવેસર નિરૂપણ કરવું, તર્કશૈલીએ તેનું પૃથક્કરણ કરી તાર્કિકામાં તેની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવી, દર્શનાંતરોમાં જ્ઞેન દર્શનનું સ્થળ શું છે? અથવા જ્ઞેન દર્શન સાથે દર્શનાંતરોનો શો સંબંધ છે? એ દર્શાવવું, અનેકાંતદષ્ટિમાંથી ફલિત થતા બીજા વાદોની મીમાંસા કરવી, પોતાના સમય સુધીમાં દાર્શનિક પ્રદેશમાં ચર્ચાતા મુદ્દાઓને અનેકાંતદષ્ટિએ નિરૂપવા અને પોતાને સ્ફુરેલ નવીન વિચારણાઓને પ્રાચીન તેમ જ પ્રતિષ્ઠિત અનેકાંતદષ્ટિના નિરૂપણનો આશ્રય લઈ વિકાસો સમક્ષ મૂકવી એ મૂળગ્રંથની રચનાની પાછળ રહેલો મૂળકાર સિદ્ધસેનનો ઉદ્દેશ છે.

મૂળગ્રંથની રચનાના ઉપર કહેલ ઉદ્દેશ ઉપરાંત ટીકાની રચના પાછળ ટીકાકારનો ઉદ્દેશ જરા વધારે છે અને તે એ કે પોતાના સમય સુધીમાં દાર્શનિક પ્રદેશમાં ચર્ચાયેલા અને વિકાસ પામેલા બધા જ વાદો વિષે લખાણ અને ઊંડાણથી ચર્ચા-ખંડનમંડન કરી તે દરેક વાદ પરત્વે જ્ઞેન મંતવ્ય દર્શાવવું અને એ રીતે અનેકાંતવાદની ચર્ચામાં નવા અનેક મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરી તેમાં વિશાળતા આણવી.

(૨) કાર્ષ્ણ્ય પણ વિશિષ્ટ ગ્રંથકાર ત્યારે કાર્ષ્ણ્ય રચે છે ત્યારે તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતે માનેલી વિચારપરંપરાનું વિશેષત્વ બતાવવાનો હોય છે. એ વિચારપરંપરા તદ્દન નવી નથી હોતી, છતાં વિશિષ્ટ ગ્રંથકાર તેમાં નવીનત્વ આણે છે. તેનાં કારણો આ પ્રમાણે—(ક) પૂર્વની બધી વિરોધી અને અવિરોધી પરંપરાઓનો અભ્યાસ, (ચ) ઊંડું નિરીક્ષણ, (ગ) ખંડનકારા, વિરોધીઓનાં આક્ષેપોના પરિહારદ્વારા કે સરખામણીદ્વારા પોતાની વિચારપરંપરાના વિશેષત્વનું સ્થાપન અને (ઘ) પ્રતિભાજનિત નવી ગોઠવણી અગર નવું સ્ફુરણ.

વેદ અને ઉપનિષદના અભ્યાસના પરિણામે મીમાંસાસૂત્રો જન્મ્યાં. પૂર્વની તર્કપરંપરાઓ, પદાર્થવિચારપરંપરાઓ અને સાધકાના માર્ગોની પરંપરાઓના અભ્યાસને પરિણામે ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને યોગસૂત્રો જન્મ્યાં. આગમ અને પિટકના અભ્યાસના પરિણામે પાછલું જ્ઞેન તથા જૌદ તર્કસાહિત્ય જન્મ્યું. નવસર્જન વખતે સર્જકને અમુક પૂર્વ પરંપરા વિષે બળવાન આદર હોય છે અને છતાં તેને તેમાં બિણપ ભાસે છે. એ બિણપ દૂર કરવાનું બળ તે પોતાનામાં જુએ છે ત્યારે તે આલુઆલુ વહેતી વિચારધારાઓમાંથી અમુક ઉપાદાન લઈ તેની સાથે પોતાની પ્રતિભા જોડી પોતે ધારેલ સર્જન કરે છે અને ઘણી વાર તે પ્રતિષ્ઠિત બને છે. સિદ્ધસેન અને અભયદેવે એ જ કર્યું. એ મૂળકાર અને ટીકાકારના સમય વચ્ચે અંતર હતું

તે પ્રમાણમાં પરિસ્થિતિ પણ જુદી હતી, વૈયક્તિક શક્તિભેદ ઉપરાંત લોકાની માગણી પણ જુદી જુદી હતી. તેથી જ બંને અથો વચ્ચે મૂળ-ટીકાનો સંબંધ હોવા છતાં ગુરુ શિષ્યની જેમ મોટું અંતર પડ્યું છે. સમકાલીન અથોનાં સર્જનો પણ ધણીવાર દેશભેદ અને જરૂરિયાતભેદને કારણે લિપ્ત લિપ્ત પ્રકારનાં બને છે. પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાના જોડા અભ્યાસ ઉપરાંત તે બંને ભાષામાં રચાયેલાં પોતપોતાના સમય સુધીનાં જૈન જૈનેતર દર્શનોની વિવિધ શાખાઓના દાર્શનિક ગ્રંથરાશિનો અભ્યાસ (જેનો કાંઈકે ખ્યાલ પરિશિષ્ટ નં ૦ ૬ અને ૧૦ ઉપરથી આવી શકશે) તેણે જ સિદ્ધસેન અને અભયદેવને ગ્રંથ રચવામાં મુખ્ય પ્રેરણા આપી છે.

(૩) મૂળ ગ્રંથ સન્મતિ રચાયો કે સત્વર જ તેની અસર અજળ રીતે જૈન વાક્યમય ઉપર થઈ. સાતમા સૈકાથી માંડી ચાલુ સદી સુધીના પ્રતિષ્ઠિત અને અભ્યાસી સ્વેતાંબર, દ્વિગંબર વિદ્વાનોમાંથી કોઈએ ૧૪૪ સન્મતિને જૈન દર્શનના એક પ્રભાવક ગ્રંથ તરીકે વર્ણવ્યો છે, તો કોઈ ૧૪૫ખીજાએ પોતાના વિચારોની પુષ્ટિમાં તેનો આધાર લીધો છે, ૧૪૬અનેક તેના ઉપર ટીકા રચી છે તો વળી ખીજા ૧૪૭કોઈએ સન્મતિનો આશ્રય લઈ અનેક નવાં સ્વતંત્ર પ્રકરણો રચ્યાં છે, કોઈએ સન્મતિમાંના અમુક જુદા પડતા ખાસ વિચારોનું ખંડન કરવા પ્રૌઢ અને અભ્યાસપૂર્ણ પ્રકરણો ૧૪૮રચ્યાં છે. તો કોઈએ પાછો એ જ વિચારોનો ૧૪૯સમન્વય કરી તેની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે. ટૂંકામાં એમ કહી શકાય કે જૈન વાક્યમયમાં તર્કશૈલીની જામેલ પ્રતિષ્ઠા મોટે ભાગે સન્મતિની રચનાને જ આભારી છે.

જૈન વાક્યમય ઉપર ટીકાની રચનાની અસર મુખ્યપણે ત્રણ બાબતોમાં થયેલી નજરે પડે છે. દશમા સૈકા પછીના જૈન વાક્યમયમાં પ્રસન્ન શૈલીએ સંસ્કૃત ભાષામાં લખવાની જે રીત દેખાય છે, વિદ્યાળ અને વિદ્યાળતર પરિમાણવાળા ગ્રંથો રચવાની જે ભાવના જણાય છે અને વિવિધ જૈનેતર દર્શનોના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તે મારફત જૈન સાહિત્ય વિકસાવવાની જે તીવ્ર યત્નિ ઉદય પામેલી અનુભવાય છે એ બધામાં સન્મતિની પ્રસ્તુત ટીકાની અસરનો ખાસ ફાળો છે. આ વાત એ ટીકા અને તે પછીનું જૈન સંસ્કૃત વાક્યમય સરખાવવાથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય તેમ છે.

શાળિદક સ્વરૂપ

ગ્રંથના શાળિદક સ્વરૂપને લગતી નામ, ભાષા, રચનાશૈલી, પરિમાણ અને વિભાગ એ પાંચ બાબતો ઉપર અહીં વિચાર કરવા પાડ્યો છે.

૧૪૪. નિર્નદાસગણિમદતર વગેરેએ.

૧૪૫. મરિભદ્ર, મંધવસ્તી વગેરેએ.

૧૪૬. મહાસવાદી, સન્મતિ વગેરેએ.

૧૪૭. દિવ્ય સ્તોત્રાવિગ્નવચ્છેદી.

૧૪૮. નિર્નદાસગણિ, લગ્નાયનમય વગેરેએ.

૧૪૯. જુલેલે નાનવિદે ૧૮૦ ૧૬૪.

નામ

પ્રથમના ચાર ભાગોની શરૂઆતમાં સન્મતિર્કપ્રકરણ અને પાંચમા ભાગમાં સન્મતિપ્રકરણ એવું નામ છપાયેલું જોઈ વાચકોને એ પરિવર્તનનું કારણ જાણવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. સન્મતિ એ નામના ઔચિત્ય વિષે સહજ શંકા હોવા છતાં પહેલાં તેની પસંદગી કરવા અને છપાવવાનાં ત્રણ કારણો હતાં. (૧) સંપ્રદાયમાં વિદ્વાન ગણાતા દરેક સાધુને મોટેથી સન્મતિ એ એક જ નામનું સંભળાવું, (૨) લિખિત પ્રતિઓના મોટા ભાગમાં સન્મતિ એ નામનો ઉલ્લેખ અને (૩) શ્વેતાંબર, દિગંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરાંત છેલ્લામાં છેલ્લા ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી જેવાના ગ્રંથોમાં આપેલ અવતરણોમાં પણ 'સન્મતિ' એવા ઉલ્લેખનું નજરે પડ્યું.

જે પુષ્ટ પ્રમાણને લીધે પાછળથી નામ બદલી છપાવવાનો ઇરાદો થયો તે એ છે કે ૧૫૦૦ વર્ષનામસાલામાં મહાવીરનાં અનેક નામોમાંનું એક નામ સન્મતિ છે. આ વાત જાણમાં આવતાં જ પ્રથમના સન્મતિ નામના ઔચિત્ય વિષે જે શંકાઓ આવતી તે દૂર થઈ ગઈ અને એમ લાગ્યું કે ગ્રંથકારને ખરું નામ સન્મતિ એ જ અભિપ્રેત હોવું જોઈએ. કારણ કે એક બાજુ એ નામ મહાવીરનું વાચક હોઈ ગ્રંથનો મહાવીર સાથે સંબંધ દર્શાવે છે અને બીજી બાજુ તે શ્રેષ્ઠમતિ અગર શ્રેષ્ઠમતિવાળો એવો અર્થ શ્લેષદ્વારા સૂચવી ગ્રંથ-કર્તાનું યોગ્ય સ્થાન દર્શાવે છે. સન્મતિ એ મહાવીરવાચક નામ તેમના મુખ્ય સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદક ગ્રંથ સાથે જોટલું વધારે બંધ બેસે છે તેટલું સન્મતિ નામ બંધબેસતું નથી. આ ઔચિત્ય સ્પષ્ટ થતાં જ લિખિત પ્રતિઓમાં કેટલેક સ્થળે સન્મતિ એવો ઉલ્લેખ મળેલો તેનો ખુલાસો થઈ ગયો અને એમ લાગ્યું કે ખરો પાક સન્મતિ જ હોવો જોઈએ.

સન્મતિના સ્થાનમાં સન્મતિ એવો પ્રાકૃત કેમ દાખલ થયો તેનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં હોઈ ગ્રંથકારે તેનું પ્રથમ નામ પ્રાકૃત જ ચોંટાડ્યું હોવું જોઈએ અને એવા પ્રાકૃત નામનો ઉલ્લેખ ક્વચિત્ મળે પણ છે. સન્મતિ એ સંસ્કૃત રૂપનું પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે સમ્મટ એવું જ રૂપ બને છે. જ્યાં સુધી એ પ્રાકૃત નામ પ્રાકૃતરૂપે જ વ્યવહારમાં રહ્યું ત્યાં સુધી તો તેમાં ફેરો જ ભ્રમ દાખલ ન થયો પણ જ્યારે તેના ઉપરથી સંસ્કૃત રૂપ બનાવી વ્યવહાર કરવો શરૂ થયો ત્યારે જેઓ મહાવીરનું સંસ્કૃત નામ સન્મતિ છે એવું નહોતા જાણતા તેઓ માત્ર જ ના સ્થાનમાં તિ મૂકી સમ્મટ એ પ્રાકૃતના સ્થાનમાં સમ્મતિ એવું જ સંસ્કૃત રૂપ સમજવા, બોલવા અને લખવા લાગ્યા. આ કારણથી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ લેખકોને હાથે સમ્મતિ એવું રૂપ લખાવા લાગ્યું અને પરિણામે ઘણા વખતથી લિખિત પ્રતિઓમાં એ રૂપ મોટે ભાગે વધારાયું. તેનું એકંદર પરિણામ એ આવ્યું કે એક જ લિખિત પ્રતિમાં કેટલેક સ્થળે સમ્મતિ અને ક્યાંક સન્મતિ એવા બન્ને પાંડો દાખલ થયા અને સામાન્ય વ્યવહાર તેમજ બોલ-ચાલમાં સમ્મતિ એ એક જ નામ આવ્યું અને એ જ નામભ્રમમાં કારણ બન્યું. દિગંબર પરંપરામાં સન્મતિ એ નામ ભગવાન મહાવીરના એક નામ તરીકે પ્રાચીનકાળથી જ

૧૫૧ વિશિષ્ટ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ હતું તેથી જ્યાં તેમના સાહિત્યમાં પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યાં પ્રાયઃ સર્વત્ર સન્મતિ એવું એક જ રૂપ મળે છે. શ્વેતાંબર પરંપરામાં જો એ રૂપની મહાતીરના નામ તરીકે વિશેષ પ્રસિદ્ધિ હોત તો ઉક્ત ભ્રમ થવા ન પામત એ ખુદ્ધું છે. પ્રાકૃતમાં સન્મદ અને સંસ્કૃતમાં સન્મતિ એટલું જ નામ પ્રાચીન ગ્રંથોના અવતરણ ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે. તેમ છતાં તેની સાથે તર્ક શબ્દનો વ્યવહાર બહુ જ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે અને એ વ્યવહાર ગ્રંથોના વિષય જોતાં તેમજ ગ્રંથકારની તર્કદૃષ્ટિ જોતાં બરાબર બંધ ખેસતો પણ છે; તેથી જ એ પ્રચલિત વ્યવહારને માન આપી અમે સન્મતિતર્ક એવું નામ પહેલા આરંભોમાં છોપેલું. પણ છેલ્લા પાંચમા ભાગમાં સન્મતિ-પ્રકરણ એ જ પ્રાચીન નામ છાપ્યું છે.

પાંચમા ભાગમાં ત્રીજા કાંડની શરૂઆતના પાના ઉપર સન્મતિ-પ્રકરણમ્ નામ છોપેલું છે પણ બહારના અને અંદરના પૂંકા ઉપર તથા પ્રસ્તાવનામાં પણ કેટલેક સ્થળે પૂર્વના અધ્યાસથી તર્ક શબ્દ એમનો એમ પડી રહેલો હમણાં જ દેખાયો છે. તેને વાંચકો સુધારીને વાંચશે.

સન્મતિ નામનો પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રકરણ કહેવાય છે. અને તેનો દીકાકારોએ પ્રથમથી જ પ્રકરણ તરીકે નિર્દેશ પણ કર્યો છે. પ્રકરણનો સામાન્ય અર્થ એટલો જ કરી સંકાય કે કાષ્ઠિ પણ એક વિષયને મુખ્યપણે અવલંબી અતિ વિસ્તાર ન કરતાં ગદ્ય કે પદ્યમાં તેનું સિવેચન કરનાર ગ્રંથ તે પ્રકરણ.

દીકામાં દરેક કાંડને છોડે આપેલા ઉલ્લેખ પરથી એ તો નક્કી છે કે દીકાકારે પોતાની દીકાનું 'તત્ત્વબોધવિધાયિની' એવું નામ રાખેલું છે. દીકાકારે પોતાની પ્રસ્તુત સન્મતિની વ્યાખ્યા માટે દીકા શબ્દ નહિ પણ વૃત્તિ શબ્દ વાપરેલો છે. દીકાકાર અભયદેવનો જે છૂટોછવાયો બહુ જ થોડો પરિચય મળે છે તેમાં તેમની કૃતિ તરીકે ૧૫૨ 'વાદમહાર્ણવ' નો જ ઉલ્લેખ છે. વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે પ્રસ્તુત 'તત્ત્વબોધવિધાયિની' સન્મતિ-વૃત્તિનું 'વાદમહાર્ણવ' એવું ખીજું અનુરૂપ નામ પાછળથી પ્રશસ્તિલેખક વિદ્વાનોએ અથવા ખીજા કોઈએ આપેલું છે. આ માન્યતાની સામિતીમાં અત્રે પણ દલીલો આપવામાં આવે છે.

(૧) પ્રસ્તુત અભયદેવની કૃતિ તરીકે ક્યાંય પણ તેમના પરિચયમાં સન્મતિની અતિ મહત્તી અને અતિ ગંભીર 'તત્ત્વબોધવિધાયિની' નામક દીકાના ઉલ્લેખનું ન હોતું અને માત્ર 'વાદમહાર્ણવ' ના ઉલ્લેખનું હોતું. (૨) તત્ત્વબોધવિધાયિની દીકામાં આપેલા અથા જ વારો બહુ લાંબા અને બહુ જટિલ હોઈ તે માટે વાદમહાર્ણવ નામનું વધારે ઓગિત્ય અને (૩) સ્યાદાદમરંદી ૧૫૩ આદિમાં વાદમહાર્ણવ નામની સાથે મળી આવતા અવતરણનું અશરણ તત્ત્વબોધવિધાયિની દીકામાં ઉપરખંધ થતું.

તત્ત્વબોધવિધાયિની એ નામમાં તત્ત્વ શબ્દથી સદે થતા 'તત્ત્વસંગ્રહ', 'તત્ત્વવિજ્ઞાન', 'તત્ત્વ પ્રસિદ્ધ' ગ્રંથોના નામસાદર્યનો પડછા છે.

૧૫૧. જુઓ મહાસાંસ્કરિયના પેલ પહેલાનો નિર્મિતીય દિવસ સ્મરણ.

૧૫૨. જુઓ દિવસ ૧૫૬-૧૬૦-૧૬૧ કે.

૧૫૩. જુઓ દિવસ ૧૪૦ કે.

નામ

પ્રથમના ચાર લાગોની શરૂઆતમાં સન્મતિતર્કપ્રકરણ અને પાંચમા લાગમાં સન્મતિપ્રકરણ એવું નામ ઇપાયેલું જોઈ વાચકોને એ પરિવર્તનનું કારણ જાણવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. સન્મતિ એ નામના ઔચિત્ય વિષે સહજ શંકા હોવા છતાં પહેલાં તેની પસંદગી કરવા અને ઇપાવવાનાં ત્રણ કારણો હતાં. (૧) સંપ્રદાયમાં વિદ્વાન ગણાતા દરેક સાધુને મોઢેથી સન્મતિ એ એક જ નામનું સંભળાવું, (૨) લિખિત પ્રતિઓના મોટા લાગમાં સન્મતિ એ નામનો ઉલ્લેખ અને (૩) શ્વેતાંબર, દિગંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરાંત છેલ્લામાં છેલ્લા ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી જેવાના ગ્રંથોમાં આપેલ અવતરણોમાં પણ ‘સન્મતિ’ એવા ઉલ્લેખનું તજજે પડ્યું.

જે પુષ્ટ પ્રમાણને લીધે પાછળથી નામ બદલી ઇપાવવાનો ઇશરદો થયો તે એ છે કે ૧૫૦૦ વર્ષનું જ્યનામમાલામાં મહાવીરનાં અનેક નામોમાંનું એક નામ સન્મતિ છે. આ વાત જાણમાં આવતાં જ પ્રથમના સન્મતિ નામના ઔચિત્ય વિષે જે શંકાઓ આવતી તે દૂર થઈ ગઈ અને એમ લાગ્યું કે ગ્રંથકારને ‘ખરું’ નામ સન્મતિ એ જ અભિપ્રેત હોવું જોઈએ. કારણ કે એક બાબુ એ નામ મહાવીરનું વાચક હોઈ ગ્રંથનો મહાવીર સાથે સંબંધ દર્શાવે છે અને બીજી બાબુ તે શ્રેષ્ઠમતિ અગર શ્રેષ્ઠમતિવાળો એવો અર્થ શ્લેષદ્વારા સૂચવી ગ્રંથકર્તાનું યોગ્ય સ્થાન દર્શાવે છે. સન્મતિ એ મહાવીરવાચક નામ તેમના મુખ્ય સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદક ગ્રંથ સાથે જોડાવું વધારે બંધ ખેસે છે તેટલું સન્મતિ નામ બંધખેસતું નથી. આ ઔચિત્ય સ્પષ્ટ થતાં જ લિખિત પ્રતિઓમાં કેટલેક સ્થળે સન્મતિ એવો ઉલ્લેખ મળેલો તેનો ખુલાસો થઈ ગયો અને એમ લાગ્યું કે ખરો પાઠ સન્મતિ જ હોવો જોઈએ.

સન્મતિના સ્થાનમાં સન્મતિ એવો પાઠ કેમ દાખલ થયો તેનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં હોઈ ગ્રંથકારે તેનું પ્રથમ નામ પ્રાકૃત જ ચોંટાડ્યું હોવું જોઈએ અને એવા પ્રાકૃત નામનો ઉલ્લેખ કવચિત્ મળે પણ છે. સન્મતિ એ સંસ્કૃત રૂપનું પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે સન્મદ એવું જ રૂપ બને છે. જ્યાં સુધી એ પ્રાકૃત નામ પ્રાકૃતરૂપે જ વ્યવહારમાં રહ્યું ત્યાં સુધી તો તેમાં કશો જ ભ્રમ દાખલ ન થયો પણ જ્યારે તેના ઉપરથી સંસ્કૃત રૂપ બનાવી વ્યવહાર કરવો શરૂ થયો ત્યારે જોયો મહાવીરનું સંસ્કૃત નામ સન્મતિ છે એવું નહોતું જાણતા તેઓ માત્ર દૂ ના સ્થાનમાં તિ મૂકી સન્મદ એ પ્રાકૃતના સ્થાનમાં સન્મતિ એવું જ સંસ્કૃત રૂપ સમજવા, બોલવા અને લખવા લાગ્યા. આ કારણથી સંસ્કૃત લાપામાં પણ લેખકોને હાથે સન્મતિ એવું રૂપ લખાવા લાગ્યું અને પરિણામે ઘણા વખતથી લિખિત પ્રતિઓમાં એ રૂપ મોટે લાગે વધાર્યું. તેનું એકદર પરિણામ એ આવ્યું કે એક જ લિખિત પ્રતિમાં કેટલેક સ્થળે સન્મતિ અને ક્યાંક સન્મદિ એવા બન્ને પાઠો દાખલ થયા અને સામાન્ય વ્યવહાર તેમજ બોલચાલમાં સન્મતિ એ એક જ નામ આવ્યું અને એજ નામગ્રમમાં કારણ બન્યું. દિગંબર પરંપરામાં સન્મતિ એ નામ ભગવાન મહાવીરના એક નામ તરીકે પ્રાચીનકાળથી જ

૧૫૧ વિશિષ્ટ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ હતું તેથી ન્યાં તેમના સાહિત્યમાં પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યાં પ્રાયઃ સર્વત્ર સન્મતિ એવું એક જ રૂપ મળે છે. શ્વેતાંબર પરંપરામાં જો એ રૂપની મહાતીરના નામ તરીકે વિશેષ પ્રસિદ્ધિ હોત તો ઉક્ત ભ્રમ થવા ન પામત એ ખુદ્ધું છે. પ્રાકૃતમાં સન્મદ અને સંસ્કૃતમાં સન્મતિ એટલું જ નામ પ્રાચીન ગ્રંથોના અવતરણ ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે. તેમ છતાં તેની સાથે તર્ક શબ્દનો વ્યવહાર બહુ જ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે અને એ વ્યવહાર ગ્રંથોના વિષય જોતાં તેમજ ગ્રંથકારની તર્કદૃષ્ટિ જોતાં બરાબર બંધ બેસતો પણ છે; તેથી જ એ પ્રચલિત વ્યવહારને માન આપી અમે સન્મતિતર્ક એવું નામ પહેલા ચાર ભાગોમાં છાપેલું. પણ છેલ્લા પાંચમા ભાગમાં સન્મતિ-પ્રકરણ એ જ પ્રાચીન નામ છાપ્યું છે.

પાંચમા ભાગમાં ત્રીજા કાંડની શરૂઆતના પાના ઉપર સન્મતિ-પ્રકરણમ્ નામ છાપેલું છે પણ બહારના અને અંદરના પૂંકા ઉપર તથા પ્રસ્તાવનામાં પણ કેટલેક સ્થળે પૂર્વના અધ્યાસથી તર્ક શબ્દ એમનો એમ પડી રહેલો હમણાં જ દેખાયો છે. તેને વાંચકો સુધારીને વાંચશે.

સન્મતિ નામનો પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રકરણ કહેવાય છે. અને તેનો દીકાકારોએ પ્રથમથી જ પ્રકરણ તરીકે નિર્દેશ પણ કર્યો છે. પ્રકરણનો સામાન્ય અર્થ એટલો જ કરી સંકાય કે કોઈ પણ એક વિષયને મુખ્યપણે અવલંબી અતિ વિસ્તાર ન કરતાં ગદ્ય કે પદ્યમાં તેનું વિવેચન કરનાર ગ્રંથ તે પ્રકરણ.

દીકામાં દરેક કાંડને છેડે આપેલા ઉલ્લેખ પરથી એ તો નક્કી છે કે દીકાકારે પોતાની દીકાનું 'તત્ત્વબોધવિધાયિની' એવું નામ રાખેલું છે. દીકાકારે પોતાની પ્રસ્તુત સન્મતિની વ્યાખ્યા માટે દીકા શબ્દ નહિ પણ વૃત્તિ શબ્દ વાપરેલો છે. દીકાકાર અભયદેવનો જે છૂટાછવાયો બહુ જ થોડો પરિચય મળે છે તેમાં તેમની કૃતિ તરીકે ૧૫૨ 'વાદમહાર્ણવ' નો જ ઉલ્લેખ છે. વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે પ્રસ્તુત 'તત્ત્વબોધવિધાયિની' સન્મતિ-વૃત્તિનું 'વાદમહાર્ણવ' એવું બીજું અનુરૂપ નામ પાછળથી પ્રસારિતલેખક વિદ્વાનોએ અથવા બીજા કોઈએ આપેલું છે. આ માન્યતાની સાબિતીમાં અત્રે ત્રણ દલીલો આપવામાં આવે છે.

(૧) પ્રસ્તુત અભયદેવની કૃતિ તરીકે ક્યાંય પણ તેમના પરિચયમાં સન્મતિની અતિ મહત્તી અને અતિ ગંભીર 'તત્ત્વબોધવિધાયિની' નામક દીકાના ઉલ્લેખનું ન હોવું અને માત્ર 'વાદમહાર્ણવ' ના ઉલ્લેખનું હોવું. (૨) તત્ત્વબોધવિધાયિની દીકામાં આપેલા અથા જ વારો બહુ લાંબા અને બહુ જટિલ હોઈ તે માટે વાદમહાર્ણવ નામનું સંવાદે ઔચિત્ય અને (૩) સ્વાદાદમવતરી ૧૫૩ આદિમાં વાદમહાર્ણવ નામની સાથે મળી આવતા અવનરણનું અગ્રસરઃ તત્ત્વબોધવિધાયિની દીકામાં ઉપસાગ્રંથ મળું.

તત્ત્વબોધવિધાયિની એ નામમાં તત્ત્વ શબ્દથી સદે થતા 'તત્ત્વસંગ્રહ', 'તત્ત્વવૈજ્ઞાનરી', આદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના નામસાદૃશ્યનો પરોલ છે.

૧૫૧. જુઓ મહાતીરપરિચયના પૃષ્ઠ ૧૦૫નો નિઃખરીત વિદેશી અનુવાદ.

૧૫૨. જુઓ ટિપ્પણ ૧૭૬-૧૮૦-૧૮૧ ને.

૧૫૩. જુઓ ટિપ્પણ ૧૮૨ નું.

ભાષા

સન્મતિની ભાષા પ્રાકૃત છે; એ શૌરસેની, માગધી કે પૈશાચી આદિ વિશિષ્ટ પ્રાકૃત નથી પણ સામાન્ય તેમજ વ્યાપક પ્રાકૃત છે. એનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારનો સમય નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી થઈ શકે નહિ; કારણ કે જે ભાષાઓ એક વાર વ્યવહારમાંથી ખસી શાસ્ત્રીયતાનું રૂપ ધારણ કરે છે તેના વિશિષ્ટ અભ્યાસી વિદ્વાનો ગમે તે સમયમાં રહીને પણ ધારે તો અભ્યાસને બળે પોતાનાથી ઘણા પૂર્વવર્તી સમયમાં વપરાયેલી ભાષાનો ઉપયોગ કરી તેની જ રચના કરી શકે છે. આમ હોવા છતાં સન્મતિની ભાષાના ઉપલબ્ધ સ્વરૂપ ઉપરથી એટલું અવશ્ય કહી શકાય કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રચાયેલ અને સચવાયેલ પ્રાકૃત જૈન ગ્રંથોમાં જે વિશિષ્ટ ‘દં’કાર આદિ લક્ષણો છે તે સન્મતિમાં નથી તેથી ઉત્તર કે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ગ્રંથરચનાના સંભવને પુષ્ટિ મળે છે. એ ગ્રંથની સાચવણી અને પ્રચાર મુખ્ય ભાગે ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં થયાં છે એ તો એની ઉપલબ્ધ પ્રતિઓ, એના ટીકાકારો અને પાછળના ગ્રંથોમાં થયેલો તેનો વિશેષ પરિમાણમાં ઉપયોગ એ બધાથી સ્પષ્ટ જ છે.

ભાષાના સંબંધમાં અહીં એક પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે અને તે એ કે ગ્રંથકારની ઉપલબ્ધ નિશ્ચિત કૃતિઓમાં સન્મતિ સિવાયની બધી જ કૃતિઓ સંસ્કૃતમાં છે તેથી ગ્રંથકાર સંસ્કૃતના વિશિષ્ટ પ્રભાવવાળા સમયમાં થયા હોય અગર તો તેમના ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનો વિશિષ્ટ પ્રભાવ હોય એમ માની શકાય ખરું ? અલબત્ત એમ જ લાગે છે. પ્રાચીન જૈન વાક્યમય પ્રાકૃત ભાષામાં જ લખાતું એ નિર્વિવાદ છે. ઉપલબ્ધ સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં વાચક ઉમાસ્વાતિની કૃતિઓ એ જ પ્રથમ જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓ છે. તેમના પહેલાં કાઈએ સંસ્કૃત ગ્રંથો લખ્યા હતા તેવું પ્રમાણ હજી મળ્યું નથી, તેથી અભારે એમ કહેવામાં કશો બાધ નથી કે જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને સૌથી પ્રથમ સ્થાન આપનાર વાચક ઉમાસ્વાતિ છે. તેમણે જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાનું દ્વાર ખુલ્લું કર્યા પછી પ્રાચીન પ્રથા પ્રમાણે પ્રાકૃત ગ્રંથ રચના થતી રહેવા સાથે સંસ્કૃતમાં પણ થવા લાગી. સિદ્ધસેન દિવાકર જન્મથી જ સંસ્કૃત ભાષાના અને દાર્શનિક વિષયોના અભ્યાસી હતા. જૈન દીક્ષા સ્વીકાર્યા પછી તેમણે પ્રાકૃતનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરી લીધો ખરો, છતાં તેમના ઉપર વિશિષ્ટ સંસ્કારો તો સંસ્કૃતના હતા. આ કારણથી તેમની સંસ્કૃત કૃતિઓ વધારે મળે છે. પ્રાકૃતમાં અત્યારે નિર્વિવાદ રીતે તેમની કૃતિ સન્મતિ જ છે, તેમાં પ્રસંગ અને અભ્યાસને લઈ જો કે પ્રાકૃત શબ્દો વપરાયેલા નજરે પડે છે, છતાં કટલાંયે એવાં પ્રાકૃત રૂપો છે કે જે તેમના ઉપરના વિશિષ્ટ સંસ્કૃત પ્રભાવની સાક્ષી ૧૫૪ પૂરે છે.

ટીકાની ભાષા તો સંસ્કૃત છે. એમાં શંકરાચાર્ય અને વાચસ્પતિમિત્ર જેવા પ્રૌઢ વિદ્વાનો દ્વારા બેઠાયેલી દાર્શનિક સંસ્કૃત ભાષાનો પરિપાક દેખાય છે.

રચનાશૈલી

સન્મતિની આખી રચના પદ્યમય છે. તેમાં ગદ્યાં જ પદ્યો આર્યાઈમાં છે. ઐતિહાસિક વિદ્વાનોની સમયનિર્ણય પરત્વેની એક કસોટી, ગ્રંથકારે કરેલ છંદની પસંદગી એ પણ છે. પરંતુ આ ગ્રંથમાં વપરાયેલ છંદ સમયનિર્ણયની બાબતમાં ઉપકારક થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે આગલા અને પાછલા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અતુલ્ય તેમજ ઉપજનિ આદિ છંદોમાં પ્રાકૃત રચના મળી આવે છે, છતાં એકંદરે પદ્યમય પ્રાકૃત રચનાઓમાં પ્રાચીન સમયથી

માંડી અદારમી સદી સુધી મોટે ભાગે આર્યા હંદ જ વપરાયેલો છે. પ્રાકૃત પદ્યકૃતિઓમાં આર્યાનું પ્રાધાન્ય જોતાં એમ લાગે છે કે એ હંદ ખીજા બધા હંદો કરતાં પ્રાકૃત ભાષાને વિશેષ અનુકૂળ છે. તેથી જ અંથકારે એ હંદની પસંદગી કરેલી છે. એની પસંદગીમાં સમ-યનો વિશેષ પ્રભાવ હોય તેમ લાગતું નથી. એ હંદોબદ્ધ રચના ઉપરથી જે એક સામાન્ય અનુમાન સ્પુરે છે તે એ છે કે જેમ પ્રાહ્લણુ વિદ્વાનોમાં સૂત્રરચનાની જામેલી પ્રતિષ્ઠાએ વાયક ઉમાસ્વાતિને સંસ્કૃતમાં જૈન સૂત્ર રચવા પ્રેર્યા તેમ દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં હંદોબદ્ધ રચનાની જામેલી પ્રતિષ્ઠાએ દિવાકરશ્રીને પણ હંદોબદ્ધ રચનામાં દાર્શનિક ચર્ચા કરવા પ્રેર્યા. અંથકારની સામે હંદોબદ્ધ અંથોમાં નાગાર્જુનની મધ્યમકકારિકા જેવા બૌદ્ધ અંથો અને ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા આદિ જેવા વૈદિક અંથો તેમજ કુંદકુંદના પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાચ જેવા જૈન અંથો પણ હશે એમ લાગે છે.

ટીકાની રચના પદ્યમાં નહિ પણ ગદ્યમાં છે. શરૂઆતનાં મંગલ અને પ્રયોજનસૂચક પદ્યો અને અંતની પ્રશસ્તિનાં ત્રણ પદ્યો બાદ કરીએ તો આખો જ અંથ નિરપવાદપણે ગદ્યમય છે. એમાં વચ્ચે યત્રતત્ર પુષ્કળ પદ્યો આવે છે ખરાં, પણ તે તો ટીકાકારનાં પોતાનાં નથી, માત્ર અવતરણરૂપે લીધેલાં છે. ટીકાની ગદ્યશૈલી પ્રમેયકમક્ષમાર્તંડ અને ન્યાયકુસુદયદ્રોદય જેવી પ્રસન્ન તેમજ અર્થપૂર્ણ છે. દશમા સૈકા પહેલાંના શ્વેતાંબરીય સંસ્કૃત વાક્યમયમાં પ્રસ્તુત ટીકાની કક્ષામાં મૂકી શકાય એવી શૈલીવાળો ખીજો અંથ હજી કોઈ જોવામાં આવ્યો નથી. આ ટીકામાં અગિયારમા સૈકા પછીના અંથોમાં દેખાય છે તેવો શબ્દાડંબર કે વિરોધીઓ પ્રત્યેની કટાક્ષમયતા નથી.

પરિમાણ

અંથનું પરિમાણ વસુબંધુની વિંશિકા કે ત્રિશિકા આદિ જેવું તદ્દન નાનું અગર પાછળના જિનભદ્રગણિના વિશેષાવશ્યક જેવું અતિ મોટું નથી; પણ કુંદકુંદના પ્રવચનસાર આદિ અંથો જેવું મધ્યમસરનું છે. એનાં ૧૬૭ પદ્યો હોવાનું પ્રથમ ભાગના નિવેદનમાં જણાવ્યું છે; પરંતુ ખરીરીતે ૧૬૬ પદ્યો જ છે, કારણ કે ટીકાવાળી કોઈ પણ પ્રતિમાં જે એક પદ્ય નથી તે મૂળમાત્રની લિખિત અને મુદ્રિત પ્રતિમાં દેખાય છે. એ એક પદ્ય અંથના અંતિમ પદ્યની પહેલાં આવેલું છે અને તેના ઉપર ટીકા ન હોવાથી તે ગમે ત્યાં પાછળથી પ્રલિપ્ત થયેલું છે એ નિર્વિવાદ છે. એ પદ્યમાં અનેકાંતવાદનું સમુક્તિક ગૌરવ પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલું છે અને તેને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કોઈ અનેકાંતપ્રિય કુલસ વિદ્વાને અંથના રચક અને અનેકાંતના મરણથી આશ્ચર્ય એ પદ્ય રચી સ્થળમાં દાખલ કરી દાખું દેવાનું જોઈએ. એ પદ્ય આ છે.

જેણ ચિળા ત્લોગસ્ત્ત ચિ વચહારો સવ્યહા જાળિયંહર ।

તસ્ત્ત ભુવણેજ્જગુગ્ગણો જમો અજેગંતવાચસ્ત્ત ॥

અર્થ:—જેના વિના લોકોનાં અવહાર પણ સર્વથા શિદ્ધ નથી થતો તે જીવનના એકમાત્ર મુક્ત-પુત્ર અનેકાંતવાદને નમસ્કાર ને.

ટીકાનું પરિમાણ ૨૫,૦૦૦ શ્લોકો જેટલું છે. દશમા સૈકા પહેલાંના શ્વેતાંબરીય કે

દિગ્બરીય વાહનમયમાં જે સૌથી વધારે મોટા સંસ્કૃત ગ્રંથો મળે છે તેમાં એકે ગ્રંથ પરિમાણની દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત ટીકાની બરાબરી કરી શકે તેવો નથી. દશમા સૈકા પહેલાંના કાષ્ઠાશ્રિ, બૌદ્ધ કે જૈન સંસ્કૃત દર્શનગ્રંથનું પરિમાણ ૨૫,૦૦૦ શ્લોક જેટલું હોય એવી આત્રી કરાવનાર પ્રમાણ અદ્યપિ મળ્યું નથી. તેથી એમ કહી શકાય કે કદાચ અભયદેવે પોતાના પૂર્વવર્તી અને સમસમયી વિદ્વાનો સાથે ગ્રંથપરિમાણની બાબતમાં પણ હરીકાષ્ઠ કરવા ધારી હોય અને તેમાં સૌથી મોખરે આવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હોય. પહેલી સદીથી માંડી દશમી સદી સુધીના ભારતીય સંસ્કૃત દર્શનિક વાહનમયમાં જે ક્રમે ક્રમે પરિમાણનો ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષ થતો આવ્યો છે તેનું પર્યાવસાન આ ટીકામાં દેખાય છે.

વિભાગ

મૂળ ગ્રંથ સાંખ્યકારિકા જેવો સળંગ અવિભક્ત નથી પણ પ્રવચનસારની પેઠે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. માત્ર મૂળની અને ટીકાવાળી બંધી પ્રતિઓમાં ત્રણ વિભાગને કાંડ નામથી નિદેશવામાં આવ્યા છે. ટીકાકારે તો ત્રણ વિભાગને અંતે અનુક્રમે પ્રથમ કાણ્ડમ્, દ્વિતીયકાણ્ડમ્, તૃતીયકાણ્ડમ્ એટલું જ લખ્યું છે પણ એ કાંડને વિષય-સૂચક કાંઈ વિશેષણ આપ્યું નથી; પરંતુ માત્ર મૂળ પદોની મળેલ એક લિખિત પ્રતિમાં અને મુદ્રિતમાં પ્રથમકાંડને નયકાંડ અને દ્વિતીય કાંડને જીવકાંડયં તરીકે નિદેશલ છે, પણ ત્રીજા વિભાગને છેડે નથી સામાન્ય કાંડ શબ્દ અગર નથી વિશેષણયુક્ત કાંડ શબ્દ. નયકાંડ એ નામ પહેલા વિભાગનું યથાર્થ છે, કારણ કે તેમાં નયની જ ચર્ચા આવે છે, પરંતુ બીજા વિભાગને જીવકાંડ કહેલ છે તે બરાબર નથી, કારણ કે એ વિભાગમાં જીવ-તત્ત્વની ચર્ચા જ નથી. એમાં તો સળંગ અને મુખ્ય ચર્ચા જ્ઞાનની છે. તેથી જો એ વિભાગને જ્ઞાનકાંડ અગર ઉપયોગકાંડ કહેવામાં આવે તો જ તે બરાબર ગણાય. ત્રીજા વિભાગના અંતમાં કાંઈ વિશેષ નામ નથી તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ગ્રંથકારે તો માત્ર ત્રણ વિભાગને કાંડ તરીકે જ ઓળખાવ્યા હશે અને કાંઈ એ પાછળથી વિષયની દૃષ્ટિએ નયકાંડ જેવાં વિશેષ નામ લગાડી દીધાં હશે અને તેમ કરવામાં બીજા કાંડને જીવકાંડયં કહેવાની અપ-યોગ્યતા આવી હશે અથવા તો લેખકોની કાંઈક ભૂલ થઈ હશે. વિશેષ નામ લખાવ કરનાર ત્રીજા કાંડને વિશેષ નામ આપ્યું હશે કે નહિ, અને આપ્યું હશે તો તેના પછીના ઉત્તર-રચનામાં તે કેમ સરી ગયું હશે એ કહેવું કઠણ છે. એનો વિશેષ નિર્ણય કરવા માટે તો મૂળની અનેક પ્રાચીન, અર્વાચીન લિખિત પ્રતિઓ મેળવવી જોઈએ. એ ત્રણ વિભાગને વિષયાનુકૂળ નયમીમાંસા, જ્ઞાનમીમાંસા અને જૈયમીમાંસા એવાં જે નામ મુદ્રિત ભાગોમાં આપેલાં છે તે અમે જ સરલતા અને સ્પષ્ટતા ખાતર યોજેલ છે.

કાંડ મંત્રા અથર્વવેદ, શતપથ શ્રાવણ આદિ પ્રાચીન વૈદિક ગ્રંથોમાં અને રામાયણ જેવાં પ્રાચીન કાવ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે જ. કાંડ શબ્દનો પ્રયોગ અરણ્યવાસનું પરિણામ છે. પ્રાચીન જૈન વાહનમયમાં પણ ક્યારે કાંડ નામનો પ્રયોગ દેખાતો નથી. ત્યાં સુધી અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી જૈન ગ્રંથોમાં કાંડ નામનો પ્રયોગ સૌથી પહેલાં સન્મતિમાં જ દેખાય છે. આ જુમસદે પોતાના કાશમાં કાંડ નામે વિભાગો કર્યા છે, પણ તે તો પાછળની વાત છે અને તે બહુમા અગર, ત્રિકાંડ આદિ કાશગ્રંથોનું જ અનુકરણ છે. અલબત્ત કાંડનું પ્રાકૃત

કંઠ કે કંઠ્યં છે તેને કાંઈક નહીં એવો પ્રાકૃત શબ્દ ગણિકા છે. જે દૃષ્ટિવાદનામક હુમ મહાન બારમા જૈન અંગના ભાગો માટે વપરાયતી યાદી મળી આવે છે. ગણિકાનું સંસ્કૃત કંઠિકા કલ્પી શકાય અને કંઠિકા શબ્દ ઉપનિષદોના અમુક મંત્રરૂપ ભાગ માટે વપરાયેલો દેખાય છે એટલે દૃષ્ટિવાદના ખાસ ભાગો માટે પ્રસિદ્ધ ગણિકા શબ્દ એ કંઠિકાની પ્રતિકૃતિ છે, કાંડની નહિ એ ખુલ્લું છે.

આખા સન્મતિ ગ્રંથને સુત્ત કહેવામાં આવે છે. દરેક ગાથાને પણ સુત્ત કહેલ છે. સુત્ત એ શબ્દ પ્રાકૃત અને પાલી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ છે. જૈન દરેક આગમ અત્યારે એક અખંડ સુત્ત કહેવાય છે. જેમકે-આચારાંગ સુત્ત, સૂત્રકૃતાંગ સુત્ત ઇત્યાદિ; પરંતુ તેના વિશિષ્ટ નાના નાના ભાગોમાં સુત્ત શબ્દની પ્રસિદ્ધિ તો ઘણા જૂના વખતથી ચાલી આવે છે. પાલી પિટકમાંનો કોઈ એક આખો ગ્રંથ સુત્ત કહેવાતો નથી, ફક્ત તેનાં અમુક અમુક પ્રકરણો જ સુત્ત નામથી જાણીતાં છે, જેમકે-બ્રહ્મજાલ સુત્ત, સિંહનાદસુત્ત ઇત્યાદિ. સુત્ત એ પ્રાકૃત અને પાલીપદ્યનું સંસ્કૃતરૂપ સૂત્ર અને સૂક્ત બન્ને થાય છે. જૈન કે બૌદ્ધ વાહ્યમયમાં વપરાયેલ સુત્ત પદ્યનું જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતરૂપ વ્યાખ્યાયિત એ કર્યું છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર સૂત્ર એવું જ સંસ્કૃત રૂપ લીધેલું છે. તેથી કોઈપણ ઠેકાણે જૈન કે બૌદ્ધ ગ્રંથમાં સુત્તનું સૂક્ત એવું સંસ્કૃત રૂપ નજરે નથી પડતું. પરંતુ સંસ્કૃતજીવી વૈદિક વાહ્યમયમાં સૂક્ત અને સૂત્ર એ બન્ને સંસ્કૃતરૂપો ઘણા લાંબા વખતથી વપરાતાં આવે છે. વેદ જેવા સર્વપ્રાચીન ગ્રંથોમાં અમુક વિશિષ્ટ ભાગને સૂક્ત કહેલ છે. જે મંડલનો ભાગ હોય છે અને જેમાં અનેક ઋચાઓ આવેલી હોય છે. સૂત્ર શબ્દ તો ટૂંકાં ટૂંકાં ગદ્ય વાક્યો માટે પાણિનીય આદિ વ્યાકરણ ગ્રંથોમાં અને ઔત, સ્માર્ત તથા દર્શન આદિ સૂત્ર ગ્રંથોમાં જ વપરાયેલો છે. જે કે જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જૂના વખતથી વપરાયેલ સુત્ત શબ્દ અત્યારે એ બન્ને સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃત સૂત્રરૂપમાં જ અવતરે છે; છતાં જે અને જેવડાં પ્રકરણો માટે સુત્ત શબ્દ વપરાયેલો છે તેની સાથે વેદના સૂક્ત નામથી ઓળખાતાં પ્રકરણોની તુલના કરીએ તો એવી કલ્પના થાય છે કે પ્રાચીન સૂક્તનું જ સુત્ત એ પ્રાચીન રૂપ ન હોય ? અને પછીથી સૂત્રકાળમાં સૂત્ર શબ્દની બંધાયેલી પ્રતિષ્ઠાને લીધે જ સુત્તનું સૂત્રરૂપમાં સંસ્કરણ થયું ન હોય ? અસ્તુ, ગમે તે હો. અહીં મુખ્ય પ્રસ્તુત એટલું જ છે કે સન્મતિ એ આખો ગ્રંથ જેમ સૂત્ર કહેવાય છે તેમ તેની દરેક ગાથાને પણ સૂત્ર કહેલ છે. એ પણ છતાં અને પદ્યમાં સૂક્ત શબ્દનો વૈદિક પ્રયોગ પ્રાચીન કાળમાં હોવા છતાં જૈન પરંપરાએ એ સરળી સ્વીકારી નથી અને સંસ્કૃતમાં એક માત્ર સૂત્ર શબ્દનો વાપર તેણે અપનાવ્યો છે.

જેમ વ્યાકરણમહાબાળ્ય, ન્યાયમંજરી આદિ કેટલાક શ્રીકાવ્યોમાં મુદ્ર કરતાં ભુદો વિભાગ પાડવામાં આવ્યો છે તેમ પ્રસ્તુત શ્રીકાવ્યો કરવામાં આવ્યું નથી. આમાં તો શ્રીકાવ્ય શરૂ થઈને કાંઈ વિભાગને અનુસરીને જ ગળ વિભાગ કરેલા છે. દરેક કાંઈ પૂર્ણ મતાં શ્રીકાવ્ય પદ્ય પ્રવચન કાવ્યકંઠ કરી પોતાની શ્રીકાવ્ય વિભાગ સમાપ્ત કરે છે, તેથી વિભાગની બાબતમાં શ્રીકાવ્ય વિશેષતઃ ધરાવતી નથી.

આર્થિક સ્વરૂપ

મુખ્ય અને શ્રીકાવ્ય બન્ને ગ્રંથોના મુખ્ય વિષય અનેકાંત મેલાયેલી અને અર્થિક સ્વરૂપ અને સમતા મુખ્ય છે જ મહા સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ અર્થિક અને સમતા

અનેકાંતના સંબંધીવિષયો. અનેકાંતના મુદ્દાની ચર્ચામાં તેનું સ્વરૂપ તેના ઐતિહાસિક વિકાસ અને તેની દર્શનાંતરમાં મળી આવતા અનેકાંતવાદ સાથે સરખામણી એ ત્રણ બાબતો ઉપર અનુક્રમે વિચાર કરીશું અને અનેકાંતના સંબંધીવિષયો એ મુદ્દાના નિરૂપણમાં અનેકાંતમાંથી ફલિત થતા વાદો, અનેકાંતના આધારમાંથી ઉત્પન્ન થતી દર્શન-જ્ઞાનશીમાંસા અને અનેકાંત તથા એકાંતના ઉદાહરણો તેમજ તેની પૂર્ણતા અને વિકલતા એ ત્રણ બાબતો ઉપર અનુક્રમે વિચાર કરીશું.

(ક) અનેકાંત

કોઈ પણ વસ્તુને તેની અનેક (સંલવતી બધી) બાબુઓથી તપાસવી-જોવી અથવા સ્વરૂપ વ્યાખ્યા તેમ જોવાની વૃત્તિ રાખી તેવો પ્રયત્ન કરવો એ જ અનેકાંતદષ્ટિ છે.

ભગવાન મહાવીરના પહેલાં ભારતીય વાહમયમાં અનેકાંતદષ્ટિ ન જ હતી, એમ તો ન જ કહી શકાય; પણ પ્રાચીન જૈન આગમોને તેના પૂર્વવર્તી ઐતિહાસિક વિકાસ અને સમસમયવર્તી બીજા દાર્શનિક સાહિત્ય સાથે સરખાવી જોતાં એ તો સ્પષ્ટ જ લાગે છે કે અનેકાંતદષ્ટિનું સ્પષ્ટ અને વ્યવસ્થિત નિરૂપણ તો ભૃગુ મહાવીરના ઉપદેશરૂપ મનાતાં જૈન આગમોમાં જ છે. ઉપલબ્ધ જૈન અંગ્રંથોમાં અનેકાંતદષ્ટિની અને તેમાંથી ફલિત થતા બીજા વાદોની ચર્ચા છે ખરી પણ તે ટૂંકી, બહુ જ ઓછી વિગતવાળી અને ઓછાં ઉદાહરણોવાળી છે. આગમ ઉપરના નિર્ધુક્તિ, ભાષ્ય અને ચૂર્ણિરૂપ પ્રાકૃત સાહિત્યમાં એ ચર્ચા સહેજ લંબાણેલી નજરે પડે છે ખરી, છતાં તેમાં તર્કશીલી અને દાર્શનિક સંઘર્ષણ બહુ જ ઓછાં છે. પરંતુ જૈન વાહમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનો અને તે દ્વારા તર્કશીલી તેમજ દાર્શનિક સંઘર્ષણનો પ્રવેશ થતાં જ એ અનેકાંતની ચર્ચા વિસ્તરે છે, તેમાં હકીકતો ઊમેરાય છે અને તેના મૂળ કાકા પ્રમાણે અનેક સપ્રમાણ વિચારપરંપરાઓ તેમાં સ્થાન મેળવી ચોગ્ય રીતે ગોઠવાઈ જાય છે. આ સંસ્કૃતજનિત વિકાસનો પહેલો દાખલો વાઁ ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનાં ભાષ્યમાં પણ મળે છે. સારખાદ ગુપ્તકાળ અને યૌદ્ધવિદ્યાપીઠોને લીધે પૂર્વ તેમજ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં, તથા પૂર્વ અને ઉત્તર ચીમાંના તેમજ યૌદ્ધવાદીઓનાં સંઘર્ષણોને લીધે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં, સંસ્કૃત વાહમયને અને તેમાં જ ખાસ કરીને તર્કવિદ્યાને જે બળ મળ્યું તેની અસર જૈન વાહમય ઉપર પણ કપાટાબંધ અને મોટા પ્રમાણમાં થઈ, એને લીધે જ આપણે સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર, મલ્લવાદિ અને પુત્યપાદ, જિજ્ઞાસુ અને હરિભદ્ર, અકલક અને વિદ્યાનંદી, પ્રભાચંદ્ર, નરેવ આદિ દ્વારા રચાયેલા દસમા સદી સુધીના સંસ્કૃત જૈન ત્રણેય તરફનાં વિકાસ પામતી અનેકાંતની ચર્ચા જોઈ શકીએ છીએ.

અંગ્રંથી માંડી ચૂર્ણિ સુધીના શ્વેતાશ્વર દિગંજરીય આદિઓમાં અનેકાંત કે નવવાદની વિચારધારાએ નથી દેખાતો.

૧૫૭ સ્યાદાદ્યર્થોમાં આછો આછો દેખાય છે. અને એ જ અદ્વૈતમીમાંસાનો સમન્વય પાછો ૧૫૮ હુરિલદ્ર ૧૫૯ અક્ષલંક, ૧૬૦ વિદ્યાનંદી તેમજ ૧૬૧ અભયદેવના નયવાદનિરૂપણમાં ૨૫૪ તેમજ વિસ્તારપૂર્વક દેખાય છે. અહાદ્વૈત, શબ્દાદ્વૈત, દ્રવ્યાદ્વૈત વગેરે અદ્વૈતોનાં જે નામો પ્રાકૃત જૈન વાહ્યમયમાં નથી દેખાતાં તે જ નામો વિસ્તૃત શાસ્ત્રાર્થ સાથે પાછલા સંસ્કૃત જૈન વાહ્યમયમાં દેખાય છે અને એ બધા વાદો સંગ્રહનયના ઉદાહરણ તરીકે ગોઠવાઈ જાય છે. પ્રાકૃત જૈન વાહ્યમયમાં ઋણુચૂરનયના ઉદાહરણ તરીકે સામાન્ય રીતે જે બૌદ્ધ દર્શનનું જ નામ હતું તેને સ્થળે પાછલા સંસ્કૃત જૈન તર્કત્રયોમાં બૌદ્ધદર્શનની માધ્યમિક આદિ ચારે શાખાઓ આવે છે. ૧૬૨ અને અભયદેવ જેવા વિસ્તારરુચિ આચાર્યો એ સમન્વયને લખાવી ઉક્ત ચારે શાખાઓને ઋણુચૂરનયથી માંડી એવંભૂત સુધીના ચારે નયોમાં કાઢીને કાઢી રીતે ગોઠવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ તો લગભગ દશમા સૈકા સુધીના અનેકાંતવાદના વિકાસની વાત થઈ, પણ ત્યારબાદના અઢારમા સૈકા સુધીના સાહિત્યમાં ય એ વિકાસ થયેલો જોઈ શકાય છે. વાદિદેવસૂરિ, આઠ હેમચંદ્ર અને છેલ્લે ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના સાહિત્યમાં અનેકાંતને લગતી જે ચર્ચાઓ મળે છે તેમાં પાછલા સાહિત્યના વારસાગત સમન્વય ઉપરાંત બીજો પણ સમન્વય વધેલો દેખાય છે. દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં જેમ જેમ નવી નવી વિચારધારાઓ ઉદય પામતી ગઈ, અગર તો વિશેષ અને વિશેષ વિકાસ પામતી ગઈ, તેમ તેમ જૈન આચાર્યો અભ્યાસ કરીને એ વિચારધારાઓને પોતાના અનેકાંતનિરૂપણમાં એક અગર બીજીરીતે સમાવતા જ ગયા. દ્વૈતાદ્વૈત, દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, આદિની ઉત્તરમીમાંસાગત જે ચર્ચાઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં લગભગ દશમા સૈકા પછીથી વિકાસ પામેલી છે તેનો કેવલાદ્વૈતની પેઠે સ્યાદાદ્વૈતના નિરૂપણમાં સમાસ નથી દેખાતો; તેનું કારણ એ છે કે એ મીમાંસાગત ચર્ચાઓનો અભ્યાસ કરનાર પ્રબળ જૈન વિદ્વાનો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પાક્યા જ નહિ અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં જે પ્રખર અભ્યાસી જૈન વિદ્વાનો થયા તેમને એ દ્વૈતાદ્વૈત આદિ મંતવ્યવાળા પ્રધાન ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ તક જ ન મળી. જે શાંકરમતની પેઠે નિંખાઈ, મધ્વ, રામાનુજ અને વલ્લભના મતનો અભ્યાસ જૈન આચાર્યોએ કર્યો હોત તો તેમના ગ્રંથોમાં એ મનો નયવાદના નિરૂપણપ્રસંગે સ્થાન પામ્યા વિના કદી જ ન રહેત; એટલું જ નહિ પણ અનેકાંતવાદમાં રહેલી વિશાલ સમન્વયશક્તિ અને જૈન આચાર્યોએ મતમતાંતરોને નયવાદમાં ગોઠવવાની કરેલી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ જોતાં એમ કહેવું એ જરાય વધારે પડતું નથી કે જો જૈન આચાર્યોએ પારસી, ઇસ્લામી, ખ્રિસ્તી ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હોત તો તેમના

૧૫૭ આમમીમાંસા શ્લોક ૨૪ થી.

૧૫૮ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય શ્લોક ૫૪૩ થી.

૧૫૯ લઘીગચ્ચથી શ્લોક ૩ ૫૦ ૫૨.

૧૬૦ તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧, ૩૩ નો શ્લોક ૫૩ ૫૦ ૨૭૧

૧૬૧ મન્મતિટીકા ૫૦ ૨૩૫.

૧૬૨ સુન્મનિ ૧, ૫ ની ટીકા

નયવાદનિરૂપણમાં એ અંધમેતિ સમન્વય પણ ક્યારેતો થઈ ગયો હોત. હવે અહીં પ્રશ્ન એ છે કે આ જણાવેલ અનેકાંતના ઐતિહાસિક વિકાસમાં મૂળ સન્મતિતર્ક અને ટીકાનું સ્થાન શું છે ? પાંચમા સૈકાના મૂળ સન્મતિમાં ૧૬૩ ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને બૌદ્ધ દર્શનનો જ સ્પષ્ટપણે સમન્વય છે. જ્યારે દશમા, અગિયારમા સૈકાની તેની ટીકામાં એ ચારે દર્શનો ઉપરાંત પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા, શબ્દદ્વૈત અને માધ્યમિક આદિ ચારે જુદી જુદી શાખાઓના મંતવ્યોનો વિસ્તારપૂર્વક સમન્વય થયેલો છે.

સરખામણી

અત્યારે સામાન્ય માન્યતા એવી પ્રવર્તે છે કે અનેકાંતદષ્ટિ એ જૈનદર્શનનું જ એક તત્ત્વ છે અને તે માત્ર જૈન સાહિત્યમાં જ ખેડાયેલ છે. આ માન્યતા કેટલી નિરાધાર છે એ જણાવવા જૈનેતર દર્શનમાં મળી આવતા અનેકાંતગામિવાદો સાથે જૈન અનેકાંતવાદની સરખામણી કરવી આવશ્યક છે. જો કે સામાન્ય રીતે કોઈ પણ જૈનેતર દર્શનમાં એક અથવા બીજી રીતે અનેકાંતદષ્ટિ સાથે જરાબર બંધ ખેસે એવા વિચારો મળી જ આવે છે અને જૈન અનેકાંતવાદના વિકાસની અસરને લીધે નિંખાડ, રામાનુજ અને વલ્લભનાં દર્શનમાં તેવા વિચારો વિશેષતઃ મળી આવે છે. છતાં અહીં તો બૌદ્ધ, સાંખ્ય, યોગ અને પૂર્વમીમાંસકદર્શન સાથે જ કોઈક સરખામણી કરવાધારી છે. જૈનદર્શનમાં અનેકાંતદષ્ટિ શબ્દ છે અને બૌદ્ધદર્શનમાં મધ્યમપ્રતિપદા-મધ્યમમાર્ગ શબ્દ છે. વસ્તુની કોઈ પણ એક બાબત તરફ ન જતાં તેની અનેક બાબત તરફ નજર રાખવી એ અનેકાંતદષ્ટિ શબ્દનો સીધો અર્થ છે. એ બંને શબ્દના સીધા અર્થમાં જ સામ્ય છે તે કરતાં વધારે સામ્ય તો તેની પાછળ રહેલી ભાવનામાં છે. અનેકાંતદષ્ટિ અને મધ્યમમાર્ગ એ બંને વાદો એક જ ભાવનાનાં ફલ છે અને તે ભાવના એટલે સત્યનિરૂપણની ભાવના. સાંત્વિક બુદ્ધિનું વલણ તત્ત્વગામી હોઈ તે હંમેશાં અથર્થતાની દિશા જ ખડકે છે; એટલે મહાવીર કે બુદ્ધની સાંત્વિક બુદ્ધિમાંથી જન્મેલી સામ્યભાવનાને પરિણામે આ બંને સમાનાર્થક વાદો જન્મ્યા હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. આટલું સામ્ય છતાં એ બંને વાદોનાં વિચારક્ષેત્રો જુદાં જુદાં છે એ આપણે જૈન સાહિત્ય અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં આવેલી એ વાદોને લગતી અર્થાથી જાણી શકીએ છીએ. જૈન આગમોમાં અનેકાંતદષ્ટિનું વિચારક્ષેત્ર પ્રમેયતત્ત્વ છે એટલે તે પ્રધાનપણે પ્રમેયના સ્વરૂપનો જ વિચાર કરે છે અને તેનું ઉત્પાદવ્યગ્રીવ્યાત્મક અથવા ક્ષાયત અક્ષાયત સ્વરૂપ નક્કી કરે છે; જ્યારે બૌદ્ધ પિટકોમાં મધ્યમપ્રતિપદાનું વિચારક્ષેત્ર પ્રધાનપણે જીવનવ્યવહાર છે તેથી જ તે જીવનવ્યવહારને લગતા સંકલ્પ, વાચા, આજીવ આદિ નિયમોનું સ્વરૂપ વિચારે છે અને ઘડે છે. એ ખરું છે કે કાળક્રમે વિકાસ થતાં અનેકાંતદષ્ટિના વિચારક્ષેત્રમાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત આચાર પણ દાખલ થયો છે, છતાં તેનો મુખ્ય જુકાવ તો હંમેશાં તત્ત્વજ્ઞાન તરફ જ રહ્યો છે એ વાત અનેકાંતદષ્ટિનાં અને તેમાંથી ફક્ત થતા નય, સ્તંભગી આદિ વાદોનાં ઉદાહરણો જોનાર માટે દીવા જેવી છે; જ્યારે મધ્યમ માર્ગની આખતમાં એથી કાલું છે. આચાર એટલે જીવનવ્યવહાર ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં લાગુ પડતાની શક્તિ ધરાવતો મધ્યમપ્રતિપદામાર્ગ કે સુધી આચાર-

પ્રદેશમાં જ ખેડાયેલો રહ્યો છે અને તેનો તત્ત્વજ્ઞાન પરત્વે કશો ય ઉપયોગ થયાતું. પ્રમાણુ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જણાતું નથી.

સાંખ્ય, યોગ અને પૂર્વભીમાંસક દર્શનના સાહિત્યમાં અનેકાંતદષ્ટિસૂચક કોઈ ખાસ શબ્દો નથી, છતાં તેમાં અનેકાંતદષ્ટિંગામી વિચારો બહુ છે અને તે સુરુપષ્ટ છે. સાંખ્ય-યોગનો પરિણામવાદ અને પૂર્વભીમાંસકનો ઉત્પાદ-ભંગ-સ્થિતિવાદ^{૧૬૪} કે જોએ^{૧૬૫} ઉપ-નિષેદની ક્ષરાક્ષરભાવનામાંથી ઉદય પામ્યા છે તે બન્ને જોઈને અનેકાંતદષ્ટિ કરતાં જરાયે ભુદા પડતા નથી. અલબત્ત એના વિષયપ્રદેશમાં અને ખેડાણમાં અંતર છે. તે અંતર એ છે કે સાંખ્યયોગનો પરિણામવાદ ચેતન-છવતત્ત્વને સ્પર્શ ન કરતાં માત્ર અચેતન-પ્રકૃતિને જ સ્પર્શી પ્રવર્તે છે, તેમજ પૂર્વભીમાંસકનો ઉત્પાદ-ભંગ-સ્થિતિવાદ ચેતનને સ્પર્શ કરતો હોય તેમ જણાતું નથી; જ્યારે જોઈને અનેકાંતવાદ ચેતન, અચેતન બધાં જ તત્ત્વોને સ્પર્શીને પ્રવર્તે છે. ખેડાણની બાબતમાં તો ભારે મોટો તફાવત છે. સાંખ્ય, યોગ કે પૂર્વભીમાંસક દર્શનના સાહિત્યમાં પ્રમેયની ચર્ચા પ્રસંગે પરિણામવાદ કે ઉત્પાદ-ભંગ-સ્થિતિવાદનું નિરૂપણ આવે છે તે ઉપરાંત એ વાદો વિષે વધારે સમજૂતી આપનારા કોઈ નાના કે મોટા સ્વતંત્ર ગ્રંથો નથી; જ્યારે જોઈને દર્શનના સાહિત્યમાં તેથી ઊંચકું છે. એમાં તો અનેકાંતદષ્ટિનું સ્થાપન કરવા, તેના ઉપરના આક્ષેપો દૂર કરવા, તેની બારીકીઓ અને વિશેષતાઓ સમ-જાવવા તેમજ તેમાંથી ફલિત થતા બીજા વાદોને ચર્ચવા સેંકડો નાના મોટા ગ્રંથો અને પ્રકરણો લખાયેલાં છે; એ ખેડાણની સ્વાભાવિક અસર બીજાં જોઈનેતર દર્શનો ઉપર અતિ સ્પષ્ટપણે થયેલી છે. આની ખાત્રી શ્રીભાષ્ય, અણુભાષ્ય આદિ વૈદિક ગ્રંથો જોવાથી થઈ શકશે.

સંખ્યધીવિષયે

મૂળ અને ત્રીકાના મુખ્ય વિષય અનેકાંતને લગતી ત્રણ બાબતોનો પાછળ વિચાર કર્યો. એ જ મુખ્ય વિષયના સમર્થન માટે ગ્રંથકારે ગ્રંથના ત્રણ કાંડોમાં જે તેના સંબંધી-વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે તે કાંડવાર મૂળ અને ત્રીકામાંથી અનુક્રમે અહીં દર્શાવવું પ્રાપ્ત થાય છે.

ફલિતવાદો

પ્રથમ કાંડમાં ગ્રંથકારે અનેકાંતવાદમાંથી ફલિત થતા એ વાદોની મુખ્ય ચર્ચા કરી છે. એમાં પહેલો નયવાદ અને બીજાં સમભંગીવાદ. અનેકાંતદષ્ટિની આધારબૃત્ત જે એ દષ્ટિઓનો આગમોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે તે સામાન્યગ્રાહી-દ્રવ્યાસ્તિક અને વિશેષગ્રાહી-પર્યાવા-સ્તિક દષ્ટિનું પૃથક્કરણ કરી તેમાં ગ્રંથકારે^{૧૬૬} નયોની વહેંચણી કરી છે. ચોતાના સમય સંધીનાં તત્ત્વદર્શનોનો સમન્વય કરવાની આવનામાંથી ભ-મતવારે અનેકાંતદષ્ટિની સ્થાપના કરી હતી; તેથી તે સમયમાં પ્રસિદ્ધ દર્શનોને તેમના વિચારની સ્વૃણતા મુજબતાને ક્રમે સાત બાજમાં ગોઠવી અનેકાંતદષ્ટિના અંશ તરીકે સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું, જે સાત બાજો

^{૧૬૪} જોએ સામાન્યગ્રાહીકર્તાત્વિક મૂ. ૬૨૬.

^{૧૬૫} પરિણામવાદ ઉ. ૧-૮. અણુભાષ્યના અ. ૮ શ્લોક ૧૮, ૧૯, ૨૦.

^{૧૬૬} મુખ્યમનિ કા. ૨ વાક્ય ૪-૫

જેન આગમમાં સાત નયના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. દષ્ટિનું પૃથક્કરણ અને તેમાં નયની વહેંચણી કરવામાં સિદ્ધસેનની બે વિશેષતાઓ છે; એક તો એ કે આગમપ્રસિદ્ધ સાત નયોને ૭ જ નયોમાં સંકેલવા અને બીજી વિશેષતા એ કે પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે દ્રવ્યાસ્તિકદષ્ટિની સીમા ઋણુસૂત્રનય સુધી હતી તેને બદલે વ્યવહારનય સુધી જ બાંધવી. આ બે વિશેષતાઓને લીધે સન્મતિ પ્રમાણે સિદ્ધસેનનું મંતવ્ય એમ ફલિત થાય છે કે નૈગમ એ કોઈ જુદો સ્વતંત્ર નય નથી; પણ સંગ્રહથી એવંજૂત સુધીના ૭ જ નયો સ્વતંત્ર છે અને દ્રવ્યાસ્તિકદષ્ટિની મર્યાદા વ્યવહારનય સુધી જ છે, ઋણુસૂત્રથી માંડી બધા જ નયો પર્યાયાસ્તિકનયની મર્યાદામાં આવે છે. સિદ્ધસેન પહેલાં પદ્મનયવાદ કોઈનો હતો એમ અદ્યાપિ જાણવામાં આવ્યું નથી; કદાચ એને જ લીધે સિદ્ધસેન પદ્મનયવાદી કહેવાયા હોય. સિદ્ધસેને વ્યવહારનય સુધી જ બાંધેલી દ્રવ્યાસ્તિકદષ્ટિની મર્યાદા તેના પછીના સાહિત્યમાં બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે; કારણ કે સિદ્ધસેનના વિરોધી મનાતા જિનલદ્રક્ષમાત્રમણ જેવાએ પણ પોતાના ભાષ્યમાં પ્રાચીન મર્યાદા ઉપરાંત એ મર્યાદાનો પણ સ્વીકાર કરેલો છે; અને દિગંબરીય સાહિત્યમાં તો સિદ્ધસેને બાંધેલી એક જ મર્યાદાનો સ્વીકાર દેખાય છે અને તે પણ સિદ્ધસેનના પૂર્વવર્તી દિગંબરીય આચાર્યોના ગ્રંથોમાં નહિ, પણ સિદ્ધસેન પછી થયેલા તેમજ ખાત્રીથી સિદ્ધસેનના ગ્રંથોને જોનાર ૧૬૭ વિદ્વાનંદી અને ૧૬૮ માણિક્યચંદ્રના ગ્રંથોમાં જ તે સિદ્ધસેનીય મર્યાદા દેખાય છે. નયવાદની ચર્ચામાં સિદ્ધસેને મુખ્ય ચાર વાતો જણાવી છે. (૧) મૂળ બે દષ્ટિઓનો સંગ્રહ, (૨) વસ્તુના લક્ષણનું બે દષ્ટિઓ વડે પૃથક્કરણ અને બે દષ્ટિઓમાં જ તે લક્ષણની પૂર્ણતા, (૩) કોઈ પણ એક જ દષ્ટિના સ્વીકારમાં બંધમોક્ષની અનુપપત્તિ અને (૪) છૂટાં મણિ અને તેમના હારના દષ્ટાંત દ્વારા છૂટા તેમજ સન્મિલિત નયોની કિંમતની આંકણી. સારબાદ સિદ્ધસેને સંમલંગીવાદ ચર્ચાં તેને પણ મૂળ બે દષ્ટિઓમાં ચોળ્યો છે, વિશેષમાં તેમણે વ્યંજન અને અર્થપર્યાયની ઉપલબ્ધ પ્રથમના સાહિત્યમાં નહિ દેખાતી એવી સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી તેમાં સંમલંગી ઉતારી છે; છેવટે તેમણે જૈનદર્શન પ્રમાણે કોઈ બાહ્ય કે અભ્યંતર જેવું સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે કે નહિ એ જણાવી અનેકાંતદષ્ટિવાળા સંભાષણની વાસ્તવિકતા સ્વીકારવા છતાં અધિકારી જોઈ એક એક નયવાદની પ્રરૂપણાની સાર્થકતા પણ જણાવી છે.

મૂળકાર પહેલા નયકાંડમાં વર્ણવેલી બધી જ વસ્તુઓનું સ્પષ્ટીકરણ તો ટીકાકારે કર્યું જ છે; પરંતુ તે ઉપરાંત તેમણે પોતાના સમય સુધીના દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં બળપૂર્વક ચર્ચાતા અને જૈનદર્શનના પ્રામાણ્યને આડે આવતા અગર તો તેનાં ફલિત થયેલાં મંતવ્યોને બાંધક થતા અનેક દાર્શનિક વાદોને કેટલીક ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરતાં, કોઈપણ રીતે ગાથાના મૂળ ગ્રન્થ સાથે સંગ્રહ જોડીને અગર તો બીજી રીતે સંગ્રહ બાંધીને દાખલ કર્યા છે. એ જ રીતે આગમના કોડોની ટીકામાં પણ એમણે કર્યું છે. ક્યાંઈક ક્યાંઈક તો એમણે પોતાના સ્વેતાંબરીયત્વઅભિનિવંશને વશ થઈ દિગંબર સંપ્રદાય સાથેની મતભેદવાળી આચાર પરત્વેની બાબતોના પણ લાંગા લાંગા વાદો ગોઠવ્યા છે. જૈનદર્શનનું પ્રામાણ્ય, પુરુષપ્રણીત અને તે પણ સર્વવપુરુષપ્રણીત આગમને માનવા ઉપર અવલંબેલું છે. આ પ્રામાણ્યને મીમાંસકના

મુખ્ય ચાર વાદો આડે આવે છે. અપૌરુષેયવાદ, તેમાંથી ક્ષિત થતો સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદ અને શબ્દનિત્યત્વવાદ તેમજ સર્વજ્ઞત્વના અસંભવનો વાદ. આ ચાર વાદોનું નિરસન કરી ટીકાકારે જૈનદર્શનનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવા બહુ જ લાંબી અને બહુશ્રુતત્વવાળી શાંતિરક્ષિતના તત્ત્વસંગ્રહને અનુસરતી જ ચર્ચા કરી છે. જૈનદર્શન જગતના સજ્ઞા તરીકે કોઈ વ્યક્તિવિશેષને નથી સ્વીકારતું, વળી તે આત્માને દેહપ્રમાણ માને છે અને મુક્ત અવસ્થામાં સુખાનુભવ પણ સ્વીકારે છે તેથી આ મંતવ્યોને બાધક થતા નૈયાયિકવૈશેષિકના ઈશ્વર-કર્તૃત્વવાદ, આત્મવ્યાપકતાવાદ, અને મુક્ત અવસ્થામાં સુખાભાવવાદનું સવિસ્તર નિરસન કરી છેવટે જૈન મંતવ્ય દર્શાવ્યું છે. પહેલી ગાથાની ટીકામાં મુખ્યપણે ગોઠવેલા ઉક્ત વાદોમાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રસંગ લઈ ટીકાકારે બીજા પણ જૈનદર્શનના વિરોધીવાદોનું ખંડન કરી તે તે બાબતમાં જૈનદર્શન શું માને છે એ સ્પષ્ટ કર્યું છે. બીજી ગાથાની ટીકામાં તેમણે મુખ્યપણે શબ્દ, અર્થ અને તે બેના સંબંધની મીમાંસા અતિ વિસ્તારથી કરી છે; આમ કરતાં તેમણે શબ્દ, તેના અર્થ અને તેના સંબંધના સ્વરૂપ વિષે જેટજેટલા મતમતાંતરો પ્રચલિત હતા અને જે પોતાની બાજુમાં આવ્યા તે બધાનો પરસ્પર નિરાસ કરી છેવટે એ બાબતમાં જૈનદર્શનને શું માન્ય છે એ દર્શાવ્યું છે. ત્રીજી ગાથાની ટીકામાં તેમણે શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક-નયરૂપે બ્રહ્માદૈતવાદ, અશુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિકનયરૂપે સાંખ્યસંમત પ્રકૃતિપુરુષદૈતવાદ ચર્ચા પર્યાયાસ્તિક નય દ્વારા એ બન્ને વાદોનું નિરસન કરી છેવટે દ્રવ્યાસ્તિક પર્યાયાસ્તિક ઉભયનું પ્રામાણ્ય સ્થાપ્યું છે. પાંચમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તેમણે પર્યાયાસ્તિકના ભેદ તરીકે ઋણુસૂત્ર આદિ ચાર નયોનું નિરૂપણ કરતાં બૌદ્ધસંમત ક્ષણુલંગવાદ, વિજ્ઞપ્તિમાત્રવાદ અને શૂન્યવાદને બહુ જ ઊંડાણ તેમજ વિસ્તારથી ચર્ચા છે અને બૌદ્ધદર્શનની સૌત્રાંતિક, યોગાચાર, વૈભાષિક અને માધ્યમિક એ ચારે મહાયાન શાખાઓનાં મંતવ્યોનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. છઠી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તેમણે મૂળ બે નયોમાં ચાર નિક્ષેપોની વહેંચણીને પ્રસંગે ભર્તૃહરિ-સંમત શબ્દબ્રહ્મવાદ અને બૌદ્ધસંમત ક્ષણુલંગવાદ આદિની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અને વચ્ચે વચ્ચે બીજા પણ દર્શનાંતરીય નાના મોટા વાદો ચર્ચા છેવટે એ દરેક બાબતમાં જૈનદર્શન શું સ્વીકારે છે એ જ સ્થાપિત કર્યું છે. સત્તાવીશમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તેમણે સાંખ્ય, વૈશેષિક અને બૌદ્ધ આદિ સંમત સત્કાર્ય, અસત્કાર્ય આદિ વાદોનું નિરસન કરી તત્ત્વાદૈત, દ્રવ્યાદૈત, પ્રધાનાદૈત, શબ્દાદૈત અને બ્રહ્માદૈત આદિ વાદોનું નિરસન કર્યું છે અને એ ઉપરથી સૂચવ્યું છે કે જૈનદર્શન એ દરેક બાબતમાં શું મત ધરાવે છે. અત્રીશમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તેમણે વ્યંજનપર્યાયની ચર્ચા પ્રસંગે વાચક-શબ્દ અને તેના વાચ્ય-અર્થ તથા વાચ્યવાચકના સંબંધના સ્વરૂપની મીમાંસા કરી છે; તેમાં તેમણે વૈયાકરણોનો રોદાટવાદ, વૈશેષિકનો અનિત્યવર્ણવાચકત્વવાદ, મીમાંસકનો નિત્યવર્ણવાચકત્વવાદ તથા સંબંધનિત્યત્વવાદ ચર્ચા અને અતેષાંતદષ્ટિએ જનદર્શનસંમત તે બધાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. અત્રીશમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તેમણે સપ્તજંગીનું રોદાટન કરતાં તેના સમર્થન માટે બદ્ધ સ્ત્રીપુત્રચરી અપકારક દેવાએ અર્ચેલી વિવિધ વ્યપેક્ષાઓને વિસ્તારી વર્ણવી છે. આ આદિ આચાર્યો શિવાગની બીજી ગાથાઓની વ્યાખ્યા બહુમા મળ સંગ્રહે સ્પષ્ટ કરનારી ટૂંકી જ છે અને આ સંગ્રહ લાંબી છે ત્યાં પણ મુખ્યપણે જૈનચારમતનાં મંતવ્યો ચર્ચેલાં હોઈ તેમાં કેટલીક દર્શનાંતરવાદ સાબલ કરેલાં નથી.

દર્શનજ્ઞાનમીમાંસા

અનેકાંત એ શ્રુતપ્રમાણ છે; તે દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક એ બે દષ્ટિઓ ઉપર અવલંબિત છે. એ બન્ને દષ્ટિઓ અનુક્રમે સામાન્ય બોધ અને વિશેષ બોધને લીધે પ્રવર્તે છે. આ બન્ને પ્રકારના બોધો જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં અનુક્રમે દર્શન અને જ્ઞાનના નામથી જોળખાય છે. અનેકાંતના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં સિદ્ધસેને બીજા કાંડમાં અનેકાંતની અંગમૂત દર્શનજ્ઞાનમીમાંસા હાથ ધરી છે. એ આખા ૫ કાંડમાં તેઓ એ જ મીમાંસા કરે છે. આ મીમાંસામાં પણ સિદ્ધસેને પોતાનું વિશિષ્ટત્વ અદ્ભુત રીતે દાખવ્યું છે. દર્શન અને જ્ઞાન બન્નેની ઉત્પત્તિ ક્રમથી થાય એવો મત પ્રથમથી જ આગમપરંપરામાં પ્રસિદ્ધ હતો; એ બન્નેની ઉત્પત્તિ સાથે જ થાય છે એવો મત પણ પ્રથમથી ચાલ્યો આવતો. આ બન્ને મતોની સામે સિદ્ધસેને પોતાનો દર્શનજ્ઞાનનો અભેદવાદ મૂક્યો. એ વાદની સ્થાપના એમણે પ્રસ્તુત બીજા કાંડમાં કરી છે; એ સ્થાપના તર્કબળ ઉપર અવલંબિત છે, છતાં લોકોમાં શાસ્ત્રાધાર બતાવવાની જાહેરી પ્રતિજ્ઞાના બળે સિદ્ધસેનેને પોતાનો વાદ શાસ્ત્રવાક્યોમાંથી સિદ્ધ કરવાની ફરજ પાડી છે તેથી જ તેઓ પોતાના વાદનું સમર્થન કરતાં પૂર્વાપર શાસ્ત્રવિરોધ ન આવે તે માટે પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા પોતાની હબે નવેસર કરે છે અને દર્શનજ્ઞાનના ક્રમવાદ તેમજ સહવાદનું બહુ જ માર્મિક રીતે ખંડન કરે છે. દર્શનજ્ઞાનનો અભેદવાદ જ પ્રસ્તુત કાંડનો મુખ્ય વિષય છે છતાં તેમાં સિદ્ધસેને પ્રસંગે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનના ઐક્યવિષયક પોતાનો મત પણ જણાવી દીધો છે. દર્શન અને જ્ઞાન તેમજ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનનો અભેદ એ જ પ્રસ્તુત કાંડગત સિદ્ધસેનની મીમાંસાની વિશેષતા છે. જે કે ચૂર્ણિત આધારે નંદીસૂત્રની ટીકા કરનાર યાકિનીસંતુ હરિભદ્ર, નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવ અને તેમના અનુગામી મલયગિરિ દર્શનજ્ઞાનવિષયક સહવાદ સિદ્ધસેનનો અને અભેદવાદ ઇલાચાર્યનો વર્ણવે છે; છતાં સન્મતિના ટીકાકાર અભયદેવે તે સિદ્ધસેનને જ અભેદવાદના પુરસ્કર્તા તરીકે જણાવે છે. આ બાબતમાં હરિભદ્ર અને મલયગિરિ કરતાં અભયદેવનું જ કથન વધારે વાંચ્યો માનવાનાં ત્રણ કારણો છે. (૧) ક્રમવાદ અને સહવાદના નિરસન પછી છેવટ સુધી અભેદવાદનું સમર્થન, (૨) અભયદેવ સન્મતિના ટીકાકાર હોઈ તેમને મળેલ તેની પ્રાચીન ટીકાઓના વારસાને લીધે અને તેમણે કરેલ તેના ઊંડા અભ્યાસને લીધે તેમનામાં જ હરિભદ્ર કરતાં વિશેષ યથાર્થતાનો અંભવ અને (૩) અભેદવાદના પુરસ્કર્તા તરીકે સિદ્ધસેનની જ જ્ઞાનપરંપરામાં પ્રસિદ્ધિ અને યશોવિજયજી જેવાનું તે બાબતમાં ઐકમત્ય. સિદ્ધસેન અભેદવાદના પ્રસ્થાપક છે ખરા, તેમણે તે જ માટે સન્મતિનું બીજું કાંડ રાક્યું છે એ પણ ખરું; છતાં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ જેવાએ પોતાના લાઘ્યમાં અને વિશેષણવતી ગ્રંથમાં અભેદવાદનું ખંડન કરતાં તેમજ આગમસિદ્ધ ક્રમવાદને સ્થાપિત કરતાં અભેદવાદીઓની જે જે દલીલો રાંટી છે અને તેમના જે જે મતભેદો વર્ણવ્યા છે એ બધાનો સળંગ વિચાર કરતાં એમ તો લાગે જ છે કે સિદ્ધસેનના પૂર્વવર્તી નહિ તો છેવટે સમસમયવર્તી અને ઉત્તરવર્તી કેટલાક આચાર્યો અભેદવાદની તરફ દારી કરનારા પણ થયેલા હોવા જોઈએ અને સન્મતિના બીજા કાંડ ઉપરાંત અભેદવાદનું સમર્થન કરનારાં બીજાં પ્રકરણો કે ટીકાઓ સિદ્ધસેનનાં અગર બીજા કાંઈ આચાર્યોનાં હોવાં જોઈએ. ગમે તેમ હો, પણ અત્યારે આપણી સામે તો સિદ્ધસેનના એ વિશિષ્ટ વાદને દર્શાવનાર પ્રસ્તુત બીજું કાંડ જ છે.

બીજા કાંડની આખ્યામાં ટીકાકારે પહેલી અને પંદરમી સિવાય બાકીની બધી જ ગાથાઓની સ્પષ્ટીકરણ પૂરતી ટૂંકી વ્યાખ્યા લખી છે. તેમાં કોઈ ખાસ વાદો દાખલ કર્યા નથી. પંદરમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં પ્રસંગ બીજો કરી તેમણે દિગંબરપરંપરા સાથે શ્વેતાંબર-પરંપરાના મતભેદવાળા કેવળિકવલાહારવિષયક એક જ વાદની ચર્ચા કરી છે; પરંતુ પહેલી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તો તેમણે વાદસંગ્રહની બાબતમાં હદ જ કરી છે. પ્રમાણુના સામાન્ય સ્વરૂપ વિષે, તેના ભેદો વિષે અને તેની અંખ્યા વિષે જોઈ તર્કશાસ્ત્રી જે જે મંતવ્ય ધરાવે છે તે બધાં જ મંતવ્યોને સવિશેષ સ્થાપવા માટે ટીકાકારે સમકાલીન જોતેતર બધાં જ દર્શનોના તે તે બાબતના બધા જ વાદો અતિ વિસ્તાર અને વિશિષ્ટ ગોઠવણીપૂર્વક ચર્ચ્યા છે; અને એ રીતે એ વ્યાખ્યામાં આખું ભારતીય પ્રમાણુશાસ્ત્ર ઉપસ્થિત કર્યું છે. પ્રસ્તુત બીજા કાંડમાં મૂળકારની વિશેષતા જો અભેદવાદની સ્થાપનાની માનવામાં આવે તો ટીકાકારની વિશેષતા આ પ્રમાણુવાદસંગ્રહમાં માનવી જોઈએ.

અનેકાંતની ખૂબી અને એકાંતની ખામી

અનેકાંતદષ્ટિએ સ્વેચ્છતત્ત્વ કેવું હોવું જોઈએ એની ચર્ચા પ્રધાનપણે ત્રીજા કાંડમાં છે પરંતુ સાથે સાથે અનેકાંતવાદનું ઉપપાદન કરી શકાય એવા બીજા પણ અનેક વિષયો એમાં લીધેલા છે. જેમ જોતમે પોતાના ન્યાયસૂત્ર ૪-૧-૧૪ માં અભાવકારણવાદ, ઇશ્વરકારણવાદ, આકસ્મિકત્વવાદ આદિ આઠ વાદો મૂકી છેવટે પોતાનું મંતવ્ય પ્રકટ કર્યું છે; વળી જેમ સમંતભદ્રે આત્મમીમાંસામાં સમભંગીના નિરૂપણનો પ્રસંગ લઈ તેમાં સત્, અસત્, અદ્વૈત દ્વૈત, એકત્વ પૃથક્ત્વ, નિત્યત્વ અનિત્યત્વ, દૈવ પુરુષાર્થ આદિ અનેક વાદો લઈ છેવટે તેમાં અનેકાંતદષ્ટિએ પોતાનું મંતવ્ય સ્થાપ્યું છે તેમ સિદ્ધસેને પણ સામાન્ય અને વિશેષવાદ, અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વવાદ, આત્મરૂપવાદ, દ્રવ્ય અને શુણુનો ભેદાભેદવાદ, તર્ક અને આગમવાદ, કાર્ય અને કારણનો ભેદાભેદવાદ, કાળઆદિ પાંચ કારણવાદ, આત્માના વિષયમાં નાસ્તિત્વ આદિ છ અને અસ્તિત્વ આદિ છ વાદો વગેરે અનેક વિષયોનું સૂક્ષ્મ, વિસ્તૃત તથા સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરતાં એકાંત અને અનેકાંતનાં ઉદાહરણો આપી તેના દોષશુણુ બતાવ્યા છે. તથા એકાંતવાદીની વિજ્ઞેયતા અને અનેકાંતવાદીની અજ્ઞેયતા તેમણે સૂચવી છે. તેમણે ઉક્ત વાદો ઉપરાંત અનેકાંતને બહાને જ કેટલીક સાંપ્રદાયિક પરિસ્થિતિનું નિરાકરણ કરવાનો પણ પ્રસ્તુત કાંડમાં બળવાન પ્રયત્ન કર્યો છે. એકદેશીય સૂત્રાભ્યાસથી કે અર્થશત્રુત્ય સૂત્રમાત્રના પાઠથી કે બહુશ્રુતત્વ અને પરિવારના અભિમાનથી આગમન થઈ શકાતું નથી એ તેમણે બહુ જ ભારપૂર્વક બતાવ્યું છે. અને તાત્ત્વિક પ્રરૂપણા કેવી રીતે કરી શકાય એ પણ બતાવ્યું છે. સ્વ-પર દર્શનના અભ્યાસ વિનાનો ક્રિયાકલાપ વ્યર્થપ્રાય છે અને જ્ઞાન તેમજ ક્રિયા બન્ને મળીને જ કાર્યસાધક અને છે. છતાં આખો જગજ્ઞાની છેવટે તેમણે અનેકાંતરૂપ જિનવચનની કલ્યાણકામના કરી અંત પૂર્ણ કર્યો છે.

ત્રીજા કાંડમાં સિદ્ધસેનની પ્રતિભા અનેક રીતે ચમકતી દેખાય છે. કારણ કે એમાં એમણે જે પર્વાયાર્થિકની પેઠે શુશ્રુષાર્થિક ત્રીજા નવ બુદ્ધો મનાવા વિષેની ચર્ચા ઉપાડી છે તે તેમના પહેલાના કોઈ આચાર્યના અંધમાં જોવામાં આવી નથી. વિદ્યાનંદીએ નત્યાર્થકોશવાર્તિકમાં એ ચર્ચા ઉદાહરી છે તે સન્મનિતે જ આવરી લાગે છે. શ્રદ્ધાવાદ અને તર્કવાદ વચ્ચેના સ્પર્ધાનું નિરાકરણ કરવા એમણે તેનુવાદ અને અંતેનુવાદની જે મર્યાદા બોધી છે, તે અનેકાંતદષ્ટિને જોવાયે તેવી છે. અલ્પશ્રુતના અભ્યા-

સીને, થોડા અભ્યાસમાં બહુશ્રુતપણું માનનારને, માત્ર શિષ્યપરિવારથી મોટાપ માનનારને, અર્થજ્ઞાનવિનાના માત્ર સૂત્રપાઠના અભ્યાસીને, સ્વ-પર દર્શનનો અભ્યાસ છોડી માત્ર ક્રિયા-કાંડમાં કૃતાર્થતા માનનારને અને માત્ર શાસનલક્ષિતમાં અનેકાંતકુશળતા સમજનારને તેમણે જે સાચી અને સચોટ વાત કરી છે તે તેમનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન અને નિરૂપણું સૂચવે છે.

ટીકાકારે ત્રીજાકાંડમાં આઠ ગાથાઓની વ્યાખ્યામાં અનેક જાતના વાદો અને શાસ્ત્રાર્થો ગોઠવ્યા છે; આઠીની એકસઠ ગાથાઓની વ્યાખ્યા તો વિશદ છતાં તેવા શાસ્ત્રાર્થવાણી નથી. ઓગણપચાસમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં આખું કણાદર્શન મૂકી તેની લાંબી સમાલોચના કરી છે. તેમજ સામાન્ય પદાર્થની ચર્ચાને પ્રસંગે તત્ત્વગ્રંથ અને પ્રમેયક્રમલઁમાં ચર્ચાયેલી એવી પાક્ષણિક જાતિની પણ ચર્ચા કરીને જાતિવાદનો વિરોધ કર્યો છે. પચાસમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં ન્યાય, વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને સાંખ્યના સત્ તેમજ અસત્ વાદોનું લંબાણથી નિરૂપણ કરી છેવટે સ્વસન્મત સદસદ્વાદ સ્થાપ્યો છે. ત્રેપનમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષ એ પાંચ ઐકાંતિક કારણવાદોને સવિસ્તર મૂકી તેમનું ખંડન કરી અંતમાં કારણસમવાયવાદ સ્થાપ્યો છે. છપ્પનમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં હેતુભાસની સંખ્યા વિષે બીજાવાદીઓ સાથે લંબાણથી ચર્ચા કરી છે. સાઠમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં ફરી એકાંત-ક્ષણિકત્વ અને એકાંતઅક્ષણિકત્વનો શાસ્ત્રાર્થ છેડ્યો છે. ત્રેસઠમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં જૈન-દર્શનસંમત સાત તત્ત્વોના નિરૂપણ પ્રસંગે જીવ અને અજીવ એ તત્ત્વમાં કણાદ આદિ દર્શનોને માન્ય પદાર્થો કેવી કેવી રીતે સમાઈ જાય છે તે ખૂબ સ્પષ્ટતાથી બતાવી જૈનદર્શન-પ્રસિદ્ધ ચાર ધ્યાન અને તેમના ભેદપ્રભેદોનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. ચારબાદ એ જ ગાથાની વ્યાખ્યામાં વાચ્યનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા લટ્ આદિના અર્થ વિચાર વિષેના અનેક મીમાંસક પક્ષો મૂકીને ઉપર વિદ્યાનંદીએ અષ્ટસહસ્રીમાં કરી છે એવી નિયોગની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. પાંસઠમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં દિગંબરો સાથે મતભેદવાળા નિર્ગ્રંથે વસ્ત્રપાત્ર ધારણ કરવાના, સ્ત્રીને સુક્રિતનો અધિકાર હોવાના અને પ્રતિમાને વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરાવવાના વાદો બહુ લંબાણથી દાખલ કર્યા છે. ઓગણોતેરમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં વળી સમલંગી આદિની સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી અનેકાંતનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. છેવટે નિગ્રહસ્થાનના સ્વરૂપની બૌદ્ધ અને ન્યાયવાદીઓ સાથે દીર્ઘ ચર્ચા કરી ટીકા પૂર્ણ કરી છે.

પ્રસ્તુત ટીકામાં આવેલા વાદો બહુધા તત્ત્વસંગ્રહ, ન્યાયકુમુદ્યદ્રોહ્ય, પ્રમેયક્રમલ-માર્તંડ, સિદ્ધિવિનિશ્ચય આદિ ગ્રંથોમાં છે; પરંતુ એ ગ્રંથો કરતાં પ્રસ્તુત ટીકાની વિશેષતા ભાષા પરત્વે, શૈલી પરત્વે, ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોનાં નામ તેમજ અવતરણોના ઉલ્લેખ પરત્વે એમ અનેક રીતે છે.

મૂળ ગ્રંથે કાંડના વિષયોનું અને ટીકામાં વધારાયેલા શાસ્ત્રાર્થો વિષયોનું આ અતિ ટૂંક ચિત્રણ છે. એના વિષયનો ક્રમિક અને વધારે ખ્યાલ મેળવવા ઇચ્છનારને ગ્રંથનું અધ્યયન કરવું ન હોય તો પણ વિષયનુક્રમ જોવાથી ઘણો ખ્યાલ આવી શકશે.

બત્રીશીઓ^૧

આચાર્ય સિદ્ધસેનની ઉપલબ્ધ બત્રીશીઓ એકવીશ અને તેમાં ન્યાયાવતાર મેળવીએ તો બાવીશ છે. આ બત્રીશીઓના અવલોકનનું સામાન્ય અને ટૂંક તારણ અહીં આપવામાં આવે છે. એના ત્રણ ભાગ છે.

૧ સિદ્ધસેનના જીવનની માહિતીનો ખરો આધાર તો એમના ગ્રંથો જ ગણાય. એમના ગ્રંથોમાં બત્રીશીઓનું સ્થાન સન્મતિ કરતાં ઘણી દૃષ્ટિએ ચડે પણ છે તેથી એમનું અવલોકન અહીં પ્રસ્તુત જ નહિ પણ અતિ આવશ્યક છે. માટે જ એ વિષે અહીં થોડો પ્રયાસ કરેલો છે.

અત્યારે ભાવનગર જૈનધર્મપ્રસારક સભાથી પ્રકાશિત મુદ્રિત આવૃત્તિ અમારી સામે છે. એમાં જે ક્રમે બત્રીશીઓ છે તે જ ક્રમમાં તે રચાઈ હોય એમ લાગતું નથી. પાછળથી લેખકોએ અગર વાચકોએ તે ક્રમ ગોઠવ્યો હોય એમ લાગે છે. કેટલીક બત્રીશીઓને અંતે નામ છપાયેલાં છે. બ્યારે કેટલીકને અંતે નથી. સંભવ એવો લાગે છે કે એ નામો પાછળથી કોઈએ થોડા લગાડી દીધાં હશે. કહેવાય છે બધી જ બત્રીશીઓ અને છતાં એમાં ક્યાંક ક્યાંક પછની વધઘટ છે. બત્રીશ બત્રીશને હિસાબે બાવીશ બત્રીશીઓનાં કુલ પછો ૭૦૪ થવાં જોઈએ પણ ઉપલબ્ધ મુદ્રિત બત્રીશીઓમાં એમની સંખ્યા ૬૮૫ ની મળે છે. ૨૧ માં બત્રીશીમાં એક પછ વધારે એટલે તેત્રીશ પછો છે. બ્યારે ૮, ૧૧, ૧૫, અને ૧૯ એ ચાર બત્રીશીઓમાં ૩૨ કરતાં ઓછાં પછો છે. પછોની આવૃત્તિઓથી સંખ્યા બત્રીશીઓના રચનાસમયથી જ હશે કે પાછળથી વધઘટ થઈ હશે કે મુદ્રણની આધારભૂત પ્રતિઓના અપૂર્ણપણાને લીધે જ મુદ્રિત આવૃત્તિમાં એ આવી દશે એ અત્યારે કહેવું કઠણ છે. છતાં એમ લાગે છે કે આ વધઘટની ઘાતમેલ રચના પછી જ કોઈ કારણથી થઈ હોવી જોઈએ.

આ બધી જ બત્રીશીઓ સિદ્ધસેને જૈનદીક્ષા સ્વીકાર્યા પછી જ રચી હોય એમ ન કહી શકાય. સંભવ છે કે તેમણે એમાંની કેટલીક બત્રીશીઓ પૂર્વાશ્રમમાં પણ રચી હોય અને પાછળથી તેમણે અગર તેમના અનુગામી શિષ્યોએ તેમની એ બધી જ દૃતિઓનો સંગ્રહ કર્યો હોય અને તે સચવાઈ રહ્યો હોય.

દાર્શનિક વિભાગમાં જૈમિનીય જેવા પ્રસિદ્ધ દર્શનની બત્રીશી નથી દેખાતી તે એમ સૂચવે છે કે કદાચ હુમ બત્રીશીઓમાં એ પણ ગઈ હોય.

મુદ્રિત બત્રીશીઓ અતિ અશુદ્ધ અને સંદિગ્ધ છે. કેટલેક સ્થળે તો સંકેતોવાર શ્રમ કર્યા પછી પણ અર્થ સમજાયા નથી અને ઘણે સ્થળે એ સંદિગ્ધ રહ્યો છે. વૃત્તી અને અગ્રેક સિખિત પ્રતિઓ એકત્ર કરી, પાઠાંતરો મેળવી, પછી વાંચવામાં આવે તો ઘણું અંશે સંતોષ અને ખમ રહે. ગત્યારે બત્રીશીને લગતું અમારું અર્થ કથન આ શુદ્ધ, અશુદ્ધ અને અર્ધશુદ્ધ પાઠોની પરી કે અપૂર્ણ અભ્યારમુદ્રાની અમારી સમજને આધાર રહેલું છે. એમાં ફરકાર અને સંપાદનને ઘણું અવશ્યક છે.

- ૧ અંથકર્તા સિદ્ધસેનના યુગની કેટલીક પરિસ્થિતિના સૂચનને લગતો.
- ૨ સિદ્ધસેનની યોગ્યતા અને સ્થિતિને લગતો.
- ૩ બત્રીશીઓના પરિચયને લગતો.

[૧] બત્રીશીઓનું વાંચન અને મનન કરતાં તેમની રચનાના યુગ વિષે મન ઉપર સામાન્ય છાપ પડે છે કે જે સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનું ઉત્થાન અને ખેડાણ ખૂબ જ થયું હશે, જે સમયમાં દાર્શનિક વિચારો સંસ્કૃત ભાષામાં કરવાની અને તેમને પદ્ય સુદ્ધામાં ગૂંથવાની પ્રવૃત્તિ જોશભેર ચાલતી હશે, જે સમયમાં દરેક સંપ્રદાયના વિદ્વાનો પોતપોતાના સંપ્રદાયની સ્થાપના, પુષ્ટિ અને પ્રચાર માટે તર્ક અને ખાસ કરી વાદશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ કરી તે મારફત પોતાના મંતવ્યનું સમર્થન અને પરમંતવ્યનું ખંડન કરવામાં જ કૃતકૃત્યતા માનતા હશે, જે સમયમાં કોઈ પણ વિરોધી સંપ્રદાયે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ભાવના અને વિચારસરણીને બળે પોતાના સંપ્રદાયના પાયા હચમચવાનો સંભવ ઊભો થતાં જ એ ભાવનાઓ અને વિચારસરણીઓને પોતપોતાની ઢબે લઈ લેવાની અને તેમને પોતાના સંપ્રદાયનું વલણ આપવાની ખીજ સંપ્રદાયના વિદ્વાનોને ફરજ પડતી હશે, જે સમયમાં જિજ્ઞાસાને લીધે અગર તો પરસંપ્રદાયનું ખંડન કરી સ્વસંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવા માટે સચોટ અભ્યાસ કરવાની વિદ્વાનોને ફરજ પડતી હશે, જે સમયમાં વૈદિકદર્શનની પ્રસિદ્ધ શાખાઓ અને મહાયાન સંપ્રદાયની બધી જ ઔદ્ધશાખાઓના (માત્ર પુસ્તકો જ નહિ પણ) અનુગામી પ્રકાંડ વિદ્વાનો અસ્તિત્વ ધરાવતા હશે અને પોતપોતાની શાખાનું મહત્ત્વ સ્થાપવા તેમજ સાચવવા વાદમાં ઊતરતા હશે, જે સમયમાં વાદવિવાદ માટે રાજસભા અગર તેવી જ પ્રભાવવાળી ખીજ સભાઓનો આશ્રય લેવાતો હશે અને પ્રભાવશાળી સભાધ્યક્ષને પોતાના તરફ આકર્ષવા તેની પ્રશંસામાં સ્તુતિચંદ્રો રચવાની અગર ખીજ તેવી પ્રવૃત્તિ થતી હશે, જે સમયમાં ન્યાય-પ્રમાણુચર્યા, -ખાસ કરીને પરાર્થાનુમાનચર્યા અને તેને લગતા વાદવિવાદના નિયમોની વિચારણા વધારે થતી હશે તેમજ તે વિષયનાં શાસ્ત્રો રચવા તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાતું હશે તે સમયમાં પ્રસ્તુત બત્રીશીઓ રચાઈ હોય એમ લાગે છે.

[૨] બત્રીશીઓના વાચન ઉપરથી તેના પ્રણેતાને લગતી જે નવ ખાખતો સ્પષ્ટ થાય છે તે આ પ્રમાણે—

- (૧) નામ—બત્રીશીઓની રચના વખતે કર્તાનું સિદ્ધસેન નામ પ્રસિદ્ધ હતું કારણ કે પાંચમી બત્રીશીને છેડે તે નામનો ઉલ્લેખ છે. (૨) જાતિ—શ્રુતિ અને ઉપનિષદોનો મૌલિક અભ્યાસ તેમજ સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રભુત્વ પૂર્વાશ્રમમાં તેમના પ્રાક્ષણિકતાની મુચના આપે છે.
- (૩) સંપ્રદાય—તેઓ જૈનસંપ્રદાયના તો હતા જ પણ તેમાં જે શ્વેતાંબર હતાં, દ્વિગંબર નહિ જ; કારણકે દ્વિગંબર પરંપરામાં માન્ય નહિ અને શ્વેતાંબર આગમોને નિર્વિવાદ માન્ય એવી મહાવીરના શુદ્ધચાત્રમ તથા અમરેન્દ્રના શરણાગમનની વાત તેઓ ર વર્ણવે છે.
- (૪) અભ્યાસ અને પાંડિત્ય—તેમનો તત્કાલીન બધાં જ વૈદિક દર્શનોનો, મહાયાન સંપ્ર-

દાયની બધી જ શાખાઓ અને આજીવિક દર્શનનો મૌલિક ઊંડો અભ્યાસ હોવા ઉપરાંત જૈન દર્શનનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ હતો, કારણ કે તેઓ તે બધાં જ દર્શનોનાં મંતવ્યો ટૂંકમાં પણ સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદકપદ્ધતિથી નાનાં નાનાં પ્રકરણોમાં વર્ણવે છે. અને તેમ કરી બધા જ વિદ્વાનોને સર્વ દર્શનોનો અભ્યાસ સુલભ કરવાનો ટૂંકો માર્ગ ખુલ્લો મૂકે છે.

(૫) સ્વભાવ—તેમનો સ્વભાવ સદા પ્રસન્ન અને ઉપહાસશીલ હશે. કારણ કે તેઓ ઘણી વાર એક સામાન્ય વસ્તુને એવી દબે વર્ણવે છે કે જોને સાંભળતાંવેંત ગમે તેવો ગંભીર માણસ એક વાર તો ખડખડાટ હસ્યા સિવાય ભાગ્યે જ રહી શકે.^૩ (૬) દૃષ્ટિ—તેમની દૃષ્ટિ સમાલોચક હતી એટલે તેઓ તર્કદ્વારા કોઈ પણ વસ્તુનું નિર્ભય પરીક્ષણ કરતા છતાં તેઓ સાંપ્રદાયિકતાથી મુક્ત ન હતા; કારણ કે તેમની દૃષ્ટિ પરસંપ્રદાય ઉપર આક્રમણ કરતી વખતે તર્કનો તીવ્ર આશ્રય લે છે. ન્યારે સ્વસંપ્રદાયની તર્કબળે સાબિત ન થઈ શકે એવી બાબતોને માત્ર શ્રદ્ધાનો આધાર લઈ તેના ઉપરથી તાર્કિક પરવાદીઓ સામે તર્કબળથી જ સિદ્ધાંતો સ્થાપે છે^૪. અર્થાત્ સ્વસંપ્રદાય અને પરસંપ્રદાયની બાબતો વિષેની પરીક્ષા કરતી વખતે તેમની તર્કબુદ્ધિની તુલા એક સરખી નથી દેખાતી.

(૭) રાગ, સહા અને વાદગોષ્ઠિનો પરિચય—તેઓને કોઈ પણ રાગનો ખાસ પરિચય હતો, કારણ કે તેઓ એક સ્તુતિ કોઈ રાગને વિષે જ રચે છે. રાગસભાનો પરિચય પણ તે સ્તુતિ ઉપરથી અને વાદવિપયક બ્રહ્મીશીઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. વાદગોષ્ઠિમાં તો તેમને અંગત જ ઊભા રહેવાનો અને બીજાઓની એવી ગોષ્ઠિઓ નજરે એવાનો ખૂબ જ પ્રસંગ આવ્યો હોય એમ લાગે છે. કારણ કે તેઓ વાદના નિયમોનું અને જલ્પવિતંડાના દોષોનું નજરે જોયું હોય એવું તાદશ વર્ણન કરે છે. (૮) પ્રતિભા—તેમની પ્રતિભા નવસર્જનકારિણી હતી એમ લાગે છે. કારણ કે તેમણે સ્તુતિઓ રચવામાં પૂર્વાચાર્યોનું અનુકરણ કરેલું છતાં તેમાં બહુ જ ખૂબી આણી છે અને બીજાઓએ કહેલ વસ્તુને તદ્દન નવી રીતે જ કહી છે; કેટલાંક મંતવ્યો તો તદ્દન અપૂર્વ જ તેમની કૃતિઓમાં દેખાય છે અને ચાલુ પ્રથા વિરુદ્ધ વિચારો મૂકવાનું પ્રતિભાવળ પણ તેમનામાં છે. (૯) તત્ત્વજ્ઞ ભક્તિ—એમની ભગવાન મહાવીર પ્રત્યેની ભક્તિ માત્ર શ્રદ્ધાળુની ભક્તિ નથી પણ તત્ત્વજ્ઞની ભક્તિ છે. કારણ કે તેમણે પોતાની સ્તુતિઓમાં જે ભક્તિભાવ દાખવ્યો છે તેની પાછળ પ્રેરકતત્ત્વ મુખ્યપણે મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનનું હોઈ અને મર્મગ્રાહી ભાન જ છે. મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનની જે જે બાબતોએ તેમના હૃદય ઉપર ઊંડી અસર કરી અને જેને લીધે તેઓ જૈનદર્શનસિદ્ધિ થવા તે બાબતોની વિશેષતા ચમત્કારિક રીતે વર્ણવીને જ તેઓ મહાવીર પ્રત્યે પોતાની બગતી શ્રદ્ધા અને ભક્તિને પ્રગટ કરે છે. ખરી રીતે તેઓ સ્તુતિને બદલે મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનના હિન્દુષ્પન્નને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

[૩] બ્રહ્મીશીઓના પરિચયને બહિરંગ અને અંતરંગ એ બે ભાગમાં વહેંચી આગળ આવીએ.

(ક) બ્રહ્મીશીઓના ખાસ સંસ્કૃત કે પદ્મ ને અપામણ કવ્યની ન હોતાં દર્શનિક અને

૩. રાગ નવ બ્રહ્મીશી ૬, ૬. નચા ૮, ૩૦ ૧૨, ૧.

૪. રાગ નવ બ્રહ્મીશી ૨, ૩૪.

આલંકારિક પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાન કવિને જાણે તેવી પ્રૌઢ અને ગંભીર છે. પદોનો બંધ કાલિદાસનાં પદો જેવો સુવિલસ્ટ અને તેની રીતિ વૈદર્ભીપ્રાંય છે. પ્રાપ્ય બત્રીશીઓમાં લગભગ ૧૭ જોડો વપરાયેલા છે. વસ્તુચર્યાવાળી સાતમી સિવાયની બધી જ દાર્શનિક બત્રીશીઓમાં ફક્ત અનુષ્ટુપ્ જોડો છે અને તેમાં પ્રારંભ, તથા અંતે જોડોભેદ પણ નથી, જ્યારે સ્તુતિ, સમીક્ષા અને પ્રશંસાત્મક બત્રીશીઓમાં જુદા જુદા જોડો છે અને તેમાં મોટે ભાગે પ્રારંભ તેમજ અંતે જોડોભેદ પણ છે જ.

(સ્વ) વિષયની દૃષ્ટિએ સ્થૂળ વર્ગીકરણ કરીએ તો પ્રાપ્ય બત્રીશીઓના મુખ્યપણે ત્રણ વર્ગ પડે છે. પહેલી પાંચ, અગિયારમી અને એકવીશમી એ સાત સ્તુત્યાત્મક છે; જૂઠી અને આઠમી સમીક્ષાત્મક છે અને બાકીની બધી દાર્શનિક તેમજ વસ્તુચર્યાત્મક છે.

સ્તુત્યાત્મક વર્ગમાં અગિયારમી આવે છે તે કાઈરાજની સ્તુતિરૂપે છે અને બાકીની બધી ભગવાન મહાવીરની સ્તુતિરૂપે છે. તેમાં જે એકવીશમી મહાવીરદ્વાત્રિશિકા આવે છે તેની ભાષા, રચના અને વસ્તુની બીજી બત્રીશીઓ સાથે સરખામણી કરતાં એમ લાગે છે કે તે બત્રીશી કાઈ જુદા જ સિદ્ધસેનની કૃતિ છે અને ગમે તે કારણથી દિવાકરની મનાતી કૃતિઓમાં દાખલ થઈ દિવાકરને નામે ચડી ગયેલી છે.^૫ સમીક્ષાત્મક વર્ગમાં જૂઠી બત્રીશી શાસ્ત્રના પ્રણેતાની સમીક્ષા કરે છે, જ્યારે આઠમી બત્રીશી જલ્પાત્મક વાદકથાના ગુણદોષોની સમીક્ષા કરે છે. દાર્શનિક અને વસ્તુચર્યાત્મક વર્ગમાં સાતમી બત્રીશી વાદ-કથાને લગતા નિયમોનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે; જ્યારે બીજી બધી દાર્શનિક છે. દાર્શનિકમાં જ બત્રીશીઓ તો અત્યારે સ્પષ્ટપણે જૈનતર દર્શનની ચર્યાવાળી છે, જેમાં વેદ નામની નવમી બત્રીશી ઉપનિષદમાન્ય સગુણ નિર્ગુણ પુરુષતત્ત્વનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. બારમી ન્યાયદર્શનનું, તેરમી સાંખ્યદર્શનનું, ચૌદમી વૈશેષિકદર્શનનું, પંદરમી બૌદ્ધદર્શનનું, સોળમી (?) કદાચિત નિયતિ (આજીવિક) દર્શનનું સ્વરૂપ આલેખે છે. બાકીની દશમી, સત્તરમી, અઠારમી, ઓગણીશમી, વીશમી અને બાવીશમી એ જ તો ફક્ત જૈનદર્શનને લગતી ભાસે છે; જેમાં બાવીશમી ફક્ત જૈનસન્મત ન્યાય-પ્રમાણવિધાનું નિરૂપણ કરે છે.

૧ સ્તુત્યાત્મક—મયૂરનું સૂર્યશતક, બાણનું ચંદ્રીશતક, સમંતભદ્ર અને જંબૂકવિનાં જિનશતક તેમજ રામચંદ્ર ભારતીનું બુદ્ધવિષયક ભકિતશતક એ સ્તુતિરૂપ છે. પણ તેઓમાં પ્રસ્તુત બત્રીશીઓની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનમૂલક સ્તુતિ નથી, તેથી પ્રસ્તુત બત્રીશીઓ સાથે એમની સરખામણી અસ્થાને છે. એવી સરખામણી માટે યોગ્ય તો સમંતભદ્રનું સ્વયંભૂસ્તોત્ર છે. સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં કાઈ એકની નહિ પણ ચોવીસે તીર્થંકરોની સ્તુતિ છે, જ્યારે પ્રસ્તુત બત્રીશી-પંચકમાં ફક્ત મહાવીરની સ્તુતિ છે. સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં કુલ પદો ૧૪૪ છે, જ્યારે પ્રસ્તુત બત્રીશીઓનાં પદો ૧૬૦ થાય છે. આટલા તફાવત ઉપરાંત બંનેમાં અનેક પ્રકારનું અર્થ-

૫. ઉપસંગ્રહ એકવીશમી અને બાવીશમી ઉપરની ટીકા ઉપસંગ્રહ છે અને મુદ્રિત છે. એકવીશમી બત્રીશી ઉપર સોળમા સંક્રાંતા ઉદયસાગર સૂરિ (વિધિપંક્તીય-આંચલિક) ની ટીકા છે. અને ૨૨ મી બત્રીશી ન્યાયાવનાર ઉપર પ્રસિદ્ધ આચાર્ય સિદ્ધર્ષિની ટીકા છે. બીજી એક બત્રીશી ઉપર કાઈના ટીકા ૬૭ સુધી જાણી કે માંજળી નથી.

સૂચક સામ્ય છે. જેમાં છંદ, ઉપક્રમ, ઉપસંહાર, કેટલાક ખાસ શબ્દો, શૈલી તેમજ વસ્તુ-કલ્પનાઓ અને ઉપાદાનની આબતનું સમાનપણું સરખામણી કરનારનું મુખ્યપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ૬

જેમ સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં અનેક છદોની પસંદગી છે તેમજ બત્રીશીપંચકમાં પણ છે. સ્વયંભૂસ્તોત્રની શરૂઆત સ્વયંભૂ શબ્દથી થાય છે અને સમાપ્તિ (શ્લોક ૧૦૨) શ્લેષમાં કર્તાના સમંતભદ્ર નામ સાથે થાય છે. બત્રીશી પંચકમાં પણ એમ જ છે, એમાં પણ પહેલો સ્વયંભૂ શબ્દ છે અને અંતે શ્લેષમાં (બં ૫, ૩૨) કર્તાનું સિદ્ધસેન નામ છે.

અનેક સમાન શબ્દો બન્નેમાં એક અથવા બીજી રીતે વપરાયેલા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા સ્તુત્ય દેવની મહત્તા જણાવતાં અમુક પ્રકારનું તત્ત્વ તેં જ પ્રતિપાદન કર્યું છે, બીજા કોઈએ નહિ એવી અન્યયોગ્યવચ્છેદની ૭ શૈલી બન્નેમાં એક સરખી છે, જે શૈલીને આગળ જતાં વિદ્યાનંદીએ આપ્તમીમાંસામાં અને હેમચંદ્રે પોતાની બીજી દ્વાત્રિંશિકામાં અપનાવી છે. “હે પ્રભુ ! તારી સ્પર્ધાથી તારી બરાબરી કરવા નીકળેલ બીજા તપસ્વીઓ છેવટે હારી તારે જ શરણે આવ્યા.” આ આખી વસ્તુ બન્નેની સ્તુતિમાં જેવીને

૬.

સમાન અર્થવાળાં પદો

સ્વયંભૂસ્તોત્ર	બત્રીશી
જિનો જિતકુલ્લકવાદિશાસનઃ ૫	પ્રપચિત્કુલ્લકતર્કશાસનૈઃ । ૧, ૯
સમન્તભદ્રમ્ ૧૪૩	સમન્તસર્વાક્ષગુણમ્ ૧, ૨
નૈતત્ સમાલોઢપદં ત્વદન્યૈઃ ૧૧	પરૈરનાલોઢપથસ્ત્વયોદિતઃ ૧, ૧૩
જિને ત્વયિ સુપ્રસન્નમનસસ્થિતા	ત્વયિ પ્રસાદોદયસોત્સવાઃ સ્થિતાઃ ।
વયમ્ ૧૨૯	ત્વદાશ્રયકૃતાદરાસ્તુ વયમચ વીર
મયાપિ ભક્ત્યા પરિણ્યસેષ્ય । ૩૫	સ્થિતાઃ ૩, ૨
વાક્સિંહનાદૈઃ ૩૮	ન કેવલં શ્રાદ્ધતયૈવ નૂયસે ૧, ૮
	સુગર્દસિંહનાદઃ કૃતઃ ૩, ૨૬

સિંહનાદ શબ્દ ગૌડપિટકમાંના મલ્લિભનિકાયમાં સિંહનાદમુતમાં બહુ પહેલેથી પ્રસિદ્ધ છે અને અશ્વમેધે પણ તેને લીધો છે. નનાદ સિંહનાદ સં ૫ સ્લોક ૮૫. બીના ૧, ૧૨ માં પણ એ શબ્દ છે.

પદોમાં આવેલા સમાન શબ્દો

સ્વયમ્ભૂ	સ્વયંભૂ ૧	બત્રીશી ૧, ૧
વસુધાયધુ	.. ૩	.. ૫, ૫
ઈતિ નિરુપન	.. ૧૦૨	.. ૨૬

૭. સરખામણી બત્રીશી ૧, ૨૧-૨૭-૨૮; ૩, ૨૦ સાથે સ્વયંભૂ-૧૬, ૨૩, ૩૩.

વસંતતિલકા છંદવાળી બીજી બત્રીશી વાંચતાં જ ભક્તામર અને કલ્યાણમંદિરનું સ્મરણ થઈ જાય છે. એમાં શબ્દવિન્યાસ, શલી, પ્રસાદગુણ અને કલ્પનાનું કેટલુંક ૧૯સામ્ય હોવા છતાં એક તફાવત ધ્યાનમાં આવે છે અને તે એ છે કે એ બત્રીશીમાં સિદ્ધસેનના સહજ તત્ત્વજ્ઞાનની ઊર્મિઓ દેખા દે ૨૦ છે. જ્યારે ભક્તામર અને કલ્યાણમંદિરમાં ક્યાંયે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉન્મેષ જ નથી. કલ્યાણમંદિર સિદ્ધસેનની કૃતિ હોત તો તેમાં તેનું સહજ તત્ત્વજ્ઞાન એકાદવાર તો આવ્યા વિના ન જ રહેત એમ કહેવાનું મન થઈ જાય છે.

ત્રીજી બત્રીશીના આરંભમાં પુરુષોત્તમત્વની જે ભાવના મહાવીરમાં આરોપાઈ છે તે ગીતા (અં ૧૫) માંના પુરુષોત્તમના અને યોગ સૂત્ર (૧, ૨૪) માંના પુરુષવિશેષના વર્ણનને આભારી હોય એવી કલ્પના થાય છે.

વૈતાલીય છંદમાં ચોથી સ્તુતિ વાંચીએ છીએ સારે વિષયભેદ છતાં શબ્દબંધ અને રણકારની સમાનતાને લીધે કાલિદાસના (કુમારસંભવ સર્ગ ૪) રતિવિલાપ અને (રઘુવંશ સર્ગ ૮) અજવિલાપનું તથા અશ્વધોષવર્ણિત (સૌંદરનંદ સર્ગ ૮) નંદના સ્ત્રીવિધાતનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી.

જો કે પાંચે સ્તુતિઓ એક પછી એક એમ ક્રમથી છપાયેલી હોઈ આપણને અત્યારે સળંગ એક સ્તુતિરૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે છતાં એ દરેકનો આદિ અંત જોતાં એ બધી સ્વતંત્રપણે જ જુદી જુદી રચાયેલી અને પછી જ એક સાથે ગોઠવાયેલી હોય એમ લાગે છે. પાંચમી સ્તુતિ જો કે બત્રીશશ્લોકપ્રમાણ એક નાની કૃતિ છે છતાં તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમ, ગૃહભાગ, કંઠાર સાધના માટે વનવિહાર, થયેલ ભયંકર પરીપહો અને તે ઉપર મેળવેલો વિજય, પ્રાપ્ત થયેલ દિવ્ય જ્ઞાન અને તે વડે લોકોમાં કરેલ ધર્મપ્રચાર એ મહાવીરના જીવનને લગતી બાબતોનું તદ્દન દ્ર્કાણમાં ક્રમિક વર્ણન હોઈ એને વાંચતાં એમ થઈ આવે છે કે જાણે મહાવીરના જીવનનું દ્વંકમાં ચિત્ત ખેંચતું આ નાનકડું કાવ્ય જ ન હોય ?

સ્તુતિપંચકમાં મુખ્ય વસ્તુ સ્તુતિ છે અને સ્તુતિ એટલે અસાધારણ ગુણનું કથન. તેથી એ તો જોવાનું પ્રાપ્ત થાય જ છે કે સિદ્ધસેને પોતાના સ્તુત્ય મહાવીરની અસાધારણતા કઈ કઈ રીતે વર્ણવી છે. આ દષ્ટિએ સ્તુતિપંચક જોતાં તેમાં વર્ણવાયેલી અસાધારણતાને મુખ્યપણે ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) સંપ્રદાયસ્વીકૃત શરીરના અતિશયના વર્ણન^{૨૧} દ્વારા, (૨) જીવનમાં બન્યા તરીકે શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલી અદ્ભુત ઘટનાઓના વર્ણન દ્વારા^{૨૨} (૩) અન્ય

૧૯. સરખાવો બં ૮ ચિત્રં કિમત્ર ૨, ૮; ભક્તામર ૧૫; કલ્યાણમં ૨૦. બં ૨૩; કલ્યાણમં ૧૧, ૧૫.

શૈલી માટે બં ૨, ૧૫; ભક્તામર ૨૯; કલ્યાણ મં ૭.
કલ્પના માટે બં ૨૭-૨૮-૨૯; ભં ૧૭-૧૮-૧૯.

૨૦. બં ૨, ૧૯, ૨૨, ૨૫, ૩૧.

૨૧. બં ૧, ૧૪.

૨૨. અમરેન્દ્રનો પ્રસંગ ૨, ૩; સંગમનો પરીપહ. ૫, ૧૮.

સંપ્રદાયો અને તેમના માન્ય આચાર્યોના અધિક્ષેપ કરી સ્વસંપ્રદાય અને તેના પ્રણેતા મહા-
વીરના અડિયાતાપણાના વર્ણનદ્વારા^{૨૩} અને (૪) આચાર, વિચાર, ભાષા, દષ્ટિ અને તાત્ત્વિક
સિદ્ધાંતની બાબતમાં અન્ય પ્રવાદીઓ કરતાં મહાવીરની વિશિષ્ટતાના વર્ણનદ્વારા.^{૨૪}

અગિયારમી બત્રીશી પછી ગુણવચનદ્વારિશિક્ષા એવું નામ મુદ્રિત છે. તેમાં કાઈ
રાજની સ્તુતિ છે. જાણે કે સ્તુતિકાર તે રાજની સામે રખેલીને જ તેના તેજ, પરાક્રમ
આદિ ગુણોનું કવિમુલલ વિવિધ કલ્પનાઓ અને અલંકારો વડે અનેક જુદા જુદા છંદોમાં
વર્ણન કરતા હોય એમ એ સ્તુતિ વાંચતાં લાગે છે.

૨ સમીક્ષાત્મક—છટી બત્રીશીમાં આપ્તની સમીક્ષા છે, જે સમંતલદ્રની આપ્ત-
મીમાંસા અને વિદ્યાનંદની આપ્તપરીક્ષાની યાદ આપે છે. આ ત્રણેમાં આપ્તનું નિર્ધારણ
અને આપ્ત તરીકેની છેલ્લી પસંદગી સમાન હોવા છતાં ત્રણેના માર્ગમાં થોડો થોડો ફેર છે.
સમંતલદ્ર સાધારણ લોકમાં આપ્તત્વનાં સાધક મનાતાં બધાં જ બાહ્ય લક્ષણોનું નિરાકરણ કરી
આપ્તત્વના ખરા સાધક તરીકે એક માત્ર વીતરાગત્વને મુકરર કરે છે અને તેવું વીતરાગપણું
ખીજ કાઢ્યામાં નથી પણ જૈન તીર્થંકરમાં છે એમ સ્થાપે છે. અને એ સ્થાપવા એના
અનેકાંતસ્પર્શી શાસનનું માર્મિક રીતે વર્ણન કરતાં પોતાનું જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તેમાં ગોઠવે છે, વિદ્યાનંદ
જૈન અરિહંતનો આપ્ત તરીકે નિર્ધાર કરવા માટે વસ્તુ તો સમંતલદ્રની જ લે છે પણ
નૈયાયિકાદિસંમત ધર્મ, સાંખ્યસંમત કપિલ અને બૌદ્ધસંમત સુગતના આપ્તપણાનું તેમનાં
મંતવ્યોમાં વિરોધ દર્શાવી ખંડન કરે છે. અને મીમાંસકસંમત વેદના અપૌરુષેયત્વ તથા
અસર્વજ્ઞવાદને પણ પ્રમાણવિરુદ્ધ બતાવે છે. એ રીતે તે પોતાની આપ્તપરીક્ષામાં વિરોધી
દર્શનોની નામનિર્દેશપૂર્વક સવિસ્તર ખંડનાત્મક સમીક્ષા કરે છે. બ્યારે સિદ્ધસેન પોતાની
છટી બત્રીશીમાં એ જ વસ્તુ ખીજ રીતે મકે છે. તે જુએ છે કે મહાવીરને આપ્ત તરીકે
સ્વીકારવા સામે મુખ્ય આડ જૂનાને વળગી રહેવાની અને જૂનામાં સત્ય જોવાની પરીક્ષા-
શત્રુ શ્રદ્ધા એ છે. તેથી એ પહેલાં પુરાતનપણું એટલે શું ? અને પુરાતનતા સાથે સત્યનો
સંબંધ શો છે એની કહાર અને તલસ્પર્શી સમાલોચના કરે રખે છે. એમ કરતાં તે દૂરમનો
વધી જવાની કે નિંદા થવાની કે ખીજ કાઈ પણ જાતની પરવા કર્યા સિવાય પોતાનો
તર્કપ્રવાહ વહેવડાવે જાય છે અને બધી જ વસ્તુ તર્કથી પરીક્ષાપૂર્વક સ્વીકારવી કે છોડવી
જોઈએ એ સૂચવી છેવટે તર્કની કસોટીથી પોતે મહાવીરને જ આપ્ત તરીકે સ્વીકારે છે.
કાલિદાસે જૂનામાં ગુણ જોવાની અને નવામાં ખામી જોવાની અંધશ્રદ્ધાનો તર્કપૂર્વક નિરોધ
કર્તો છે પણ તે માત્ર કાવ્યને ઉદ્દેશીને અને તદ્દન દ્રંકમાં જ; બ્યારે સિદ્ધસેન પુરાતનતા
અને નવીનતાની સમીક્ષા કરી છે તે બહુ વિવિધતાવાળી અને સર્વવિષયમાં લાગુ પડે તેવી
છે. તેથી જ અમે પહેલાં કહી આવ્યા છીએ કે **પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્** : ૪.

૨૩. ૧૦૦ ૧, ૫, ૬, ૭, ૧૨.

૨૪. ૬૦ ૧૦ ૧, ૧૮-૨૪ આદિ.

૨૫. જુનેના સ્તોત્ર ૨૨

૨૬. જુનેના સ્તોત્ર ૨૬ ૧-૫

૨૭. ૬૦ ૧૦ ૧૬ જુનેના સ્તોત્ર ૬, ૭, ૮, ૧૩.

કાલિદાસનું પદ્ય છઠ્ઠી બત્રીશીમાં લાખ્યાયમાણ થયેલું લાસે છે. કાલિદાસના એ જ પદ્યનું છેલ્લું પાદ એ જ ભાવમાં થોડા શાબ્દિક ફેરફાર સાથે પહેલી બત્રીશીમાં દેખાયેલ છે.

આદમી બત્રીશીમાં માત્ર પરપરાજ્ય અને સ્વવિજ્યની ઇચ્છાથી થતી જલ્પકથાની સમીક્ષા છે. જલ્પકથા કરનાર સહોદરવાદીઓમાં પણ કેવી શત્રુતા જામે છે, જલ્પકથા કરનારાઓમાં સહ અને આવેશનો તથા ત્યાગ અને કુટિલતાનો કેવો વિરોધ છે, એ કથા કરનાર વાદી વાદનો ચુકાદો આપનાર સલાપતિનું કેવું રમકડું બની શાસ્ત્રોને કેવી રીતે ઉપહાસસ્પદ બતાવે છે, કલ્યાણ અને વાદના માર્ગો કેવી રીતે એક નથી, લાજ ઉડાડતી કરોડો કલહકથા કરતાં એક શાંતિકથા કેવી રીતે ચડે છે, વાદીને કેવી રીતે ઉભગરો કરવો પડે છે, અને તે હારજીત બન્નેમાં કેવી રીતે મર્યાદા ખોઈ બેસે છે, કથાકલહને ધૂર્ત વિદ્વાનોએ મીમાંસા જેવા સુંદર નામમાં કેવી રીતે ફેરવી નાંખ્યો છે વગેરે અનેક બતના જલ્પકથાના દોષોનું એની સમીક્ષામાં માર્મિક અને મનોરંજક રજૂકથાટન છે.

૩ દર્શનિક અને વસ્તુચર્યાત્મક—સાતમી^{૩૦} બત્રીશીને અંતે વાદોપનિષદ એવું નામ છે જે બરાબર સાર્થક છે. કારણ કે એમાં વાદકબાના રહસ્યનું જ ટૂંકમાં પણ માર્મિક વર્ણન છે. સોક્રેટિસના જમાનામાં અને તે પહેલાં પણ ગ્રાચીન ગ્રીકલોકોમાં વાદકબા વિકસેલી હતી. એ કબાના શિક્ષકો સોફીસ્ટો (Sophists) કહેવાતા અને તેઓ જીવાનોને જાહેરમાં બોલવાની અને ચર્ચા કરવાની કબા શીખવતા. એ શિક્ષણમાં પોતાના પક્ષની સાબિતી અને સામા પક્ષનું ખંડન એ જ આવતાં. એ જ રીતે આર્યાવર્તમાં બ્રાહ્મણકાળના યજ્ઞવાલકામાં મીમાંસા થતી અને ઉપનિષદકાળની બ્રહ્મપરિષદોમાં પણ મીમાંસા થતી. એ મીમાંસાથી ચર્ચા-કથાનું સ્વરૂપ ઘડાયું અને તેના વાદ, જલ્પ અને વિતંડા જેવા પ્રકારો અને તેના નિયમો ઘડાયા. એનો વિકાસ એટલે સુધી થયો કે એ વિષયનાં ખાસ શાસ્ત્રો અને

૨૮. “ પરપ્રણેયાલ્પમતિર્ભવાસનૈઃ ” બા. ૧, ૮. “ મૂઢઃ પરપ્રત્યયનેયવુદ્ધિઃ ” માલવિકાગ્નિમિત્ર અં. ૧. પ્રસ્તાવના.

૨૯. બા. ૮, ૧, ૨, ૪, ૭, ૯, ૧૨, ૧૬, ૨૪.

૩૦. સાતમી બત્રીશીના પહેલા પદમાં ‘ ધર્માર્થકોત્યર્થચિકૃતાનિ ’ એવું પદ છે. એ જ રીતે અગિયારમી રાજપ્રશંસાબત્રીશીમાં ‘ મહીપાલોડ્સીતિ ’ એવું ૨૨ મું પદ છે. પ્રો. ચાકોબીની કલ્પના ધર્મકીર્તિ પછી જ સિદ્ધસેન થયા વિષેની જેણે જાણી હોય તેને ઉપરનાં પદો જોઈ એવી કલ્પના થઈ આવવાનો સંભવ છે કે સિદ્ધસેને પોતાના વિપક્ષી ધર્મકીર્તિનું મૂલ્ય તો ઉક્ત પદોથી ક્યું ન હોય ? કાલિદાસના સમયનો વિચાર કરનાર કેટલાક વિદ્વાનો એના કાવ્યમાંથી સ્કંદ-કુમાર, દિગ્નાથ આદિ શબ્દો લઈ તેને આધારે સમય વિષે અનેક કલ્પનાઓ કરે છે. કેઈ અંથકારના સમય વિષેનું અનુમાન કાઢવામાં આવી ખાસ શબ્દ-વિષયક પદ્ધતિ ઘણીવાર અનુપયોગી જ એમ તો ન જ કહી શકાય.

પરંતુ અહીં એટલું જ જણાવવાનું છે કે બીજાં બલવત્તર પ્રમાણોને આધારે સમયનો નિર્ધાર થયો હોય તો જ આની શબ્દપ્રયોગની દલીલને એના પોષક તરીકે મુદ્દા શકાય. આવી દલીલથી તદ્દન સ્વતંત્રપણે સમયનો નિર્ધાર કદી કરી શકાય નહિ. અમે બીજાં મળળ પ્રમાણોથી એ તો બતાવ્યું જ છે કે સિદ્ધસેન ધર્મકીર્તિની પહેલાં થયેલ હોવા જોઈએ તેથી ઉક્ત પદો સમય વિષેની કલ્પનામાં સહાયક થઈ શકે, તેમ નથી.

ખાસ પ્રકરણો^{૩૧} રચાયાં, જે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણોની સંપ્રદાયપ્રચાર તેમ જ વિજયની ભાવનાનો પુરાવો છે. પ્રસ્તુત બત્રીશીમાં એવા જ સંહિત અને એવી ભાવનાની પ્રેરણા છે. તેમાં કર્તાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જે શોભાશાળી ફરમાનો મેળવવાં હોય તો સભાઓમાં વાદ-વિવાદ કરીને જ મેળવવાં યોગ્ય છે. વાદીએ સભામાં જઈ પહેલાં શું તપાસવું, પછી શું કરવું, કેવી રીતે બોલવું, કયા ગુણો ધારણ કરવા, અને કઈ બાબત જતી કરવી, વગેરે વાદકથાનાં અનેક રહસ્યો એ બત્રીશીમાં કાવ્યત્વ સાથે જોવા મળે છે.

નવમી વેદવાદ નામની બત્રીશીમાં ઉપનિષદનું બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રાચીન પદ્યબદ્ધ ઉપનિષદોની દ્રષ્ટિ અને એમના જ શબ્દોમાં મોટે ભાગે વર્ણવાયેલું છે. એમાં ખાસ કરી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો આધાર છે; અને ક્યાંક ક્યાંક બ્રહ્મવર્ણનવાળી પ્રસિદ્ધ ઋગ્વેદની ઋચ્યાઓ પણ સાંકળવામાં આવી છે. એ આખું વર્ણન એટલું બધું અને એવું વિરોધગર્ભિત છે કે તે કોઈ વિપક્ષીદ્વારા ખંડનદષ્ટિથી લખાયું હોય તો તેવો પણ સંભવ લાગે છે અને જે તે કોઈ શ્રદ્ધાળુ વેદાન્તીદ્વારા લખાયું હોય તો તે તેના ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રતીતિ કરાવે એમ છે.

બારમીમાં ન્યાયદર્શનનું, તેરમીમાં સાંખ્યદર્શનનું, ચૌદમીમાં વૈશેષિકદર્શનનું અને પંદરમીમાં બૌદ્ધદર્શનની શત્યવાદાદિ શાખાઓનું વર્ણન છે. અતિ અશુદ્ધિને લીધે એમાંનું વક્તવ્ય તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે સમજાતું નથી. છતાં ય એટલું તો લાગે જ છે કે એ બત્રીશીઓ તે તે દર્શનનું પ્રતિપાદકસરણીથી વર્ણન માત્ર કરે છે. ન્યાયબત્રીશી અને વૈશેષિકબત્રીશી અનુક્રમે જૌતમ અને કણ્ઠાદના સૂત્રોના અભ્યાસની સાક્ષી પૂરે છે. સાંખ્યબત્રીશી જેતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે એની પાછળ ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકાથી ભુદા બીજા કોઈ સાંખ્ય ગ્રંથનો અભ્યાસ છે, કારણ કે ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકામાં પ્રમાણોની ૩૨-૩૩ જે સંખ્યા અને પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું જે લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે તે ઉક્ત બત્રીશીમાં નથી. બૌદ્ધદર્શનનું વર્ણન જેતાં એમ લાગે છે કે એની પાછળ નાગાર્જુનની મધ્યમકકારિકા જેવા શત્યવાદી ગ્રંથો ઉપરાંત બીજા વિજ્ઞાનવાદી ગ્રંથોનો પણ માર્મિક અભ્યાસ છે.

દશમી બત્રીશીમાં જિનોપદેશનું વર્ણન છે. એમાં સંસારના કારણભૂત આર્ત અને રૌદ્રધ્યાન તથા મોક્ષના કારણભૂત ધર્મ અને શુદ્ધ ધ્યાનનું સ્વરૂપ વર્ણવાયેલું છે. પરંતુ એ વર્ણનમાં શ્વેતાશ્વતર^{૩૪} અને ગીતામાં^{૩૫} પ્રસિદ્ધ એવી સર્વયોગિસાધારણ યોગની રચના, આસન, જપ, પ્રાણાયામ વગેરે પ્રક્રિયાનું દિગ્દર્શન છે અને ઉદ્યોગચત્રપ્રસિદ્ધ અપર અને પર વરાગ્યનું સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ છે. એ વર્ણન છે તો દ્રઢ પણ તેમાં ઊંડાણ ઘણું ભાસે છે.

સોળમી બત્રીશી તેના છપાયેલા નામ પ્રમાણે નિયતિવાદને લગતી છે; પણ ખરી રીતે

૩૧. ન્યાયદર્શન અ. ૨, ૧, ૧-૩.

નાગાર્જુનની વિગ્રહવ્યાવર્તની, યોગાચાર્યભૂમિશાસ્ત્ર અને પ્રકરણાર્થવાચ્યા (આ બાબત માટે વાંચો 'Buddhist Logic before Dinnaga' જ. રા. એ. સો. ભુવાર્ધ. ૧૯૨૬ પૃ. ૪૫૭)

૩૨-૩૩. સરખાવો ઈશ્વરકૃ. કા. ૩ અને ૧૦ ૧૩, ૫.

૩૪. જ. ૧૦, ૨૩-૨૪.

૩૫. મેગ્નર્સન ૧, ૧૫-૧૬; વયોરિચ્ચકની રત્નિ સાથે ૧૦ ૧, ૨૧.

૩૬. ૧૦ ૩, ૮.

એમણે શક્તિ-ઉમેદવારના પ્રકારે બતાવતાં કહ્યું છે કે કોઈ આપોઆપ ઉત્પન્ન થયેલ સંદેહવાળો હોય છે તો કોઈ બીજાના પ્રયત્નથી સંદેહવાળો હોય છે. કોઈમાં ગ્રંથ-શબ્દ ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે, તો કોઈમાં અર્થ ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે. ત્યારે બીજા કોઈમાં ગ્રંથ અને અર્થ બન્ને ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે. xxx (૫)

આચારનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે કે શિષ્યોના આચાર તેમના પ્રયોજન પ્રમાણે અનેક પ્રકારના છે xxx (૬). ત્યારબાદ આવતા ગીતાર્થ અને આસેવનપરિહાર એ શબ્દો (૧૪-૧૫) ખાસ જૈન પરંપરાના જ યોગ્ય છે.

૧૯ મી બત્રીશીમાં જૈનદર્શનપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રનો મોક્ષમાર્ગ તરીકે પ્રથમ નિર્દેશ છે (૧). પછી ત્રીણી જ્ઞાનમીમાંસા છે. દ્રવ્યમીમાંસા પણ એમાં પ્રસંગે આવી છે, જેમાં જૈનશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ૭ દ્રવ્યોમાંથી છેવટે જીવ અને પુદ્ગલ એ બે જ દ્રવ્યોના અસ્તિત્વ ઉપર ભાર મુકાયો હોય એવું આપાતતઃ ભાન થાય છે. (૨૪-૨૬) એમાં દ્રવ્યપર્યાય, બ્યંજનપર્યાય, સકલાદેશ, વિકલાદેશ (૩૧) એ પારિભાષિક જૈન શબ્દો છે જ.

વીસમી બત્રીશીમાં મહાવીરનું શાસન કેવું છે એ જણાવતાં સિદ્ધસેન કહે છે કે “જેમાં દ્રવ્ય અને પર્યાય તેમજ, ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્રોધ્યનું નિરૂપણ હોય તે બધું વર્ધમાનનું જ શાસન છે. (૧)

એમાં એમણે વિવાદ કરતા વાદીઓને અનુલક્ષી કહ્યું છે કે “બધા વાદીઓના વક્તવ્ય-વિંપયમાં પ્રમાણો પ્રવર્તે તો છે જ. છતાં એ બાપડા નામ અને આશયભેદથી વિવાદ કર્યા કરે છે.” (૪)

એમણે દોષોની શાંતિના ઉપાયો જણાવતાં કહ્યું છે કે “જે જ્ઞાન અથવા આચારથી દોષો ટળે તે તેઓની શાંતિના ઉપાયો છે. xxx (૬)

બંધાવાના અને છૂટવાના પ્રકારો જણાવતાં તેઓ કહે છે કે સંસારનાં અને મોક્ષની પ્રાપ્તિનાં નિમિત્તો સરખાં જ છે; ઓછાં કે વધારાં નથી.

“(૭) એમાં સન્મતિ ત્રીણું કાંડ ગાઠ ૪૮-૪૯ ના જેવો જ ઔદ્ધ, સાંખ્ય અને કણ્વાદ મતનો નિર્દેશ છે. (૧૨) એમાં સકલાદેશ અને વિકલાદેશ શબ્દો પણ આવે છે જ.

બાવીશમી દ્વાત્રિંશિકામાં પ્રમાણની ચર્ચા શરૂ કરી છેવટે તેમાં પરાર્થાનુમાનની જ ચર્ચા લગાવેલી છે. તેમાં જૈનદષ્ટિએ પક્ષ, સાધ્ય, હેતુ, દષ્ટાંત, હેતુભાસ વગેરેનાં લક્ષણો છે અને છેવટે તેમાં નયવાદ અને અનેકાંતવાદ વચ્ચેનું અંતર બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે. એ ગ્રંથ જૈનન્યાયનો અભ્યાસ કરવા માટે રચાયો હોય એમ લાગે છે. એ ગ્રંથ ગૂજરાતી વિવેચન અને પ્રસ્તાવના સાથે ભુદો પણ પ્રકાશિત^{૩૭} થયેલો છે.

એકંદર લબ્ય બત્રીશીઓમાં અનેક સ્થળે એવા વિચારો છે કે જે સન્મતિતક સાથે બરાબર ૩૮ મળે છે.

સુખસાસ અને બેચરદાસ

૩૭. જૈન સાહિત્યસંશોધક ખંડ ૩ અંક પહેલો.

૩૮.	બત્રીશી	સન્મતિ
દા. ત. ૧. ૨૦		૩, ૫૦
૨. ૮		૩, ૫૩
૧. ૨૮		૩, ૬૫
૧. ૨૯ અને ૧. ૨૭		૩, ૬૮

પ્રસ્તાવનાના વિશેષ શબ્દોનો કોશ

અકલંક પા. ૭૫, ૯૪, ૯૫, ૯૬
 અક્ષપાદ પા. ૭૮
 અક્ષર પા. ૧૫
 અજ પા. ૮૦, ૧૦૯
 અજિતસિંહ પા. ૮૫
 અજિતસેન પા. ૮૫
 અણુભાષ્ય પા. ૯૭
 અયર્વેદ પા. ૯૨
 અદ્વૈત પા. ૯૫
 અદ્વૈતતત્ત્વ પા. ૯૪
 અદ્વૈતમીમાંસા પા. ૯૫
 અનંતનાથ પા. ૭
 અન્યયોગવ્યવચ્છેદ પા. ૭૭
 અનિત્યવર્ણવાચકત્વવાદ પા. ૯૯
 અનેકાર્થસંગ્રહ પા. ૩૦
 અનેકાંત પા. ૯૩, ૯૪
 અનેકાંતજયપતાકા પા. ૬૭, ૭૪
 અનેકાંતદષ્ટિ પા. ૯૬
 અનેકાંત સંખ્યાધી વિષયો પા. ૯૪
 અપૌરુષેયત્વ પા. ૧૧૧
 અપૌરુષેયવાદ પા. ૯૯
 અભયચૂલા પા. ૯
 અભયદેવ પા. ૪૩ ટિ. ૫૩, ૫૬, ૬૭, ૭૩,
 ૭૪, ૮૧-૮૭, ૯૨, ૯૪, ૯૫
 અભાવકારણવાદ પા. ૧૦૧
 અભિધાનરાજેન્દ્ર પા. ૮૨ ટિ.
 અમદાવાદ પા. ૭, ૧૨
 અમરકોશ પા. ૧૦૮ ટિ.
 અયોગવ્યવચ્છેદ પા. ૭૭
 અક્ષકાર પા. ૩૧
 અવંતિ પા. ૫૬
 અવંતિસુકુમાર પા. ૫૫
 અશોક પા. ૨૨
 અશ્વધામ પા. ૭૨, ૮૦, ૧૦૬, ૧૧૦
 અપ્રસાદસ્ત્રી પા. ૪૦ ટિ. ૬૭, ૧૦૨
 અસત્કાર્ય પા. ૯૨
 અસર્વજ્ઞવાદ પા. ૧૧૧

અસંગ પા. ૪૨ ટિ. ૭૮, ૮૨
 અંક પા. ૧૫
 આઠ પા. ૭, ૮, ૧૩-૧૫
 આકસ્મિકત્વવાદ પા. ૧૦૧
 આચારાંગ પા. ૫૩, ૬૦, ૭૬
 આચારાંગમુક્ત પા. ૯૩
 આજીવક પા. ૬૭
 આણંદસાગરજી પા. ૭
 આત્મવ્યાપકતાવાદ પા. ૯૯
 આદિસાંખ્ય-કપિલ પા. ૧૦૯
 આત્મપરીક્ષા પા. ૧૧૧
 આત્મમીમાંસા પા. ૬૫-૬૭, ૯૫ ટિ. ૧૦૧,
 ૧૦૭, ૧૧૧
 આઠ પ્રતિ પા. ૧૨
 આર્યભટ્ટ પા. ૨૧
 આર્યસિદ્ધાંત પા. ૨૧
 આર્ય મુહુરત્તી પા. ૫૧, ૫૩-૫૫
 આઠ સિદ્ધિ પા. ૧૦૬ ટિ.
 આર્ય સ્કંદિલ પા. ૫૩
 આવશ્યકચૂર્ણિ પા. ૫૫
 આઠ હેમચંદ્ર પા. ૯૫
 ઇસ્લામી પા. ૯૫
 ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી પા. ૭૬ ટિ.
 ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદ પા. ૯૯
 ઇશ્વરકારણવાદ પા. ૧૦૧
 ઇશ્વરકૃપણ પા. ૧૧૩
 ઉગ્ગલયિની પા. ૪૮
 ઉગ્ગલેની પા. ૫૨, ૫૬
 ઉગ્ગલેની પા. ૪૬, ૫૧
 ઉડિયાસિપિ પા. ૧૫ ટિ.
 ઉત્તરાધ્યયન પા. ૮૩
 ઉત્તર મીમાંસા પા. ૩૧, ૯૪-૯૬
 ઉત્પાદવ્યયધોવ્યાત્મક પા. ૯૬
 ઉદયસાગરચરિ પા. ૧૦૬ ટિ.
 ઉપનિષદ પા. ૩૧, ૧૦૬, ૧૧૨
 ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી પા. ૮૮
 ઉમાસ્વામિ પા. ૬૧, ૬૬, ૯૦, ૯૧

ઉંચશોવિજયજી પા. ૪૦ ટિ, ૮૭ ટિ, ૯૫
 ઋગ્વેદ પા. ૬૨
 ઋચાઓ પા. ૯૩, ૧૧૩
 ઋજુસૂત્રનય પા. ૯૫
 ઋષભદેવ પા. ૫૦, ૫૨, ૫૩
 ઐપીઞ્ઞાફીઞ્ઞા ઇંડિકા પા. ૧૭ ટિ.
 ઐપનિષદ પા. ૯૪
 કચ્છ પા. ૭
 કચ્છપી પા. ૫
 કચ્છપી પુસ્તક પા. ૫
 કણાદ પા. ૬૯, ૭૮, ૧૦૨, ૧૧૩, ૧૧૫
 કણાદ દર્શન પા. ૬૯
 કથાવલિ પા. ૪૪, ૫૧, ૬૭, ૬૮
 કદંબરાજ પા. ૮૫
 કપિલ પા. ૧૧૧
 કમલશીલ પા. ૮૧
 કર્મર પા. ૪૬
 કર્મરિગામ પા. ૫૫
 કર્મરિનગર પા. ૫૨
 કલકત્તા પા. ૭
 કલપસૂત્ર પા. ૫૩
 કલ્યાણમંદિર પા. ૪૯ ટિ, ૫૭, ૫૯, ૬૦, ૧૧૦
 કલ્યાણવિજયજી પા. ૩૬ ટિ, ૫૪ ટિ.
 કથારિકાકુડગ પા. ૫૫
 કંથિકા પા. ૨
 કાગળ પા. ૨
 કાઠિયાવાડ પા. ૭
 કાત્યાયન પા. ૫૨, ૫૫
 કાંતિવિજયજી પા. ૭
 કાપિલ દર્શન પા. ૬૯
 કામરૂદેશ પા. ૪૬
 કારણસમવાયવાદ પા. ૧૦૨
 કાલિદાસ પા. ૩૬, ૫૬, ૭૬, ૮૦, ૧૦૬, ૧૦૯,
 ૧૧૦, ૧૧૨
 કાવ્યપ્રકાશ પા. ૮૩
 કાવ્યાલંકાર પા. ૮૨
Kyth Indian Logic on
Atomism પા. ૪૨ ટિ.
 કુડગ પા. ૫૫
 કુદગેશ્વર પા. ૫૧, ૫૩, ૫૫
 કુમારસામય પા. ૭૬, ૧૦૬ ટિ, ૧૧૦

કુમારિલ પા. ૬૯ ટિ.
 કુમુદચંદ્ર પા. ૪૫, ૫૩, ૫૭, ૫૮, ૬૦
 કુંદકુંદ પા. ૬૧-૬૩, ૯૧
 કૃપાચંદ્ર પા. ૭
 કેવલાદ્વૈત પા. ૯૫
 કોડાય પા. ૭
 કલાટ પા. ૩૯
 ક્ષણભંગવાદ પા. ૯૯
 ક્ષપણક પા. ૩૯
 ક્ષમાશ્રમણ પા. ૬૮, ૮૭ ટિ.
 ખંભાત પા. ૯
 ખડિયો પા. ૪
 ખોખા પા. ૯
 ખ્રિસ્તી પા. ૯૫
 ગદ્યભિદલ પા. ૩૯
 ગંડી પા. ૫
 ગંડી પુસ્તક પા. ૫
 ગંધહસ્તી પા. ૫૩, ૫૯, ૬૦, ૭૧, ૭૪, ૭૫, ૮૭ ટિ.
 ગંભીરવિજયજી પા. ૭
 ગાંઠ પા. ૨
 ગિરનાર પા. ૫૩
 ગીતા પા. ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૩
 ગુણવચનદ્વાર્નિશિકા પા. ૧૧૧
 ગુલાબવિજયજી પા. ૭
 ગુપ્તકાળ પા. ૯૪
 ગૂજરાત પા. ૭
 ગોકળભાઈ પા. ૭
 ગોની પા. ૯
 ગૌડ પા. ૫૫
 ગૌતમ પા. ૪૧, ૧૦૧, ૧૧૩
 ગ્રંથાગ્ર પા. ૧૪
 ગ્રંથી પા. ૪
 ગ્રીક લોકો પા. ૧૧૨
 ચતુર્વિંશતિ પ્રખંધ પા. ૪૫, ૫૧
 ચમરેંદ્ર પા. ૧૦૪
 ચંચળમહેન પા. ૭
 ચંડીશતક પા. ૧૦૬
 ચંદ્ર પા. ૮૫
 ચંદ્રકુલીય પા. ૮૫
 ચંદ્રગચ્છ પા. ૮૪, ૮૫
 ચંદ્રપ્રભ પા. ૮૫

ચંદ્રપ્રભસૂરિ પા. ૫૧
 ચિત્રકૂટ પા. ૪૬, ૫૨, ૫૫
 ચિત્રજ્ઞાન પા. ૧૨
 ચીની પા. ૮૦, ૮૧
 ચૂણિ પા. ૩૫, ૬૪, ૧૦૦
 છંદણ પા. ૨
 છાંદોગ્ય પા. ૬૨ ટિ.
 છિવાડી પુસ્તક પા. ૬
 જયવિજયજી પા. ૭
 જ. રો. એ. સો. પા. ૮૧ ટિ, ૧૧૩ ટિ.
 જર્નલ. એ. રો. એ. સોસાયટી પા. ૪૧
 જાંબૂકવિ પા. ૧૦૬
 જાકુટિ પા. ૫૦
 જિતકલ્પ પા. ૩૭ ટિ, ૪૩ ટિ.
 જિનદાસ પા. ૭૧
 જિનદાસગણિ મહત્તર પા. ૩૫
 જિનદાસ મહત્તર પા. ૩૬
 જિનભદ્ર પા. ૩૭, ૩૮, ૪૪, ૬૭, ૬૮, ૭૦, ૭૩,
 ૮૫, ૮૭ ટિ, ૯૮
 જિનભદ્રગણિ પા. ૭ ટિ, ૯૧
 જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ પા. ૩૭, ૪૩
 જિનવિજયજી પા. ૩૭ ટિ.
 જિનશતક પા. ૧૦૬
 જિનેશ્વર પા. ૮૫
 જીવસમાસવૃત્તિ પા. ૨૬
 જુજખળ પા. ૪
 જૈન પા. ૩૧, ૬૭
 જૈન ગ્રંથાવલિ પા. ૩૫ ટિ.
 જૈનદર્શન પા. ૬૬, ૧૦૬
 જૈનસાહિત્ય સંશોધક પા. ૯ ટિ, ૧૧૫ ટિ.
 જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ પા. ૪૦ ટિ, ૬૪ ટિ.
 જૈમિનિ પા. ૭૮
 જૈમિનીય પા. ૬૭, ૧૧૩ ટિ.
 જ્ઞાનગિદ્ધ પા. ૭૩ ટિ, ૮૭ ટિ.
 જ્યોતિષ પા. ૩૧
 ટિબેટી પા. ૮૦
 હાકુન્તીદે-હાકરશી પા. ૯
 હભોઈ પા. ૭
 હંમી પા. ૪
 હલેલાનો ભંડાર પા. ૭
 તત્ત્વબોધવિધાયિની પા. ૮૩, ૮૫

તત્ત્વવૈશારદી પા. ૮૬
 તત્ત્વસંગ્રહ પા. ૨૪, ૬૬, ૮૧, ૮૬, ૯૬, ૧૦૨
 તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા ૮૧ ટિ.
 તત્ત્વાદ્વૈત પા. ૬૬
 તત્ત્વાર્થ પા. ૫૬, ૬૩
 તત્ત્વાર્થટીકા પા. ૭૧ ટિ.
 તત્ત્વાર્થભાષ્ય પા. ૫૬
 તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પા. ૭૪, ૫૭ ટિ, ૭૫ ટિ.
 તત્ત્વાર્થવિવેચન પા. ૫૬
 તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક પા. ૭૫ ટિ, ૯૫ ટિ,
 ૯૮ ટિ,
 તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર પા. ૬૪
 તર્ક પા. ૮૬
 તાં પા. ૮
 તાકપન પા. ૧, ૮
 તાલરાસક પા. ૫૦, ૫૨, ૫૩, ૫૫
 તિશિકા પા. ૯૧
 તિપાટ પા. ૬
 તિપાઠ પા. ૬
 તિભુવનગિરિ પા. ૮૫
 દક્ષિણ પા. ૭
 દક્ષિણ હિંદુસ્તાન પા. ૯૫
 દર્શન પા. ૬૩
 દર્શનજ્ઞાનમીમાંસા પા. ૧૦૦
 દશવૈકલિક પા. ૫
 દશાચૂણિ પા. ૩૭ ટિ.
 દિગંબર પા. ૩૫, ૬૪, ૭૧, ૭૪, ૭૫, ૮૨,
 ૮૭, ૮૮, ૧૦૪
 દિગંબર સંપ્રદાય પા. ૫૬
 દિગંબરાચાર્ય પા. ૫૬
 દિગંબરીય પા. ૭૧, ૬૨, ૬૪, ૬૮
 દિગ્માળ પા. ૪૧, ૪૩, ૮૦-૮૨, ૧૧૨
 દિવાકર પા. ૩૫, ૪૫-૫૩, ૫૫, ૫૮, ૫૯,
 ૭૫, ૧૦૬
 દિવાકરશ્રી પા. ૯૧
 દિવેકર પા. ૮૧ ટિ.
 દષ્ટિપ્રબોધ પા. ૧૧૪
 દેવચંદ્ર પા. ૮૫
 દેવતંદ્રી પા. ૪૦ ટિ, ૬૪
 દેવપાળ પા. ૪૬, ૫૨, ૫૩, ૫૫
 દેવપ્રભ પા. ૮૫
 દેવમુંદરસૂત્રિ પા. ૯, ૧૦

દોરો પા. ૨
 દ્રવ્યોદ્વેત પા. ૯૫, ૯૬
 દ્રવિડી પા. ૨૪
 દ્વાનિશિકા પા. ૧૦૭
 દ્વાદશારનયચક્ર પા. ૬૭
 દ્વેત પા. ૯૫
 દ્વેતાદ્વેત પા. ૯૫
 ધ જેન ટીચર્સ ઓફ અકબર પા. ૧૭ ટિ.
 ધનંજય પા. ૫૦
 ધનંજયનામમાળા પા. ૮૮
 ધનેશ્વર પા. ૮૫
 ધરણદ્ર પા. ૪૯
 ધર્મકીર્તિ પા. ૪૧-૪૩, ૬૧, ૮૧, ૮૨, ૧૧૨
 ધર્મધોષ પા. ૮૫
 ધર્મસિપિ પા. ૨૨
 ધર્મસંગ્રહણી પા. ૭૧ ટિ, ૭૪
 ધર્મોત્તર પા. ૬૮
 ધ્રુવ પા. ૮૧ ટિ.
 નય પા. ૯૬
 નયચક્ર પા. ૭૪, ૭૬
 નયવાદ પા. ૯૪
 નવાંગીવૃત્તિકારઅભયદેવ પા. ૧૮૦
 નંદીચૂણિ પા. ૩૬ ટિ, ૭૧
 નંદીટીકા પા. ૭૩ ટિ.
 નંદીસૂત્ર પા. ૩૬, ૫૪, ૧૦૦
 નાગરીપ્રચારિણી પા. ૫૪ ટિ.
 નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા પા. ૩૮
 નાગાભૂતિ પા. ૭૮, ૯૧, ૧૧૩
 નારસિંહ પા. ૫૬
 નાસદીયસૂત્ર પા. ૬૨ ટિ.
 નિખાર્ક પા. ૯૫, ૯૬
 નિઝાર્કસ પા. ૧
 નિત્યવર્ણવાચકત્વવાદ પા. ૯૯
 નિયતિ (આજીવિક) દર્શન પા. ૧૦૬
 નિયુક્તિ પા. ૯૪
 નિર્વાણકલિકા પા. ૫૪ ટિ.
 નિશીથ પા. ૬૫
 નિશીથચૂણિ પા. ૩૬
 નિશીથભાષ્ય પા. ૩૭
 નિશ્ચયદ્વાનિશિકા પા. ૧૧૪
 નેમિચંદ્ર પા. ૮૫

નૈયાયિક પા. ૬૭
 નૈયાયિકવૈશેષિક પા. ૯૯
 ન્યાય પા. ૩૧, ૯૬, ૧૦૨
 ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય પા. ૯૧, ૧૦૨
 ન્યાયદર્શન પા. ૧૧૩
 ન્યાયપ્રવેશ પા. ૪૨, ૮૦, ૮૧
 ન્યાયખત્રીશી પા. ૧૧૩
 ન્યાયખિંદુ પા. ૬૮, ૮૧, ૮૨
 ન્યાયમંજરી પા. ૯૩
 ન્યાયમુખ પા. ૪૨, ૮૦, ૮૧
 ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા પા. ૩૨
 ન્યાયસૂત્ર પા. ૪૧, ૧૦૧
 ન્યાયાવતાર પા. ૪૦, ૪૧, ૪૯, ૫૭, ૬૨, ૬૪-૬૬, ૭૪, ૭૬, ૮૧, ૮૨, ૧૦૬ ટિ.
 પત્તુ પા. ૧
 પત્રદેવ પા. ૮૫
 પરિશિષ્ટપર્વ પા. ૫૫ ટિ.
 પરીક્ષામુખ પા. ૯૮ ટિ.
 પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન પા. ૯૫
 પંચપાટ પા. ૬
 પંચપાઠ પા. ૬
 પંચવસ્તુ પા. ૩૫, ૫૯ ટિ.
 પંચાસ્તિકાય પા. ૬૧, ૬૩, ૯૧
 પંજખ પા. ૭
 પં જુગલકિશોર પા. ૪૦, ૫૯
 પાંડવ પા. ૮૩
 પાટણ પા. ૭, ૮૧ ટિ.
 પાણિનીય પા. ૯૩
 પાદલિપ્ત પા. ૩૯, ૫૨
 પાદલિપ્ત સૂરિ પા. ૪૫, ૫૦, ૫૪
 પાતું પા. ૧
 પારસ પા. ૯
 પારસી પા. ૯૫
 પરિમાણ પા. ૯૧
 પાર્ણ પા. ૧
 પાર્શ્વનાથ પા. ૪૯, ૫૧, ૫૨, ૫૬
 પાર્શ્વનાથચરિત્ર પા. ૩૯ ટિ, ૮૪
 પાટણપુર પા. ૭
 પાલિપિટક પા. ૯૩
 પિશાચમુદતેશ્વર પા. ૫૬
 પુણ્યવિજયજી પા. ૭
 પુરણચંદ્ર પા. ૭

पुरातत्त्व त्रैमासिक पा. ७
 पुरुषोत्तम-विष्णु पा. १०८
 पूज्यपाद पा. ६४, ६४
 पूना पा. ७
 पूरुभिद्र पा. ८५
 पूर्वभीमांसक दर्शन पा. ६६
 पूर्वभीमांसा पा. ३१, ६६, ६७
 पेंठाणु पा. ५०
 पैशाची पा. ६०
 प्रकरणाव्याख्या पा. ४१, ११३ डि.
 प्रकृतिपुरुषद्वैतवाद पा. ६६
 प्रति पा. १
 प्रतिः पा. ६
 प्रतिष्ठानपुर पा. ५०, ५३
 प्रद्युम्नसूरि पा. ५१, ८३-८५
 प्रधानाद्वैत पा. ६६
 प्रपञ्च चिन्तामणि पा. ४५, ५१-५४, ५७
 प्रलायद्र पा. ३६, ५१, ८४, ८५, ८४
 प्रलायद्रनी प्रशस्ति पा. ८५
 प्रलायक चरित्र पा. ३८ डि, ५१-५३, ५५,
 ५७, ६७, ८४
 प्रमाणसमुच्चय पा. २८, ४१
 प्रमेयतत्त्वो पा. ६६
 प्रमेयकमलः पा. १०२
 प्रमेयकमलमार्तंड पा. ६१, १०२
 प्रवचन पा. ६२
 प्रवचनसार पा. ६१, ७१ डि, ८१, ६१, ६२, ६४
 प्र० सार पा. ६३
 प्रवर्तिनीपद पा. ६
 प्राकृत पा. ६०
 प्राज्याट-प्रादयाड पा. ६
 प्राचीन लिपिभाषा पा. २२, १५ डि.
 प्रायोपवेशन पा. ५०
 प्रोः ट्यूथी पा. ४१, ७८-८०, ८१ डि.
 प्रोः पी. जे. वेंच पा. ४१
 प्रोः यादवी पा. ४०, ४२, ५८ डि.
 प्रोः विष्णुशेखर लट्टाचार्य पा. ८०
 प्रोः वेंच पा. ८०
 प्रांतीय पा. ४
 प्र० पा. १०
 प्रचीरीशो पा. ६६, १०३, १०५, १०६

प्रलम्बन पा. ३६, ५०
 प्रलुचर पा. ७
 प्रमाणलिपि पा. १५ डि.
 प्रमाण पा. ७
 प्रणीय विश्वकोश पा. ५५ डि.
 प्रोः पा. ७, ११, १५, १६
 प्रोः प्रति पा. २१
 प्रोः पा. १०६
 प्रादरायण पा. ७८
 प्रुष्ट पा. ६७, ८०, १०६, १०६
 प्रुष्ट च० पा. १०६ डि.
 प्रुष्ट चरित्र पा. ७६, ८०
 प्रुष्टर पा. १७
 प्रुः पा. ८, १०, १५
 प्रुः प्रति पा. ८
 प्रुष्टिपनिका पा. ३६ डि.
 प्रुष्टिपनिकाकार पा. ६८
 प्रुष्ट पा. ६६, ६६, १०२, १११, ११५
 प्रुष्ट दर्शन पा. ३१, ६५, ६६, १०६, ११३
 प्रुष्ट धर्म पा. ५६
 प्रुष्टचिटक पा. १०७
 प्रुष्टवाही पा. ६४
 प्रुष्ट विद्यापीठो पा. ६४
 प्रुष्टमलमुत्त पा. ६३
 प्रुष्टतत्त्व पा. ११३
 प्रुष्टाद्वैत पा. ६५, ६६
 प्रुष्टाद्वैतवाद पा. ६६
 प्रुष्टाणुत्व पा. १०६
 प्रुष्टाभर पा. १०६, ११०
 प्रुष्टशतक पा. १०६
 प्रुष्टवर्गीता पा. ६५ डि.
 प्रुष्टाचार्य पा. ८१ डि.
 प्रुष्टचर पा. ४४, ८५
 प्रुः मद्रासीर पा. ६५
 प्रुष्टेश्वर पा. ८५
 प्रुष्ट पा. ५०, ५३
 प्रुष्टद्विभक्त पा. ६६
 प्रुष्ट पा. ६६, ८१, ८२
 प्रुष्टीय प्राचीन लिपिभाषा पा. ७
 प्रुष्टनगर पा. ७
 प्रुष्टनगर नैन धर्म प्रस्तावक लेख पा. १०३

ભાષ્ય પા. ૫૯, ૬૮-૭૧, ૯૦, ૯૪, ૯૮
 ભાષ્યકાર પા. ૬૮
 ભાષ્યવૃત્તિ પા. ૭૫
 ભારવામી પા. ૫૯
 ભારવામીશિષ્ય પા. ૬૦
 ભાં પા. ૭, ૧૪, ૧૫
 ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિર પા. ૭
 ભાંડારકર સ્મારક ગ્રંથ પા. ૧૭ ટિ.
 ભોજપત્ર પા. ૧
 મળિજમનિકાય પા. ૧૦૭
 મત્સ્ય પા. ૫૬
 મધ્યમકકારિકા પા. ૭૮, ૯૧, ૧૧૩
 મધ્યમકવૃત્તિ પા. ૩૨
 મધ્યમપ્રતિપદા પા. ૯૬
 મધ્યમમાર્ગ પા. ૯૬
 મધ્વ પા. ૯૫
 મયૂર પા. ૧૦૬
 મલધારી પા. ૭૦
 મલધારી હેમચંદ્ર પા. ૨૬, ૭૩
 મલયગિરિ પા. ૫૩ ટિ, ૧૦૦
 મહાવાદી પા. ૪૦, ૬૭, ૬૮, ૭૪, ૭૬, ૮૭ ટિ.
 મહિષેણુ પા. ૪૩ ટિ.
 મહિષેણુ પ્રશસ્તિ પા. ૩૬ ટિ.
 મખી પા. ૨
 મખીપાત્ર પા. ૪
 મખીભાજન પા. ૪
 મહા-મહેતા પા. ૯
 મહાણુ પા. ૯
 મહાકાલ પા. ૫૩, ૫૫, ૫૬
 મહાકાલપ્રસાદ પા. ૫૧
 મહાદેવ પા. ૮૦, ૧૦૯
 મહાભારત પા. ૩૧
 મહાવીર પા. ૬૭, ૭૬, ૮૦, ૮૮, ૮૯, ૯૪,
 ૧૦૪-૧૦૬, ૧૦૯-૧૧૧
 મહાવીર ચરિત્ર પા. ૮૯ ટિ.
 મહાવીર દ્વાત્રિશિકા પા. ૧૦૬
 મહેશ્વર-શિવ પા. ૧૦૮
 માગધી પા. ૯૦
 માણિક્યચંદ્ર પા. ૮૩-૮૫
 માણિક્યચંદ્રની પ્રશસ્તિ પા. ૮૫
 માધુરી પા. ૩૬, ૫૪
 માધ્યમિક પા. ૯૬

માલવિકાગ્નિમિત્ર પા. ૮૦ ટિ.
 માળવા પા. ૩૮
 માં પા. ૭, ૮, ૧૨, ૧૪, ૧૫
 માંડળ પા. ૭, ૧૨
 માં પ્રતિ પા. ૧૨
 મીમાંસક પા. ૯૮
 મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક પા. ૯૭ ટિ.
 મુકુન્દ પા. ૩૬
 મુષ્ટિ પા. ૫
 મુષ્ટિ પુસ્તક પા. ૫
 મુસલમાન પા. ૫૬
 મુજ પા. ૮૫
 મુજરાજ પા. ૮૫
 મુદ્રા પા. ૭
 મુખ્ય પા. ૭
 મેઘદૂત પા. ૫૬
 મૈત્રેય પા. ૭૮, ૭૯, ૮૨
 મૈથિલીલિપિ પા. ૧૫ ટિ.
 યશોધર્મદેવ પા. ૩૮
 યશોવિજય પા. ૬૦, ૬૭, ૭૩, ૭૭
 યશોવિજયજીની વૃત્તિ પા. ૧૧૩ ટિ.
 યાકિનીસુતુ હરિભદ્ર પા. ૫૯, ૬૦
 યોગ પા. ૯૭
 યોગદર્શન પા. ૧૧૩ ટિ, ૩૧
 યોગસૂત્ર પા. ૧૧૩
 યોગાચારભૂમિશાસ્ત્ર પા. ૪૧, ૪૨, ૧૧૩
 યોગિનીતંત્ર પા. ૭
 યોનીપ્રાભૂત પા. ૩૭
 રઘુવંશ પા. ૫૬, ૭૬, ૧૦૬ ટિ, ૧૧૦
 રત્નકર-હકાવકાચાર પા. ૪૩, ૬૪
 રત્નાકર પા. ૭૬
 રાજગચ્છ પા. ૮૪
 રાજપ્રશંસામનીશી પા. ૧૧૨
 રાજપ્રશંસીય પા. ૨
 રાજવાર્તિક પા. ૭૫
 રામચંદ્ર ભારતી પા. ૧૦૬
 રામપિતા પા. ૫૧
 રામાનુજ પા. ૯૫, ૯૬
 રામાયણ પા. ૩૧, ૫૫, ૬૨
 રાયચંદ્ર ગ્રંથભંડાર પા. ૮૧ ટિ.
 રૈવતાચલ પા. ૫૦
 રાયલ પા. ૪

ल० पा. ८, १०, १५
 लक्ष्मीमाता पा. ५१
 लज्जोटा पा. ४
 लघ्वीयस्त्रयी पा. ७५, ८५ टि.
 लघु पा. १०
 ल० प्रति पा. १०
 ललित विस्तर पा. २
 ललितो पा. २२
 लिपि पा. १५
 लिपिपत्र पा. २२
 लिपिप्रसक्त पा. २
 लिपिभाषा पा. २२
 लिप्सायन पा. २
 लींजडी पा. ७
 लींजडीना लंकारना सूचिपत्रो पा. ७
 लेप्तिनी पा. २
 लेटीन पा. १६, २१
 वज्र पा. ५३, ५४
 वज्रसेन पा. ५४
 वडोहरा पा. ७
 वतरणु पा. २
 वर्णुतिरक्त पा. २
 वर्धमान पा. ८५, ११५
 वसुधंधु पा. ४३, ७८, ७९, ८१
 वल्लभ पा. ८९
 वल्लभमत पा. ८५
 वस्तुपाण पा. ३२
 वा० पा. ७, ११, १४
 वा० उभास्वाति पा. ६४
 वायक पा. ८०, ८१
 वायरूपतिमित्र पा. ८०
 वारीपार्श्वनाथ पा. ७
 वाहमल्लार्णव पा. ८८, ८९
 वाह विधि पा. ७९
 वाहिदेव पा. ७९
 वाहिदेव मूर्ति पा. ८५
 वाहिराजमूर्ति पा. ३६ टि.
 वाहिवेताण शान्तिमूर्ति पा. ७९
 वाहपनिपट पा. ११२
 वा० प्रति पा. १०
 विनयानंद शक्ति पा. ७

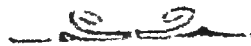
विशिका पा. ८१
 वि० पा. ७, ८, १३-१५
 विक्रम पा. ३८, ४९, ५१, ५२
 विक्रम संवत् पा. ५२
 विक्रमादित्य पा. ३६, ५०, ५३
 विग्रहव्यावर्तनी पा. ११३ टि.
 विग्रहव्यावर्तनीकारिका पा. ७८
 विजयवर्मा पा. ४९, ५३, ५५
 विज्ञप्तिभाष्यतासिद्धि पा. ७९
 विज्ञानवाही पा. ४३
 विद्याधर पा. ३६, ४५, ५०, ५२-५४
 विद्याधर गोपाल पा. ५३
 विद्याधरवर पा. ५३
 विद्याधरवर आम्नाय पा. ५४
 विद्याधरी पा. ५३, ५४
 विद्यानंदी पा. ४० टि, ७५, ८४, ८५, ८८, १०२, १०७, १११
 विद्यापीठ पा. ८१ टि.
 विद्याभूषण पा. ३६
 विधिपक्षीय आंचलिक पा. १०६ टि.
 वि० प्रति पा. १३
 वि० ला० पा. ७२
 वि० ला० पा. ७०
 विशाखा पा. ४६, ५०
 विशिष्टाद्वैत पा. ८५
 विशेषणवती पा. ४३, ६८, ७१, ७२
 विशेषावश्यक पा. ८१
 विशेषावश्यक ला० पा. ४३, ६८, ६९, ७२, ७३
 वीन्सेन्ट ओ. स्मीथ पा. १७ टि.
 वीरस्तुति पा. ४६, ५७
 वीरस पा. ८
 वृद्धवाही पा. ३६, ४५, ४६, ५०, ५५, ५३
 वृद्धवाहीशिष्य पा. ५२, ५३, ५३
 वृद्धाचार्य पा. ७३
 वृद्धिचंद्र पा. ७
 वेद पा. ३२
 वेदवाद पा. ११३
 वेदक पा. ३१
 वेदाङ्गपाठ पा. ८०
 वेदस्वामी पा. ८५
 वैशेषिक पा. ३१, ६३, ६६, ७८, १०२

વૈશેષિક દર્શન પા. ૧૦૬, ૧૧૩
 વૈશેષિક બ્રહ્મીશી પા. ૧૧૩
 વ્યાકરણ પા. ૩૧
 વ્યાકરણ મહાભાષ્ય પા. ૯૩
 શંકરસ્વામી પા. ૪૩, ૮૦, ૮૧,
 શંકરાચાર્ય પા. ૯૦
 શક પા. ૩૯
 શતપથબ્રાહ્મણ પા. ૯૨
 શબ્દનિત્યત્વવાદ પા. ૯૯
 શબ્દાદ્વૈત પા. ૯૫, ૯૬, ૯૯
 શાસ્ત્રવાર્તા પા. ૬૯, ૮૧.
 શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય પા. ૭૪, ૯૫ ટિ.
 શાહી પા. ૬
 શાંકરમત પા. ૯૫
 શાંતિરક્ષિત પા. ૩૯, ૯૯
 શાંતિસૂરિ પા. ૮૩, ૮૪
 શિખા પા. ૫૫, ૫૬
 શીલભદ્ર પા. ૮૫
 શીલાંક પા. ૬૦ ૭૬
 શુદ્ધાદ્વૈત પા. ૯૫
 શૂન્યવાદ પા. ૧૧૩
 શૌરસેની પા. ૯૦
 શ્રવણબેલગોલ પા. ૩૯ ટિ.
 શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ પા. ૬૧ ટિ.
 શ્રીચંદ્ર પા. ૮૫
 શ્રી તાડપત્ર પા. ૧૦
 શ્રી ભાષ્ય પા. ૯૭
 શ્રોત પા. ૯૩
 શ્લોકવાર્તિક પા. ૭૫
 શ્વેતાંબર પા. ૩૫, ૫૬, ૬૪, ૭૧, ૭૨, ૮૨,
 ૮૬, ૮૮, ૮૯, ૧૦૪
 શ્વેતાંબરીય પા. ૭૧, ૯૧, ૯૯
 શ્વેતાશ્વતર પા. ૯૭ ટિ. ૧૦૦, ૧૧૩
 પદ્મદર્શન સમુચ્ચય પા. ૭૪
 સકલાદૈત્ય પ્રતિષ્ઠાન પા. ૭૭
 સતીશચંદ્ર પા. ૮૦ ટિ. ૬૮
 સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ પા. ૩૮
 સત્કાર્ય પા. ૯૯
 સદ્ધર્મપુંડરિક પા. ૧૦૮
 સન્મતિ પા. ૧૪, ૩૭, ૩૮, ૪૪, ૬૨, ૬૩, ૬૫,
 ૬૭-૭૫, ૮૩, ૮૬, ૮૮, ૯૦, ૯૨, ૯૩, ૯૫,
 ૯૭ ટિ. ૯૮, ૧૦૧, ૧૧૫

સન્મતિદીકા પા. ૭૩ ટિ. ૮૨, ૯૫ ટિ.
 સન્મતિતર્ક પા. ૧, ૮, ૩૫, ૫૩, ૬૬, ૮૫,
 ૮૯, ૯૬, ૧૧૫
 સન્મતિતર્ક પ્રકરણ પા. ૮૮
 સન્મતિપ્રકરણ પા. ૫૮, ૫૯, ૮૯
 સન્મતિપ્રકરણ પા. ૮૮
 સન્મતિપ્રકરણમ્ પા. ૮૯
 સન્મતિવૃત્તિ પા. ૫૬ ટિ.
 સપ્તભંગી પા. ૯૬, ૯૯
 સમંતભદ્ર પા. ૪૩, ૫૯, ૬૧, ૬૨, ૬૪, ૬૬,
 ૯૪, ૧૦૧, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૧
 સમતિ પા. ૧૩
 સમતિત પા. ૧૩
 સમયસાર પા. ૬૨, ૬૩
 સમરાઇચ્ચકહા પા. ૩૫ ટિ.
 સમ્મદ પા. ૩૫, ૮૮
 સમ્મતિ પા. ૩૫, ૮૮
 સમ્મદિ પા. ૪૦
 સર્વજ્ઞત્વના અસંભવનો વાદ પા. ૯૯
 સર્વદેવ પા. ૮૫
 સર્વાર્થ સિદ્ધિ પા. ૭૫
 સંકેત શા. ૮૩
 સંધવી પા. ૭
 સંપુટપ્રલક પા. ૫
 સંબંધ નિત્યત્વવાદ પા. ૯૯
 સંમતિ પા. ૧૧
 સાગરેન્દુ પા. ૮૫
 સાણુંદ પા. ૭
 સાંકળ પા. ૨
 સાંખ્ય પા. ૩૨, ૬૭, ૯૬, ૯૭, ૯૯, ૧૦૨,
 ૧૧૧, ૧૧૫.
 સાંખ્યકારિકા પા. ૯૧, ૯૨
 સાંખ્યદર્શન પા. ૧૦૬ ૧૧૩
 સાંખ્ય બ્રહ્મીશી પા. ૧૧૩
 સાંખ્યયોગ પા. ૯૭
 સિકંદર પા. ૧
 સિદ્ધશ્રી પા. ૫૦
 સિદ્ધસેન પા. ૩૬-૩૮, ૪૩-૪૭, ૫૦, ૫૧, ૫૭,
 ૫૮, ૬૦-૬૬, ૬૮, ૭૦-૮૭, ૯૪, ૯૮, ૧૦૦,
 ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૬-૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૫.

સિદ્ધસેનગણિ પા. ૬૦
 સિદ્ધસેન દિવાકર પા. ૩૮-૪૦, ૪૬, ૫૦
 સિદ્ધસેન સૂરિ ૩૫, ૮૫
 સિદ્ધસેનીય પ્રશસ્તિ પા. ૮૫
 સિદ્ધહૈમ પા. ૬૭, ૬૮
 સિદ્ધિવિનિશ્ચય પા. ૨૮, ૩૭, ૧૦૨
 સુગત પા. ૧૨૧
 સુત્ત પા. ૬
 સુત્ત પા. ૯૩
 સુધર્મસ્વામી પા. ૪૮
 સુપરરોચલ પા. ૪
 સુપ્રતિબદ્ધ પા. ૫૩
 સુમતિ પા. ૧૧, ૧૩, ૩૯ ટિ, ૮૭ ટિ.
 સુરત પા. ૭
 સુસ્થિત પા. ૫૩
 સુહસ્તિ પા. ૫૨
 સિહલમાશ્રમણ પા. ૭૪, ૯૪
 સિહનાદ સુત્ત પા. ૯૩
 સિહસુર પા. ૫૯
 સૂક પા. ૬
 સૂમ પા. ૬
 સૂતકૃતાંગ પા. ૭૬
 સૂતકૃતાંગ સુત્ત પા. ૬૩
 સૂર્યશતક પા. ૧૦૬
 સૂપાટિ પા. ૫
 સૂપાટિ પુસ્તક પા. ૬
 સોક્રેટિસ પા. ૧૧૨
 સોફીસ્ટો (Sophists) પા. ૧૧૨
 સોમતિલક પા. ૧૦
 સોમતિલક સૂરિ પા. ૬ ટિ.
 સોમનાથ પા. ૫૬
 સોમસૂરિ પા. ૧૦
 સૌત્રાંતિક પા. ૪૨, ૪૩

સૌંદર્યાનંદ પા. ૭૬, ૧૦૯ ટિ, ૧૧૦
 સ્કંદ પા. ૫૬
 સ્કંદકુમાર પા. ૧૨૨
 સ્કંદિલ પા. ૫૨-૫૪
 સ્કંદિલાચાર્ય પા. ૩૯, ૪૫-૫૧
 સ્તંભતીર્થ પા. ૧૦
 સ્તંભતીર્થ-ખંભાત પા. ૧૦
 સ્તુતિકાર પા. ૫૭, ૫૯, ૬૪, ૬૫
 સ્થવિરાવલિ પા. ૫૪
 સ્ફોટવાદ પા. ૯૯
 સ્માર્ત પા. ૯૩
 સ્વાદ્વાદ ચર્ચા પા. ૯૫
 સ્વાદ્વાદ મંજરી પા. ૩૨, ૪૩ ટિ, ૭૭ ટિ,
 સ્વાદ્વાદ રતનાકર પા. ૨૮, ૭૬
 સ્વતઃ આભાણુવાદ પા. ૯૯
 સ્વયંભૂ પા. ૭૭, ૧૦૭
 સ્વયંભૂ-બ્રહ્મા પા. ૧૦૮
 સ્વયંભૂસ્તોત્ર પા. ૬૫, ૬૬, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૯
 સ્વામી સમંતભદ્ર પા. ૪૦ ટિ, ૫૬
 હરિચંદ પા. ૬
 હરિભદ્ર પા. ૫, ૩૫, ૫૬, ૬૦, ૬૭, ૭૧, ૭૩,
 ૭૪, ૮૭ ટિ, ૯૪, ૯૫
 હંસવિજયજી પા. ૭
 હાગ પા. ૭, ૧૩, ૧૫
 હાલાભાઈ પા. ૭
 હિસ્ટરિ ઓફ ઇન્ડીયન લેણક પા. ૩૮ ટિ,
 ૬૮ ટિ, ૮૦ ટિ.
 હિંદુસ્તાન પા. ૬૦, ૬૪, ૬૫
 હીરવિજયજી પા. ૧૭
 હુએન્સીંગ પા. ૫૬
 હુશિયારપુર પા. ૭
 હેતુર્ણિદુ પા. ૮૧
 દેમચંદ્ર પા. ૩૦, ૫૫, ૫૯ ટિ, ૬૩, ૬૮, ૭૩.
 ૭૬, ૮૨, ૧૦૬

સન્મતિ પ્રકરણ

શુદ્ધિપત્ર

સન્મતિ પ્રકરણની પ્રસ્તાવના

પૃ.	સી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯	૧૮	ગામીપુત્ર્યા—	ગોનીપુત્ર્ય
૧૦	૧૦	૦	૫૦
૧૦	૧૫	૫૦	૫૦
૩૪	૧૮	ભરમાળ	ભરમાર
૩૮	૨૫	યશોધર્મદેવગણી	યશોધર્મદેવ ગણી
૪૯	૨૮	જગન્નમ્	જગન્નમ્
૫૧	૨૪	અતુર્વિશતિ	અતુર્વિશતિ
૬૭	૧૦	સિદ્ધસેન ગણી	સિદ્ધસેન ગણી
૬૭	૩૦	નિર્દેશ	નિર્દેશ
૮૧	૩૭	વિદ્યાપીઠ	વિદ્યાપીઠ
૮૪	૨૨	શ્રી અભયદેવ—	શ્રી અભયદેવ—
૮૪	૨૪	દૃક્તર—	દૃક્તર—
૮૪	૨૫	વાદમહાળવમ્	વાદમહાળવમ્
૯૯	૩૧	જનનદર્શન—	જનનદર્શન—
૧૦૫	૨૩	તત્ત્વજ્ઞ	તત્ત્વજ્ઞ—
૧૧૦	૨	શૈલી	શૈલી
૧૧૩	૨૬	વૈરાગ્યનું	વૈરાગ્યનું
૧૧૪	૨૧	સિદ્ધાંતનું	સિદ્ધાંતનું
૧૧૪	૩૭	તેજ	તેજ
૧૧૫	૧	શક્ષ	શૈક્ષ

૧ અહીં આપેલ ઉપરાંત કોઈ કોઈ પ્રતિમાં થીજ ફટલીક અશુદ્ધિઓ ટાળી દીધી
જવાબી થયેલી છે, તે ચુક વાચક સ્વયં સુધારી લે.

ગૂજરાતી વ્યાખ્યા સહિત

આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર પ્રણીત

સન્મતિ પ્રકરણ

પ્રથમ કાંડ

અસાધારણ ગુણોના કથનવડે શાસનની સ્તુતિકરવારૂપ મંગલ—

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં ટાળમણોવમસુહં ઉવગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં સાસણં જિણાણં ભવજિણાણં ॥ ૧ ॥

અર્થ—ભવ-રાગદ્વેષના જિતનાર જિતોનું અર્થાત્ અરિહંતોનું શાસન-દ્વાદશાંગ શાસ્ત્ર-સિદ્ધ અર્થાત્ પોતાના ગુણોથી જ પ્રતિષ્ઠિત છે. કેમ કે તે અખાધિત અર્થોનું સ્થાન-પ્રતિપાદક છે. પાસે આવેલાઓને અર્થાત્ શરણાર્થીઓને સર્વોત્તમ સુખદારક છે અને એકાંતવાદરૂપ મિથ્યામતોનું નિરાકરણ કરનારું છે.

ભાવોદ્ઘાટન—અહીં શાસનના ચાર અસાધારણ ગુણો કહેવામાં આવ્યા છે: ૧ ગુણ-સિદ્ધતા ૨ યથાર્થવસ્તુપ્રતિપાદકતા ૩ શરણાર્થીને સુખપ્રદાન અને ૪ મિથ્યામતોનું નિવારકપણું. ૧.

ઉદ્દેશ જણાવવા પૂર્વક પ્રકરણ રચવાની પ્રતિજ્ઞા—

સમયપરમત્યવિત્થરવિહાડજળપજ્જુવાસણસયન્નો ।

આગમમલ્લારહિયઓ જહ હોઈ તમત્વસુન્નેઘ્નું ॥ ૨ ॥

અર્થ—આગમને સમજવામાં ગળીયા બળદ જેવા સુસ્ત મનવાળો પણ, જે અર્થોનું પ્રતિપાદન કરવાથી, શાસનના વાસ્તવિક પદાર્થોને વિસ્તારથી પ્રકાશિત કરનાર શાસ્ત્રના લોકોની ઉપાસના કરવા માટે તત્પર થાય તે અર્થોનું હું પ્રતિપાદન કરીશ.

ભાવોદ્ઘાટન—અંધકાર પોતાની રચનાને ઉદ્દેશ જણાવતાં કહે છે કે કેટલાકને આગ-મોનો અભ્યાસ કરવામાં રસ નથી પડતો અને તેથી તેઓ તે નરક આકર્ષતા નથી; એવાઓ પણ શાસ્ત્રીય સદસ્યને પ્રકાશિત કરનાર વિશેષજ્ઞ મુનરવ્યોની ઉપાસના કરવા અને તેમ કરી તેમના વક્તવ્યોને સમજવા હલકાઈ તે માટે પ્રસ્તુત પ્રકરણ રચવામાં આવે છે. ૨.

પ્રકરણના પ્રતિપાદ્ય મુખ્ય વિષયનો નિર્દેશ—

તિત્થયરવયણસંગહ—વિસેસપત્થારમૂલવાગરણી ।

દન્વદ્વિઓ ય પજ્જવણઓ ય સેસા વિચપ્પા સિં ॥ ૩ ॥

અર્થ—તીર્થંકરોના વચનોના સામાન્ય અને વિશેષરૂપ રાશિઓના મૂળ પ્રતિપાદક દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય છે. બાકીના બધા એ બેના જ લેદો છે.

ભાષ્યોદ્ઘાટન—અહીં ત્રણ બાબતો સૂચવવામાં આવી છે: ૧ અંથનો મુખ્ય વિષય ૨ અન્ય નયોનો મુખ્ય નયોમાં સમાવેશ અને ૩ મુખ્ય નયોનું સ્વરૂપ.

આખા અંથમાં છટા છટા અનેક વિષયો અર્થેલા છે, પણ તે બધા પ્રસંગવશ. મુખ્ય પ્રતિપાદન તો અનેકાંત દષ્ટિનું જ છે.

અનેકાંતનું સ્પષ્ટીકરણ નયોના નિરૂપણથી જ થઈ શકે. નયો અનેક છે પણ એ બધાનો સમાસ ટુંકમાં બે નયોમાં થઈ જાય છે. એ જ બે નયો મુખ્ય છે: તે ૧ દ્રવ્યાસ્તિક અને ૨ પર્યાયાસ્તિક.

દ્રવ્યાસ્તિક નય એટલે અલેદગામી દષ્ટિ અને પર્યાયાસ્તિક નય એટલે લેદગામી દષ્ટિ. મનુષ્ય કાંઈ પણ વિચારે અગર બોલે છે ત્યારે કાં તો અલેદ બાબત ઢળીને અને કાં તો લેદ બાબત ઢળીને. અલેદ બાબત ઢળી કરવામાં આવેલા વિચારો અને તેવડે પ્રતિપાદન કરેલી વસ્તુઓ સંઘ—સામાન્ય કહેવાય છે. લેદ બાબત ઢળી કરવામાં આવેલા વિચારો અને તેવડે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલી વસ્તુઓ વિશેષ કહેવાય છે. અવાંતર દષ્ટિએ સામાન્ય અને વિશેષના ચઢતા ઉતરતા ગમે તેટલા વર્ગો પાડવામાં આવે છતાં એ બધા વર્ગો ટુંકમાં બે રાશિમાં સમાઈ જાય છે. તે જ બે રાશિ અનુક્રમે સંઘપ્રસ્તાર અને વિશેષપ્રસ્તાર છે. શાસ્ત્રનાં વચનો મુખ્યપણે એ બે જ રાશિમાં આવી જાય છે, કેમ કે કેટલાંક સામાન્યબોધક હોય છે અને કેટલાંક વિશેષબોધક હોય છે. એ ઉભય રાશિમાં સમાઈ જતાં બધાં શાસ્ત્રીય વચનોની પ્રેરક દષ્ટિ પણ મુખ્યપણે બે છે: ૧ સામાન્ય વચનરાશિની પ્રેરક જે અલેદગામી દષ્ટિ તે દ્રવ્યાસ્તિક નય અને ૨ વિશેષ વચનરાશિની પ્રેરક જે લેદગામી દષ્ટિ તે પર્યાયાસ્તિક નય. આ બે નયો જ સમગ્ર વિચાર અથવા વિચારજનિત સમગ્ર શાસ્ત્રવાક્યના આધારભૂત હોવાથી તેને શાસ્ત્રના મૂળ વક્તા કહેલ છે. એ બે નયોનું નિરૂપણ અને તેના સમન્વયમાં જ અનેકાંતવાદનું પર્યાવસાન હોવાથી અનેકાંતવાદના નિરૂપણ માટે પહેલાં આધારરૂપે એ બે નયોની જ ચર્ચા અહીં ઉપાડવામાં આવી છે. ૩.

દ્રવ્યાસ્તિક નયના લેદો—

દન્વદ્વિયનયપયઢી સુદ્ધા સંગહપરુવણાવિસઓ ।

પઢિરુવે પુણ વયણત્થનિચ્છઓ તસ્સ વષહારો ॥ ૪ ॥

અર્થ—^૧દ્રવ્યાસ્તિક નયની શુદ્ધ પ્રકૃતિ એ સંઘની પ્રરૂપણાનો વિષય છે અને વસ્તુ દીક થનાર શબ્દાર્થનિશ્ચય અર્થાત્ વિશેષાર્થનિશ્ચય એ તો સંઘહનો વ્યવહાર છે.

૧ પ્રસ્તુત ૪, ૫ અને ૬ ગાથા સાથે વિશેષાવશ્યક લાખ્યની ૭૫ મી ગાથા સરખાવો.

ભાવોદ્ઘાટન—અહીં બે વાતો કહેવામાં આવી છે: ૧ દ્રવ્યાસ્તિકના ભેદો અને ૨ તેમનો પરસ્પર સંબંધ. નૈગમને બાદ કરતાં બાકીના છમાંથી પહેલા સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ બે નય દ્રવ્યાસ્તિક નયના ભેદો છે.

જગત એ કાંઈ કોઈ પણ જાતના ઐક્ય વિનાનું માત્ર છૂટા છૂટા અકોડાની પેઠે ભેદરૂપ નથી, તેમ જ જરા પણ ભેદનો સ્પર્શ ન હોય તેવું અખંડ અભેદરૂપ પણ નથી; પરંતુ એમાં ભેદ અને અભેદ બન્ને અનુભવાય છે. જ્યારે દૃષ્ટિ વસ્તુઓના પરસ્પર ભેદને મૂકી કેવળ તેમના અભેદને અવલંબી પ્રવર્તે છે ત્યારે તેને બધુંએ કેવળ સત્ત્વરૂપ લાગે છે. સત્ત્વાહક દૃષ્ટિ ગમે તેટલી વિશાળ હોય છતાં લેવું મૂકવું આદિ લોકવ્યવહાર તો ભેદને જ આભારી છે, તેથી જ્યારે કાંઈ પણ વ્યવહાર કરવાનો હોય છે ત્યારે દૃષ્ટિ કાંઈક ભેદ તરફ ઢળે છે અને પ્રથમ ગ્રહણ કરેલ સત્ત્વરૂપ અખંડ તત્ત્વના પ્રયોજન પ્રમાણે જીવ, અજીવ આદિ ભેદોને અવલંબે છે. અહીં સત્ત્વરૂપ તત્ત્વને અખંડપણે ગ્રહણ કરનાર પ્રથમ દૃષ્ટિ તે સંગ્રહ નય અને તે જ શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક નય છે; અને સત્તાને જીવ, અજીવ આદિરૂપે ખંડિત કરી તે દ્વારા વ્યવહાર ચલાવવા મથતી પરિમિત અભેદસ્પર્શી બીજી દૃષ્ટિ એ વ્યવહાર નય છે. વ્યવહાર એ પરિમિત હોવાથી અપરિમિતસંગ્રહનો જ અંશ છે, તેથી જો કે તે શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિકનો એક પરિમિત ખંડ છે છતાં સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ બન્ને દ્રવ્યાસ્તિક નયના અનુક્રમે શુદ્ધઅપરિમિત અને અશુદ્ધપરિમિત અંશો કહી શકાય. ૪

ઋણસૂત્રના ભેદો—

મૂળગિમેષં પજ્જવણયસ્સ ઉજ્જુસુયવયણવિચ્છેદો ।

તસ્સ ઉ સદ્દાઈઆ સાહપસાહા સુહુમભેયા ॥ ૫ ॥

અર્થ—ઋણસૂત્ર નયનો અર્થાત્ તદનુસારી જે વચનવિભાગ એ પર્યાયનયનો મૂળ આધાર છે; અને શબ્દ આદિ નયો તો તે ઋણસૂત્રની જ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મભેદવાળી શાખા-પ્રશાખાઓ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—અહીં પણ બે વાતો કહી છે: ૧ પર્યાયાસ્તિકના ભેદો અને ૨ તેમનો પરસ્પર સંબંધ. સંગ્રહ અને વ્યવહાર પછીના ઋણસૂત્ર, શબ્દ, સમલિરૂદ્ધ અને એવંભૂત એ ચાર નયોને પર્યાયાસ્તિકના ભેદો કહ્યા છે.

કોઈ પણ સામાન્ય તત્ત્વનો અવાંતર જાતિ કે ગુણ આદિની વિશેષતાઓથી વિભાગ કરવામાં આવે છતાં જ્યાંસુધી એ વિભાગમાં કાળકૃત ભેદનું તત્ત્વ ન આવે ત્યાંસુધીના એ બધા વિભાગો વ્યવહાર નયની કોટિમાં મૂકવામાં આવે છે. કાળકૃત ભેદને અવલંબી વસ્તુવિભાગ શરૂ થતાં જ ઋણસૂત્ર નય માનવામાં આવે છે, અને ત્યાંથી જ પર્યાયાસ્તિક નયનો પ્રારંભ લેખાય છે, તેથી જ અહીં ઋણસૂત્ર નયને પર્યાયાસ્તિક નયનો મૂળ આધાર કહ્યો છે. જે શબ્દ આદિ પછીના ગ્રન્થ નયો છે તે જો કે સીધી રીતે ઋણસૂત્ર નયને અવલંબી ચાલતા હોવાથી તેના જ ભેદો છે, છતાં ઋણસૂત્ર આદિ ચારે નયોને પર્યાયાસ્તિકના પ્રકારો લેખી શકાય. જે દૃષ્ટિ, તત્ત્વને કૃત્ત વર્તમાનકાળ પૂરતું જ સ્વીકારે છે અને જૂના ભવિષ્યકાળને કાર્યનો અસાધક માની તેનો સ્વીકાર નમી કરતી તે ક્ષણિક દૃષ્ટિ ઋણસૂત્ર નય

કહેવાય છે. એ દૃષ્ટિએ માનેલ વર્તમાનકાલીન તત્ત્વમાં પણ જે દૃષ્ટિ લિંગ અને પુરુષ આદિ ભેદે ભેદ કદપે છે તે શબ્દનય. શબ્દનયે માનેલ સમાન લિંગ વચન આદિવાળા અનેક શબ્દોના એક અર્થમાં વ્યુત્પત્તિભેદ-પર્યાયભેદે જે દૃષ્ટિ અર્થભેદ કદપે છે તે સમભિરૂઢ નય. સમભિરૂઢ સ્વીકારેલ એક પર્યાયશબ્દના એક અર્થમાં પણ જે દૃષ્ટિ ક્રિયાકાળ પુરતું જ અર્થતત્ત્વ સ્વીકારે છે અને ક્રિયાશૂન્ય કાળમાં નહિ તે એવંભૂત નય કહેવાય છે. આ રીતે ઉક્ત ચારે નયોનું સ્વરૂપ હોવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે શબ્દ આદિ ત્રણ નયો માત્ર વર્તમાનકાળસ્પર્શી ઋણુસૂત્ર નય ઉપર ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ વિશેષતાઓને લઈ ચાલે છે; અને તેથી તેઓ તેનો જ વિસ્તાર છે. ઋણુસૂત્ર નય એક વૃક્ષ જેવો છે અને શબ્દનય તેની શાખા-ડાળ છે, સમભિરૂઢ તેની પ્રશાખા-ડાળખી છે અને એવંભૂત એ તેની પ્રતિશાખા-ડાળખું છે. ૫.

નિક્ષેપોમાં નયોજના—

नामं ठवणा दविणं त्ति एस दव्वट्टियस्स निक्खेवो ।

भावो उ पज्जवट्टिअस्स परूवणा एस परमत्थो ॥ ६ ॥

અર્થ—નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ દ્રવ્યાસ્તિકના નિક્ષેપ છે અને ભાવ તો પર્યાયાસ્તિક નયની પ્રરૂપણા છે; એ જ પરમાર્થ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—અહીં નિક્ષેપના અવશ્ય સંભવતા પ્રકારો અને તેમાં નયનો વિભાગ એ બે બાબત જણાવી છે. નિક્ષેપના ઓછામાં ઓછા જે ચાર પ્રકારો સર્વત્ર સંભવે છે અને કરવામાં આવે છે તે જ અહીં ગણાવ્યા છે. કોઈ પણ સાર્થક શબ્દનો અર્થ વિચારવો હોય ત્યારે તે ઓછામાં ઓછો ચાર પ્રકારનો જ મળી આવે છે. તે પ્રકારો, શબ્દવાચ્ય અર્થસામાન્યના નિક્ષેપો^૧—વિભાગો કહેવાય છે. જે નામમાત્રથી રાજ્ઞ હોય તે નામરાજ્ઞ, જે રાજ્ઞનું ચિત્ર કે બીજી કોઈ પ્રતિકૃતિ હોય તે સ્થાપનારાજ્ઞ, જે આગળ જતાં રાજ્ઞ થનાર હોય અગર જે હમણાં નહિ પણ પ્રથમ રાજ્ઞ હતો તે દ્રવ્યરાજ્ઞ અને જે હમણાં રાજ્ઞપદ અનુભવતો હોય તે ભાવરાજ્ઞ. રાજ્ઞશબ્દાર્થના આ ચાર નિક્ષેપો થયા.

૧ શબ્દનો અર્થ કરવામાં ગરબડ ન થાય અને વક્તાનો અભિપ્રાય શો છે એ બરાબર સમજાય એવી ભાવનામાંથી નિર્ચુકિતકારોના સમયમાં નિક્ષેપનો વિચાર સ્પષ્ટપણે શાસ્ત્રમાં ગૂંથવામાં આવ્યો છે. કોઈ પણ શબ્દ કે વાક્યનો અર્થ કરતી વખતે તે શબ્દના જેટલા અર્થવિભાગ સંભવી શકતા હોય તે જણાવી તેમાંથી પ્રસ્તુતમાં વક્તાને કયો અર્થ વિવક્ષિત છે અને કયો અર્થ સંગત છે એ નક્કી કરવું એમાં જ નિક્ષેપવિષયક વિચારસરણીની ઉપયોગિતા છે. દાખલા તરીકે જીવના ગુણો જ્ઞાન વગેરે છે એવું વાક્ય હોય તેમાં સંદેહ થાય કે જીવશબ્દથી અહીં શું કહેવાનું છે ? ત્યારે વિચારકે જણાવે છે કે અહીં જીવનામની કોઈ વ્યક્તિ, જીવની સ્થાપના કે દ્રવ્યજીવ વિવક્ષિત નથી, પણ ચૈતન્ય ધારણ કરનાર તત્ત્વ અર્થાત્ ભાવજીવ જ વિવક્ષિત છે, અને તે જ પ્રસ્તુત વાક્યમાં સંગત છે. આ રીતે દરેક શબ્દના અર્થ વિષે ગોટાળો ઉભો થતાં નિક્ષેપવાદી સ્પષ્ટપણે વિવક્ષિત અર્થ જણાવી ગોટાળો દૂર કરી શકે છે, એ જ નિક્ષેપના વિચારની ઉપયોગિતા છે. અનેકાર્થક શબ્દ આવે ત્યાં વિવક્ષિત અર્થનો નિર્ણય કરવાના ધણા ઉપાયો અલંકારશાસ્ત્રમાં બતાવેલા છે, પણ જ્યેન નિર્ચુકિતકારો સિવાય કોઈ પણ વૈદિક કે બૌદ્ધ ગ્રંથમાં નિક્ષેપનેવી વિચારસરણી બેવામાં આવી નથી.

તેમાં પહેલા ત્રણ નિશ્લેષોમાં કોઈને કોઈ જાતનો અલેદ-દ્રવ્ય હોવાથી તે ત્રણે દ્રવ્યાસ્તિક નયના વિષય મનાય છે અને ભાવનિશ્લેષમાં લેદ-પર્યાય હોવાથી તે પર્યાયાસ્તિક નયનો વિષય મનાય છે. જેનું નામ રાજા હોય તે વ્યક્તિને જોઈ લોકો તેના નામ સાથે તેનો અલેદ કરી કહે છે કે ‘આ રાજા છે’; તે જ રીતે ચિત્ર જોઈ તેની સાથે અસલા રાજાનો અલેદ કરી લોકો ચિત્રને ઉદેશી બોલે છે કે ‘આ રાજા છે’; એ જ પ્રમાણે વર્તમાનમાં રાજા ન હોવા છતાં ભૂત અને ભાવિનો વર્તમાન સાથે અલેદ કરી લોકો ભૂત અને ભાવી રાજાને જોઈ કહે છે કે ‘આ રાજા છે.’ આ ત્રણે સ્થળે અલેદનો વિચાર પ્રધાન છે પણ ભાવનિશ્લેષમાં તેમ નથી. એમાં તો વર્તમાનમાં રાજાપદનો અનુભવ કરવાની વિશેષતાને લીધે લેદ જ મુખ્ય છે, તેથી ચાર નિશ્લેષોમાં ઉપર પ્રમાણે નયનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે. ૬.

ખન્ને નયોનો વિષય એકમેકથી જુદો નથી જ એવી ચર્ચાનો ઉપક્રમ. વચનપ્રકારોમાં નયચોજના—

પજ્જવણિસ્સામણ્ણં વયણં દવ્વટ્ટિયસ્સ ‘અત્થિ’ ત્તિ ।

અવસેસો વયણવિહી પજ્જવમયણા સપટ્ટિવક્કો ॥ ૭ ॥

અર્થ—પર્યાય-વિશેષથી તદ્દન મુક્ત એવા સામાન્યનું પ્રતિપાદક જે અસ્તિ-‘છે’ એવું વચન તે દ્રવ્યાસ્તિક નયનું અર્થાત્ તે નયને આશ્રિત છે. બાકીના બધા વચનપ્રકારો પર્યાયનો સ્પર્શ કરતા હોવાથી પ્રતિપક્ષસહિત અર્થાત્ દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક ખન્ને નયને આશ્રિત છે.

ભાષાદ્ધાટન—સંગ્રહ અને વિશેષ રૂપે બે પ્રસ્તારમાં વહેંચી નાંખેલ શાસ્ત્રીય અને લૌકિક વાક્યોમાં નય ઉતારી એમ જતાવવામાં આવ્યું છે કે કયા પ્રકારનું વાક્ય કયા નયનો વિષય હોઈ શકે ? જેમાં કોઈ પણ જાતનો વિશેષ, પરિમિતતા, ખંડ કે વિભાગ નથી એવું સત્તાસામાન્ય તે જ મહાવ્યાપક સામાન્ય છે. તેવા સામાન્ય અગર તેના વિચારનું પ્રતિપાદક જે ‘અસ્તિ’ કે તેના જેવાં ‘સત્’ ઇત્યાદિ વચનો છે તે બધાં દ્રવ્યાર્થિક નયનાં વચનો સમજવાં. એ સિવાયનાં હવ, અહવ, મુક્ત, સંસારી, પરમાણુ, સ્કંધ, શુણુ આદિ ખીલાં જે વચનો છે તે બધાં કોઈને કોઈ પ્રકારનાં મર્યાદિત સામાન્યનાં જ બોધક હોવાથી તેના અર્થમાં વિશેષનો, વિભાગનો, ખંડનો કે લેદનો સ્પર્શ આવી જ જાય છે; તેથી તેઓ માત્ર દ્રવ્યાસ્તિકન્યાવલંબી ન કહેવાતાં દ્રવ્યાસ્તિક પર્યાયાસ્તિક ઉભયન્યાવલંબી છે. કારણ કે તેના પ્રતિપાદ્ય હવત્વ આદિ અર્થ અસુક રીતે સામાન્ય હોવા છતાં પણ પોતા કરતાં વિસ્તૃત સામાન્યનો એક વિભાગ જ છે.

આવી એક વાત સમજી લેવી ઘટે કે ‘અસ્તિ’ વગેરે મહાવ્યાપક સામાન્યવાળી વચનો માત્ર દ્રવ્યાસ્તિકન્યાવલંબી છે; તેમ કોઈનું પણ સામાન્ય ન બની શકે એવા છેલ્લા-અવિભાજ્ય વિશેષનું પામક વચન પણ માત્ર પર્યાયાસ્તિકન્યાવલંબી છે. સંખ્યવર્તી બધાં જ વચનો સામાન્યરૂપ વિશેષનાં પ્રતિપાદક હોવાથી ઉભયન્યાયિન છે. ૭.

એક નયના વિષયમાં બીજા નયના પ્રવેશનું સ્વરૂપ—

પજ્જવણયવોક્કંતં વત્થું દન્વટ્ટિયસ્સ વયણિજ્જં ।

જાવ દવિઓવઓગો અપચ્છિમવિવયપ્પનિવ્વયણો ॥ ૮ ॥

અર્થ—જેની પછી વિકલ્પજ્ઞાન અને વચનવ્યવહાર નથી એવો અર્થાત્ છેલ્લામાં છેલ્લો દ્રવ્યઉપયોગ-સામાન્ય બોધ જ્યાં સુધી પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધીની વસ્તુ દ્રવ્યાસ્તિક નયની વાચ્ય છે અને તે પર્યાયાસ્તિક નયવડે આકાંત છે.

ભાવોદ્ઘાટન—જેમાં પર્યાયાસ્તિક નયનો પ્રવેશ સંભવે છે એવી દ્રવ્યાસ્તિક નયના વિષયની મર્યાદા અહીં બતાવવામાં આવી છે. જ્યાં જ્યાં સામાન્યબુદ્ધિ થાય તે બધા દ્રવ્યાસ્તિકના વિષયો છે. ઉપાન્ત્ય વિશેષથી માંડી અનુક્રમે ચઢતાં ચઢતાં સર્વવ્યાપક સત્તા-સામાન્ય સુધી સામાન્ય ઉપયોગ થતો હોવાથી તે બધો વિષય દ્રવ્યાસ્તિકનું વક્તવ્ય છે. અને એ જ બધો વિષય પર્યાયાકાંત હોવાથી પર્યાયાસ્તિક નયનો પણ આદ્ય બને છે અર્થાત્ અંતિમ વિશેષ સિવાયની બધી વસ્તુઓ દ્રવ્યાસ્તિકનું વક્તવ્ય છે. કારણ કે તે બધામાં સામાન્ય ઉપયોગ પ્રવર્તે છે તે છતાં એ બધી વસ્તુઓ વિષે પર્યાય નયની પણ ગતિ છે. કારણ કે દ્રવ્યાસ્તિક નયે જે જે વસ્તુને સામાન્યરૂપે જાણી હોય તે જ વસ્તુને પર્યાયાસ્તિક નય વિશેષરૂપે જાણતો હોવાથી દ્રવ્યાસ્તિકનો બધો વિષય પર્યાયાસ્તિકનો વિષય બને છે જ. પરંતુ પર્યાયાસ્તિક નયની બાબતમાં એમ નથી; કારણ કે બીજા બધા વિષયોમાં ઉભય નયની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં એક વિષય એવો છે કે જ્યાં ફક્ત પર્યાય નય પ્રવર્તે છે. તે વિષય એટલે અંતિમ વિશેષ. અંતિમ વિશેષમાં સામાન્ય ઉપયોગ ન જ સંભવે, પણ પર્યાયબુદ્ધિ તો થાય જ. તેથી અંતિમ વિશેષ સિવાયના બધા વિષયો ઉભયનય-સાધારણ છે. ૮.

બન્ને નયના વિષયના મિશ્રિતપણાની ચર્ચાનો ઉપસંહાર—

દન્વટ્ટિઓ ત્તિ તમ્હા નત્થિ ણઓ નિયમ સુદ્ધજાઈઓ ।

જ ય પજ્જવટ્ટિઓ જામ કોઈ મયણાય ઉ વિસેસો ॥ ૯ ॥

અર્થ—તેથી દ્રવ્યાસ્તિક નય નિયમે કરી વિશુદ્ધજાતીય અર્થાત્ વિશેષિ નયના વિષયસ્પર્શથી મુક્ત નથી જ. તે જ રીતે કોઈ પર્યાયાસ્તિક નય પણ વિશુદ્ધજાતીય નથી. વિવક્ષાને લીધે જ બન્નેનો ભેદ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક એવા નયના બે ભાગો પાડવાથી અને તેમનો સામાન્ય તથા વિશેષ રૂપે વિષયવિવેક કરવાથી એમ જણાવાનો સંભવ છે કે ઉક્ત બે નયો અને તેના વિષયોને કશો જ સંબંધ નથી; તે સંભવ દૂર કરી વસ્તુસ્થિતિ અહીં સ્પષ્ટ કરી છે. બરી રીતે કોઈ સામાન્ય વિશેષ વિનાનું અને કોઈ વિશેષ સામાન્ય વિનાનું હોતું જ નથી; પરંતુ એક જ વસ્તુ કોઈ અપેક્ષાએ સામાન્ય તો બીજી અપેક્ષાએ વિશેષ રૂપ હોય છે. તેથી દ્રવ્યાસ્તિક નયનો વિષય પર્યાયાસ્તિક નયના વિષયસ્પર્શથી અને પર્યાયાસ્તિક નયનો વિષય દ્રવ્યાસ્તિક નયના વિષયસ્પર્શથી મુક્ત ન જ હોઈ શકે. એવી વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં બે નયોનો

જે લેદ કરવામાં આવે છે તેનું તાત્પર્ય વિષયના ગૌણ-અધાન ભાવમાં જ છે. જ્યારે વિશેષ રૂપને ગૌણ રાખી મુખ્યપણે સામાન્ય રૂપને અવલંબી દૃષ્ટિ પ્રવર્તે ત્યારે તે દ્રવ્યાસ્તિક અને જ્યારે સામાન્ય રૂપને ગૌણ કરી વિશેષ રૂપને મુખ્યપણે ગ્રહણ કરી દૃષ્ટિ પ્રવર્તે ત્યારે તે પર્યાયાસ્તિક એમ સમજવું. ૯.

ખન્ને નયો એક ખીજના વિષયને કેવી રીતે જુએ છે તેનું કથન—

દ્વન્દ્વિયવત્ત્વં અવત્યુ ણિયમેણ પજ્જવણયસ્સ ।

તહ પજ્જવવત્યુ અવત્યુમેવ દ્વન્દ્વિયનયસ્સ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—દ્રવ્યાસ્તિકનું વક્તવ્ય પર્યાયાસ્તિકની દૃષ્ટિમાં નિયમથી અવસ્તુ છે, તેવી રીતે પર્યાયાસ્તિકનું વક્તવ્ય વસ્તુ દ્રવ્યાસ્તિકની દૃષ્ટિમાં અવસ્તુ જ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—વિવક્ષાથી ખન્ને નયના વિષયનો જે ભેદ કહેવામાં આવ્યો છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ અહીં છે. દ્રવ્યાસ્તિક નય વસ્તુને માત્ર સામાન્ય રૂપે જુએ છે, જ્યારે પર્યાયાસ્તિક નય એ જ વસ્તુને માત્ર વિશેષ રૂપે જુએ છે. આથી એક નયનું વક્તવ્ય સ્વરૂપ ખીજ નયની દૃષ્ટિમાં અવસ્તુ છે. એ જ એક વિષયમાં પ્રવર્તમાન ખન્ને નયોનો અને તેમના પ્રતિપાદ અશોનો ભેદ છે. ૧૦.

ખન્ને નયો એક જ વસ્તુનાં કેવાં કેવાં ભિન્ન રૂપોને સ્પર્શે છે તેનું કથન—

ઉપ(પ્પ)જ્જંતિ વિયંતિ ય માવા નિયમેણ પજ્જવણયસ્સ ।

દ્વન્દ્વિયસ્સ સઙ્ગં સયા અણુપ્પન્નમવિણટ્ઠં ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—પર્યાયાસ્તિકની દૃષ્ટિમાં બધા પદાર્થો નિયમથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. દ્રવ્યાસ્તિકની દૃષ્ટિમાં બધી વસ્તુ હંમેશને માટે ઉત્પત્તિ અને નાશ વિનાની જ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—એક નય વસ્તુના સ્થિર રૂપનો ગ્રાહક છે જ્યારે ખીજો તેના અસ્થિર રૂપનો ગ્રાહક છે. ૧૧.

સત્-સંપૂર્ણ વસ્તુનું લક્ષણ—

દ્વં પજ્જવવિયં દ્વવિયત્તા ય પજ્જવા ણતિય ।

ઉપ્પાય-ટ્ટિ-ભંગા હંદિ દવિયલક્ષણં ઇયં ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—દ્રવ્ય એ ઉત્પાદ, નાશ એવા પર્યાય વિનાનું નથી અને પર્યાય એ દ્રવ્ય-ધ્રુવાંશ વિનાના નથી; કારણ કે ઉત્પાદ, નાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણે દ્રવ્ય-સત્નું લક્ષણ છે.^૧

૧ સરખાવો પર્યાયાસ્તિકાય ૧, ૧૨. તથા તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૫, ૨૯.

ઉત્પાદ-સ્થિતિ-ભંગનો જે જોઈએ તેમાં સમર્થનાત્મક વિચાર દેખાય છે તેની સામે નાગાર્જુન જેવાઓની વિરુદ્ધ વિચારપરંપરા દત્તી. નાગાર્જુનની મધ્યમકારિકામાં સંસ્કૃતપરીક્ષાનામનું એક પ્રકરણ છે. (૫૦ ૪૫-૫૭) તેમાં વસ્તુના લક્ષણ તરિકા મનાતા ઉત્પાદ-સ્થિતિ-ભંગનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે. આનો નિરાસ તેના પછીના ખીજા બૌદ્ધ અધ્યાયમાં પણ દેખાય છે. એવી વિરુદ્ધ પરંપરા સામે પોતાના પક્ષનો અગ્રણ્ય કરવા જોઈ તાર્કિક વિદ્વાનોએ ઉત્પાદ-સ્થિતિ-ભંગની સમર્થના માટે સર્વવ પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભાવોદ્ઘાટન—લક્ષણ દ્વારા વસ્તુનું યથાર્થ પૂર્ણ રૂપ અહીં બતાવ્યું છે. કોઈ વસ્તુ ઉત્પાદ વિનાશ વિનાની માત્ર સ્થિર નથી; તેમ જ કોઈ વસ્તુ સ્થિરતા વિનાની માત્ર ઉત્પાદ વિનાશવાળી નથી. કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે મૂળ રૂપે સ્થિર છતાં નિમિત્ત પ્રમાણે બુદ્ધે બુદ્ધે રૂપે બદલાતી રહે છે; તેથી એક જ વસ્તુમાં સ્થિરપણું અને અસ્થિરપણું એ વિરુદ્ધ નથી, પણ વાસ્તવિક છે. અને એ બે રૂપો હોય તો જ વસ્તુ પૂર્ણ બને છે. ૧૨.

બન્ને નયો છૂટાછૂટા મિથ્યાદષ્ટિ કેમ બને છે તેનો ખુલાસો—

एए पुण संगहओ पाडिकमलकरणं दुवेणं पि ।

तम्हा मिच्छदिट्ठी पत्तेयं दो वि मूलणया ॥ १३ ॥

અર્થ—એ ઉત્પાદ, વ્યય અને સ્થિતિ ત્રણે એક બીજા સાથે મળીને જ રહે છે, તેથી બન્ને નયોનો પણ છૂટો છૂટો વિષય સતતું લક્ષણ નથી થતો; માટે એ બન્ને મૂળ નયો છૂટા છૂટા મિથ્યાદષ્ટિ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—બન્ને નયો છૂટા છૂટા મિથ્યાદષ્ટિ હોવાનું કારણ એ છે કે બન્નેમાંથી એકે નયનો વિષય સતતું સંપૂર્ણ લક્ષણ બનતો નથી. દ્રવ્યાર્થિકનો વિષય સામાન્ય લક્ષ્ય એ કે પર્યાયાર્થિકનો વિષય વિશેષ લક્ષ્ય એ, પણ તે એકે સતતું લક્ષણ નથી જ. સતતું લક્ષણ તો સામાન્ય, વિશેષ બન્ને મળીને જ બને છે, તેથી કોઈ એક છૂટો નય બે વસ્તુના સંપૂર્ણ સ્વરૂપના પ્રતિપાદનનો દાવો કરે તો તે મિથ્યાદષ્ટિ જ છે. ૧૩.

બન્ને નયોમાં યથાર્થપણું કેવી રીતે આવે છે તેનો ખુલાસો—

ण य तहओ अत्थि णओ णं य सम्मत्तं ण तेषु पडिपुण्णं ।

जेण दुवे एगन्ता विभज्जमाणा अणेगन्तो ॥ १४ ॥

અર્થ—ત્રીજો નય નથી જ, એ બે નયોમાં યથાર્થપણું નથી સમાતું એમ પણ નથી; કારણ કે બન્ને એકાંતો વિશેષ રૂપે ગ્રહણ કરાતાં જ અનેકાંત બને છે.

ભાવોદ્ઘાટન—સત્ એ સામાન્ય વિશેષ ઉભયાત્મક છે, તેનો ગ્રાહક બે કોઈ નય હોય તો અલબત્ત સંપૂર્ણ વસ્તુઆહી હોવાથી તેને સમ્યગ્નય કહી શકાય; પણ એવો તો નય સંભવતો જ નથી. કારણ કે સંપૂર્ણ સતતું આહી જ્ઞાન નય નહિ પણ પ્રમાણ હોઈ શકે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે બે ત્રીજો નય નથી જ અને બન્ને નયોને મિથ્યાદષ્ટિ કહો છો તો શું નયજ્ઞાન સમ્યગ્નય ન હોઈ શકે? આનો ઉત્તર એ છે કે હોઈ શકે; પણ ‘તે કેવી રીતે?’ એ જ સમજવું જોઈએ. જે બે નયોને મિથ્યાદષ્ટિ કહેવામાં આવ્યા છે તે જ બે નયોમાં સમ્યક્પણું પણ છે જ. મિથ્યાપણું અને અસમ્યક્પણું એ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મો એક આશ્રયમાં કેવી રીતે સંભવે? એનો ઉત્તર એ છે કે ત્યારે એ બન્ને નયો એક બીજાથી નિરપેક્ષ ધર્મ માત્ર સ્વવિષયને જ સફળે સમજવાનો આગ્રહ કરે ત્યારે તે બન્ને

પોતપોતાના ગ્રાહ એક અંશમાં સંપૂર્ણતા માનતા હોવાથી મિથ્યારૂપ છે; પણ જ્યારે એ જ એ નયો પરસ્પર સાપેક્ષપણે પ્રવર્તે અર્થાત્ બીજા પ્રતિપક્ષિ નયના વિષયનું નિરસન કર્યા સિવાય તે વિષે માત્ર તટસ્થ રહી પોતાના વક્તવ્યનું પ્રતિપાદન કરે ત્યારે બન્નેમાં સમ્યક્પણું આવે જ. કારણ કે એ બન્ને નયો એક એક અંશગ્રાહી છતાં એક બીજાની અવગણના કર્યા વિના પોતપોતાના પ્રદેશમાં પ્રવર્તતા હોવાથી સાપેક્ષ છે અને તેથી તે બન્ને યથાર્થ છે. ૧૪.

મૂલ નયો સાથે ઉત્તર નયોની સમાનતાનું કથન—

जह एए तह अण्णे पत्तेयं दुण्णया गया सव्वे ।

हंदि हु मूलणयाणं पण्णवणे वावडा ते वि ॥ १५ ॥

અર્થ—જેવી રીતે એ એ નય તેવી રીતે બીજા બધા પણ નયો છૂટા છૂટા હુર્નય છે. કારણ કે તેઓ પણ મૂલ નયોના જ્ય વિષયને પ્રતિપાદન કરવામાં લાગેલા છે.

ભાવોદ્ઘાટન—નિરપેક્ષપણે પ્રવૃત્તિ એ જ નયોના હુર્નયપણાનું બીજ છે. એ બીજ જો ઉત્તર નયોમાં હોય તો તેઓ પણ બધા હુર્નય-મિથ્યા સમજવા. કારણ કે સંગ્રહ આદિ ઉત્તર નયોનું પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ કાંઈ જુદું નથી પણ તેઓ મૂલ નયોના પ્રતિપાદ્ય વિષયને જ પ્રરૂપવા પ્રવર્તે છે. તેથી જો તેઓ પણ વિરોધિ નયના વિષયને અવગણી પોતાના વિષયમાં જ પૂર્ણતા માને તો મિથ્યારૂપ બને એ સ્વાભાવિક છે. ૧૫.

ઉત્તર નયોમાં સંપૂર્ણ સદ્ગ્રાહી કોઈ એક નય નથી એવું ફરી કથન—

सन्वणयसमूहमि वि णत्थि णओ उभयवायपण्णवओ ।

मूलणयाण उ आणं पत्तेय विसोसियं विति ॥ १६ ॥

અર્થ—બધા નયોના સમૂહમાં પણ ઉભયવાદ-સામાન્યવિશેષ ઉભયરૂપને જણાવનાર નય નથી. કારણ કે તે દરેક નય મૂલ નયવડે ગ્રહણ કરાયેલ વિષયને જ વિવિધરૂપે કહે છે.

ભાવોદ્ઘાટન—મૂલ એ નય ઉપરાંત ત્રીજો કોઈ મૂલ નય તો ઉભયગ્રાહી નથી જ સંભવતો, પણ એ મૂલ નયોના ઉત્તરલેહરૂપ જે સંગ્રહ આદિ છ નયો છે તેમાં પણ કોઈ એવો નય નથી કે જે વસ્તુના સામાન્ય વિશેષ ઉભયાત્મક સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે. આનું કારણ એ છે કે દરેક ઉત્તર નય પોતે જે જે મૂલ નયનો લેદ છે તે તે મૂલ નયના ગ્રાહ વિષયને જ જુદી જુદી રીતે વર્ણવે છે. ઉત્તર નયોનું કાર્ય કાંઈ મૂલ નયોના પ્રદેશ બહાર નથી, એઓ તો ફક્ત પોતપોતાના મૂલનયગૃહીત અંશને જ કાંઈક વધારે વધારે બીજુવટથી ચર્ચે છે. તેથી તેઓમાં ઉભયવાદસાપકપણું ન જ હોઈ શકે. ૧૬.

કોઈ પણ એક નયના પક્ષમાં સંસાર, સુખદુઃખસંબંધ, બંધ, મોક્ષ આદિ ન જ ઘટી શકે એવું કથન—

ण य दृग्वाट्टियपक्खे संसारो णेव पज्जवणयस्स ।

સાસયવિગત્તિવાપી જમ્હા સ્સંહેઅવાઈઆ ॥ ૧૭ ॥

સુહ-દુઃસ્વસમ્પઓગો ણ જુજ્જણે ણિચ્ચવાયપક્ખમ્મિ ।

एगंतुच्छेयम्मि य सुह-दुःस्ववियप्पणमजुत्तं ॥ १८ ॥

કમ્મં જોગનિમિત્તં વજ્જહ વંધ-ટ્ટિઈ કસાયવસા ।

अपरिणउच्छिण्णेसु य वंध-ट्टिइकारणं णत्थि ॥ १९ ॥

વંધમ્મિ અપૂરન્તે સંસારમઓઘદન્સણં મોજ્જહં ।

बन्धं व विणा मोक्खसुहपत्थणा णत्थि मोक्खो य ॥ २० ॥

તમ્હા સવ્વે વિ ણયા મિચ્છાદિટ્ઠી સપક્ખપાઢિવદ્ધા ।

अण्णोण्णणिस्सिआ उण हवंति सम्मत्तसवभावा ॥ २१ ॥

અર્થ—દ્રવ્યાસ્તિકપક્ષમાં સંસાર ન જ ઘટે, પર્યાયાસ્તિકપક્ષમાં પણ ન જ ઘટે; કારણ કે એક શાશ્વત-નિત્યવ્યક્તિવાદી છે અને બીજો ઉચ્છેદનાશવાદી છે. નિત્યવાદપક્ષમાં સુખ-દુઃખનો સંલવ નથી ઘટતો, એકાંત ઉચ્છેદવાદમાં પણ સુખ-દુઃખની વિકલ્પનાં નથી.

યોગને લીધે કર્મ બંધાય છે અને કસાયને લીધે બાદ કર્મમાં સ્થિતિ નિર્મિત થાય છે; પરંતુ માત્ર અપરિણામી અને માત્ર ક્ષણનુષ્ઠમાં બંધ અને સ્થિતિનું કારણ નથી જ. બંધ થતો ન હોય તો સંસારમાં ભયપ્રાચુર્યનું દર્શન એ મૂઢતા માત્ર છે અને બંધ વિના મોક્ષસુખની અભિલાષા તેમ જ મોક્ષ નથી.

તેથી માત્ર પોતપોતાના પક્ષમાં સંલગ્ન બધાએ નયો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; પરંતુ એ જ બધા નયો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તો સમ્યગ્રૂપ બને છે.

ભાવોદ્ઘાટન—નિરપેક્ષ એવા બન્ને નયોના પક્ષમાં અનુભવસિદ્ધ અને શાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિમાં કેવી રીતે બાધ આવે છે તે અહીં આત્માને લક્ષ્યતાનું છે. જો કેવલ દ્રવ્યાસ્તિક પક્ષ લઈએ તો તેને મતે આત્મતત્ત્વ એકાંતનિત્ય હોઈ અપરિવર્તનશીલ છે અને જો કેવલ પર્યાયાસ્તિક પક્ષ લઈએ તો તેને મતે તે માત્ર ક્ષણલંબુર છે. આ બન્ને પક્ષમાં સંસાર, સુખદુઃખનો સંબંધ, સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખના ત્યાગ મોટેનો પ્રયત્ન, કર્મનો બંધ, તેની સ્થિતિ, મોક્ષની ઇચ્છા અને મોક્ષ એ કશું જ ઘટી ન શકે. કારણ કે એકાંતનિત્ય પક્ષમાં કૃતસ્થપણાને લીધે આત્મામાં કપાયવિકાર કે લેપનો સંલવ જ નથી અને અનિત્ય પક્ષમાં ક્ષણલંબુરતાને લીધે આત્મા દરેક ક્ષણે નાશ પામી નવો નવો ઉત્પન્ન થતો હોવાથી પ્રવૃત્તિ સાથે બંધ બેસે એવા અનુસંધાન, ઇચ્છા, પ્રયત્ન આદિ એકે ભાવો ન જ ઘટી શકે. તેથી જ એ બન્ને નયો જો નિરપેક્ષપણે પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવર્તે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે અને પરસ્પર સાપેક્ષપણે પ્રવર્તે તો જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. ૧૭-૨૧

એ જ નયો ક્યારેક સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોતા નથી અને ક્યારેક હોય છે તેના કારણનું દર્શાવવા સમર્થન—

જહણેયલક્ષણગુણા વેરુલિયાઈ મળી વિસંજુત્તા ।

रयणावलिववएसं न लहंति महग्वमुल्ला वि ॥ २२ ॥

તહ ણિયવાયસુવિણિચ્છિયા વિ અણ્ણોણપક્ખાણિરવેક્ષ્વા ।

સમ્મદંસણસદં સવ્વે વિ ણયા ણ પાવેતિ ॥ ૨૩ ॥

જહ પુણ તે ચેવ મણી જહા ગુણવિસેસમાગપડિવદ્ધા ।

‘રયણાવલિ’ત્તિ મણ્ણઈ જહંતિ પાડિક્કસણ્ણાઉ ॥ ૨૪ ॥

તહ સવ્વે ણયવાયા જહાણુરૂવવિણિઉત્તવત્તન્વા ।

સમ્મદંસણસદં લહન્તિ ણ વિસેસસણ્ણાઓ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—^૧જેવી રીતે અનેક લક્ષણ અને ગુણકાળાં વૈશ્ય વગેરે રત્નો બહુ કિંમતી હોવા છતાં છૂટાં છૂટાં હોય તો રત્નાવલી-હાર નામ નથી પામતાં.

તેવી રીતે બધા નયો પોતપોતાના પક્ષમાં વધારે નિશ્ચિત છતાં પણ અંદરેઅંદર એક બીજાસાથે નિરપેક્ષ હોઈ ‘સમ્યગ્દર્શન’ વ્યવહાર પામી શકતા નથી.

વળી જેમ તે જ માણીઓ દોરામાં ખાસ ખાસ ભાગ પાડી તે પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યાં હોય તો ‘રત્નાવલી’ એમ કહેવાય છે અને પોતાનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો છોડી દે છે.

તેમ બધા નયવાદો ઘટતી રીતે ગોઠવાઈ વ્યવસ્થિત અર્થવાળા થાય તો ‘સમ્યગ્દર્શન’ વ્યવહાર પામે છે; વિશેષ સંજ્ઞા નથી પામતાં.

ભાવોદ્ઘાટન—રત્નો ગમે તેવાં પાણીદાર અને કિંમતી હોવા છતાં જ્યાં સુધી દરેક છૂટાં છૂટાં હોય ત્યાં સુધી તે હાર નથી કહેવાતાં અને હારની કિંમત નથી મેળવી શકતાં. તે જ રત્નો જ્યારે યોગ્ય રીતે પરોવી ગોઠવી દેવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાનું ખાસ નામ છોડી હાર નામ ધારણ કરે છે અને યોગ્ય કિંમત મેળવે છે. તે જ પ્રમાણે નયોનું છે. દરેક નયવાદ પોતપોતાના પક્ષમાં ગમે તેટલો મજબૂત હોય છતાં જ્યાં સુધી તે બીજા પક્ષની દરકાર ન કરે ત્યાં સુધી પરસ્પર નિરપેક્ષ બધા વાદો સમ્યગ્દર્શન નથી કહેવાતા; પણ જ્યારે તે બધાનો વિષય અંદરેઅંદર એક બીજાસાથે ગોઠવાઈ જાય છે અને બધા બુદ્ધા બુદ્ધા વિષયના પ્રતિપાદક હોવા છતાં મુખ્યપણે એકજ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવા માટે સાપેક્ષપણે પ્રવર્તતા હોય છે ત્યારે તે દરેક પોતાનું ખાસ નામ છોડી સમ્યગ્દર્શન નામ ધારણ કરે છે.

રત્નોનું હારપણું પરોવણી અને ગોઠવણી ઉપર અવલંબે છે તેમ નયવાદોનું સમ્યગ્દર્શન તેમની પરસ્પર અપેક્ષા ઉપર અવલંબે છે. ૨૨-૨૫.

દષ્ટાંત મૂકવાની સાર્થકતા સાબિત કરવા તેના ગુણોનું કથન—

લોહ્યપરિચ્છયમુદ્ધો નિચ્છયવયણપડિવત્તિમગ્ગો ય ।

અહ પણ્ણવણાવિસંઉ ત્તિ તેણ વીસત્યમુવણીઓ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—^૨દષ્ટાંત એ લોહિક-વ્યવહાર અને પરીક્ષ-શાસ્ત્રને સહેલાઈથી સમજાય

તેવો નિશ્ચયકારી વચનના બોધનો ઉપાય અને સ્થાપનાનો વિષય છે તેથી નિઃશંકપણે અહીં તે ચોખ્ખો છે.

ભાવોદ્ઘાટન—દષ્ટાંતમાં વ્યવહાર અને શાસ્ત્ર બન્નેમાં કુશલ જનોને સરળતાથી સમજાવવાનો શુભ છે. તેનામાં સાધ્યનો નિશ્ચય કરવામાં ઉપયોગી થવાનું અર્થાત્ વ્યાસિજ્ઞાન પ્રગટાવવાનું સામર્થ્ય છે અને તેના વિના પક્ષની સ્થાપના નથી બનતી. તેથી જ નિઃશંકપણે અહીં રત્નાવલીનું દષ્ટાંત ગ્રંથકારે મૂકેલું છે. ૨૬.

સાપેક્ષપણું ન હોય તો મિથ્યાદષ્ટિ જ છે એ વસ્તુનું

કેટલાક પ્રસિદ્ધ વાદોદ્ધારા સ્પષ્ટીકરણ—

इहरा समूहसिद्धो परिणामकओ न्व जो जहि अत्थो ।

ते तं च ण तं तं चेव व त्ति नियमेण मिच्छत्तं ॥ २७ ॥

અર્થ^૧—પ્રથમ કહ્યું તેથી ઉલટી રીતે માનીએ એટલે કે અવયવિરૂપ અથવા પરિણામરૂપ જે કાર્ય જે કારણમાં થાય છે તે કાર્ય તે કારણરૂપ જ છે, અથવા તે કાર્ય કારણરૂપ જ નથી, અથવા કાર્ય કારણ અલિપ્ત જ છે એમ જે એકાંતથી માનવું તે મિથ્યાત્વ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—બુદ્ધા બુદ્ધા નયવાદોને સાપેક્ષ પ્રતિપાદન કરે તો જ સમ્યગ્દષ્ટિ બને છે એમ રત્નાવલીના દષ્ટાંતથી કહેવામાં આવ્યું છે એ જ કથનને દૃઢ કરવા કેટલાક પ્રચલિત વાદો લઈ અહીં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

કાર્યકારણભાવનો જે દાર્શનિક સિદ્ધાંત છે તેમાં સાંખ્ય આદિ કેટલાક વાદિઓ કાર્યને સત્ માને છે. કારણ કે તેઓ પરિણામવાદી હોઈ કહે છે કે 'કારણ પોતે જ કાર્યરૂપ પરિણામ પામે છે.' વૈશેષિક આદિ કેટલાક વાદિઓ કાર્યને અસત્ કહે છે. કારણ કે તેઓ આરંભવાદી હોવાથી અવયવો દ્વારા અવયવિરૂપ કાર્યનો આરંભ થાય છે એમ માને છે. વળી કેટલાક અદ્વૈતવાદિઓ માત્ર એક દ્રવ્ય સ્વીકારતા હોવાથી કાર્ય અને કારણ બેંકું કાંઈ નથી જ એમ માને છે. પરિણામવાદ પ્રમાણે દહીં એ દુધનો પરિણામ માત્ર છે અને તેથી તે બન્નેમાં ભેદ જ નથી, અવયવી કાર્યવાદ પ્રમાણે કપડું એ સૂત્રસમૂહ ઉપરથી બનેલું એક કાર્ય છે અને તેથી તે કારણથી લિપ્ત જ છે. અદ્વૈતવાદ પ્રમાણે કાર્ય કે કારણની કલ્પના ખોટી છે; બધું માત્ર દ્રવ્યરૂપ જ છે. આ ત્રણે વાદો લઈ ગ્રંથકાર કહે છે કે એ વાદો પોતપોતાના પક્ષનું એકાંતપણે સમર્થન કરતા હોય અને બીજો પક્ષ મિથ્યા છે એમ કહેતા હોય તો એ ત્રણે વાદો સાપેક્ષ પ્રતિપાદન ન કરતા હોવાથી મિથ્યા જ છે.

સાપેક્ષ પ્રતિપાદન એટલે પોતાના પક્ષનું એવી રીતે પ્રતિપાદન કરવું કે બીજી બીજા પક્ષની મર્યાદાનો ભંગ ન થાય અને પોતાના પક્ષની મર્યાદા પણ સચવાય. ૨૭

અનેકાંતજ્ઞ મર્યાદા અને તેની વ્યવસ્થા કેમ કરે તેનું કથન—

णियवययणिज्जसच्चा सव्वनया परवियालणे मोहा ।

ते उण ण दिट्ठसमओ विभयइ सच्चे व अलिण वा ॥ २८ ॥

અર્થ—જઘા નયો પોતપોતાના વક્તવ્યમાં સાચા છે અને બીજાના વક્તવ્યનું નિરાકરણ કરવામાં ખોટા છે; અનેકાંતશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા તે નયોનો ‘આ સાચા છે’ અને ‘આ ખોટા છે’ એવો વિભાગ નથી કરતો.

ભાવોદ્ઘાટન—દરેક નયની મર્યાદા પોતપોતાના વિષયનું પ્રતિપાદન કરવા પૂરતી છે. એ મર્યાદામાં રહે ત્યાં સુધી તે બધા સાચા છે. એ મર્યાદાનો ભંગ કરી જ્યારે તેઓ બીજા પ્રતિપક્ષનયના વક્તવ્યનું નિરાકરણ કરવા લાગે ત્યારે તેઓ મિથ્યા થઈ જાય છે. આ કારણથી દરેક નયની મર્યાદા સમજનાર અને તેનો સમન્વય કરનાર અનેકાંતજ્ઞ બધા નયોનું વક્તવ્ય જાણવા છતાં આ એક નય સત્ય જ છે અને બીજો અસત્ય જ છે એવો વિભાગ નથી કરતો; ઉદાહરણ તરીકે એક નયના વિષયને બીજા વિરોધિ નયના વિષય સાથે સાંકળીને જ તે સત્ય છે એવું નિર્ધારણ કરે છે. આ રીતે અનેકાંતજ્ઞ વાદી કાર્યને કથંચિત જ સત્ તથા અસત્ કહે તેમ જ દ્રવ્યને અદ્વૈત કે દ્વૈત પણ કથંચિત જ કહે. ૨૮.

બન્ને મૂલ નયોની વિષયમર્યાદા—

દન્વદ્વિયવત્તન્વં સન્વં સન્વેણ ણિચ્ચમંવિયપ્પં ।

આરહો ય વિભાગો પજ્જવવત્તન્વમગ્ગો ય ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—બધું બધે પ્રકારે હંમેશાં ભેદરહિત હોય તે દ્રવ્યાસ્તિકત્તુ વક્તવ્ય છે અને વિભાગ ભેદ શરૂ થયો કે તે પર્યાયાસ્તિકના વક્તવ્યનો માર્ગ બને છે.

ભાવોદ્ઘાટન—જગત તો ભેદાભેદ ઉભયરૂપ છે, પણ તેમાં જ્યારે બધું કોઈપણ જાતના ભેદ વિના માત્ર સદ્ગુણ દેખાય ત્યારે તે દ્રવ્યાસ્તિકનો વિષય છે અર્થાત્ અભેદ સુધી જ દ્રવ્યાસ્તિકની મર્યાદા છે. જ્યારે વળી સત્તા દ્રવ્ય શુણ્ણ આદિ અગર ભૂત વર્તમાન આદિ ભેદો કરવામાં આવે છે ત્યારે જ પર્યાયાસ્તિકના વિષયનો માર્ગ શરૂ થાય છે, અર્થાત્ ભેદથી જ પર્યાયાસ્તિકના વિષયની મર્યાદા શરૂ થાય છે. ૨૯.

ભેદનું વિશેષ વર્ણન—

જો ણ સમાસઓ ચ્ચિય વંજણણિઅઓ ય અત્થણિઅઓ ય ।

અત્થગઓ ય અભિણ્ણો મહ્યન્વો વંજણવિયપ્પો ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—વળી તે-વિભાગ સંક્ષેપમાં વ્યંજનનિયત-શબ્દસાપેક્ષ અને અર્થનિયત-શબ્દનિરપેક્ષ છે. અર્થંગત વિભાગ અભિન્ન છે અને શબ્દંગત ભેદ ભાજ્ય-ભિન્ન તથા અભિન્ન છે.

ભાવોદ્ઘાટન—દરેક પદાર્થ ભેદાભેદ ઉભયાત્મક છે, તેમાં જ્યારે અભેદ ઉપર સૂક્ષ્મ વિચારણાથી કાલ દેશ આદિને હીધે ભેદોની કલ્પના કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ભેદો વિચારની સૂક્ષ્મતા પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વધતા જાય છે. અભિન્ન-સામાન્ય સ્વરૂપ ઉપર કલ્પાયેલી એ અનંત ભેદોની પરંપરામાં જેટલો સૂક્ષ્મપરિણામપ્રવાહ કોઈ પણ એક શબ્દનો વાચ્ય બની વ્યવહાર્ય થાય છે તેટલો તે પ્રવાહ વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે, અને ઉક્ત ભેદોની પરંપરામાં જે ભેદ અતિમ હોવાથી અવિભાજ્ય હોય અથવા જે ભેદ અવિભાજ્ય ન હતાં

અવિલાસ્ય એવો ભાસે તે અર્થપર્યાય કહેવાય છે-દાંતં એતન પદાર્થનું જીવત્વ એ સામાન્યરૂપ છે; તેની કાલ કર્મ આદિ ઉપાધિકૃત સંસારિત્વ, મનુષ્યત્વ, પુરુષત્વ, બાલત્વ આદિ અનંતલેદોવાળી નાની મોટી અનેક પરંપરાઓ છે, તેમાં ‘પુરુષ પુરુષ’ એવી સમાન પ્રતીતિનો વિષય અને એક પુરુષશબ્દનો પ્રતિપાદ એવો જે સદૃશપર્યાયપ્રવાહ છે તે વ્યંજનપર્યાય અને એ પુરુષરૂપે સદૃશ પ્રવાહમાં બીજા બાલ્ય, યૌવન આદિ અગર તેથી પણ સૂક્ષ્મતમ લેદો રહેલા છે તે બધા અર્થપર્યાય.

વ્યંજનપર્યાયને અલિપ્ત અને લિપ્ત કહ્યો છે તેનો ભાવ એ છે કે પુરુષરૂપ પર્યાય શબ્દવાચ્ય સદૃશ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ એક છે છતાં તેમાં બીજા બાલ્ય આદિ અનેક નાના લેદો ભાસતા હોવાથી તે લેદ પણ છે. એ જ રીતે બાલપર્યાય શબ્દવાચ્ય સદૃશપ્રવાહરૂપે એક હોવાથી અલિપ્ત છતાં તેમાં તત્કાલજન્મ સ્તનધ્યત્વ આદિ બીજા લેદોને લીધે તે લેદ હોવાથી લિપ્ત પણ છે. એ જ રીતે દરેક વ્યંજનપર્યાય-વ્યવહાર્ય પર્યાયની બાબતમાં ઘટાવી લેવું. અર્થપર્યાયને અલિપ્ત કહ્યો છે તેનો ભાવ એ છે કે લેદોની પરંપરામાં જે લેદ અંતિમ હોવાથી અલેદ હોય તે લેદ પોતે બીજાનો અંશ છતાં અને બીજા લેદોથી જુદો હોવા છતાં માત્ર પોતાના લેદક અંશને ન ધરાવતો હોવાથી અલિપ્ત છે. ૩૦.

એક જ દ્રવ્ય અનેક કેમ બને છે તેનો ખુલાસો—

एगदवियस्मि जे अत्थपज्जया वयणपज्जया वा वि ।

तीयाणागयभूया तावइयं तं हवइ दव्वं ॥ ३१ ॥

અર્થ—એક દ્રવ્યની અંદર જે અતીત વર્તમાન અને અનાગત એવા અર્થપર્યાય તેમ જ શબ્દ-વ્યંજનપર્યાય હોય છે તે દ્રવ્ય તેટલું થાય છે.

ભાવોદ્ઘાટન—કોઈ પણ પરમાણુ જીવ આદિ મૂળ દ્રવ્ય વસ્તુતઃ અખંડ હોવાથી વ્યક્તિરૂપે ભલે એક જ હોય, તેમ છતાં તેમાં ત્રણે કાળના શબ્દપર્યાય અને અર્થપર્યાય અનંત હોય છે; તેથી એ એક દ્રવ્ય પણ પરપર્યાયે જુદું જુદું ભાસમાન થવાથી અને જુદું જુદું મનાવાથી પર્યાયોની સંખ્યા પ્રમાણે અનંત બને છે. અર્થાત્ અસુક એક પર્યાયસહિત તે દ્રવ્ય કરતાં બીજા વિવક્ષિત પર્યાયસહિત તે દ્રવ્ય અને તે કરતાં ત્રીજા વિવક્ષિત સહિત તે દ્રવ્ય જુદું છે, એમ વિશેષજ્ઞૂત દ્રવ્ય એક હોવા છતાં વિશેષજ્ઞૂત પર્યાયોના લેદને લીધે તે જુદું જુદું માનવા જતાં પર્યાય જેટલી સંખ્યાવાળું બને છે. ૩૧

વ્યંજનપર્યાયનો દાખલો—

पुरिसस्मि पुरिससद्दो जम्माई मरणकालपज्जन्तो ।

तस्स उ वालाईया पज्जवज्जोया बहुवियप्पा ॥ ३२ ॥

અર્થ—જન્મથી માંડી મરણ સમય સુધી પુરુષની અંદર પુરુષ એવો શબ્દ વપરાય છે તેના જ બાલ વગેરે અનેક પ્રકારના પર્યાય-અંશો છે.

ભાવોદ્ઘાટન—પુરુષરૂપે જન્મ લીધો ત્યારથી માંડી મરણ પર્વત તે જીવ ‘પુરુષ પુરુષ’ એવા સમાન શબ્દથી વ્યવહારાય છે અને ‘પુરુષ પુરુષ’ એવી સમાન પ્રતીતિનો વિષય

બને છે; તેથી જીવનો એ પુરુષરૂપ સદૃશપર્યાયપ્રવાહ વ્યંજનપર્યાય છે. તેમાં જે બીજા બાદ્ય, ચૌવન, વૃદ્ધત્વ આદિ અનેક પ્રકારના સ્થૂલ પર્યાયો કે તેથી બીજા સૂક્ષ્મ પર્યાયો ભાસે છે તે બધાએ પુરુષરૂપ વ્યંજનપર્યાયના અવાંતર-પેટા પર્યાયો છે. અર્થાત્ કોઈ પણ એક વ્યંજનપર્યાય લઈએ તો તેના બીજા ભેદો શક્ય હોવાથી તેને અનેક પર્યાયો સંભવે જ છે. ૩૨

વ્યંજનપર્યાયમાં એકાંત અલિપ્તપણું સ્વીકારતાં શો દોષ આવે તેનું કથન—

અતિ તિ ણિવિવયપ્પં પુરિસં જો મળઈ પુરિસકાલમ્મિ ।

સો વાલાઈવિવયપ્પં ન લહઈ તુલ્લં વ પાવેજ્જા ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—જે વક્તા પુરુષને તેની પુરુષદશામાં વિધિરૂપે માત્ર અલિપ્ત કહે છે તે બાલ આદિ ભેદો જાણવા નથી પામતો, તેથી તે તુલ્ય જ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવોદ્ઘાટન—જો પુરુષરૂપ વ્યંજનપર્યાયને એકાંતપણે અલિપ્ત માનવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ જ થાય કે તેના અવાંતર પર્યાયો નથી; અને એમ માનવા જઈએ તો પરિણામે એ પુરુષરૂપ પર્યાય પણ સિદ્ધ ન થાય. કારણ કે પુરુષત્વ એટલે અનેક અનેક અવાંતર પર્યાયોનો સમુદાય. હવે જો અવાંતર પર્યાયો જ ન હોય તો સમુદાયરૂપ પુરુષપર્યાય પણ ન જ હોઈ શકે; તેથી એકાંત અલિપ્ત માનતાં અવાંતર પર્યાયોનો લોપ થવાને લીધે છેવટે વ્યંજનપર્યાય પણ અવાંતર પર્યાયની તુલ્ય કોટિમાં એટલે લોપ દશામાં મૂકાય. ૩૩.

ચાલુ દાખલામાં વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાયનું સ્પષ્ટપણે પૃથક્કરણ—

વંજણપજ્જાયસ્સ ઉ ‘પુરિસો’ ‘પુરિસો’તિ ણિચ્છમવિવય્પો ।

વાલાઈવિવયપ્પં પુણ પાસઈ સે અત્થપજ્જાઓ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—વ્યંજનપર્યાયની અપેક્ષાએ જોનારને હંમેશાં ‘પુરુષ’ ‘પુરુષ’ એમ નિર્વિકલ્પ-અલિપ્ત ભાસે છે; વળી તે બાલાદિ વિકલ્પોને જુએ છે તે તો તેના અર્થપર્યાયો છે.

ભાવોદ્ઘાટન—એક જ પુરુષવ્યક્તિમાં નિર્વિકલ્પ-અલિપ્ત અને સવિકલ્પ-લિપ્ત એવી બુદ્ધિ થાય છે. જ્યારે ‘પુરુષ’ ‘પુરુષ’ એ પ્રકારની નિર્વિકલ્પ બુદ્ધિ થાય છે ત્યારે તેનો વિષય પુરુષપર્યાય એ અલિપ્ત વ્યંજનપર્યાય છે. અને તે જ પુરુષ વ્યક્તિમાં પુરુષપ્રતીતિ વખતે જે બાલ આદિ અનેક વિકલ્પો-ભેદો નજરે પડે છે તે બધા પુરુષરૂપ વ્યંજનપર્યાયના અર્થપર્યાયો છે; અર્થાત્ એકાકાર બુદ્ધિથી ચક્રણ કરાતા વ્યંજનપર્યાયમાં ભાસતા ભેદો એ તે વ્યંજનપર્યાયના અર્થપર્યાયો છે. ૩૪

એકાંતમાન્યતાવાળામાં અશાસ્ત્રત્વ દોષનું કથન—

સવિવય્પ-ણિવિવય્પં ઇય પુરિસં જો મળેજ્જ અવિવય્પં ।

સવિવય્પમેવ વા ણિચ્છણ્ણ ણ સં નિચ્છિઓ સમણ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—જો પ્રસારે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ ઉભયરૂપ પુરુષને જે માત્ર નિર્વિકલ્પ કહે અથવા સવિકલ્પ જ કહે તે શાસ્ત્રમાં અવશ્ય નિશ્ચિત-સ્થિર બુદ્ધિ નથી.

ભાવોદ્ઘાટન—પુરુષ એ તો માત્ર એક દાખલો છે. ખરી રીતે બધા વ્યંજનપર્યાયો

પુરુષની પેઠે અભિન્ન અને ભિન્ન ઉભયરૂપ છે; તેમ છતાં જે તેને એકાંત અભિન્નરૂપ જ અથવા ભિન્નરૂપ જ માને, તેને વિષે ખાત્રીથી એમ કહેવું જોઈએ કે તેવો એકાંતદષ્ટિવાળો અનેકાંતશાસ્ત્રનું મર્મ નથી જાણતો. ૩૫.

સાત ભાંગનું સ્વરૂપ—

અત્યંતરભૂણ્મિ ય ણિયણ્મિ ય દોહિ સમયમાર્હિ ।

વયણ્મિસેસાર્હિયં દન્વમવત્તન્વયં પઢઈ ॥ ૩૬ ॥

અહ દેસો સંભાવે દેસોઽસંભાવજ્જવે ણિયઓ ।

તં દવિયમત્થિ ણત્થિ ય આણ્મિસેસિયં જમ્હા ॥ ૩૭ ॥

સંભાવે આઈટ્ટો દેસો દેસો ય ઉભયહા જસ્સ ।

તં અત્થિ અવત્તન્વં ચ હોઈ દવિઅં વિયપ્પવસા ॥ ૩૮ ॥

આઈટ્ટોઽસંભાવે દેસો દેસો ય ઉભયહા જસ્સ ।

તં ણત્થિ અવત્તન્વં ચ હોઈ દવિયં વિયપ્પવસા ॥ ૩૯ ॥

સંભાવાઽસંભાવે દેસો દેસો ય ઉભયહા જસ્સ ।

તં અત્થિ ણત્થિ અવત્તન્વયં ચ દવિયં વિયપ્પવસા ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—અર્થાતરભૂત-પરપર્યાય અને નિજ-સ્વપર્યાય એ બન્ને વડે (બુદ્ધ બુદ્ધ વિવક્ષિત દ્રવ્ય અસત્ અને સત્ છે તથા) એક જ સાથે વિવક્ષિત થએલું દ્રવ્ય વચનવિશેષથી અતીત થઈ અવક્રતવ્ય બને છે.

જેનો એક દેશ-ભાગ સદ્ભાવપર્યાયમાં નિયત હોય અને એક દેશ અસદ્ભાવપર્યાયમાં નિયત હોય તે દ્રવ્ય અસ્તિ અને નાસ્તિરૂપ છે; કારણ કે તે વિવક્ષાથી વિશિષ્ટ બને છે.

જેનો એક ભાગ અસ્તિરૂપે અને એક ભાગ ઉભયરૂપે વિવક્ષિત છે તે દ્રવ્ય વિકલ્પને લીધે અસ્તિ અવક્રતવ્ય બને છે.

જેનો એક ભાગ નાસ્તિરૂપે અને એક ભાગ ઉભયરૂપે વિવક્ષિત છે તે દ્રવ્ય વિકલ્પને લીધે નાસ્તિ અવક્રતવ્યરૂપ બને છે.

જે દ્રવ્યનો એક ભાગ અસ્તિનાસ્તિરૂપે અને એક ભાગ ઉભયરૂપે વિવક્ષિત છે તે દ્રવ્ય વિકલ્પને લીધે અસ્તિ નાસ્તિ અને અવક્રતવ્યરૂપ બને છે.

ભાવોદ્ઘાટન—કોઈ પણ વસ્તુનું તેના એક ધર્મને લઈ ભાવ કે અભાવરૂપે વાસ્તવિક કથન તે ભંગ. એવા ભંગો મૂળમાં બે અને બહુ તો ત્રણ છે; પરંતુ એ ભંગરૂપ વાક્યોના અરસપરસ મિશ્રણથી અને સંચારણથી વધારેમાં વધારે સાત વાક્યો બને છે. એ જ સાત પ્રકારની વાક્યચરણના સપ્તભંગી કહેવાય છે.

જેમ કે—આત્મા નિત્ય છે, અનિત્ય છે, અવક્રતવ્ય છે, નિત્ય તથા અનિત્ય છે, નિત્ય તથા અવક્રતવ્ય છે, અનિત્ય તથા અવક્રતવ્ય છે અને નિત્ય અનિત્ય તથા અવક્રતવ્ય છે.

આત્મા ગમે તેટલી જુદી જુદી દશાઓ અનુભવે છતાં એ તત્ત્વરૂપે નથી ક્યારેય નવો ઉત્પન્ન થતો અને નથી તદ્દન નાશ પામતો, તેથી એ દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિએ નિત્ય જ છે. એ જ રીતે તે તત્ત્વરૂપે અનાદિ અનંત હોવા છતાં નિમિત્તાનુસાર જુદી જુદી દશાઓ અનુભવે છે તેથી તે પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિએ અનિત્ય જ છે. એક એક દૃષ્ટિ લઈ તેનો વિચાર કરતાં તેને નિત્ય પણ કહી શકાય અને અનિત્ય પણ કહી શકાય. પણ એ બંને દૃષ્ટિએ એક જ સાથે અકમે તેનું નિરૂપણ કરવું હોય તો શબ્દ દ્વારા એમ કરવું શક્ય જ નથી તેથી એ અપેક્ષાએ તેને અવક્તવ્ય જ કહી શકાય. બંને દૃષ્ટિ સાથે લાગુ પાડી ક્રમથી નિરૂપણ કરવું હોય તો તેને એ અપેક્ષાએ નિત્ય તથા અનિત્ય જ એમ કહી શકાય. એક દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિ જુદી લઈને અને બંને દૃષ્ટિઓને અક્રમથી એક સાથે લઈને નિરૂપણ કરવું હોય તો નિત્ય તથા અવક્તવ્ય જ કહી શકાય. એ જ રીતે પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિ જુદી લઈને અને બંને દૃષ્ટિ અક્રમથી સાથે લઈને વિચાર કરતાં અનિત્ય તથા અવક્તવ્ય જ કહી શકાય. અને બંને દૃષ્ટિને ક્રમથી સાથે લઈને તેમ જ અક્રમથી સાથે લઈને વિચાર કરતાં નિત્ય અનિત્ય તથા અવક્તવ્ય જ કહી શકાય.

ઉપરના ભંગોમાં ભેદ શકાય છે કે નિત્ય, અનિત્ય અને અવક્તવ્ય એ ત્રણ મુખ્ય છે, બાકીનાં વાક્યો તો પરસ્પર ઉલટા સુલટા મિશ્રણથી થયેલાં છે, તેથી મૂલભૂત ત્રણ ભંગોનું સ્વરૂપ સમજતાં બાકીના બધા ભંગોનું સ્વરૂપ સમજાઈ જાય છે. પહેલો ભંગ આત્મા નિત્યરૂપ હોવાનું વિધાન કરે છે અને બીજો તેથી ઉલટું એટલે તે રૂપે ન હોવાનું પણ વિધાન કરે છે. આ બંને વિધાનો વાસ્તવિક તો જ કહી શકાય કે જો તે બાધિત ન હોય. તત્ત્વરૂપે આત્માનું શાશ્વતપણું પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી સિદ્ધ છે અને અવસ્થાલેહથી અશાશ્વતપણું પણ અનુભવસિદ્ધ છે; એટલે જો તત્ત્વરૂપે અનિત્યપણું અને અવસ્થાલેહરૂપે નિત્યપણું માનવામાં આવે તો જ એ ભંગો અવાસ્તવિક ઠરે. એક જ આત્માના વિષયમાં નિત્ય હોવા અને ન હોવાના બંને વિધાનો પરસ્પર વિરોધી છતાં અસંદિગ્ધ છે; કારણ કે તે દૃષ્ટિલેહસાપેક્ષ હોઈ ખરી રીતે અવિરોધી જ છે. આ ભાવનું સૂચન કરવા માટે જ દરેક ભંગ સાથે શરૂઆતમાં ‘અપેક્ષાવિશેષ’ અને અંતમાં ‘જ’ શબ્દ વપરાય છે. તેથી એકંદર પહેલા ભંગાની વાક્યરચના ‘આત્મા અપેક્ષાવિશેષે નિત્ય જ છે’ એવી બને છે. એ જ પ્રમાણે આગળના ભંગોમાં પણ જોડવું, સંસ્કૃતમાં ‘કથંચિત્’ શબ્દ અથવા ‘સ્થાત્’ શબ્દ વાપરી ‘કથંચિત્ નિત્ય एव’ અથવા ‘સ્થાન્નિત્ય एव’ એમ બોલવામાં આવે છે. જુદી જુદી અપેક્ષાવડે વિચાર કરતાં જે જે સ્વરૂપ સિદ્ધ થતું હોય તે સ્વરૂપ યોગ્ય શબ્દથી જણાવી શકાય; પણ એ બધી અપેક્ષાઓવડે એક સાથે અને અકમે વિચાર કરી સ્વરૂપ જણાવવું હોય તો તેમાટે જોઈતો શબ્દ ન મળે અને તેથી તે દૃષ્ટિએ ‘અવક્તવ્ય જ છે’ એમ દહેડું પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ ત્રીજો ભંગ છે અને તે ચોતાની દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક જ છે.

મનુષ્ય ઉપર સાત ભંગો નીચે પ્રમાણે બને—અપેક્ષાવિશેષે મનુષ્ય જ છે, અમનુષ્ય જ છે, અવક્તવ્ય જ છે, મનુષ્ય તથા અમનુષ્ય જ છે, મનુષ્ય તથા અવક્તવ્ય જ છે, અમનુષ્ય તથા અવક્તવ્ય જ છે અને મનુષ્ય અમનુષ્ય તથા અવક્તવ્ય જ છે.

મનુષ્યપણું એટલે અમુક ચોક્કસ આધાર અને ગુણધર્મનું હોવું અને બીજા આધાર તથા ગુણધર્મનું ન હોવું. તેથી જ દ્વિત થાય છે કે મનુષ્ય એ સ્વરૂપથી મનુષ્ય છે,

પરરૂપથી નહિ; તેમ જ સ્વરૂપ અને પરરૂપથી તેનું અક્રમે-એક સાથે નિરૂપણ કરવું હોય તો તેને અવક્રતવ્ય જ કહેવો પડે. આ રીતે મનુષ્ય, અમનુષ્ય અને અવક્રતવ્ય એ ત્રણ મૂળ લાગો થતાં જ બાકીના પણ લાગો બની જાય છે. ૩૬-૪૦

અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાયમાં સાત લાંગાઓની વહેંચણી—

एवं सत्तवियप्पो वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।

વંજણપજ્જાણેણ સવિયપ્પો ણિવિવિયપ્પો ય ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—એ રીતે સાતે પ્રકારનો વચનમાર્ગ અર્થપર્યાયમાં હોય છે અને વ્યંજનપર્યાયમાં તો સવિકલ્પ તથા નિર્વિકલ્પ વચનમાર્ગ હોય છે.

લાવોદ્ઘાટન—પર્યાય એટલે લેદ યા વિશેષ. લેદ હોય એટલે તે દેશ, કાળ યા સ્વરૂપથી પરિમિત હોય જ, અને જે પરિમિત હોય તે અમુક સ્વરૂપ ધારણ કરવા છતાં બીજા સ્વરૂપોથી શૂન્ય જ હોય. એ રીતે લેદમાં અમુક સ્વરૂપે અસ્તિત્વ અને બીજા સ્વરૂપે નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. એ જ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વને લીધે ક્યારેક તે અસ્તિ તો ક્યારેક તે નાસ્તિ શબ્દથી વ્યવહારાય છે; અને તેના એ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ અક્રમથી-એક સાથે ન કહી શકાવાને લીધે એ લેદ અવક્રતવ્ય પણ છે. તે રીતે અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવક્રતવ્ય એ ત્રણ લાંગ પર્યાયમાં સિદ્ધ થતાં બાકીના ચાર પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. સાત લાંગ પર્યાયમાં હોવાનું કહ્યું છે તે ફક્ત અર્થપર્યાયોમાં સમાજવું, વ્યંજનપર્યાયમાં નહિ. કારણ કે વ્યંજનપર્યાય એટલે શબ્દસાપેક્ષ અર્થાત્ શબ્દપ્રતિપાદ્ય પર્યાય. જે પર્યાય શબ્દદ્વારા પ્રતિપાદ્યરૂપે વ્યંજનપર્યાય કહેવાતો હોય તે વક્રતવ્ય હોવાથી તેને અવક્રતવ્ય કેમ કહી શકાય ? તેથી અવક્રતવ્ય અને અવક્રતવ્યમિશ્રિત પાછળના ત્રણ લાંગો વ્યંજનપર્યાયમાં નથી સંલવતા. એમાં ફક્ત સવિકલ્પ-નાસ્તિ અને નિર્વિકલ્પ-અસ્તિ એ બે લાંગ સંલવે છે અને બહુ તો સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ ઉભયરૂપ ત્રીજો લાંગ પણ ઘટાવી શકાય. આ જ કારણથી અર્થપર્યાયમાં સાત અને વ્યંજનપર્યાયમાં બે લાંગો કહ્યા હોય તેમ લાગે છે.^૧

પુરુષશબ્દનો વ્યંજનપર્યાય પુરુષત્વ અને ઘટશબ્દનો ઘટત્વ એ બન્ને સદૃશ પર્યાયપ્રવાહરૂપે એક એક હોવાથી નિર્વિકલ્પ-સામાન્યરૂપ છે; અને દર ક્ષણે નવા નવા ઉત્પન્ન થતા પર્યાયદ્વારા લિન્ન થતા હોવાથી સવિકલ્પ-વિશેષરૂપ પણ છે. એ રીતે એ બન્ને પર્યાયો સવિકલ્પ નિર્વિકલ્પરૂપ હોવા છતાં અવક્રતવ્ય નથી. કારણ કે તે પર્યાયો અનુક્રમે પુરુષ અને ઘટશબ્દદ્વારા કહેવાતા હોવાથી વક્રતવ્ય છે, પરંતુ દર ક્ષણે ઉત્પાદ અને વિનાશ પામતા એવા જે શબ્દનિરપેક્ષ અર્થપર્યાયો છે તેમાં તો અવક્રતવ્ય આદિ લાંગો પણ ઘટાવી શકાય. ૪૧

૧ અહીં પ્રસ્તુત ગાયાત્રો જે લાવ લખ્યો છે તે જ ગ્રંથકારને વિવક્ષિત છે કે નહિ એ બધું વિચાર્યો છતાં નક્કી કરી શકાયું નથી. ત્રીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂત્રિએ અને શ્રીયશોવિનયથ ઉપાધ્યાયે પણ આ ગાયાત્રો અર્થ ચોક્કસ નથી લખ્યો. તેમણે પણ માત્ર કલ્પનાઓ દોડાવી છે, માટે વિચારકોએ પરંપરા જાણવા પ્રયત્નશીલ થવું. જુઓ દ્રવ્યસુત્રપર્યાયરાસ કાલ ૪ દ્વરો ૧૩.

કેવલ પર્યાયાર્થિક નયની દેશના એ પૂર્ણ નથી એવું કથન—

જહ દવિયમપ્પિયં તં તહેવ અત્થિ ત્તિ પજ્જવણયસ્સ ।

ળ ય સસમયપન્નવણા પજ્જવણયમેત્તપહિપુણ્ણા ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—જે દ્રવ્ય જે પ્રકારે અર્પિત-ઉપસ્થિત હોય તે દ્રવ્ય તેમ જ છે એમ પર્યાયાર્થિક નયની દેશના છે. પણ દ્રવ્યનિરપેક્ષ અર્થાત્ માત્ર પર્યાય નયમાં પૂર્ણતા પામતી એ દેશના તે સ્વસમયની પ્રરૂપણા નથી.

કેવલ દ્રવ્યાર્થિક નયની દેશનાનું જે વક્તવ્ય છે તેનું યુક્તિવડે કથન—

પહિપુણ્ણજોવ્વણગુણો જહ લજ્જહ વાલમાવચરિણ ।

કુણ્ણ ય ગુણપણિહાણં અણાગયસુહોવહાણત્થં ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—જુવાનીની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ જેવી રીતે બાલપણાની ચેષ્ટાવડે શરમાય છે તેવી જ રીતે લાવિ સુખ મેળવવા માટે ગુણોની અભિલાષા કરે છે.

ભાવોદ્ધાટન—પર્યાયાર્થિક નય ઈદ્રિયગોચર પ્રત્યક્ષ રૂપને જ સ્વીકારતો હોવાથી તેની દૃષ્ટિએ ત્રણે કાળમાં સ્થાયી એવું કોઈ તત્ત્વ નથી. એ ફક્ત વર્તમાન કાળમાં દેખાતાં સ્વરૂપને જ માનતો હોવાથી તેની દૃષ્ટિમાં અતીત અને અનાગતના સંબંધ વિનાની ફક્ત વર્તમાન વસ્તુ સત્ય છે; તેને મતે દર ક્ષણે વસ્તુ જુદી જુદી છે. તેથી ઉલટું દ્રવ્યાર્થિક નય ત્રણે કાળમાં સ્થાયી એવા એક ધ્રુવ તત્ત્વને જ જુએ છે, તેથી તેની દૃષ્ટિમાં ત્રૈકાલિક ભેદો જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી.

દ્રવ્યાર્થિક નય એક ત્રૈકાલિક સ્થાયી તત્ત્વને સિદ્ધ કરવા યુક્તિ આપી કહે છે કે જ્યારે કોઈ પુરુષ જુવાન થાય છે અને ગુણદોષની પરીક્ષા કરવા જેટલી બુદ્ધિ કેળવાય છે ત્યારે તેને પોતાની બાલ અવસ્થાની ભૂલો યાદ આવે છે અને તેથી તે શરમાય છે; એ જ રીતે તેનો વિવેક તેને લાવિ સુખ મેળવવા માટે ગુણો કેળવવા પ્રેરે છે. આ રીતે જુવાનીમાં ભૂતકાળના દોષસ્મરણથી થતી રજાનિ અને લાવિ સુખની આશામાંથી ઉત્પન્ન થતી ગુણરુચિ એ બન્ને જુવાનીમાં વર્તમાન પુરુષનો ભૂત અને ભવિષ્ય સાથે સંબંધ જોડે છે; કારણ કે જો તે પહેલાં ન હોય અને તેણે ભૂલ ન કરી હોત તો આજે શાને શરમાય ? અને જો તે લાવિમાં રહેવાનો ન જ હોય તો કોના સુખ માટે અત્યારે તે સાધન મેળવવા ઇચ્છે ? તેથી પુરુષ એ ધ્રુવ જ છે.

એ રીતે પ્રથમ દેશના ભેદસ્પર્શી હોવાથી માત્ર ઉપરના બાલ્ય યૌવન આદિ ભાવોને જુદા જુદા સત્ય માને છે, અને બીજી દેશના અભેદસ્પર્શી હોવાથી અંદરના ત્રૈકાલિક ધ્રુવ અંશને સત્ય માને છે. આ બન્ને દેશના પોતપોતાના પ્રદેશમાં સમર્થ હોવા છતાં જુદી જુદી અધુરી જ છે, તેથી તે નિરપેક્ષ હોય તો જૈન પ્રરૂપણામાં સ્થાન નથી પામતી. ૪૨-૪૩

બીજી રીતે પુરુષ કેવા સ્વરૂપવાળો છે તેનું કથન અને તે દ્વારા છવના સ્વરૂપનો નિશ્ચય—

ળ ય હોહ જોવ્વણત્થો વાલો અણ્ણો વિ લજ્જહ ળ તેણ ।

ળ વિ ય અણાગયવયગુણપસાહણં જુજ્જહ વિમત્તે ॥ ૪૪ ॥

જાઈ-કુલ-રૂપ-લક્ષણ-સળ્લા-સંવંધજો અહિગયસ્સ ।

વાલાઈભાવદિદ્વિગયસ્સ જહ તસ્સ સંવંધો ॥ ૪૫ ॥

તેહિં અતીતાણાગયદોસગુણદુગુંછણઽઽમુવગમેહિં ।

તહ વંધ-મોક્ષ-સુહ-દુક્ષપત્થણા હોઈ જીવસ્સ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—જુવાનીમાં વર્તેતો પુરુષ એ જાળ જ નથી અર્થાત્ લિન્ન છે, તેમ જ તે માત્ર લિન્ન નથી; કારણ કે લિન્ન હોય તો તે જાળચરિત્રથી શરમાય નહિ, તે જ રીતે યુવક અને વૃદ્ધ અત્યંત લિન્ન હોય તો ભાવિ ઉન્નર માટે ગુણોની સાધના પણ ન જ ઘટે (માટે તે અલિન્ન છે.)

જાતિ, કુલ, રૂપ, લક્ષણ, નામ અને સંબંધવડે એકરૂપ જણાયેલ અને જાલ વગેરે કષ્ટ અવસ્થાઓવડે નાશ પામેલ એવા તે પુરુષનો જે પ્રકારનો સંબંધ ઘટે છે.

તથા એ અતીત દોષની જુગુપ્સા અને ભાવિ ગુણની પસંદગી વડે તે પુરુષનો જે પ્રકારનો સંબંધ ઘટે છે અર્થાત્ જેમ પુરુષમાં લેદાલેદનો સંબંધ બંધબેસે છે તેમ જીવમાં બંધ, મોક્ષ, સુખ અને દુઃખની ભાવના હોય છે.

ભાવોદ્ધાટન—અહીં પુરુષમાં લેદાલેદ જે પ્રકારે સાધવામાં આવ્યો છે. પ્રથમનો દાખલો લઈએ. એમાં જાળક અને યુવક વચ્ચેનો લેદ સ્પષ્ટ છે, એ લેદ છતાં જો ભૂત-બાલ્ય અને વર્તમાન-યૌવન વચ્ચે એક તત્ત્વ ન હોય અગર વર્તમાન અને ભાવિ-વૃદ્ધત્વ વચ્ચે એક તત્ત્વ ન હોય તો પ્રથમના દોષસ્મરણથી જુવાનીમાં જે શરમ થાય છે તે અને યુવાનીમાં ભાવિ સુખ માટે જે પ્રયત્ન દેખાય છે તે કદી જ ન ઘટે; તેથી પુરુષ એ લેદાલેદ ઉભયરૂપ છે.

જાતિ, કુલ, રૂપ, તલ આદિ લક્ષણ, નામ અને જીજ્ઞ પુત્ર પિતા આદિના સંબંધો પુરુષને અલિન્નરૂપ સાબીત કરે છે; તે જ રીતે બાલ્ય-યૌવન આદિ અવસ્થાઓ જે એક પછી એક આવી આવીને આલી બાય છે તે પુરુષને લિન્નરૂપ સિદ્ધ કરે છે. માત્ર શરીરવર્તી જાતિ, કુલ તથા બાલ્ય, યૌવન આદિ ભાવો જ પુરુષને લિન્નાલિન્નરૂપ સિદ્ધ કરે છે એમ નથી પણ કેટલાક આંતરિક ભાવો પણ પુરુષનું એવું સ્વરૂપ સિદ્ધ કરે છે. ભૂત દોષોની ઘૃણા અને ભાવિ ગુણોની સ્પૃહા એ આંતરિક ભાવો પણ પુરુષનું લિન્નાલિન્નરૂપ સાબીત કરે છે.

જેમ પુરુષ લિન્નાલિન્ન હોય તો જ તેના ઉક્ત બાહ્ય અને આંતરિક બધા ભાવોની સંગતિ થઈ શકે તેવી રીતે જીવતત્ત્વને લિન્નાલિન્ન માનવાથી જ તેનામાં બંધ અને મોક્ષ ઘટાવી શકાય; તેમ જ તેનામાં દેખાતી દુઃખપરિહારની અને સુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છા તથા પ્રવૃત્તિ પણ ઘટાવી શકાય. તેથી મનુષ્યની પેઠે આત્મતત્ત્વ પણ એકાંત લિન્ન દે એકાંત અલિન્ન ન હોતાં લિન્નાલિન્ન ઉભયરૂપ છે. ૪૪-૪૬.

જીવ અને પુદ્ગલના કથંચિત્ લેદાલેદનું સમર્થન—

અણ્ણોણ્ણાણ્ણયાણ્ણં ‘ઇમં વ તં વ’ ત્તિ વિભયણમજુત્તં ।

જહ દુદ્ધ-પાણિયાણ્ણં જાવંત વિસેસપજ્જાયા ॥ ૪૭ ॥

રૂઆઈ પજ્જવા જે દેહે જીવદવિયમ્મિ સુદ્ધમ્મિ ।

તે અણ્ણોણ્ણાણુગયા પણ્ણવણિજ્જા ભવત્થમ્મિ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ—દુધ અને પાણીની જેમ અંદરોઅંદર ઝોતઝોત થયેલ પદાર્થમાં ‘આ’ અને ‘તે’ એવો વિભાગ કરવો યોગ્ય નથી. જેટલા વિશેષ પર્યાયો હોય તેટલો અવિભાગ સમજવો. શરીરમાં જે રૂપ વગેરે પર્યાયો છે અને જે પર્યાયો વિશુદ્ધ જીવનમાં છે તે અંદરોઅંદર મળેલ સ્વરૂપે જ સંસારી જીવમાં વર્ણવવા.

ભાવોદ્ઘાટન—આત્મદ્રવ્યમાં ગંધ મોક્ષનો અધિકાર અને સુખપ્રાપ્તિ તથા દુઃખત્યાગનો પ્રયત્ન ઘટાવવા માટે પુરુષના દાખલાથી લેદાલેદ—ઉત્પાદ વ્યય ધ્રોવ્ય સાધવામાં આવ્યો છે પણ એ દાખલો ખરાબર નથી. કારણ કે દાર્ષ્ટાંતિક એક જ આત્મદ્રવ્યમાં લેદાલેદ સિદ્ધ કરવાનો છે તેથી દૃષ્ટાંત પણ લેદાલેદના નિશ્ચયવાળું કોઈ એક જ તત્ત્વ હોવું જોઈએ. જ્યારે અહીં ઉલટું છે. પુરુષ એટલે માત્ર દેહ કે માત્ર તદ્દગત જીવ એમ નહિ, પણ એ તો જીવ અને દેહ ઉભયરૂપ છે. બાદ્ય, યૌવન, વાર્ધક્ય આદિ જુદી જુદી અવસ્થાઓ જે પુરુષમાં લેદ દર્શાવવા લેવામાં આવે છે તે તો દેહગત હોવાથી દેહનો લેદ દર્શાવી શકે અને ભૂત હોયોનું સ્મરણ અથવા ભાવિ શુણની સ્પૃહા વગેરે જે ભાવો પુરુષમાં અલેદ દર્શાવવા લેવામાં આવે છે તે તો માત્ર જીવના ધર્મો હોઈ તેનો જ અલેદ દર્શાવી શકે. એટલે પુરુષદૃષ્ટાંતમાં જે લેદ કહ્યો તે તો તેના દેહમાં છે અને અલેદ કહ્યો તે એ દેહગત જીવમાં છે. પણ કોઈ પુરુષનામક એક તત્ત્વમાં લેદાલેદ નથી. તો પછી એ દાખલો લઈ આત્મદ્રવ્યમાં લેદાલેદ શી રીતે સાળીત કરી શકાય એવી શંકાનો જવાબ આપવા ગ્રંથકાર કહે છે કે જીવ અને દેહ દુધ પાણીની પેઠે એક ખીલમાં એવા ઝોતઝોત છે અને એક ખીલના પ્રભાવથી એવા બદ્ધ છે કે તે બન્નેને ‘આ દેહ અને પેલો જીવ’ એવો દેશકૃત ભાગ પાડી છૂટા પાડી શકાય તેમ જ નથી. એટલું જ નહિ પણ જે બાદ્ય યૌવન આદિ અવસ્થાઓ અને વર્ણ ગંધ આદિ શુણને દેહધર્મ તરીકે લેવામાં આવે છે તે માત્ર દેહના જ ધર્મ છે અને તે ધર્મો ઉપર જીવની કશી જ અસર નથી એમ ન કહી શકાય. તે જ રીતે જે જ્ઞાન, સ્મરણ, સુખ, દુઃખ આદિ ભાવોને જીવના પર્યાય તરીકે લેવામાં આવે છે તે પર્યાય માત્ર જીવના છે અને તેમાં દેહની કશી જ અસર નથી એમ પણ ન કહી શકાય. ખરી રીતે સંસારી જીવમાં જે શરીરગત કે આત્મગત પર્યાયો અનુભવાય છે તે બધા કર્મપુદ્ગલ અને જીવ ઉભયના સંયોગનું પરિણામ હોવાથી માત્ર એક એકના ન મનાતાં ઉભયના જ માનવા જોઈએ. તેથી કહેવાતા દેહગત પર્યાયો પુદ્ગલ ઉપરાંત જીવના પણ છે અને કહેવાતા જીવગત પર્યાયો જીવના હોવા ઉપરાંત દેહના પણ છે. આમ હોવાથી બાદ્ય યૌવન આદિ ભાવો દેહની પેઠે તદ્દગત જીવમાં પણ લેદ દર્શાવે છે અને ભૂતસ્મરણ આદિ ભાવો જીવ ઉપરાંત તેના આશ્રય શરીરમાં પણ અલેદ દર્શાવે છે, તેથી જીવ અને દેહ ઉભયરૂપ પુરુષમાં લેદાલેદ છે એમ માનવામાં કશી અડચણ નથી.

જીવ અને તેના આશ્રય દેહનો દેશકૃત વિભાગ શક્ય ન હોવા છતાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ બન્નેનાં લક્ષણો જુદાં હોવાથી બન્ને ભિન્ન તો છે જ. સંસાર અવસ્થાના બધા જીવપર્યાયો કર્મોપાધીન હોવાથી અને બધા સ્પૃહ સહમ કર્મપુદ્ગલકૃત પર્યાયો જીવોપાધીન

હોવાથી જીવ અને કર્મશરીરના જોડલા પર્યાયો સંભવી શકે તે બધા અવિભક્તરૂપે જોતખોત જીવ અને કર્મ બન્નેના ગણાવા જોઈએ.

આ કારણથી પુરુષરૂપ દૃષ્ટાંત અને આત્મદ્રવ્યરૂપ દ્વાર્ષ્ટાંતિકમાં અપેક્ષિત સામ્ય છે જ. આત્મા અમૂર્ત છે તેથી મૂર્ત કર્મપુદ્ગલ સાથે તેનો સંબંધ શી રીતે હોઈ શકે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર વસ્તુસ્વભાવમાં છે. ૪૭-૪૮.

જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યના જોતખોતપણાને લીધે કેવા કેવા શાસ્ત્રીય વ્યવહારો થયા છે તેનું કથન—

एवं “एगो आया एगो दंडे य होइ किरिया य” ।

करणविसेसेण य तिविहजोगसिद्धी वि अविरुद्धा ॥ ૪૯ ॥

અર્થ—એમ હોવાથી “એક આત્મા, એક દંડ અને એક ક્રિયા” એવો વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. તેમ જ કરણ વિશેષને લીધે ત્રિવિધ યોગની સિદ્ધિ પણ અવિરુદ્ધ છે.

ભાવોદઘાટન—સ્થાનાંગ આદિ શાસ્ત્રોમાં “આત્મા એક છે, દંડ એક છે, ક્રિયા એક છે.” એવો પણ વ્યવહાર થયેલો છે, તેમ જ આત્મામાં યોગ ત્રણ પ્રકારનો છે એવું પણ શાસ્ત્ર કથન છે. આ બધું જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યને પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન માનવાથી ન ઘટી શકે. કારણ કે દંડ એટલે મન, વચન અને કાયા, અને એ ત્રણ તો પુદ્ગલસ્કંધરૂપ હોવાથી વસ્તુતઃ અનેક પુદ્ગલ દ્રવ્યો છે. તેમ જ ક્રિયા પણ મન, વચન અને શરીરને આશ્રિત હોવાથી અનેક છે, એટલે એ અનેકને એક કેમ કહી શકાય ? એ જ રીતે યોગ એટલે સ્પર્શમાન આત્મવીર્ય, એને ત્રિવિધ પણ કેમ કહી શકાય ? કાં તો એ વીર્ય આત્મરૂપ હોઈ એક કહેવાય અને કાં તો શક્તિરૂપ અનંત કહેવાય પણ ત્રિવિધ તો કેમ કહેવાય ?

પરંતુ આત્મા અને પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પરસ્પર અલેદ માનવાથી ઉપરના પ્રશ્નગત વિરોધને અવકાશ જ નથી રહેતો. માનસિક વાચિક અને કાયિક દ્રવ્યો અનેક હોવા છતાં અને તદાશ્રિત ક્રિયાઓ અનેક હોવા છતાં પણ એક આત્મતત્ત્વ સાથે સંબંધ હોવાથી તે દ્રવ્યો અને ક્રિયાને પણ એક દંડ અને એક ક્રિયા કહ્યાં છે તે ઘટે છે જ. એ જ પ્રમાણે મન વચન અને શરીરરૂપ ત્રિવિધ પુદ્ગલાત્મક કરણ—સાધનના સંબંધને લીધે આત્મવીર્યને પણ ત્રિવિધ યોગરૂપે કહેવામાં કરી શકાય નથી. ૪૯

અમુક તત્ત્વ બાહ્ય છે અને અમુક આભ્યંતર છે એવા વિભાગ વિષે ખુલાસો—

ण य बाहिरओ भावो अबमंतरओ य अत्यि समयम्मि ।

णोइंदियं पुण पडुच्च होइ अबमंतरविसेसो ॥ ૫૦ ॥

અર્થ—સિદ્ધાંતમાં બાહ્ય અને આભ્યંતર ભાવ એવો ભેદ નથી, પરંતુ નોઈંદ્રિય-મનને આશ્રીને આભ્યંતરપણાનો વિશેષ છે.

ભાવોદઘાટન—સુખ દુઃખ આદિનો અનુભવ કરનાર કોઈ તત્ત્વ આંતરિક જ છે અને રૂપ આદિ ગુણ ધારણ કરનાર પુદ્ગલ બાહ્ય જ કહેવાય છે. હવે જે પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે આત્મા અને પુદ્ગલનો પરસ્પર પ્રવેશ માનવામાં આવે તો પુદ્ગલ એ જીવમાંના પ્રવેશને લીધે આભ્યંતર કહેવાયું જોઈએ અને જીવ એ પુદ્ગલમાંના પ્રવેશને લીધે બાહ્ય કહેવાયો જોઈએ. અને જે એમ થાય તો જે બાહ્ય આભ્યંતરપણાની વ્યવસ્થા છે તે જૈન શાસ્ત્રમાં શી રીતે ઘટશે એવી શંકાનો ઉત્તર અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

જેન શાસ્ત્રમાં અમુક પદાર્થો બાહ્ય જ છે અને અમુક નિયત પદાર્થો આભ્યંતર જ છે એવો સ્વાભાવિક વિભાગ નથી. એનું કહેવું એ છે કે જે માત્ર મનનો વિષય હોય બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી થઇ પણ ન કરાય તે આભ્યંતર અને જે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી થઇ પણ કરી શકાય એવો હોય તે બાહ્ય. આ બ્યાખ્યા પ્રમાણે પુણ્યલ પણ આભ્યંતર હોઈ શકે અને જીવ પણ બાહ્ય કહેવાઈ શકે. જે કર્મ આદિ પુણ્યલ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષય નથી તે આભ્યંતર જ છે અને આત્મા સૂક્ષ્મ છતાં પુણ્યલદ્વારા તેની ચેષ્ટાઓ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી થઇ પણ થઈ શકતી હોવાથી દેહધારી રૂપે તે બાહ્ય પણ છે. ૫૦

પ્રત્યેક નયની દેશના પ્રમાણે શુ' શુ' ફલિત થાય છે તેનું કથન—

દન્વદ્વિયસ્સ આયા વંધઈ કમ્મં ફલં ચ વેણ્ઠ ।

વીયસ્સ ભાવમેત્તં ણ કુણ્ઠ ણ ચ કોઈ વેણ્ઠ ॥ ૫૧ ॥

દન્વદ્વિયસ્સ જો ચેવ કુણ્ઠ સો ચેવ વેયણ્ઠ ણિયમા ।

અણ્ણો કરેઈ અણ્ણો પરિમુંજઈ પજ્જવણ્ણયસ્સ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—દ્રવ્યાસ્તિક નયની દૃષ્ટિએ આત્મા છે માટે તે કર્મ બાંધે છે અને ફલ અનુભવે છે. બીજા પર્યાયાસ્તિક નયની દૃષ્ટિએ ફક્ત ઉત્પત્તિ છે તેથી નથી કોઈ બંધ કરતું કે નથી કોઈ ફળ લોગવતું.

દ્રવ્યાસ્તિક નયની દૃષ્ટિએ જે કરે છે તે જ અવશ્ય લોગવે છે. પર્યાયાસ્તિક નયની દૃષ્ટિએ કરે છે અન્ય અને લોગવે છે અન્ય.

ભાવોદ્ધાટન—દ્રવ્યાસ્તિક નય સ્થિર તત્ત્વ સ્વીકારે છે, તેથી તેની દેશના પ્રમાણે કોઈ કર્મ બાંધનાર અને લોગવનાર એક આશ્રય છે એમ કહેવાને તથા જે કર્મ બાંધે છે તે જ ફળ લોગવે છે એમ કહેવાને અવકાશ છે; પરંતુ પર્યાયાસ્તિક નયની દેશના પ્રમાણે તો એટલું ચે કહેવાને અવકાશ નથી; કારણ કે તે ક્ષણિકવાદી હોવાથી તેને મતે વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ બીજે જ ક્ષણે નાશ પામે છે, એટલે કરનાર કોણ અને લોગવનાર કોણ ? જો ઉત્પાત્ત કાળમાં જ ક્તોપણું કે લોકતાપણું માનીએ તો ચે વધારેમાં વધારે એટલું જ કહી શકાય કે કરનાર કોઈ એક છે અને લોગવનાર કોઈ બીજો છે.

પહેલી દેશનામાં આશ્રય સ્થિર હોવાથી એકમાં કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વની કંટપનાને સ્થાન છે, છતાં એમાં ખામી એ રહે છે કે આત્મા ઐકાંતિક ફટસ્થ હોય તો તે સ્થિર છતાં અવસ્થાભેદ શી રીતે પ્રાપ્ત કરે ? અને તેમ કર્યા વિના કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ કેવી રીતે ઘટે ? તેથી એ ખામી દૂર કરવા એણે બીજી દેશનાનો અવસ્થાભેદવાદ સ્વીકારવો જોઈએ. બીજી દેશનામાં કોઈ એક એવો સ્થિર આશ્રય જ નથી કે જ્યાં ભિન્ન ભિન્ન સમયભાવી કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ ઘટાવી શકાય, તેથી તેણે પણ સ્થિર તત્ત્વ સ્વીકારવા પહેલી દેશનાનો આશ્રય લેવો જોઈએ. આમ હોવાથી જેન શાસ્ત્રમાં એ બન્ને દેશનાઓને સ્થાન છે. ૫૧-૫૨

જેન દૃષ્ટિની દેશના કેવી છે તેનું કથન—

જે વયણિજ્જવિયણ્ણા સંજુજ્જંતેસુ દોન્તિ ણ્ણસુ ।

સા સસમયપણ્ણવણા તિત્થયરાઽસાયણા અણ્ણા ॥ ૫૩ ॥

અર્થ—એ બન્ને નયો સંયુક્ત થવાને લીધે વક્તવ્ય વસ્તુને જણાવનાર વિચારના અને વાક્યના જે પ્રકારો થાય છે તે સ્વસમય-જૈન દષ્ટિની દેશના છે, બીજી તીર્થ-કરની અશાતના છે.

ભાવોદ્ઘાટન—દ્રવ્યસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક બન્ને નિરપેક્ષ નયની દેશના વસ્તુનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રકાશિત કરતી ન હોવાથી અધૂરી અને મિથ્યા છે. તેથી ઉલટું એક બીજાની મર્યાદા સ્વીકારી પ્રવર્તતા એ બન્ને નયોની સાપેક્ષ દષ્ટિ વસ્તુનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જણાવતી હોવાથી પૂર્ણ અને યથાર્થ છે. એવી દષ્ટિમાંથી જે વિચારો અગર વાક્યો ફલિત થાય છે તે જ જૈન દેશના છે. જેમ કે આત્માના નિત્યત્વની બાબતમાં તે અપેક્ષાવિશેષે નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે; મૂર્તત્વની બાબતમાં તે કથંચિત્ મૂર્ત અને કથંચિત્ અમૂર્ત છે; શુદ્ધત્વની બાબતમાં તે કથંચિત્ શુદ્ધ અને કથંચિત્ અશુદ્ધ છે; પરિમાણની બાબતમાં તે કથંચિત્ વ્યાપક અને કથંચિત્ અવ્યાપક છે; સંજ્યાની બાબતમાં તે કથંચિત્ એક અને કથંચિત્ અનેક છે વગેરે અનેક મુદ્દાઓ પરત્વેનાં વાક્યો અને વિચારો.

આવા સમન્વયસૂચક વિચારો અને વાક્યો જો પ્રમાણમૂલક હોય તો જ જૈન દેશનામાં સ્થાન પામે છે, માત્ર લિન્ન લિન્ન મતોના સંગ્રહની પ્રમાણવિરુદ્ધ ઉદારતાને લીધે નહિ; તેથી ઐકાંતિક અગર સમન્વયસૂચક દેખાતાં પણ વાક્યો પ્રમાણબાધિત હોવાથી જૈન દષ્ટિની અવજા જ કરે છે. જેમકે ‘આત્મા નિત્ય જ છે’ એવો અગર ‘આત્મા અનિત્ય જ છે’ એવો ઐકાંતિક વિચાર તેમ જ ‘આત્મા સ્વભાવે મૂર્ત છે અને પરભાવે અમૂર્ત છે; સ્વાભાવિક રીતે તે અશુદ્ધ છે, પરંતુ ઔપાધિક રીતે તે શુદ્ધ પણ સંભવે છે’ વગેરે ખોટી અપેક્ષાવાળા સમન્વયાભાસી વિચારો. ૫૩

જૈન દષ્ટિની દેશનામાં અપવાદને પણ સ્થાન છે તેનું કથન—

પુરિસજ્જાયં તુ પહુચ્ચ જાણઓ પ્ણવેજ્જ અણ્ણયરં ।

પરિકમ્મણાણિમિત્તં દાણ્હી સો વિસેસં પિ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ—અલિપ્ત વક્તા પુરુષસમૂહને આશ્રી બેમાંથી હરકોઇ એક નયની દેશના કરે; કારણ કે તે વક્તા શ્રોતાની બુદ્ધિને સંસ્કારી બનાવવા માટે વિશેષ પણ બતાવશે.

ભાવોદ્ઘાટન—જૈન દષ્ટિ પ્રમાણે અનેકાંતબોધક વાક્યો બોલવાં જોઈએ એ બરું, છતાં ઘણી વાર શ્રોતાઓનાં અધિકાર જોઈ એક એક નયાશ્રિત વાક્યો પણ ઉચ્ચારવામાં સ્ત્રી અડચણ નથી. અનેકાંતકુશલ વક્તા જ્યારે એમ જુએ છે કે લિપ્ત લિપ્ત સંસ્કારવાળા શ્રોતાઓ અનેક છે, અગર એમ જુએ કે અમુક શ્રોતા દ્રવ્યવાદને અને અમુક શ્રોતા પર્યાયવાદને તો સ્વીકારે જ છે ત્યારે તે અસ્વીકૃત અંશનું જ શ્રોતાસમક્ષ પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી ક્યારેક તે દ્રવ્યવાદિ શ્રોતાસમક્ષ માત્રપર્યાયનું અને પર્યાયવાદી શ્રોતાસમક્ષ માત્ર દ્રવ્યનું સ્થાપન કરે છે. કારણ કે તે એમ સમજે છે કે એમ કરવાથી શ્રોતાની એક દેશના તરફ ઢળેલી એકાંગી બુદ્ધિ બીજી બાબતના જ્ઞાનથી સંસ્કારી થશે અને પરિણામે તે અનેકાંત દષ્ટિને સ્પર્શશે. આવી સમજથી કરાયેલી એક નયની દેશનાને પણ જૈન શાસ્ત્રમાં સ્થાન છે જ. ૫૪.

પ્રથમ કાંડ સમાપ્ત.

દ્વિતીય ઝાડ

દર્શન અને જ્ઞાનનું પૃથક્કરણ—

જં સામણ્ણમ્મહણં દંસણમેયં વિસેસિયં ણાણં ।

દોણ્હ વિ ણયાણ एसो પાડેકં અત્થપજ્જાઓ ॥ ૧ ॥

અર્થ—સામાન્યનું જે અહણુ તે દર્શન અને વિશેષનું અહણુ તે જ્ઞાન છે. એ જાનને એ એ નયોનો બુદ્ધો બુદ્ધો અર્થબોધ છે.

ભાવોદ્ધઘાટન—અહીં જૈનશાસ્ત્રસિદ્ધ એ બાળતો કહી છે. ૧ દર્શન અને જ્ઞાનની વ્યાખ્યા અને ૨ તેમની નયોમાં વહેંચણી. કોઈ પણ વસ્તુનો બોધ કરવા પ્રવર્તતી ચેતના તે વસ્તુને સામાન્યરૂપે અને વિશેષરૂપે અહણુ કરે છે; એનું તે સામાન્ય અહણુ જૈન પરિભાષામાં દર્શનને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને વિશેષ અહણુ જ્ઞાનને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

એ સામાન્યઆહી દર્શનનામનો વ્યાપાર દ્રવ્યાસ્તિક દષ્ટિનો પ્રેરક છે અને વિશેષઆહી જ્ઞાનનામનો વ્યાપાર પર્યાયાસ્તિક દષ્ટિનો પ્રેરક છે; તેથી દર્શન એ દ્રવ્યાસ્તિક નયમાં અને જ્ઞાન એ પર્યાયાસ્તિક નયમાં માનવામાં આવે છે. ૧

એક જ વિષયપરત્વે દર્શનકાળમાં અને જ્ઞાનકાળમાં શો શો તદ્વાવત હોય છે તેનું કથન—

દવ્વવટ્ઠિઓ વિ હોઝ્ઞણ દંસણે પજ્જવટ્ઠિઓ હોઝ્ ।

ઉવસમિયાઈમાવં પહુચ્ચ ણાણે ઉ વિવરીયં ॥ ૨ ॥

અર્થ—આત્મા દર્શન વળતે દ્રવ્યાસ્તિક-સામાન્યરૂપે ભાસમાન છતાં ઔપશમિક આદિ ભાવોની અપેક્ષાએ પર્યાયાસ્તિક-વિશેષરૂપ પણ હોય છે. જ્ઞાન વળતે તો તેથી ઉલટું છે, અર્થાત્ વિશેષરૂપે ભાસિત છતાં તે સામાન્યરૂપ હોય છે.

ભાવોદ્ધઘાટન—અન્ય વિષય હોય કે આત્મા હોય પણ તે જઘા સામાન્ય વિશેષ ઉભયાત્મક છે, તેથી પ્રશ્ન થાય છે કે ત્યારે ચેતના એ વિષયને સામાન્યરૂપે અહણુ કરે છે અને ત્યારે વિશેષરૂપે અહણુ કરે છે ત્યારે એ એ સ્થિતિ વચ્ચે એ વિષયમાં કાંઈ તદ્વાવત હોય છે ખરો? એનો ઉત્તર અહીં આપેલો છે.

દર્શન અને જ્ઞાનકાળમાં આદ્ય વસ્તુમાં કાંઈ ખાસ ફેર પડતો નથી; ફેર પડતો હોય તો તે એટલો જ કે ત્યારે અમુક વિષય દર્શનમાં સામાન્યરૂપે ભાસિત થાય છે ત્યારે તેનું વિશેષરૂપ કાયમ હોવા છતાં ખાત્ર તે વળતે તે ભાસિત થતું નથી. એ જ રીતે જ્ઞાનકાળમાં વિશેષરૂપે ભાસિત થાય છે અને

સામાન્ય રૂપ કાયમ છતાં તે વળતે તે ભાસિત થતું નથી. દાખલા તરીકે આત્મા લઈએ. તે જ્યારે સામાન્યગ્રહણમાં ચૈતન્ય આદિ સામાન્ય સ્વરૂપે ભાસે છે ત્યારે પણ તે ઔપશમિક ક્ષાયિક આદિ લિપ્ત લિપ્ત વિશેષોની અપેક્ષાએ વિશેષાત્મક હોય છે જ; માત્ર એ વિશેષો તે વળતે ભાસમાન નથી હોતા. તેથી ઉલટું જ્યારે ઉક્ત વિશેષો વિશેષગ્રહણકાળમાં ભાસમાન થાય છે ત્યારે પણ ચૈતન્ય આદિ સામાન્ય સ્વરૂપ હોય છે જ, છતાં તે વળતે તે ભાસમાન નથી થતું. સારાંશ એ છે કે દર્શનકાળમાં વિષયનો વિશેષ અંશ અભાસમાન હોઈ ગૌણ છે અને જ્ઞાનકાળમાં તેનો સામાન્ય અંશ ગૌણ હોય છે. ૨

દર્શન અને જ્ઞાનના સમયલેદની મર્યાદાનું કથન—

મળપજ્જવળાણંતો ણાણસ્સ ય દરિસણસ્સ ય વિસેસો ।

કેવલણાણં પુણ દંસણં તિ ણાણં તિ ય સમાણં ॥ ૩ ॥

અર્થ—જ્ઞાન અને દર્શનનો વિશ્લેષ એટલે કાળલેદ મનઃપર્યાયજ્ઞાન સુધી છે; પરંતુ કેવળજ્ઞાનની બાબતમાં દર્શન અને જ્ઞાન એ બંને સમાન છે અર્થાત્ એ બંને સમકાળ છે અથવા એક છે.

ભાવોદ્ઘાટન—દર્શન અને જ્ઞાનની પૂર્વોક્ત (પ્રસ્તુત કાંડની પ્રથમ ગાથામાં આવેલી) પારિલાધિક વ્યાખ્યા જોતાં તેમ જ દર્શનમાં વિશેષનું અને જ્ઞાનમાં સામાન્યનું ભાન નથી થતું એ કથન જોતાં ત્રણ પ્રશ્નો થાય છે. શું દર્શન અને જ્ઞાન એ બંને એક જ ચેતનાના લિપ્તલિપ્તસમયભાવી વ્યાપારો છે ? કે શું તે બંને એકસમયભાવી વ્યાપારો છે ? કે શું તે એક જ ચેતનાવ્યાપારના આદ્ય સામાન્ય-વિશેષરૂપ વિષયના લેદની અપેક્ષાથી બે ભુદાં ભુદાં નામો છે ?

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા અંથકાર મતલેદ વિનાની બાબત ખડેલાં મૂકે છે અને પછી મતલેદવાળી બાબત પરત્વે પોતાનો સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે.

જૈન શાસ્ત્રમાં પાંચ જ્ઞાનો અને ચાર દર્શનો બાણીતાં છે; તેમાંથી મનઃપર્યાયજ્ઞાન સુધીનાં ચાર જ્ઞાન એ દર્શનોથી લિપ્ત સમયમાં થનાર છે અને તેથી તે દર્શન કરતાં લિપ્ત છે જ. આટલી બાબત તો નિર્વિવાદ છે, એટલે એમ કહિતે થયું કે છાન્નસ્થિક અર્થાત્ સાવરણ ઉપયોગોમાં જ્ઞાન અને દર્શન બંને ઉપયોગો પરસ્પર લિપ્ત છે, એટલું જ નહિ પણ તે લિપ્તલિપ્તસમયવર્તી પણ છે. પરંતુ નિરાવરણ ઉપયોગની બાબતમાં અંથકાર ચાલુ પરંપરાથી પોતાનો મતલેદ દર્શાવતાં કહે છે કે કેવલઉપયોગની બાબતમાં એમ નથી. એમાં તો જ્ઞાન કહો કે દર્શન કહો બંનેનો અર્થ તુલ્ય જ છે. આ કથનનો ફલિત અર્થ એ છે કે નિરાવરણ ચેતનનો ઉપયોગ છાન્નસ્થિક ઉપયોગ કરતાં ભુદા પ્રકારનો હોય

છે, તેથી તે સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેનું ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી જ સામાન્ય-ગ્રહણ અંશને લઈ તે દર્શન અને વિશેષગ્રહણ અંશને લઈ તે જ જ્ઞાન કહેવાય છે. આથી કેવલ્ય અવસ્થામાં દર્શન અને જ્ઞાન એ બે ઉપયોગો નથી બુદ્ધા બુદ્ધા સમયમાં થનારા કે નથી એક જ સમયમાં બુદ્ધા બુદ્ધા થનારા. ૩

સમાલોચનામાટે આગમિકે કમવાદિપક્ષનો ઉલ્લેખ.—

કેઈ ભળાંતિ “ જડયા જાણડ તડયા જ પાસડ જિણો ” તિ ।

સુત્તમવલંબમાણા તિત્થયરાસાયણામીરૂ ॥ ૪ ॥

અર્થ—તીર્થંકરની આશાતનાથી લય ખાનાર અને તેથી જ સૂત્રનું અવલંબન કરનાર કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે સર્વજ્ઞ ત્યારે બાણુ છે અર્થાત્ વિશેષ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે દર્શન એટલે સામાન્ય ગ્રહણ કરતા નથી.

ભાવોદ્ઘાટન—અંધકાર કેવલઉપયોગની બાબતમાં પોતાના પહેલાં પ્રચલિત બે પક્ષામાંથી અહીં પહેલાં કમવાદ પક્ષને લે છે અને તે શું માને છે તે જણાવે છે. કમવાદી કહે છે કે વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે કે ચેતના સામાન્ય અને વિશેષનું ગ્રહણ એક સમયમાં કરી શકતી જ નથી. તેથી તે છાન્નસ્થિક હોય કે નિરાવરણુ, પણ તેના દર્શન જ્ઞાન એ બન્ને વ્યાપારો કમવર્તી જ હોવાના. આમ કહેવામાં કમવાદિને ખાસ ટેકો સૂત્રપાઠનો છે. તેઓ સૂત્રના ઉપદેશક તીર્થંકરોના મંતવ્યનો લોપ થવાથી રજે તેમની આશાતના થાય એવા લયથી સૂત્રનો જે પરંપરાગત શબ્દાર્થ આલ્યો આવે છે તેના આધારે પોતાનો પક્ષ મૂકે છે. પોતાના પક્ષની પુષ્ટિમાં તેઓ કેટલાંક સૂત્રો દર્શાવે છે જેમ કે—

“ કેવલી જં મંતે ! ઇમં રયણપ્પમં પુઢવિં આગારેહિં હેતૂહિં ઉવમાહિં દિટ્ઠંતેહિં વણ્ણેહિં સંઝાણેહિં પમાણેહિં પડોયારેહિં જં સમયં જાણતિ તં સમયં પાસડ ? જં સમયં પાસડ તં સમયં જાણડ ? ।

ગોયમા ! નો તિણ્ટે સમટ્ટે ।

સે કેણટ્ટેજં મંતે ! એવં વુચ્છતિ—કેવલી જં ઇમં રયણપ્પમં પુઢવિં આગારેહિં જં સમયં જાણતિ નો તં સમયં પાસતિ જં સમયં પાસતિ નો તં સમયં જાણતિ ? ।

ગોયમા ! સાગારે સે જાણે ભવતિ, અજાગારે સે દંસણે ભવતિ, સે તેણટ્ટેજં જાવ જો તં સમયં જાણતિ એવં જાવ અહે સત્તમં । એવં સોહમ્મકપ્પં જાવ અચ્ચુયં ગેવિજ્જગાવિમાણા અણુત્તરવિમાણા ઈસીપવ્ભારં પૂઢવિં પરમાણુપોગલં દુપ્પદેસિયં સ્વંધં જાવ અણંતપ્પદેસિયં સ્વંધં ” ઇતિ સંપૂર્ણ સૂત્ર—મહાપનાપદ ૩૦ સૂત્ર ૩૧૦, પૃ. ૬૩૧ ।

પ્રશ્ન—હે ભગવાન! દેવલી આકાર હેતુ ઉપમા દ્વંદ્વિય વર્ણુ સંસ્થાન પ્રમાણુ અને પ્રત્યવતારો વડે આ રતનપ્રભા પૃથ્વીને જે સમયે જાણે છે તે સમયે જુઓ છે? અને જે સમયે જુઓ છે તે સમયે જાણે છે?

ઉત્તર—હે ગૌતમ! એ અર્થ સમર્થ નથી.

પ્રશ્ન—હે ભગવાન! દેવલી આકાર વગેરે વડે આ રતનપ્રભા પૃથ્વીને જે સમયે જાણે છે તે સમયે જોતા નથી અને જે સમયે જુઓ છે તે સમયે જાણતા નથી તેનું શું કારણ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ! તેનું જ્ઞાન સાકાર છે અને તેનું દર્શન અનાકાર છે. તેથી તેઓ જે સમયે જાણે છે તે સમયે જોતા નથી અને જે સમયે જુઓ છે તે સમયે જાણતા નથી. એ પ્રમાણે યાવત્ અધઃ સપ્તમી પૃથ્વી અને સૌધર્મ કલ્પથી યાવત્ ઈષ્ટપ્રાગ્ભાર પૃથ્વી અને પરમાણુ પુહ્લગદથી અનંતપ્રદેશિક ચક્રંધ સુધી જાણવાનો અને જોવાનો ક્રમ સમજી લેવો.

ભગવતીસૂત્રના ૧૪ શ્લોકના દશમા ઉદ્દેશમાં અને ૧૮ શ્લોકના આઠમા ઉદ્દેશમાં આ જ્ઞાતનાં અનેક સૂત્રો આવે છે.

સમાલોચનામાટે સહવાદિપક્ષનો ઉલ્લેખ—

કેવલળાણાવરણકલ્પજાયં કેવલં જહા ણાણં ।

તહ દંસણં પિ જુજ્જહ ણિયઆવરણકલ્પસંતે ॥ ૫ ॥

મળ્લણ્ણ સ્વીણાવરણે જહ મહ્ણણાણં જિણે ણ સંભવહ ।

તહ સ્વીણાવરાગજ્જે વિસેસઓ દંસણં નત્થિ ॥ ૬ ॥

મુત્તામ્મિ ચેવ સાઈ અપજ્જવસિયં તિ કેવલં વુત્તં ।

મુત્તાસાયણમ્મીરુહિ તં ચ દટ્ઠવ્વયં હોહ ॥ ૭ ॥

સંતમ્મિ કેવલે દંસણમ્મિ ણાણસ્સ સંભવો ણત્થિ ।

કેવલળાણમ્મિ ય દંસણસ્સ તમ્હા સણિહ્ણાઈ ॥ ૮ ॥

અર્થ—કેવલજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર કેવલજ્ઞાન જેવી રીતે હોવું ઘટે છે તેવી રીતે પોતાના આવરણના ક્ષય પછી કેવલદર્શન પણ હોવું ઘટે છે.

કહે છે કે ક્ષીણઆવરણવાળા દેવલિમાં જેમ મતિજ્ઞાન નથી સંભવતું તેમ ક્ષીણઆવરણવાળામાં કાળભેદથી દર્શન નથી.

દેવલ એ સાદિ અનંત છે એમ સૂત્રમાં જ કહ્યું છે. સૂત્રની આશાતનાથી ખીનારાએ તે સૂત્ર પણ વિચારવું જોઈએ.

કેવલદર્શન હોય ત્યારે જ્ઞાનનો સંલવ નથી, તેમ જ કેવલજ્ઞાન વળતે દર્શનનો પણ સંલવ નથી; તેથી એ બન્ને અંતવાળાં ઠરે છે.

ભાવોદ્ધાટન—સુખ્યપણે યુક્તિબળને અવલંબતો એક બીજો સહવાદી પક્ષ હોતો તેને જ અંતકાર અહીં કમપક્ષની સામે સમાલોચક તરીકે મૂકી તેની પાસે કમવાદ વિરુદ્ધ કહેવડાવે છે. અહીં સહવાદી, કમવાદી સામે ત્રણ દલીલો મૂકે છે તે આ પ્રમાણે—

૧ જે કારણે અમુક ક્ષણમાં કેવલજ્ઞાન છે તે જ કારણે તે જ ક્ષણમાં કેવલદર્શન હોવું જ જોઈએ. કેવલજ્ઞાન હોવાનું કારણ જો તેના આવરણનો ક્ષય છે તો આવરણક્ષય સમાન હોવાથી તે જ ક્ષણમાં કેવલદર્શન શા માટે ન હોય ? ખરી વાત તો એ છે કે જેમ વસ્તુસ્વભાવને લીધે અનાવૃત સૂર્ય એક સાથે તાપ અને પ્રકાશ પ્રકટાવે છે તેમ નિરાવરણ ચેતના એક જ સાથે જ્ઞાન-દર્શન શા માટે ન પ્રવર્તાવે ? ૨ સમગ્ર જ્ઞાનાવરણ કર્મોના ક્ષય કરેલ હોવા છતાં જેમ કેવલિમાં મતિ શ્રુત આદિ જ્ઞાનો કેવલજ્ઞાનથી જુદાં નથી સંલવતાં તેમ દર્શનાવરણ કર્મોના ક્ષય થયેલ હોવા છતાં કેવલિમાં જ્ઞાનથી જુદાં સમયમાં દર્શન ન જ હોવું ઘટે. અને ૩ આગમમાં કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન બન્નેને સાદિ અનંત કહ્યાં છે અને કમવાદ પ્રમાણે તો તે સાદિ સાંત ઠરે છે; કેમ કે કમવાદમાં કેવલદર્શન વળતે કેવલજ્ઞાનનો અને કેવલજ્ઞાન વળતે કેવલ-દર્શનનો અભાવ જ હોય છે. તેથી તેમને મતે એ આગમવિરોધ સ્પષ્ટ છે. એ આગમ આ પ્રમાણે છે—

“ કેવલણાણી ણં પુચ્છા,
ગોયમા ! સાતિણ અપજ્જવસિણ ”

મજ્ઞાપ ૦ ૫૦ ૧૮ સૂ ૦ ૨૪૧ પૃ. ૩૮૯

પ્રશ્ન—હે ભગવાન ! કેવલજ્ઞાની કેવલજ્ઞાની એ પ્રમાણે કાલથી ક્યાંથી ક્યાં સુધી કહેવાય ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કેવલજ્ઞાની કાલથી સાદિ અને અપર્યવસિત-અવિનાશી છે. વિરોધિ પક્ષને પ્રશ્ન કરી સિદ્ધાંતનો ઉપન્યાસ—

દંસળણાણાવરણક્ષવ સમાણમ્મિ કસ્સ પુવ્વઅરં ।

દોજ્જ સપં ઉપ્પાઓ હંદિ દુણ્ણત્થિ ઉવઓગા ॥ ૧ ॥

અર્થ—દર્શન અને જ્ઞાનના આવરણનો ક્ષય તુલ્ય છતાં જેમાંથી પહેલાં કોની હત્પત્તિ થશે ? એમ કોઇ પૂછે તો જવાબ એ જ આપવો પડશે કે

બન્નેની સાથે ઉત્પત્તિ થશે; તો તેઓએ પણ જાણવું જ જોઈએ કે જે ઉપયોગો નથી જ.

ભાવોદ્ઘાટન—એકોપયોગવાદી સિદ્ધાંતી, સહવાદિની દલીલથી કમવાદિને પરાસ્ત કરવા પ્રશ્ન કરે છે કે જો કેવલજ્ઞાનાવરણ અને કેવલદર્શનાવરણ બન્નેનો ક્ષય એક જ સાથે થયેલો છે તો પ્રતિબંધકનો અભાવ બન્ને માટે સમાન હોવા છતાં પહેલાં કેની ઉત્પત્તિ માનશે? પહેલું કેવલજ્ઞાન અને પછી કેવલદર્શન થશે એમ કહેવાને કશું જ કારણ નથી, છતાં જો તમે કમવાદી એમ કહેશો જ તો તો તમારો પ્રતિપક્ષી એમ કાં ન કહે કે પહેલું કેવલદર્શન અને પછી કેવલજ્ઞાન પ્રગટશે; તેથી તમે આ પ્રશ્નનો ખુલાસો કરો કે બન્ને ઉપયોગનું કારણ આવરણક્ષય એક જ વળતે હોવા છતાં ઉત્પત્તિમાં કમ શાને લીધે છે?

કમવાદની એ મુશ્કેલી સહવાદમાં નથી. કારણ કે તે બન્ને ઉપયોગોની ઉત્પત્તિ એક જ ક્ષણમાં એક જ સાથે સ્વીકારે છે, છતાં સહવાદ પણ યુક્તિ-સંગત નથી એમ જણાવવા સિદ્ધાંતી તેને કહે છે કે ભલે તારા પક્ષમાં ઉત્પત્તિક્રમનો દોષ કમવાદની પેઠે ન હોય તથાપિ તું જે ઉપયોગભેદ માને છે તે જ ખોટું છે. ખરી રીતે કેવલદશામાં એક જ ઉપયોગ છે. ૯

વરોધિપક્ષ સામે સિદ્ધાંતિએ મૂકેલા દોષો—

જઈ સર્વં સાયારં જાણઈ એકસમણ સર્વવણ્ણ ।

જુજ્ઞઈ સયા વિ એવં અહવા સર્વં ણ યાણાઈ ॥ ૧૦ ॥

પરિસુદ્ધં સાયારં અવિયત્તં દંસણં અણાયારં ।

ણ ય સ્વીણાવરણિજ્ઞે જુજ્ઞઈ સુવિયત્તમવિયત્તં ॥ ૧૧ ॥

અદિદ્દં અણાયં ચ કેવલી એવ ભાસઈ સયા વિ ।

એગસમયમ્મિ હંદી વયણવિયપ્પો ન સંભવઈ ॥ ૧૨ ॥

અણાયં પાસંતો અદિદ્દં ચ અરહા વિયાણંતો ।

કિં જાણઈ કિં પાસઈ કહ સર્વવણ્ણ ત્તિ વા હોઈ ॥ ૧૩ ॥

કેવલણાણમણંતં જોહવ તહ દંસણં પિ પણ્ણત્તં ।

સાગારગ્ગહણાહિ ય ણિયમપરિત્તં અણાગારં ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—જો સર્વજ્ઞ એક સમયમાં સર્વ આકાર જાણે છે તો એ પ્રમાણે સદાયે હોવું ઘટે અથવા બધું ન જાણે.

સાકારજ્ઞાન એ પરિશુદ્ધ—વ્યક્ત હોય છે અને અનાકાર-દર્શન એ અવ્યક્ત હોય છે. પરંતુ ક્ષીણઆવરણવાળામાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એવો ભેદ હોવો ન ઘટે.

કેવલી જ સદાએ અણુદીકું અને અણુભણ્યું બોલે છે એવું પ્રાપ્ત થતું હોવાથી કેવલિમાં એક સમયમાં જ જ્ઞાત અને દષ્ટ વસ્તુનો ઉપદેશ કરવાની માન્યતા નહિ થટે.

અજ્ઞાતને જ્ઞેતો અને અદષ્ટને જાણતો કેવલી શું જાણે અને શું જુએ તેમજ તે સર્વજ્ઞ કેવી રીતે હોઈ શકે?

જેવી રીતે કેવલજ્ઞાનને તેવી જ રીતે કેવલદર્શનને પણ અનંત કહ્યું છે; પરંતુ અવાકાર-દર્શન સાકાર અહણુથી નિયમે કરી અદ્ય વિષયક જ ઠરવાનું.

ભાવાદ્ધ્યાન—સિદ્ધાંતી અંતકાર પોતનો એકોપયોગવાદ સિદ્ધ કરવા બંને પક્ષો ઉપર પાંચ દોષો એક સરળી રીતે મૂકે છે તે આ પ્રમાણે:

૧ કમવાદ હોય કે સહવાદ બંનેમાં ઉપયોગભેદની માન્યતા સમાન હોવાથી બંનેને એટલું તો માનવું જ પડે કે કેવલજ્ઞાનનો વિષય માત્ર વિશેષ અને કેવલદર્શનનો વિષય માત્ર સામાન્ય છે અર્થાત્ એ બંને વાદમાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનરૂપ બંને ઉપયોગો મતિ આદિ જ્ઞાનની પેઠે સર્વ વિષયમાંથી ફક્ત એક એક ભાજના આહક છે. આટલું માન્યું એટલે તે બંને વાદોમાં કોઈ પણ એક ઉપયોગ સર્વઆહક ન હોવાથી તેમને મતે સર્વજ્ઞપણું અને સર્વદર્શિપણું શી રીતે ઘટી શકે? હવે જો એ ઘટાવવા પ્રત્યેક સમયમાં સંપૂર્ણ જગતને સામાન્ય વિશેષ ઉભયરૂપે દરેક ઉપયોગ અહણુ કરે છે એમ માનવામાં આવે તો હંમેશાં સર્વજ્ઞપણું અને સર્વદર્શિપણું ઘટાવવા માટે તે જ રીતે એક ઉપયોગ દ્વારા સર્વ વસ્તુનું અહણુ માનવું જ પડશે અને એમ માનતાં એકોપયોગવાદનો સ્વીકાર થઈ જશે.

૨ સાકાર અહણુ અને નિરાકાર અહણુમાં તદ્વાવત એટલો જ હોય છે કે પહેલું વ્યક્ત હોય છે અને બીજું અવ્યક્ત. હવે જો કેવલિમાં આવરણનો સર્વથા વિલય થયો છે તો તેના ઉપયોગમાં વ્યક્તપણા અને અવ્યક્તપણાનો ભેદ શી રીતે હોઈ શકે? કારણ કે એ ભેદ તો આવરણકૃત છે.

૩ આગમમાં કેવલિવિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે તે પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાત અને દષ્ટ વસ્તુનું જ કથન કરે છે. આ આગમકથન કમવાદ કે સહવાદ એકે પક્ષમાં સંગત થઈ શકતું નથી. કમવાદમાં અમુક સમયે જે જ્ઞાત છે તે તે સમયમાં દષ્ટ નથી અને બીજે સમયે જે દષ્ટ છે તે જ્ઞાત નથી. એટલે જે જે ભાષણ કેવલી કરશે તે પોતાના બોધ પ્રમાણે જ કરશે. એમ હોવાથી એમનું ભાષણ અજ્ઞાત ભાષણ અને અદ્ય ભાષણ હોવાનું. સહવાદમાં બંને ઉપયોગો સાથે પ્રવર્તતા હોવા છતાં બંનેની વિષયમર્યાદા સામાન્ય-વિશેષરૂપે વહેંચાયેલી હોવાથી જે અંશ જ્ઞાત હશે તે દષ્ટ નહિ હોય અને જે દષ્ટ હશે તે જ્ઞાત

નહિ હોય; એટલે તે વાદ પ્રમાણે પણ હમેશાં કેવલી અદૃષ્ટ અને અજ્ઞાત-
લાપી જ ઠરશે.

૪ ઉપયોગલેદ હોવાને લીધે કમવાદ કે સહવાદમાં એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે કે કેવલી અજ્ઞાત અંશને જુએ છે અને અદૃષ્ટ અંશને જાણે છે; આવું માનવા જતાં એમ દ્વિતિ થાય છે કે એક એક ભાગ તો બન્ને ઉપ-
યોગોનો વિષય થયા સિવાય રહી જ જાય છે. તો પછી સર્વને જાણવાથી સર્વજ્ઞપણું અને સર્વને જોવાથી સર્વદર્શિપણું જે માનવામાં આવે છે તે કેમ ઘટશે? ઉલટું કિશ્ચિજ્ઞપણું અને કિશ્ચિદર્શિપણું કેવલિમાં પ્રાપ્ત થશે.

૫ શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન અને દર્શન બન્નેને અનંત કહ્યાં છે. હવે જો બન્ને વાદ પ્રમાણે ઉપયોગલેદ માનીએ તો એ કથન સંગત નહિ થાય; કારણ કે અનાકારગ્રાહી દર્શન સાકારગ્રાહી જ્ઞાન કરતાં અવશ્ય પરિમિતવિષયવાળું જ હોવાનું.

એકાઉપયોગપક્ષમાં એક જ ઉપયોગ સંપૂર્ણ જગતને સામાન્ય વિશેષ ઉભયરૂપે દર ક્ષણે ગ્રહણ કરતો હોવાથી તે જ કેવલજ્ઞાન અને તે જ કેવલ-
દર્શન કહેવાવાને લીધે ઉપરનો એકે દોષ નથી આવતો. ૧૦-૧૪

કમવાદિપક્ષે કરેલો ખચાવ અને તેનો સિદ્ધાંતિએ આપેલો ઉત્તર—

મળ્ણઈ જહ ચઝળાળી જુઝ્જઈ ણિયમા તહેવં ઇયં પિ ।

મળ્ણઈ ણ પંચળાળી જહેવં અરહા તહેયં પિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—કમવાદી કહે છે કે જેવી રીતે ચતુર્જાની ઘટે છે તેવી રીતે એ પણ સમજવું. સિદ્ધાંતી કહે છે કે જેમ સર્વજ્ઞ પંચજ્ઞાની નથી કહેવાતા તેમજ એ પણ સમજવું.

ભાવોદ્ઘાટન—કમવાદી કહે છે કે જેમ કોઈ ચાર જ્ઞાનવાળો હમસ્થ કમથી ઉપયોગમાં વર્તતો હોવા છતાં ચારે જ્ઞાનની શક્તિ સતત હોવાને લીધે સાદિ અપર્યવસિત જ્ઞાનવાળો, સદા જ્ઞાનોપલબ્ધિવાળો, વ્યક્તગ્રાધવાળો, જ્ઞાતદૃષ્ટ-
લાપી તેમજ જ્ઞાતા અને દ્રષ્ટા કહેવાય છે તેવી રીતે ઉપયોગનો કમ હોવા છતાં કેવલી પણ શક્તિની અપેક્ષાએ અપર્યવસિત જ્ઞાનદર્શનવાન, સદા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શિ, વ્યક્તગ્રાધવાન, જ્ઞાતદૃષ્ટલાપી, જ્ઞાતા દ્રષ્ટા કહેવાશે. તો પછી ઉક્ત દોષો કમપક્ષમાં કેવી રીતે લાગે? કમવાદિના આ ખચાવનો રદિઓ આપતાં સિદ્ધાંતી કહે છે કે શક્તિની અપેક્ષા કેવલિમાં લેવી ન ઘટે; નહિ તો શક્તિ હોવા છતાં અરિહંત પંચજ્ઞાની કેમ નથી કહેવાતા? તેથી એમ માનવું જોઈએ કે સાદિ અપર્યવસિત જ્ઞાન, સર્વજ્ઞ સર્વદર્શિપણું આદિ જે સર્વજ્ઞમાં વ્યવહારાય છે તે લબ્ધિની અપેક્ષાએ નહિ પણ ઉપયોગની અપેક્ષાએ જ ઘટાવવું. ૧૫

પૂર્વ દષ્ટાંતનું વિશદીકરણ અને ઉપસંહાર—

પણ્ણવણિજ્ઞા ભાવા સમત્તસુયણાણદંસણાવિસઓ ।

ઓહિમણપજ્જવાણ ઉ અણ્ણોણ્ણવિલક્કવણા વિસઓ ॥ ૧૬ ॥

તમ્હા ચહિવિભાગો જુજ્જઈ ણ ઉ ણાણદંસણાજિણાણં ।

સયલમણાવરણમણંતમક્કવયં કેવલં જમ્હા ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિનો વિષય શબ્દપ્રતિપાદ ભાવો છે અને અવધિ તથા મનઃપર્યાયનો વિષય અંદરો અંદર વિલક્ષણ એવા પદાર્થો છે.

તેથી જિનોના જ્ઞાન-દર્શનમાં આર જ્ઞાનની માફક વિભાગ નથી જ ઘટતો. કારણ કે તે કેવલ સકલ અનાવરણ અનંત અને અક્ષય છે.

ભાવોદ્ઘાટન—છટ્ટી ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને મતિ આદિની પેઠે કમવર્તી માનવામાં આવે તો તે અનુક્રમે માત્ર વિશેષગ્રાહી અને માત્રસામાન્યગ્રાહી હોઈ અસર્વવિષયક ઠરે; અને જે ઉપયોગ અસર્વવિષયક હોય તે તો ક્ષીણઆવરણવાળામાં મતિઆદિની પેઠે સંભવી જ ન શકે.

આ કથનમાં મતિઆદિના દષ્ટાંતથી કમવર્તી કેવલઉપયોગના અસર્વાર્થપણાની આપત્તિ સર્વજ્ઞમાં આપવામાં આવી છે. તેથી એ દષ્ટાંતમાં અસર્વાર્થપણું કેવી રીતે છે એ જણાવવા અંતકાર કહે છે કે મતિ અને શ્રુતનો વિષય ફક્ત અભિલાષ્ય પદાર્થો છે, કારણ કે તે બન્ને જ્ઞાન પરિમિતપર્યાયસહિત જ સર્વ દ્રવ્યોને જાણી શકે છે; એ જ રીતે અવધિનો વિષય ફક્ત પુદ્ગલ અને મનઃપર્યાયનો વિષય ફક્ત ચિંતનોપયોગી મનોદ્રવ્ય છે, બધાં દ્રવ્યો નહિ. તેથી આરે કમવર્તી જ્ઞાનોનું પરિમિતવિષયગ્રાહિપણું સ્પષ્ટ છે.

જેમ અસર્વાર્થપણાને લીધે તેમ જ ક્ષયોપશમ આદિ કારણભેદને લીધે મતિ આદિ આરે જ્ઞાનોમાં પરસ્પર ભેદ છે તેમ કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શનમાં કમસહિત કે કમરહિત કોઈ પણ જાતનો પરસ્પર ભેદ હોઈ ન શકે, કારણ કે તે નથી અસર્વાર્થ કે નથી ક્ષયોપશમ આદિ ઉક્ત કારણભેદ. તેથી સામાન્ય વિશેષ ઉલ્લેખગ્રાહી એક જ કેવળબોધ માનવો જોઈએ. ૧૬-૧૭.

આગમવિરોધનો પરિહાર—

પરવત્તન્વયપક્ખા અવિસિટ્ઠા તેસુ તેસુ સુત્તેસુ ।

અત્યર્ગઈઅ ઉ તેસિં વિયંજણં જાણઓ કુણઈ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—તે તે સૂત્રોમાં પરવક્તવ્યના પક્ષો જેવા જ અભ્યુપગમો-વચનો ભાસે છે, તેથી જ્ઞાતા પુરુષ અર્થની સંગતિ પ્રમાણે જ તે સૂત્રોની વ્યાખ્યા કરે.

નહિ હોય; એટલે તે વાદ પ્રમાણે પણ હમેશાં કેવલી અદૃષ્ટ અને અજ્ઞાત-લાપી જ ઠરશે.

૪ ઉપયોગલેદ્દ હોવાને લીધે ક્રમવાદ કે સહવાદમાં એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે કે કેવલી અજ્ઞાત અંશને જુએ છે અને અદૃષ્ટ અંશને જાણે છે; આવું માનવા જતાં એમ દ્વિતીય થાય છે કે એક એક લાગ તો બન્ને ઉપયોગોનો વિષય થયા સિવાય રહી જ નાય છે. તો પછી સર્વને જાણવાથી સર્વજ્ઞપણું અને સર્વને જોવાથી સર્વદર્શિપણું જે માનવામાં આવે છે તે કેમ ઘટશે? ઉલટું કિશ્ચિજ્ઞપણું અને કિશ્ચિદર્શિપણું કેવલિમાં પ્રાપ્ત થશે.

૫ શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન અને દર્શન બન્નેને અનંત કહ્યાં છે. હવે જો બન્ને વાદ પ્રમાણે ઉપયોગલેદ્દ માનીએ તો એ કથન સંગત નહિ થાય; કારણ કે અનાકારગ્રાહી દર્શન સાકારગ્રાહી જ્ઞાન કરતાં અવશ્ય પરિમિતવિષયવાળું જ હોવાનું.

એકોપયોગપક્ષમાં એક જ ઉપયોગ સંપૂર્ણ જગતને સામાન્ય વિશેષ ઉભયરૂપે દર ક્ષણે ગ્રહણ કરતો હોવાથી તે જ કેવલજ્ઞાન અને તે જ કેવલદર્શન કહેવાવાને લીધે ઉપરનો એકે દોષ નથી આવતો. ૧૦-૧૪

ક્રમવાદિપક્ષે કરેલો બચાવ અને તેનો સિદ્ધાંતિએ આપેલો ઉત્તર—

મળ્લઙ્ગ જહ ચડણાળી જુજ્જઙ્ગ ણિયમા તહેવ ઇયં પિ ।

મળ્લઙ્ગ ણ પંચણાળી જહેવ ંરહા તહેયં પિ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—ક્રમવાદી કહે છે કે જેવી રીતે ચતુર્ણી ઘટે છે તેવી રીતે એ પણ સમજવું. સિદ્ધાંતી કહે છે કે જેમ સર્વજ્ઞ પંચજ્ઞાની નથી કહેવાતા તેમજ એ પણ સમજવું.

ભાવોદ્ઘાટન—ક્રમવાદી કહે છે કે જેમ કોઈ ચાર જ્ઞાનવાળો છત્રાસ્થ ક્રમથી ઉપયોગમાં વર્તતો હોવા છતાં ચારે જ્ઞાનની શક્તિ સતત હોવાને લીધે સાદિ અપર્યવસિત જ્ઞાનવાળો, સદા જ્ઞાનોપલબ્ધિવાળો, વ્યક્તજોધવાળો, જ્ઞાતદૃષ્ટ-લાપી તેમજ જ્ઞાતા અને દ્રષ્ટા કહેવાય છે તેવી રીતે ઉપયોગનો ક્રમ હોવા છતાં કેવલી પણ શક્તિની અપેક્ષાએ અપર્યવસિત જ્ઞાનદર્શનવાન, સદા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શિ, વ્યક્તજોધવાન, જ્ઞાતદૃષ્ટલાપી, જ્ઞાતા દ્રષ્ટા કહેવાશે. તો પછી ઉક્ત દોષો ક્રમપક્ષમાં કેવી રીતે લાગે? ક્રમવાદિના આ બચાવનો રદિઓ આપતાં સિદ્ધાંતી કહે છે કે શક્તિની અપેક્ષા કેવલિમાં લેવી ન ઘટે, નહિ તો શક્તિ હોવા છતાં અરિહંત પંચજ્ઞાની કેમ નથી કહેવાતા? તેથી એમ માનવું જોઈએ કે સાદિ અપર્યવસિત જ્ઞાન, સર્વજ્ઞ સર્વદર્શિપણું આદિ જે સર્વજ્ઞમાં વ્યવહારાય છે તે લબ્ધિની અપેક્ષાએ નહિ પણ ઉપયોગની અપેક્ષાએ જ ઘટાવવું. ૧૫

પૂર્વ દષ્ટાંતનું વિશદીકરણ અને ઉપસંહાર—

પણ્ણવણિજ્ઞા ભાવા સમત્તસુયણાણદંસણાવિસઓ ।

ઓહિમણપજ્જવાણ ઉ અણ્ણોણ્ણવિલક્કવણા વિસઓ ॥ ૧૬ ॥

તમ્હા ચહવિભાગો જુજ્જઈ ણ ઉ ણાણદંસણાજિણાણં ।

સયલમણાવરણમણંતમક્કવયં કેવલં જમ્હા ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિનો વિષય શબ્દપ્રતિપાદ લાવો છે અને અવધિ તથા મનઃપર્યાયનો વિષય અંદરો અંદર વિલક્ષણ એવા પદાર્થો છે.

તેથી જિનોના જ્ઞાન-દર્શનમાં આર જ્ઞાનની માફક વિભાગ નથી જ થતો. કારણ કે તે કેવલ સકલ અનાવરણ અનંત અને અક્ષય છે.

લાવોદ્દઘાટન—છઠ્ઠી ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને મતિ આદિની પેઠે ક્રમવર્તી માનવામાં આવે તો તે અનુક્રમે માત્ર-વિશેષગ્રાહી અને માત્રસામાન્યગ્રાહી હોઈ અસર્વવિષયક ઠરે; અને જે ઉપયોગ અસર્વવિષયક હોય તે તો ક્ષીણઆવરણવાળામાં મતિઆદિની પેઠે સંભવી જ ન શકે.

આ કથનમાં મતિઆદિના દષ્ટાંતથી ક્રમવર્તી કેવલઉપયોગના અસર્વાર્થપણાની આપત્તિ સર્વજ્ઞમાં આપવામાં આવી છે. તેથી એ દષ્ટાંતમાં અસર્વાર્થપણું કેવી રીતે છે એ જણાવવા અંતર કહે છે કે મતિ અને શ્રુતનો વિષય ફક્ત અભિલાષ્ય પદાર્થો છે, કારણ કે તે બન્ને જ્ઞાન પરિમિતપર્યાયસહિત જ સર્વ દ્રવ્યોને જાણી શકે છે; એ જ રીતે અવધિનો વિષય ફક્ત પુદ્ગલ અને મનઃપર્યાયનો વિષય ફક્ત ચિંતનોપયોગી મનોદ્રવ્ય છે, બધાં દ્રવ્યો નહિ. તેથી આરે ક્રમવર્તી જ્ઞાનોનું પરિમિતવિષયગ્રાહિપણું સ્પષ્ટ છે.

જેમ અસર્વાર્થપણાને લીધે તેમ જ ક્ષયોપશમ આદિ કારણભેદને લીધે મતિ આદિ આરે જ્ઞાનોમાં પરસ્પર ભેદ છે તેમ કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શનમાં ક્રમસહિત કે ક્રમરહિત કોઈ પણ જાતનો પરસ્પર ભેદ હોઈ ન શકે, કારણ કે તે નથી અસર્વાર્થ કે નથી ક્ષયોપશમ આદિ ઉક્ત કારણભેદ. તેથી સામાન્ય વિશેષ ઉલયગ્રાહી એક જ કેવળબોધ માનવો જોઈએ. ૧૬-૧૭.

આગમવિરોધનો પરિહાર—

પરવત્તવ્વયપક્કા અવિસિદ્ધા તેસુ તેસુ સુતેસુ ।

અત્થગઈઅ ઉ તેસિં વિયંજણં જાણઓ કુણ્ણ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—તે તે સૂત્રોમાં પરવક્તવ્યના પદો જેવા જ અલ્પપ્રમાણ-વચનો લાગે છે, તેથી જ્ઞાતા પુરુષ અર્થની સંગતિ પ્રમાણે જ તે સૂત્રોની વ્યાખ્યા કરે.

ભાવોદ્ઘાટન—પાછળની યુક્તિઓથી કેવળજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો અલેદ સિદ્ધ થાય છે ખરો પણ સૂત્રના પાઠો સાથે વિરોધ આવે તેનું શું કરવું ? કારણ કે કેવલિમાં ઉપયોગલેદના પ્રતિપાદક સૂત્રો સ્પષ્ટ છે, એ શંકાનું નિવારણ કરવા અર્થકાર કહે છે કે જો એકવાર વસ્તુ પ્રમાણથી અમુક રૂપ સિદ્ધ થતી હોય અને પછી કોઈ શાસ્ત્રવિરોધ દેખાય તેવે સ્થળે શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા અન્ય પ્રમાણે સાથે વિરોધ ન આવે તેવી જ રીતે કરવી જોઈએ. પ્રસ્તુતમાં અનેક યુક્તિપ્રમાણોથી અલેદ સિદ્ધ થતો હોવાને લીધે શાસ્ત્રીયલેદપ્રતિપાદક વાક્યોની વ્યાખ્યા કુશળ પુરુષે યુક્તિપ્રમાણોને બાધ ન આવે તેવી રીતે કરવી જોઈએ. તેથી જે જે સૂત્રોમાં જ્ઞાન-દર્શનના લેદબોધક વચનો છે તે બધા કણાદ આદિ અન્ય દર્શનનાં મંતવ્યો જેવાં છે. તે અન્ય દર્શનો અસર્વજ્ઞમાં જ્ઞાનોનું અયુગપત્પણું માને છે તેના જેવો જ ભાવ જૈનસૂત્રોમાં વર્ણવેલો છે. તેથી 'જં સમયં જાણઙ આ સૂત્રમાં અધૂરા કેવલિપદનો સર્વજ્ઞ અર્થ ન કરતાં શ્રુતકેવલી અવધિકેવલી અને મનઃપર્યાયકેવલી એ ત્રિવિધ કેવલી અર્થ લેવો. એ અર્થ લેતાં ઉક્ત સૂત્રનો ભાવ એમ દ્રશિત થાય છે કે ઉક્ત ત્રણે કેવલી જે સમયે દર્શન કરે છે તે સમયે જ્ઞાન નથી કરતા અને જે સમયે જ્ઞાન કરે છે તે સમયે દર્શન નથી કરતા. ૧૮.

સ્વપક્ષમાં આવતી આશંકાનું સિદ્ધાંતિદ્વારા સમાધાન—

જેણ મળોવિસયગયાણ દંસણં નત્થિ દવ્વજાયાણ ।

તો મળપજ્જવણાણં ણિયમા નાણં તુ નિદિદ્ધં ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—જે કારણથી મનઃપર્યાય જ્ઞાનના વિષયભૂત થયેલા દ્રવ્યસમૂહોનું દર્શન નથી તેથી મનઃપર્યાય જ્ઞાનને નિયમે જ્ઞાન જ કહ્યું છે.

ભાવોદ્ઘાટન—જો કેવલોપયોગ એક જ હોય અને તે એકમાં જ જ્ઞાનદર્શન બન્ને શબ્દનો વ્યવહાર સ્વીકારવામાં આવે તો એક જ મનઃપર્યાય ઉપયોગમાં પણ એ જ શબ્દનો વ્યવહાર સ્વીકારી કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન એ લેદવ્યવહારની પેઠે મનઃપર્યાયજ્ઞાન મનઃપર્યાયદર્શન એવો વ્યવહાર કેમ કરવામાં નથી આવ્યો ? એ આશંકાનો ઉત્તર અહીં સિદ્ધાંતિ આપે છે.

મનઃપર્યાયઉપયોગનો વિષય મનનમાં ઉપયોગી થતા મનોવર્ગણના સ્કંધો છે. તે ઉપયોગ પોતાના આદ્ય સ્કંધોને વિશેષ રૂપે જ બતાવે છે, સામાન્ય રૂપે નહિ. મનઃપર્યાયદ્વારા ઉક્ત દ્રવ્યોનું સામાન્યરૂપે જ્ઞાન ન થતું હોવાથી એને શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન જ કહેલ છે, દર્શન કહેલ નથી. કેવલઉપયોગની બાબતમાં એથી ઉલટું છે; તે એક હોવા છતાં જ્ઞેય પદાર્થોને, સામાન્ય અને વિશેષ ઉભય રૂપે ગ્રહે છે તેથી તેમાં દર્શન અને જ્ઞાન બન્ને શબ્દનો વ્યવહાર સંગત છે. ૧૯

એક છતાં લિપ્ત કહેવાનું બીજું કારણ—

ચક્ષુઅચક્ષુઅવહિકેવલાળ સમયમ્મિ દંસણવિઅણ્ણા ।

પરિપટિયા કેવલાળાણદંસણા તેણ તે અણ્ણા ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—શાસ્ત્રમાં ચક્ષુ અચક્ષુ અવધિ અને કેવલવડે દર્શનના લેહો કહેલા છે તેથી એ કેવલ જ્ઞાન અને દર્શન લિપ્ત છે.

ભાવોદ્ઘાટન—યુક્તિથી કેવલઉપયોગ એક જ છે એમ સિદ્ધ થયેલું હોવા છતાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બન્ને લિપ્ત છે એવી માન્યતા રૂઢ થવાનું કારણ કદાચ શાસ્ત્રવ્યવહાર છે. જૈન શાસ્ત્રમાં દર્શનના ચાર લેહોમાં કેવલદર્શન બીજું ગણાવેલું છે; જો વસ્તુતઃ લેહ ન હોય તો શાસ્ત્રકારોએ જ કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન બીજાં કેમ કહ્યાં ? એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે ખરો, પણ તેનું સમાધાન પહેલાં અપાઈ ગયું છે અને તે એ કે સામાન્ય અને વિશેષ એ બે ગ્રાહ્ય અંશોના લેહની અપેક્ષાએ એક જ ગ્રાહક ઉપયોગમાં દર્શન અને જ્ઞાન શબ્દનો લિપ્ત લિપ્ત વ્યવહાર શાસ્ત્રકારોએ કરેલો છે, નહિ કે ગ્રાહકલેહની અપેક્ષાએ. ૨૦.

એકદેશિમતનું વર્ણન—

દંસણમોગ્ગહમેત્તં ‘ઘડો’ ત્તિ ણિવણ્ણણા હવહ્ણાણં ।

જહ્ણ એથ કેવલાળ વિ વિસેસણં એત્તિયં ચેવ ॥ ૨૧ ॥

દંસણપુવ્વં ણાણં ણાણાણિમિત્તં તુ દંસણં ણત્થિ ।

તેણ સુવિણિચ્છિયામો દંસણણાણાણ અણ્ણત્તં ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—જેવી રીતે અવગ્રહમાત્ર એ દર્શન છે અને ‘આ ઘટ છે’ એવી નિશ્ચયાત્મક વર્ણના-મતિ તે જ્ઞાન છે; તેવી રીતે અહીં કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શનની ણાણતમાં પણ એટલો જ વિશેષ છે.

જ્ઞાન દર્શનપૂર્વક છે, પરંતુ દર્શન જ્ઞાનપૂર્વક નથી તેથી અમે યથાર્થપણે નિશ્ચય કરીએ છીએ કે દર્શન અને જ્ઞાન (કેવલમાં) લેહ નથી (પામતા).

ભાવોદ્ઘાટન—કોઈ બીજો વાહી કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શનનો અલેહ માને છે પણ તેણે અલેહ સિદ્ધ કરવા માટે જે દાખલો આપેલો છે તે સિદ્ધાંતિને માન્ય નથી; તેથી તેનું નિરાકરણ કરવા અહીં એકદેશિતા મતનો ઉલ્લેખ સિદ્ધાંતી કરે છે.

એકદેશી કહે છે કે જેમ મતિઉપયોગ એક છતાં તેનો પ્રાથમિક અવગ્રહ-નિર્વિકલ્પ ભાગ એ જ દર્શન છે અને પછીનો-સવિકલ્પ ભાગ એ જ જ્ઞાન છે. અર્થાત્ વસ્તુતઃ મતિનામક એક જ સુદીર્ઘ ઉપયોગવ્યાપારમાં પૂર્વવર્તી અરુપદ્રાંશ અને ઉત્તરવર્તી રુપદ્રાંશને લીધે જ દર્શન અને જ્ઞાન એવા બે શબ્દો ચોળાય છે તે જ પ્રમાણે અહીં કેવલની ણાણતમાં સમજવું જોઈએ. અર્થાત્

કેવલઉપયોગ એક છે, છતાં લિપ્ત લિપ્ત ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ દર્શન અને જ્ઞાન એ બુદ્ધા બુદ્ધા નામથી વ્યવહારાય છે.

કેવલિમાં વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાન દર્શનનો અલેદ માનવામાં ન આવે તો એક શાસ્ત્રીય નિયમનો ષાધ આવે છે અને તે એ કે સર્વત્ર જ્ઞાનને દર્શન પછી જ માનવામાં આવ્યું છે. હવે જો જ્ઞાન દર્શન બંને લિપ્ત હોય તો કેવલિમાં પણ એ જ ક્રમપ્રમાણે દર્શન પછી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવી પડે; પણ તેમ માની શકાય એવું નથી. કારણ કે બધી લબ્ધિઓ સાકાર ઉપયોગ-જ્ઞાનરૂપે જ પ્રથમ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી કેવલલબ્ધિનો આરંભ પણ સાકારોપયોગથી થવાનો અને તેમ થાય તો જ્ઞાનપૂર્વક દર્શન માનવું પડે જે અસ્વાભાવિક છે. સ્વભાવ તો એવો છે કે કોઈ પણ જ્ઞાતા વસ્તુને સામાન્યરૂપે જ ગ્રહણ કરીને પછી વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરે છે. ૨૧-૨૨.

એકદેશિએ આપેલ દષ્ટાંતની સમાલોચના—

જહ ઓગ્મહમેત્તં દંસણં તિ મણ્ણસિ વિસેસિઅં ણાણં ।

મહ્ણાણમેવ દંસણમેવં સહ હોહ નિપ્પણ્ણં ॥ ૨૩ ॥

एवं सेसिंदियदंसणम्मि नियमेण होह ण य जुत्तं ।

अह तत्थ णाणमेत्तं घेप्पइ चक्खुम्मि वि तहेव ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—અવગ્રહમાત્ર એ દર્શન અને વિશેષગ્રહણ એ જ્ઞાન છે એમ જો તું માને તો તેથી ક્ષલિત થાય છે કે મતિજ્ઞાન જ દર્શન છે.

એ જ પ્રમાણે શેષ ઇન્દ્રિયોના દર્શનમાં પણ નિયમથી ક્ષલિત થશે. પરંતુ તે યુક્ત નથી. હવે જો તેમાં-અન્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં જ્ઞાનમાત્ર માનવામાં આવે તો નેત્રના વિષયમાં પણ તેમ જ માનવું ઘટે.

ભાવોદ્ઘાટન—એકદેશિસમ્મત અલેદ તો સિદ્ધાંતિને પણ માન્ય છે પરંતુ તેણે આપેલ દષ્ટાંત સિદ્ધાંતિને ગ્રાહ્ય નથી. તેથી એ પોતાની અરુચિ જણાવવા તે દષ્ટાંત માનતાં શું શું અનિષ્ઠ પ્રાપ્ત થાય છે એ સમાલોચનાદ્વારા જણાવે છે.

સિદ્ધાંતી એકદેશિને કહે છે કે જો તું મતિના અવગ્રહમાત્ર અંશને દર્શન અને વિશેષગ્રહણને જ્ઞાન માનીશ તો ચક્ષુઇન્દ્રિયના વિષયમાં ચાક્ષુષ અવગ્રહ મતિજ્ઞાન એ જ ચક્ષુદર્શન એમ ક્ષલિત થશે. તે જ રીતે બીજા ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ થવાનું. એટલે શ્રોતજ અવગ્રહ મતિ એ જ શ્રોતદર્શન અને દ્રાણજ અવગ્રહ મતિ એ જ દ્રાણદર્શન ઇત્યાદિ માનવું પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ શાસ્ત્રમાં ક્યાંએ શ્રોતદર્શન દ્રાણદર્શનનો વ્યવહાર નથી, એટલે તેમ માની લેવું યોગ્ય નથી. જો શ્રોતદર્શન દ્રાણદર્શન આદિ વ્યવહાર ન હોવાથી અને શ્રોતવિજ્ઞાન

અને દ્રાણુવિજ્ઞાન આદિ વ્યવહાર હોવાથી અવગ્રહમાં દર્શનની માન્યતા ફક્ત ચક્ષુર્ધ્રિય પૂરતી છે એમ તું કહીશ તો સામે એમે એમ કહી શકીશું કે એવા પક્ષપાત શા માટે ? તેથી શ્રોત્ર આદિની પેઠે ચક્ષુની ભાગ્યતમાં દર્શનનો વ્યવહાર ન માન. એટલે છેવટે તું અવગ્રહને દર્શન માનતાં ચક્ષુદર્શન અચક્ષુદર્શન આદિ કેમ ઘટાવીશ ? કાં તો તારે ચક્ષુદર્શનની પેઠે શ્રોત્રદર્શન દ્રાણુદર્શન આદિ બીજી ઈન્દ્રિયોનાં દર્શનો પણ માનવાં પડશે અને કાં તો ચક્ષુદર્શનની માન્યતા પણ જતી કરવી પડશે. એટલે એકંદર શાસ્ત્રમાં ચક્ષુદર્શન અચક્ષુદર્શન એવાં બે નામ છે તેની ઉપપત્તિ થવી તારે મતે કઠણ છે. ૨૩-૨૪.

સિદ્ધાંતિનો ખુલાસો—

णाणं अप्पुट्टे अविसए य अत्थम्मि दंसणं होइ ।

मोत्तूण लिंगओ जं अणागयाईयविसएसु ॥ २५ ॥

અર્થ—અનાગત આદિ વિષયોમાં લિંગ-હેતુ ગળથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને છોડીને અસ્પૃષ્ઠ અને અવિષય એવા પદાર્થમાં થનારું જ્ઞાન તે દર્શન છે.

ભાવોદ્ઘાટન—જે જ્ઞાન અને દર્શનઉપયોગને પરસ્પર લિપ્ત ન માનવામાં આવે તેમ જ મતિના અવગ્રહમાત્ર અંશને પણ દર્શન કહેવામાં ન આવે તો પછી શાસ્ત્રમાં જે ચક્ષુદર્શન અચક્ષુદર્શન એવાં બે નામો ગાસ બુદ્ધા બુદ્ધા ઉપયોગ-અર્થમાં વપરાતાં દેખાય છે તેની ઉપપત્તિ તમે શી રીતે કરવાના ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા સિદ્ધાંતી પોતાનો મત જણાવતાં કહે છે કે અલભ્ય જ્ઞાન અને દર્શન એ બે લિપ્ત લિપ્ત પ્રકારના ઉપયોગ નથી જ. તેમ જ મતિજ્ઞાનના પ્રાથમિક અવગ્રહમાત્ર અંશને પણ દર્શન કહેવું અને તે રીતે દર્શન શબ્દના પ્રયોગની સાર્થકતા સિદ્ધ કરવી એ પણ ખરાબર નથી. તેમ છતાં શાસ્ત્રમાં વપરાતા એ જાનને શબ્દોની અર્થમર્યાદા એવી છે કે જેથી જાનને શબ્દોના પ્રયોગની સાર્થકતા પણ સિદ્ધ થાય છે અને યુક્તિસિદ્ધ અલિપ્ત ઉપયોગ માનવામાં કશી અડચણ નથી આવતી. તે માટે દર્શન શબ્દની વ્યાખ્યા સિદ્ધાંતી એવી કરે છે કે અનુમાનરૂપ જ્ઞાનને છોડી જે અપ્રાપ્યકારી ચક્ષુ અને મનદ્વારા જ્ઞાન થાય છે તે જ અનુક્રમે ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે પોતાને નહિ અડકેલા એવા ચંદ્ર સૂર્ય આદિ દૂરસ્થ પદાર્થોમાં ચક્ષુ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તે ચક્ષુદર્શન કહેવાય છે અને કોઈ પણ બાહ્ય ઈન્દ્રિયના વિષય ન જાની શકે તેવા પરમાણુ વગેરે સૂક્ષ્મ તથા વ્યવધાનવાળા પદાર્થોમાં મનદ્વારા જે ચિંતનાત્મક જોષ થાય છે તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. અચક્ષુદર્શનમાં માત્ર મનોજન્ય જ્ઞાન લેવામાં આવે છે. બીજી કોઈ ઈન્દ્રિયથી જન્ય જ્ઞાન લેવામાં

નથી આવતું. તેથી વસ્તુતઃ કલિત એમ થાય છે કે અપ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયો એ છે અને તે એ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ધનાર જ્ઞાન જ અચક્ષુદર્શન અચક્ષુદર્શન શબ્દના પ્રતિપાદ છે.

અલબત્ત એટલો ફેર જરૂર છે કે અપ્રાપ્તપદાર્થવિષયક ચક્ષુજન્ય બધું જ જ્ઞાન અચક્ષુદર્શન કહેવાય છે તેમ ઇન્દ્રિયાગ્રાહ્યપદાર્થવિષયક બધું મનોજન્ય જ્ઞાન અચક્ષુદર્શન કહેવાતું નથી. તેથી જ અનુમાન છોડીને એમ કહ્યું છે. ઉત્તુદ્ધારા જે ભૂત વર્તમાન કે ભવિષ્ય વિષયના વિવિધ અનુમાનો થાય છે, જેવાં કે નદીનું નવું પૂર જોઈ ઉપરવાસ વરસાદ થયાનું કે ખાસ વાદળાં ચડેલ જોઈ તત્કાળમાં વરસાદ થવાનું કે ધૂમાડો જોઈ રસોડામાં આગ હોવાનું વગેરે, તે બધાં ઇન્દ્રિયાગ્રાહ્યવિષયક મનોજન્ય જ્ઞાન હોવા છતાં અચક્ષુદર્શન કહેવાતાં નથી. સારાંશ એ છે કે અચક્ષુદર્શનથી મનોજન્ય ભાવનાત્મક જ્ઞાન જ ફક્ત કહેવું. ૨૫.

અતિપ્રસંગનું નિવારણ—

મળપજ્જવણાણં દંસણં તિ તેણેહ હોઈ ન ય જુત્તં ।

મળણ્ઠ ણાણં ણોઈંદિયામ્મિ ન ઘઠાદયો જમ્હા ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—ઉક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણે મનઃપર્યાયજ્ઞાન દર્શન છે એમ અહીં માનવું પડશે પરંતુ એમ માનવું યોગ્ય નથી. કહે છે કે જ્ઞાન નો ઇન્દ્રિય-મન વિષે જ પ્રવર્તમાન છે. કારણ કે ઘટ વગેરે તેના વિષય નથી.

ભાષાદ્ધાટન—‘ઇન્દ્રિયવડે અસ્પૃષ્ઠ કે અગ્રાહ્ય વિષયનું જ્ઞાન જ દર્શન છે’ એવી દર્શનની વ્યાખ્યા કરતાં તો મનઃપર્યાયજ્ઞાન પણ દર્શન કહેવાશે. કારણ કે એ જ્ઞાન જે પારકાના મનદ્વારા ચિંતિત થતા ઘટ આદિ પદાર્થોમાં પ્રવર્તે છે તે પદાર્થો ગ્રાહક આત્મા અગર તેના મનને અડકેલા હોય એમ તો નથી જ. અહીં ઇલા-પત્તિ કર્યે પણ કામ આવે તેમ નથી, કારણ કે શાસ્ત્રમાં મનઃપર્યાય સાથે દર્શન-શબ્દનો વ્યવહાર કયાંય દેખાતો નથી, તો પછી ઉક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણે વ્યવસ્થા શી રીતે થશે? એ શંકાનું નિવારણ કરવા સિદ્ધાંતી કહે છે કે શંકા જ અસ્થાને છે, કારણ કે જે એમ કહેવામાં આવ્યું કે મનઃપર્યાય એ અસ્પૃષ્ઠ ઘટાદિ પદાર્થોમાં પ્રવર્તે છે તે જ ખોટું છે. મનઃપર્યાયનો વિષય પરકીય મનદ્વારા ચિંતિત થતા પદાર્થો નથી પણ એ પદાર્થોની ચિંતામાં લાગેલ પરકીય મનોદ્રવ્ય જ છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાની પરદ્વારા ચિંતિત થતા ગ્રાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરે છે ખરો પણ તે મનઃપર્યાયદ્વારા નહિ કિન્તુ અનુમાનદ્વારા. પ્રથમ તો એ પરકીય

મનોદ્રવ્યને સાક્ષાત્ જાણે છે અને પછી તે ઉપરથી તે ચિંતિત થતા બાહ્ય પદાર્થોનું અનુમાન કરે છે એટલે ચિંતિત પદાર્થો મનઃપર્યાયનો વિષય જ નથી; અને જે વિષય છે તે પરકીય મનોદ્રવ્યો તો તદ્દન અસ્પૃષ્ઠ તો નથી જ; કારણ કે તે દ્રવ્યો આહુક આત્મા વડે સ્પર્શાચ્છેદ મનોવર્ગણના સત્તતીય હોઈ સ્પૃષ્ઠ બેવાં છે. તેથી મનઃપર્યાયમાં દર્શનનો પ્રસંગ જ નથી. ૨૬.

કરેલ વ્યવસ્થામાટે વિશેષ બુદ્ધિઓ—

મદ્સુયણાણાણિમિત્તો છુદમત્થે હોઈ અત્યુચ્ચંભો ।

एगयरम्मि वि तौसिं ण दंसणं दंसणं कत्तो ? ॥ २७ ॥

અર્થ—છદ્મસ્થમાં મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનને લીધે અર્થનો ઉપલંભ થાય છે તે બેમાંથી એકેમાં દર્શન ન હોય તો દર્શન ક્યાંથી જ રહે ?

ભાવોદ્ઘાટન—એક બાબુ યુક્તિથી દર્શન અને જ્ઞાન એ બન્ને લિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે માત્રઅવગ્રહરૂપ જ્ઞાન દર્શન છે એવી વ્યવસ્થા પણ અડચણથી મુક્ત નથી, અને બીજી બાબુ છદ્મસ્થમાં મતિ અને શ્રુતને લીધે જ અર્થપ્રતીતિ માનવામાં આવે છે. હવે જો મતિ અને શ્રુત એ બેમાંથી એકે ઉપયોગમાં દર્શન શબ્દના અર્થની મર્યાદા આંકવામાં ન આવે તો વ્યવહાર જ કેવી રીતે સંગત થાય ? તેથી પાછળ જે દર્શનની વ્યાખ્યા આપી તેના અર્થની મર્યાદા બાંધવામાં આવી છે તે માનવી જ જોઈએ. ૨૭.

શ્રુતજ્ઞાનદર્શન કેમ ન કહેવાય ? એ શંકાનો ઉત્તર—

जं पञ्चक्खग्गहणं णं इन्ति सुयणाणसम्मिया अत्था ।

तम्हां दंसणसद्दो ण होइ सयल्ले वि सुयणाणे ॥ २८ ॥

અર્થ—શ્રુતજ્ઞાનદ્વારા ગૃહીત થતા પદાર્થો જે માટે પ્રત્યક્ષ ગ્રહણને પ્રાપ્ત નથી થતા તેથી જ સઘળાય શ્રુતજ્ઞાનમાં દર્શનશબ્દ લાગુ નથી થતો.

ભાવોદ્ઘાટન—ઈન્દ્રિયોવડે અસ્પૃષ્ઠ અને અબાહ્ય વિષયોનું અનુમાનથી જાણું જે જ્ઞાન તે દર્શન છે એવી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો શ્રુતજ્ઞાન પણ દર્શન દરે છે, કારણ કે તેના વિષયો કાંઈ બધા જ સ્પૃષ્ઠ કે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી હોતા, તો પછી મતિ શ્રુત એકેમાં દર્શનશબ્દ નહિ ઘટે એમ તો શી રીતે કહી શકાય ? એ શંકાનો જવાબ એટલો જ છે કે શ્રુતજ્ઞાન અસ્પૃષ્ઠ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે ખરું પણ પ્રત્યક્ષરૂપે નહિ કિન્તુ પરોક્ષરૂપે; અને દર્શન શબ્દની ઉક્ત વ્યાખ્યામાં તો પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ લેવાનું છે તેથી સઘળું જ શ્રુતજ્ઞાન દર્શન શબ્દની અર્થ-મર્યાદા બહાર રહે છે. ૨૮.

અવધિદર્શનની વ્યવસ્થા—

જં અપ્પુદ્ધા ભાવા ઓહિણ્ણાણસ્સ હોંતિ પચ્ચક્ખા ।

તમ્હા ઓહિણ્ણાણે દેસણસહો વિ ઉવ્વત્તો ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—જે માટે અસ્પૃષ્ટ પદાર્થો અવધિજ્ઞાનવડે પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે તેથી અવધિજ્ઞાનમાં પણ દર્શનશબ્દ વપરાયેલો છે.

ભાવોદ્ઘાટન—ઉક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણે અવધિદર્શનશબ્દનો શાસ્ત્રીય વ્યવહાર બંધ બેસવામાં કશી જ અડચણ આવતી નથી. કારણ કે ઈદ્રિયવડે અસ્પૃષ્ટ અને અગ્રાહ્ય એવા પરમાણુ આદિ પદાર્થોને અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષપણે ગ્રહણ કરે છે તેથી દર્શનની ઉક્ત વ્યાખ્યામાં પણ અવધિજ્ઞાન આવી જાય છે ૨૯.

એક જ કેવળઉપયોગમાં જ્ઞાન-દર્શનશબ્દની ઉત્પત્તિ—

જં અપ્પુદ્ધે ભાવે જાણઈ પાસઈ ય કેવલી ણિયમા ।

તમ્હા તં ણાણં દંસણં ચ અવિસેસઓ સિદ્ધં ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—કેવળી નિયમથી અસ્પૃષ્ટ પદાર્થોને જે માટે જાણે અને જુએ છે તેથી તે ભેદ વિના જ જ્ઞાન અને દર્શન સિદ્ધ થાય છે

ભાવોદ્ઘાટન—જે કેવળી હોય છે તે સંપૂર્ણ જગતને વિશેષ અને સામાન્યરૂપે એક સાથે અવશ્ય પ્રત્યક્ષપણે ગ્રહણ કરે છે, અને એ બધું જગત કાંઈ તેના આત્માથી સ્પર્શાણું નથી, તેથી તેનું સંપૂર્ણ જગતવિષયક ગ્રહણ એ અસ્પૃષ્ટ-વિષયક પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ છે. માટે તે એક જ ગ્રહણ એટલે ઉપયોગ અપેક્ષાવિશેષ જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને શબ્દનો સમાનપણે વાચ્ય સિદ્ધ થાય છે. એ ગ્રહણમાં વિશેષગ્રાહિતાને લીધે જ્ઞાનશબ્દ અને સામાન્યગ્રાહિતાને લીધે દર્શનશબ્દ વપરાય છે. એટલે બન્નેનો પ્રતિપાદ્ય ઉપયોગ એક છે. માત્ર એ બન્ને શબ્દના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ધર્મો ઉપયોગમાં જુદા છે તેથી એકોપયોગવાદમાં કશી અનુપ-પત્તિ નથી ૩૦.

શાસ્ત્રમાં આવતા વિરોધનો પરિહાર—

સાઈ અપજ્જવસિયં તિ દો વિ તે સસમયઓ હવઈ એવં ।

પરતિત્થયવત્તવ્વં ચ એગસમયંતરુપ્પાઓ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—સ્વસિદ્ધાંત પ્રમાણે એ જ્ઞાન દર્શન બન્ને સાદિ અનંત છે એમ હોવાથી શાસ્ત્રમાં જે એક સમયને અંતરે ઉત્પત્તિ સંભળાય છે તેને પરદર્શનનું મંતવ્ય સમજવું.

ભાવોદ્ઘાટન—મુક્તિથી અભેદ સિદ્ધ થયો છતાં શાસ્ત્રવિરોધ તો રહે જ છે, કારણ કે ત્યારે કેવલી જાણે છે ત્યારે જોતા નથી અને જુએ છે ત્યારે જાણતા નથી.

એવું સમયાંતરથી જ્ઞાન દર્શનની ઉત્પત્તિવાળું કથન તો શાસ્ત્રમાં છે જ એટલે એ વિરોધનું શું કરવું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધાંતી અહીં આપે છે. તે કહે છે કે યુક્તિથી જે જ્ઞાન દર્શન બનને શબ્દનો પ્રતિપાદ એક જ ઉપયોગરૂપ અર્થ સિદ્ધ થાય છે તે જ સ્વસિદ્ધાંત છે; અને જો એકવાર સ્વસિદ્ધાંત નક્કી થયો તો પછી બીજું વિરોધી વર્ણન નયવાદસાપેક્ષ છે એમ જ માનવું જોઈએ. તેથી જે કેવલજ્ઞાન-દર્શનની ક્રમે ઉત્પત્તિ જૈન પ્રવચનમાં નજરે પડે છે તે દર્શનાંતરનાં મંતવ્યો છે. શાસ્ત્રમાં બધાં વર્ણનો કાંઈ સ્વસિદ્ધાંત જ નથી હોતાં. એમાં ઘણી બાબતો સ્વસિદ્ધાંતને અમાન્ય અને દર્શનાંતરને માન્ય એવી પણ હોય છે, તેનો વિવેક કરી શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય શોધવામાં જ યુક્તિની સાર્થકતા છે.

અલેદપક્ષમાં સાદિઅનંતપણાનું કથન કેવલરૂપે ઘટાડવું અર્થાત્ દરસમયે ઉપયોગનો ઉત્પાદ અને વિનાશ હોવા છતાં પણ તે કેવલરૂપે ધ્રુવ-અનંત હોવાથી સાદિ અનંત છે જ. ૩૧.

શ્રદ્ધાઅર્થમાં વપરાતા દર્શન શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ—

एवं जिणपण्णत्ते सदहमाणस्स भावओ भावे ।

पुरिसस्साभिणिवोहे दंसणसदो हवइ जुत्तो ॥ ૩૨ ॥

सम्मण्णाणे णियमेण दंसणं दंसणे उ भयणिज्जं ।

सम्मण्णाणं च इमं ति अत्थओ होइ उववण्णं ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે જિનકથિત પદાર્થો વિષે લાવથી શ્રદ્ધા કરતા પુરુષનું જે અભિનિબોધરૂપ જ્ઞાન તેમાં દર્શન શબ્દ યુક્ત છે.

સમ્યગ્જ્ઞાનમાં નિયમથી દર્શન છે, પરંતુ દર્શનમાં સમ્યગ્જ્ઞાન વિકલ્પ્ય અર્થાત્ છે અને નથી પણ. તેથી જ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ આ-સમ્યગ્દર્શન અર્થ-બળથી સાબીત થાય છે.

ભાવોદ્ઘાટન-જૈનશાસ્ત્રમાં દર્શન-શબ્દ ખાસ પ્રારિભાષિક છે. એની પરિભાષા પ્રમાણે તે શબ્દના બે અર્થ ખાસ લેવાય છે. એક તો સાકારથી ભિન્ન એવો નિરાકાર ઉપયોગ અને બીજો અર્થ શ્રદ્ધા. પહેલા અર્થ વિષે અંધકારે પોતાનો મતલેદ બતાવી તેને સ્થાને તેનો શો અર્થ માનવો જોઈએ એ પાછળ સાબીત કરી દીધું; અર્થાત્ તેમણે એમ જણાવ્યું કે દર્શનશબ્દનો અર્થ જ્ઞાનશબ્દના અર્થભૂત સાકાર ઉપયોગ કરતાં ભિન્ન નિરાકાર ઉપયોગ એવો નથી, પણ જ્ઞાનશબ્દપ્રતિપાદ ઉપયોગ જ અપેક્ષાવિશેષે દર્શન શબ્દનો પ્રતિપાદ બને છે. એ જ પ્રમાણે બીજા અર્થના વિષયમાં પોતાનો મતલેદ બતાવતાં અંધકાર અહીં પોતાનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કરે

છે. તે કહે છે કે મોક્ષના ત્રણ ઉપાયો પૈકી પ્રથમ ઉપાયભૂત સમ્યગ્દર્શન જે સમ્ય-
ગ્જ્ઞાનથી જુદું મનાય છે તે ખરી રીતે જુદું નથી, સમ્યગ્જ્ઞાન જ સમ્યગ્દર્શન છે. અલગત
કર્તૃ સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન માનવું એ પ્રશ્ન થશે, પણ તેનો ઉત્તર એ છે કે જિન-
કથિત તત્ત્વો વિષે જે અપાયાત્મક નિશ્ચય હોય તે જ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે.
સમ્યગ્દર્શન એ વિશિષ્ટ રુચિરૂપ છે, પણ રુચિ એ કાંઈ જ્ઞાનથી જુદી વસ્તુ
નથી. જિનોક્ત પદાર્થો વિષે જે વાસ્તવિક અને અટલ નિશ્ચય થાય છે તે જ
મતિરૂપ જ્ઞાનરુચિ હોઈ સમ્યગ્દર્શન છે; તેથી કર્મપ્રકૃતિઓમાં દર્શનાવરણ
અને દર્શનમોહનીય એ બંને સ્થળે દર્શન શબ્દના અર્થો જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી
એમ સમજવું જોઈએ.

એ તો ખરું જ કે જે જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે બધાં સમ્યગ્દર્શન છે જ, પણ
બધાં દર્શનો કાંઈ સમ્યગ્જ્ઞાન નથી. કારણ કે જે દર્શન એકાંતવિષયક રુચિરૂપ
હોય તે મિથ્યાજ્ઞાન હોઈ સમ્યગ્જ્ઞાન નથી હોતું, માત્ર અનેકાંતવિષયક રુચિ-
રૂપ દર્શન જ સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે. તેથી છેવટે ફક્ત એ થાય છે કે જિનોક્ત
તત્ત્વાવિષયક યથાર્થ દર્શન અનેકાંતરુચિરૂપ હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ જ છે, નહિ
કે સમ્યગ્જ્ઞાનથી જુદું; માટે સમ્યગ્દર્શનના અર્થોએ અનેકાંત-તત્ત્વના અવધારણ
વાસ્તે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૩૨—૩૩

સાદિઅપર્યવસિત શબ્દમાં થયેલી કોઈની ભ્રાંતિનો ઉલ્લેખ
અને તેનું નિવારણ—

કેવલણાણં સાઈ અપજ્જવસિયં તિ દાઇયં સુત્તે ।

તેત્તિયમિત્તોત્તૂણા કેઈ વિસેસં ણ ઇચ્છંતિ ॥ ૩૪ ॥

જે સંઘયનાઈયા ભવત્યકેવલિવિસેસપજ્જાયા ।

તે સિજ્જમાણસમયે ણ હોંતિ વિગયં તઓ હોઈ ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધત્તણે ય પુણો ઉપ્પણો એસ અત્થપજ્જાઓ ।

કેવલભાવં તુ પહુચ્ચ કેવલં દાઇયં સુત્તે ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—સૂત્રમાં કેવલજ્ઞાન સાદિ અપર્યવસિત બતાવેલું છે તેટલા માત્રથી
જીર્વિક્ષ થયેલા કોઈ વિશેષ અર્થાત્ પર્યવસાનરૂપ પર્યાય નથી માનતા.

ભવસ્થ કેવલિમાં સંહનન વગેરે જે વિશેષ પર્યાયો હોય છે તે સિદ્ધ
થતી વખતે નથી રહેતા તેથી તે કેવલ વિગત-નષ્ટ થાય છે.

વળી આ (કેવલબોધરૂપ) અર્થપર્યાય સિદ્ધપણુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે;
કેવલપણુને આશ્રી સૂત્રમાં કેવલને (અપર્યવસિત) બતાવેલું છે.

ભાવોદ્ઘાટન—સાદિ એટલે આદિવાળું અર્થાત્ ઉત્પન્ન થનાર, અપર્યવસિત એટલે પર્યવસાન વિનાનું અર્થાત્ નાશ પામનાર—અનંત. આ પ્રમાણે સાદિ અને અપર્યવસિત શબ્દનો અર્થ છે, અને સૂત્રમાં કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન બન્નેને સાદિઅપર્યવસિત કહેલાં છે. એ જોઈ કોઈ કોઈ આચાર્યો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનમાં સાદિઅપર્યવસિતપણું ઘટાવવા એમ માને છે કે એ બન્ને આવરણના ક્ષય પછી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી સાદિ છે; પણ ફરી આવરણ આવતું ન હોવાથી અને આવરણને અલાવે તે બન્નેના ક્ષયનો ફરી સંભવ ન હોવાથી તે બન્ને એકવાર ઉત્પન્ન થયા પછી કદી નાશ પામતાં જ નથી. એટલે કે કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન બન્ને એકવાર ઉત્પન્ન થાય છે પણ પછી કદી જ નાશ પામતાં નથી એ રીતે જ તેનું સાદિ અપર્યવસિતપણું છે.

આવો અર્થ ઘટાવનારને સિદ્ધાંતી કહે છે કે તમે તો સાદિઅપર્યવસિત શબ્દાર્થના મોહમાં વસ્તુતત્ત્વ જ ભૂલી જાઓ છો અને અન્યથા કલ્પના કરો છો. વસ્તુતત્ત્વ શું છે? અને સાદિઅપર્યવસિતપણું ઘટાવવા માટે ખરી કલ્પના શી છે? એ સાહજિક પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે:—

જૈનમત પ્રમાણે જે પદાર્થ ઉત્પાદ વ્યય અને પ્રાવ્યામક ન હોય તે સત્ જ નથી. કેવલપર્યાય સત્ત્વરૂપ હોવાથી તે પણ ઉત્પાદ વ્યય અને પ્રાવ્યામક હોવો જ જોઈએ એ તો વસ્તુસ્થિતિ થઈ. કેવલમાં દેહાવસ્થા વળતે જે સંહનન પરિમાણ આદિ દેહગત વિશેષો હોય છે તે વિશેષો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં જ દેહ સાથે નાશ પામે છે. દેહાવસ્થામાં દેહના દેખાતાં વિશેષો આત્માના પણ છે, કારણ કે દેહ અને આત્મપ્રદેશ વચ્ચે ક્ષીરનીર જેવો સંબંધ હોવાથી એકના પર્યાયો તે બીજાના છે જ. આમ હોવાથી એ પર્યાયો નષ્ટ થયા એટલે તે રૂપે આત્મા પણ ન રહ્યો અર્થાત્ તે રૂપે નાશ પામ્યો, અને આત્મા કેવલ રૂપ હોવાથી કેવલ પણ નાશ જ પામ્યું. વળી તે જ આત્મા સિદ્ધ થયો એટલે સિદ્ધપર્યાય તેમાં ઉત્પન્ન થયો, તેથી તે કેવલ પણ ઉત્પન્ન થયું. આ રીતે ભવપર્યાયનો નાશ અને સિદ્ધત્વપર્યાયના ઉત્પાદની દૃષ્ટિએ આત્માના પૂર્વ કેવલજ્ઞાનદર્શનપર્યાયનો નાશ અને નવીન કેવલજ્ઞાનદર્શનપર્યાયનો ઉત્પાદ સિદ્ધ થાય છે. એટલે કે કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન માત્ર સાદિ નથી પરન્તુ તે સપર્યવસાન પણ છે. તેમ હોય તો શાસ્ત્રમાં તેમને અપર્યવસિત કેમ કહ્યાં છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે અને તે એ કે દર ક્ષણે જ્ઞાનદર્શનપર્યાય ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવા છતાં કેવલરૂપે—સત્તારૂપે ધ્રુવ છે. તેથી તે અનંત છે અર્થાત્ કેવલબોધ એકવાર અપૂર્વ ઉત્પન્ન થવાને લીધે સાદિ છે અને પછી પર્યાયરૂપે ઉત્પાદ અને નાશવાન હોવા છતાં સત્તારૂપે ધ્રુવ હોઈ અપર્યવસિત છે. ૩૪-૩૬

જીવ અને કેવલના ભેદની આશંકા અને તેનું દૃષ્ટાંતપૂર્વક નિરસન.

જીવો અણાઈનિહણો કેવલનાણં તુ સાઈયમણંતં ।

इअ थोरम्मि विसैसे कह जीवो केवलं होइ ॥ ३७ ॥

તમ્હા અણ્ણો જીવો અણ્ણે ણાણાઈપજ્જવાં તસ્સં ।

उवसमियाईलक्खणविसैसओ केइ इच्छन्ति ॥ ३८ ॥

અહ પુણ પુવ્વપયુત્તો અત્યો ઇગંતપક્કવપડિસેહે ।

तह वि उयाहरणमिणं ति हेउपडिजोअणं वोच्छं ॥ ३९ ॥

જહ કોઈ સટ્ટિવરિસો તીસઈવરિસો ણરાહિવો જાઓ ।

उभयत्थ जायसहो वरिसविभागं विसैसेइ ॥ ४० ॥

એવં જીવદ્ધવ્વં અણાઈનિહણમવિસેસિયં જમ્હા ।

रायसरिसो उ केवलपज्जाओ तस्स सविसैसो ॥ ४१ ॥

જીવો અણાઈનિહણો 'જીવ' તિ ય ણિયમઓ ણ વત્તવ્વો ।

जं पुरिसाउयजीवो देवाउयजीवियविसिट्ठो ॥ ४२ ॥

અર્થ—જીવ એ અનાદિનિધન છે અને કેવલજ્ઞાન તો સાદિ અનંત છે; એ પ્રકારનો મોટો ભેદ હોવાથી જીવ એ કેવલરૂપ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

તેથી ઔપશમિક આદિ લક્ષણભેદને લીધે જીવ એ ભિન્ન છે અને તેના જ્ઞાન આદિ પર્યાયો ભિન્ન છે એમ ટોંચ માને છે.

એકાંત પક્ષના પ્રતિપેધ વળતે આ બાબત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે, છતાં હેતુનો સાધ્ય સાથે સંબંધ દર્શાવતું આ ઉદાહરણ તો કહીશ.

જેમ ટોંચ સાઠ વર્ષનો પુરુષ ત્રીશ વર્ષે રાત્ર થયો (એમ કહેવામાં) બન્નેમાં અર્થાત્ મનુષ્ય અને રાત્રમાં વપરાયેલો 'નત-થયો' શબ્દ વર્ષનો વિભાજ ગતાવે છે.

એ પ્રમાણે ટોંચ પણ પ્રકારના વિશેષ વિનાનું જીવદ્રવ્ય અનાદિનિધન છે; માટે જે રાત્રસદૃશ કેવલિપર્યાય તે તો તેનો વિશેષ છે.

અનાદિનિધન એવો જીવ 'આ જીવ જ છે' અર્થાત્ માત્ર સામાન્યરૂપ જ છે એમ એકાંતથી કહી ન શકાય; કારણ કે પુરુષાયુષ્ક જીવ દેવાયુષ્ક જીવથી ભિન્ન વ્યવહારાય છે.

ભાવોદ્ઘાટન—જીવ કેવલરૂપ છે એ અભેદકથનને અસંગત ગતાવવા કોઈ કહે છે કે જીવ એ દ્રવ્યરૂપ હોઈ અનાદિ અનંત છે અને કેવલ એ સાદિઅનંત-પર્યાયરૂપ છે. બન્ને વચ્ચે આટલો ભેદ તફાવત છે તો પછી જીવને કેવલરૂપ કેમ કહી શકાય ? અર્થાત્ દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અભેદ કેમ માની શકાય ?

આ સિવાય બન્ને વચ્ચે લક્ષણભેદ પણ છે. કેવલ આદિ પર્યાયો ક્ષાયિક આદિ ભાવવાળા હોય છે જ્યારે જીવ પારિણામિક ભાવવાળો છે, તેથી જીવ અને તેના જ્ઞાન આદિ પર્યાયો પરસ્પર લિપ્ત જ છે એમ માનવું જોઈએ.

આ પ્રકારના એકાંતભેદવાદનો નિષેધ કરતાં અંતકાર કહે છે કે જો કે દ્રવ્ય અને પર્યાયના એકાંતભેદવિષયક મતનો નિષેધ પ્રથમ જ (દ્રવ્યલક્ષણ વળતે કાંડ ૧ ગા. ૧૨ માં) કરવામાં આવ્યો છે; છતાં વિશેષ સ્પષ્ટતા ખાતર દષ્ટાંત આપી તે દ્વારા હેતુની સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ અંહી ગતાવવામાં આવે છે.

જેમ સાઠ વર્ષની ઉમ્મરનો કોઈ પુરુષ ત્રીસ વર્ષે રાજા બને ત્યારે એમ કહેવાય છે કે ‘આ મનુષ્ય રાજા થયો’ તેમ જીવરૂપે લભ્ય જીવ અનાદિ હોવા છતાં જ્યારે કેવલજ્ઞાન પ્રગટે છે ત્યારે એમ કહેવાય છે કે ‘આ જીવ-કેવલી થયો’ દષ્ટાંતમાં વિવક્ષિત વ્યક્તિ મનુષ્યરૂપે પ્રથમથી જ હતી અને પછી પણ છે, તેમાં માત્ર એરાજપર્યાય ગયો છે અને રાજપર્યાય આવ્યો છે; દાષ્ટાંતિકમાં જીવ દ્રવ્ય પ્રથમથી પણ હતું અને પછી પણ છે; માત્ર અકેવલપર્યાય ગયો અને કેવલપર્યાય થયો. આ બન્ને સ્થળે પર્યાય અને સામાન્યનો પરસ્પર અભેદ હોવાથી જ પર્યાયનો ઉત્પાદ એને નાશને સામાન્યનો ઉત્પાદ નાશ માની એમ નિર્ભાધ્ય વ્યવહાર થાય છે કે ‘આ માણસ અરાજા મટી રાજા થયો’ અને ‘આ જીવ છક્કેસ મટી કેવલી થયો’ અર્થાત્ સામાન્ય ધ્રુવ છતાં પૂર્વ પર્યાય રૂપે નષ્ટ અને ઉત્તર પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થયું કહેવાય છે; તે જ દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અભેદ સાબીત કરે છે, માટે ‘દ્રવ્ય એ માત્ર દ્રવ્ય રૂપ જ’ એમ ન કહી શકાય.

જો તેમ હોય તો અનાદિઅનંત જીવ દ્રવ્ય જીવરૂપે માત્ર એક જ છે એમ માનવું પડે અને તેમ માનતાં આ વર્તમાન પુરુષદેહધારી જીવ પૂર્વ દેવ-દેહધારી જીવથી લિપ્ત છે એવો વ્યવહાર કદી પ્રામાણિક ન ઠરે. કારણ કે બન્ને અવસ્થામાં જીવ તો એક જ છે એટલે તે ભેદવ્યવહાર શી રીતે પામી શકે અને ભેદવ્યવહાર તો પ્રામાણિક છે જ; તેથી માનવું જોઈએ કે દ્રવ્ય અને પર્યાય પરસ્પર અલિપ્ત છે. આમ માનવાથી જીવરૂપે એક હોવા છતાં પુરુષ-પર્યાય અને દેવપર્યાય પરસ્પર લિપ્ત હોવાથી એ પર્યાયોથી અલિપ્ત એવો જીવ પણ પુરુષ અને દેવરૂપે લિપ્તપણાનો વ્યવહાર નિર્ભાધપણે પામે છે. આ ઉપરથી ક્ષિત એમ થયું કે સત્ હોવાને કારણે પર્યાય એ દ્રવ્યથી અને દ્રવ્ય

એ પર્યાયથી અલિપ્ત છે, જેમ મનુષ્ય અને તેના અરાજત્વ રાજત્વ આદિ પર્યાયો; તેમ જ સત્ હોવાના કારણે કેવલજ્ઞાનપર્યાય અને જીવદ્રવ્ય એ બંને પરસ્પર અલિપ્ત હોવાથી કેવલરૂપ જીવ એમ કહેવું અસંગત નથી. અહીં જીવમાં કેવલનો અલેદ સિદ્ધ કરી શકાય એવું—સામાન્યને વિશેષથી અલિપ્ત સિદ્ધ કરનાર—અનુમાન આ પ્રમાણે દોરી શકાય. સામાન્ય એ વિશેષથી અલિપ્ત છે, શાથી જે તેમાં વિશેષોને લીધે લેદવ્યવહાર પ્રામાણિકપણે થાય છે, જેમ એક જ મનુષ્ય ક્યારેક અરાજ અને ક્યારેક રાજરૂપે વ્યવહાર પામે છે, તેમ એક જ જીવ ક્યારેક અકેવલ રૂપે અને ક્યારેક કેવલ રૂપે વ્યવહારાય છે. માટે તે જીવદ્રવ્ય અકેવલ અને કેવલપર્યાયથી અલિપ્ત છે. જો એ પર્યાયથી માત્ર લિપ્ત જ છે એમ સ્વીકારીએ તો પર્યાયોનો લેદ પર્યાયોમાં જ રહે અને જીવમાં વ્યવહાર જ પામે. ૩૭-૪૨.

અલિપ્ત પર્યાયોની 'લિપ્તતાનુ' ઉપપાદન—

સંસ્વેજ્જમસંસ્વેજ્જં અણંતકર્ણં ચ કેવલં ગાણં ।

તદ્ રાગદોષમોહા અણ્ણે વિ ય જીવપજ્જાયા ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—કેવલજ્ઞાન એ સંજ્યાત અસંજ્યાત અને અનંત પ્રકારનું છે તેવી રીતે રાગ દ્વેષ અને મોહ રૂપ બીજા પણ જીવપર્યાયો સમજવા.

ભાવોદ્ઘાટન—શાસ્ત્રમાં કેવલજ્ઞાનને સંજ્યાત અસંજ્યાત અને અનંત પ્રકારનું કહ્યું છે, તે જ પ્રમાણે રાગ દ્વેષ અને મોહ રૂપ વૈભાવિક પર્યાયોને પણ સંજ્યાત અસંજ્યાત અને અનંત પ્રકારના કહ્યા છે. પ્રત્યેક પર્યાયમાં જે આ સંજ્યાલેદનું શાસ્ત્રીય કથન છે તે સૂચવે છે કે ભગવાનની દૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય અને પર્યાયનો માત્ર અલેદ નથી, પણ લેદ સુદ્ધા છે. લેદ વિના સંજ્યાનું વૈવિધ્ય સંભવી જ ન શકે તેથી દ્રવ્ય અને પર્યાયની વચ્ચે અલેદની પેઠે લેદ પણ માનવો જોઈએ, એટલે કે તે બંને કથાચિત્ લિપ્ત અલિપ્ત છે. ૪૩

દ્વિતીય કાંડ સમાપ્ત.

તૃતીય કાંડ

સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્નેના પરસ્પર અભેદનું સમર્થન.—

સામણમ્મિ વિસેસો વિસેસપક્ખે ય વયણવિણિવેસો ।

દન્વપરિણામમણ્ણં દાણ્ણં તયં ચ ણિયમેણ્ણ ॥ ૧ ॥

અંગતણિવિસેસં અયંતવિસેસિયં ચ વયમાણો ।

દન્વસ્સ પજ્જવે પજ્જવા હિ દવિયં ણિયત્તેણ્ણ ॥ ૨ ॥

અર્થ—સામાન્યમાં વિશેષવિષયક વચનનો અને વિશેષમાં સામાન્યવિષયક વચનનો જે પ્રયોગ થાય છે તે અનુક્રમે સામાન્ય-દ્રવ્યના પરિણામને તેનાથી ભિન્ન રૂપે દર્શાવે છે અને તેને-વિશેષને સામાન્યમાં નિયત કરે છે.

એકાંત નિર્વિશેષ એવા સામાન્યનું અને એકાંત વિશેષનું પ્રતિપાદન કરનારો દ્રવ્યના પર્યાયોને એનાથી ખસેડી મૂકે છે અને પર્યાયોથી દ્રવ્યને ખસેડી મૂકે છે.

લાવોદ્ધાટન—દરેક વ્યવહાર જ્ઞાનમૂલક છે. વ્યવહારની અબાધિતતા એ જ જ્ઞાનની યથાર્થતાનો પૂરાવો છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ કેવું છે એ નક્કી કરવાનું એક માત્ર સાધન યથાર્થ જ્ઞાન છે આટલો સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત છે.

સત્ દ્રવ્ય આદિ કોઈ પણ પર-અપરસામાન્ય વ્યવહારમાં તો વિશેષ રૂપે જ આવે છે, અને પૃથ્વી ઘટ આદિ કોઈ પણ વિશેષો સામાન્ય રૂપે વ્યવહારાય છે જ. વળી આ વ્યવહાર અબાધિત પણ નથી, તેથી પૂર્વોક્ત સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતને આધારે એમ માની શકાય છે કે સામાન્ય ઉપરાંત તેનો પરિણામ વિશેષ પણ છે. અને તેમ છતાં તે વિશેષ સામાન્યસ્વરૂપથી જુદો નથી. અર્થાત્ સામાન્ય એ વિશેષોમાં ઓતખોત છે અને વિશેષો એ અભિન્ન સામાન્યની ભૂમિકા ઉપર જ રહેલા છે. તેથી વસ્તુમાત્ર પરસ્પર અવિભાજ્ય એવા સામાન્ય વિશેષ ઉભયરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

હવે જો વિશેષ વિનાનું કેવળ સામાન્ય હોય તો માત્રસામાન્યવિષયક પ્રતીતિને આધારે વ્યવહાર કરનારને વિશેષો છોડી જ દેવા પડે એટલે તેને પ્રતીતિ અને વ્યવહારસિદ્ધ કરું કુંડલ આદિ અનેક આકારોને વિચાર અને વાણીમાંથી ફેંકી દઈ માત્ર સોનું છે એટલો જ સામાન્ય વ્યવહાર કરવો ગ્રાસ થશે. એ જ રીતે સામાન્ય વિનાના કેવળ વિશેષોને સ્વીકારનારે વિચાર અને વાણીમાંથી સુવર્ણરૂપ સામાન્ય સત્ત્વ ફેંકી દઈ માત્ર કડું કુંડલ આદિ આકારો જ વિચારપ્રદેશમાં લાવવા પડશે અને તેને જ વાણીમાં મૂકવા પડશે. પરંતુ

અનુલવ તો એવો છે કે કોઈ પણ વિચાર અથવા વાણી માત્રસામાન્ય કે માત્ર-વિશેષને અવલંબી પ્રવર્તતા નથી; તેથી એ બન્ને લિન્ન છતાં પરસ્પર અલિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧-૨

પ્રતીત્યવચન કોને કહેવાય અને તે શા માટે ?—

पञ्चुप्पन्नं भावं विगयभविस्सेहिं जं सम्मणोइ ।

एयं पडुच्चवयणं दव्वंतरणिस्सियं जं च ॥ ૩ ॥

दव्वं जहा परिणायं तहेव अत्थि ति तम्मि समयम्मि ।

विगयभविस्सेहिं उ पज्जएहिं भयणा विभयणा वा ॥ ૪ ॥

અર્થ—જે વચન વર્તમાન પર્યાયનો ભૂત અને ભવિષ્ય પર્યાય સાથે સમન્વય કરે છે અને જે વચન લિન્ન દ્રવ્યોમાં રહેલ સામાન્યનો સમન્વય કરે છે તે પ્રતીત્યવચન છે. (કારણ કે)

જે સમયમાં જે દ્રવ્ય જે રૂપે પરિણામ પામ્યું હોય તે સમયમાં તે તે રૂપે જ છે. ભૂત અને ભવિષ્ય પર્યાયો સાથે તો ભજના એટલે અલેદ વિભજના એટલે લેદ પણ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—જે વચન પ્રતીતિપૂર્વક અર્થાત્ વસ્તુના વાસ્તવિક બોધપૂર્વક બોલવામાં આવે તે પ્રતીત્યવચન. એ જ વચન આત્મવચન છે.

કહું ભાંગી કુંડલ બનાવેલું હોય ને તેમાંથી આગળ હાર બનવાનો હોય ત્યારે દેખીતી રીતે વર્તમાન કુંડલનો આકાર એ ભૂતકાલીન કડાના આકાર અને ભાવી હારના આકાર કરતાં ભુદો તો છે જ છતાંએ એઓની સાથે એક રૂપ પણ છે. કારણ કે એ ત્રણેનું દ્રવ્ય ભુદું નથી. ત્રણે આકારમાં એ જ સુવર્ણ અનુગત હોવાથી એ ત્રણે આકારોને એક બીજાથી તદ્દન લિન્ન અને વિચ્છિન્ન કેમ કહી શકાય? એ જ ન્યાયે કોઈ પણ એક દ્રવ્ય ઉપર કાલક્રમથી દેખાતા તેના અનેક વિશેષો વિશિષ્ટરૂપે પરસ્પર લિન્ન અને વિચ્છિન્ન હોવા છતાં એ દ્રવ્યરૂપે તો તેઓ એકાત્મક જ છે એમ માનવું જોઈએ. આમ હોવાથી જ વર્તમાન પર્યાયનો ભૂત-ભાવિષ્ય સાથે અને ભૂત-ભાવી પર્યાયનો વર્તમાન સાથે સમન્વય દર્શાવનાર વાક્યને જ પ્રતીત્યવચન કહેવ છે.

એ જ પ્રમાણે એક જ સમયે દેશલેદના વિસ્તાર ઉપર પથરાયેલ કાળી ઘોળી નાની મોટી આદિ અનેક વ્યક્તિઓ વ્યક્તિરૂપે લિન્ન દેખાવા છતાં ગોત્ર આદિરૂપે સમાન પણ લાગે છે. તેથી એવી પરસ્પર લિન્ન અને વિચ્છિન્ન દેખાતા વ્યક્તિઓમાં પણ અમુકરૂપે એકત્વ ન્યાયપ્રાપ્ત હોવાથી એ રીતે તેમનો સમન્વય કરનાર વચન તે પણ પ્રતીત્યવચન છે. ૩-૪

એક વસ્તુમાં અસ્તિપણા અને નાસ્તિપણાની ઉપપત્તિ—

પરપજ્જવેહિં અસરિસગમેહિં ણિયમેણ ણિચ્ચમવિ નત્થિ ।

સરિસેહિં પિ વંજણઓ અત્થિ ણ પુણસ્થપજ્જાણ ॥ ૫ ॥

પજ્જુપ્પણમ્મિ વિ પજ્જયમ્મિ ભયણાગઈં પઢઈં દવ્વં ।

જં દ્વગ્ગુણાઈંયા અણંતકપ્પા ગુણવિસેસા ॥ ૬ ॥

અર્થ—કોઈ પણ વસ્તુ વિનતીય ભાસતા એવા પરપર્યાયો વડે હમેશાંયે નિયમથી નથી. સન્નતીયમાં પણ વ્યંજનપર્યાયથી તે વસ્તુ છે અર્થપર્યાયથી નથી જ.

વર્તમાન પર્યાયમાં પણ દ્રવ્ય ભજનાગતિ એટલે ઉભયરૂપતાને સ્પર્શે છે. કારણ કે ગુણના વિશેષો એક ગુણથી લઈ અનંત પ્રકારના હોય છે.

ભાવોદ્ઘાટન—કોઈ પણ વસ્તુ વ્યવહારનો વિષય બને છે તે તેના પ્રતિનિયત સ્વરૂપને લીધે જ. પ્રતિનિયત સ્વરૂપ એટલે ચોક્કસ સ્વરૂપ, નહિ કે માત્ર ભાવાત્મક અગર નહિ માત્ર અભાવાત્મક. આ જ તત્ત્વ વસ્તુમાં અસ્તિ નાસ્તિ ઉભયરૂપતા દ્વારા અહીં દર્શાવવામાં આવેલ છે. વસ્તુ એ પરપર્યાયરૂપે અવશ્ય નથી જ અને સ્વપર્યાયરૂપે છે. જે પર્યાયો વિનતીય હોય (વિલક્ષણ-યુદ્ધિજનક) તે પરપર્યાય જ છે અને જે સન્નતીય (સદૃશયુદ્ધિજનક) હોય તેમાં વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાય એ બેનો સમાસ થાય છે. તેમાંથી વ્યંજનપર્યાયરૂપે વસ્તુ છે અને અર્થપર્યાયરૂપે વસ્તુ નથી. આ વ્યવસ્થા એક દાખલા દ્વારા સ્પષ્ટ કરીએ. કુંડલ એ પૂર્વવર્તી કડા અને ઉત્તરવર્તી હારસ્વરૂપ પરપર્યાયરૂપે નથી તેમ જ ઘટ પટ આદિ સમકાલીન પરપર્યાયરૂપે પણ નથી જ અર્થાત્ તે બધા વિનતીય પર્યાયોથી કુંડલનો આકાર ભિન્ન જ છે.

કુંડલઆકારમાં પરિણત સુવર્ણ એ સત્, દ્રવ્ય, સોનું, કુંડલ આદિ અનેક શબ્દોથી વ્યવહારાય છે. એ શબ્દોની પ્રતિપાદનમર્યાદામાં જે જે અર્થ સમાય છે તે વ્યંજનપર્યાય છે. એટલે વ્યંજનપર્યાયમાં તે તે શબ્દના પ્રતિપાદ બધા અર્થો આવી જતા હોવાથી તે સદૃશપર્યાય છે. તેથી કુંડલ વ્યંજનપર્યાયરૂપે છે એનો અર્થ એ થયો કે કુંડલ કહેવાતાં અને કુંડલરૂપે પ્રતીત થતાં બધાં જ કુંડલો કુંડલ નામે એકરૂપ હોઈ ભિન્ન નથી, અને એક કુંડલ વ્યક્તિ પણ કુંડલસ્વરૂપ બની જ્યાં સુધી તે રૂપે રહેશે ત્યાં સુધી કુંડલ નામે એક જ છે. કુંડલ એવા એક શબ્દથી પ્રતિપાદિત થવાને લીધે અને ‘આ કુંડલ’ છે એવી એક પ્રકારની યુદ્ધિના વિષય થવાને લીધે બધાં કુંડલો અગર રચનાથી ભંગ સુધીના કાળનું એક જ કુંડલ એકરૂપ છે, છતાં જ્યારે શબ્દમર્યાદા

છોડી આગળ જઈએ ત્યારે તેમ નથી દેખાતું. કારણ કે કોઈ પણ એક કુંડલ એના અમુક વિવક્ષિત સમયમાં પૂર્વ અને ઉત્તરવર્તી સમયના પરિણામથી લિપ્ત જ છે. દર સમયે પરિણામ થતું રહેતું હોવાથી પૂર્વ અને ઉત્તરવર્તી સમયના પરિણામરૂપ અર્થપર્યાય કરતાં વર્તમાનસમયગત પરિણામરૂપ અર્થપર્યાય લિપ્ત જ છે. તેથી એકશબ્દપ્રતિપાદત્વની દૃષ્ટિએ કુંડલ કુંડલ વચ્ચે અને એક જ કુંડલઆકારના પૂર્વ ઉત્તર તેમ જ વર્તમાન પરિણામો વચ્ચે ભેદ ન લાસેવા છતાં અર્થગત તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એ બધામાં ભેદ લાસે જ છે. એ જ સદૃશ અર્થપર્યાયરૂપે નાસ્તિત્વ છે.

સમયભેદે પરિણામભેદ હોવાથી પૂર્વ અને ઉત્તરકાલીન કુંડલપરિણામરૂપ અર્થપર્યાય કરતાં વર્તમાન કુંડલપરિણામરૂપ અર્થપર્યાય લિપ્ત છે એટલું જ નહિ પરંતુ એકસમયવર્તી એ કુંડલ વ્યક્તિઓમાં અમુક વિવક્ષિત કુંડલપરિણામરૂપ અર્થપર્યાય એ બીજા કુંડલપરિણામરૂપ અર્થપર્યાયથી લિપ્ત જ છે. કારણ કે એ બંને કુંડલ વ્યક્તિઓ સુવર્ણરૂપ સમાન દ્રવ્ય અને કુંડલરૂપ સમાન આકાર તેમ જ પીતંવર્ણ મૃદુસ્પર્શ આદિ સમાન ગુણધર્મોને લીધે તુલ્ય હોવા છતાં તત્ત્વતઃ લિપ્ત જ છે. કારણ કે બંનેનું દ્રવ્ય બુદ્ધ હોઈ આકાર પણ લિપ્ત જ છે, અને પીળાશ કે મૃદુતા તુલ્ય જણાવા છતાં વસ્તુતઃ એમાં અંતર અવશ્ય હોય છે. એક જેવો જણાતો પીતંવર્ણ કે મૃદુસ્પર્શ અનેક વ્યક્તિઓમાં તરત-મલાવે રહેલો હોય છે. એકની પીળાશ કરતાં બીજાની પીળાશ અને બીજા કરતાં ત્રીજાની પીળાશમાં સંખ્યાત અસંખ્યાત અનંત ગુણ કે લાગ પ્રમાણ ચડી ઉતરી હોય છે. ૫-૬

એક જ પુરુષમાં ભેદભેદની વ્યવસ્થા—

કોવં ઉપાયંતો પુરિસો જીવસ્સ કારઓ હોઈ ।

તત્તો વિમણ્યવો પરમિ સયમેવ મહ્યવો ॥ ૭ ॥

અર્થ—કોપપરિણામ ઉત્પન્ન કરતો પુરુષ હવનો કારક થાય છે તેથી તે ભેદયોગ્ય છે અને પરલવમાં પોતે જ હોઈ અભેદ યોગ્ય છે.

ભાવોદ્ધાટન—સંસારી આત્મા પોતાની ભાવિદશા પોતે જ સંરજ છે. તેથી તે ભાવિ સ્વચ્છમાન દશારૂપ કાર્ય કરતાં સર્જકઅવસ્થાત્મક કારણરૂપે લિપ્ત છે એમ માનવું એમજો. કારણ કે કાર્યકારણભાવ ભેદગર્ભિત જ હોય છે; તેમ છતાં તે જ સર્જકઅવસ્થાવાળો આત્મા ભાવિ સ્વચ્છમાન અવસ્થામાં વર્તમાન હોય છે, બીજો કોઈ નહિ; તેથી દશાભેદ ભેદ હોવા છતાં બંને દશામાં મૂળતત્ત્વ એક જ હોવાથી ઠર્તા એ કાર્યથી અભિન્ન પણ છે, જેમ મૃત્તિપિંડ પિંડરૂપે ઘટરૂપનું કારણ હોઈ તે બંને લિપ્ત છે છતાં પિંડ અને ઘટ બંને

દશામાં એક જ સૃષ્ટિકા અનુગત હોવાથી તે રૂપે ઘટ અને પિંડ અલિન્ન પણ છે. તેમ જ જ્યારે કોઈ આત્મા પ્રસાદ ક્રોધ આદિ શુભ અશુભ રૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે પરિણામાનુસાર પોતાની ભાવિ સ્થિતિ ઘટે છે. એ રીતે તે ભાવ સ્થિતિનો કર્તા હોઈ તેથી લિન્ન હોવા છતાં વસ્તુતઃ ખન્ને અવસ્થામાં અનુગત પોતે જ હોવાથી અલિન્ન પણ છે. ૭

દ્રવ્ય અને ગુણના ભેદવાદનો પૂર્વપક્ષરૂપે નિર્દેશ—

રૂઢ-રસ-ગંધ-ફાસા અસમાણગ્રહણ-લક્ષણા જમ્હા ।

તમ્હા દલ્વાણુગયા ગુણ તિ તે કેહ રૂચ્છંતિ ॥ ૮ ॥

અર્થ—જેમાટે રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શ એ દ્રવ્યથી લિન્નપ્રમાણુ-આહ્ય તેમ જ લિન્નલક્ષણુવાળા દેખાય છે તેમાટે તે ગુણો દ્રવ્યના આશ્રિત છે એમ કોઈ માને છે.

ભાવોદ્ઘાટન—વૈશેષિકાદિ દર્શનાન્તરના અનુયાયી અને કેટલાક જૈન^૧-દર્શનાનુયાયી વિદ્વાનો પણ માને છે કે જે લિન્ન લિન્ન-પ્રમાણુથી આહ્ય હોય અગર જેનાં લક્ષણો લિન્ન હોય તેના વચ્ચે ભેદ જ હોય છે, જેમ કે થાંભલા અને ઘડા વચ્ચે; તે જ પ્રમાણે દ્રવ્યના આહક પ્રમાણુ કરતાં રૂપ આદિનું આહક પ્રમાણુ લિન્ન છે. કારણ કે ઘટ આદિ દ્રવ્ય નેત્ર સ્પર્શન એ એ ઇન્દ્રિયથી આહ્ય બને છે અને એકમાનસઅનુસંધાનનો વિષય બને છે ત્યારે રૂપ સ્પર્શ આદિ ગુણો ફક્ત એકએકઈન્દ્રિયઆહ્ય છે અને ઉભયઈન્દ્રિયજન્ય ગ્રહણના માનસ અનુસંધાનના વિષય બનતા નથી. એ જ રીતે બન્નેનાં લક્ષણો પણ બુદ્ધાં છે. દ્રવ્ય એ ગુણાશ્રય અને ક્રિયાશ્રય છે જ્યારે ગુણો એ દ્રવ્યમાં રહેનારા તથા સ્વયં નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય છે. તેથી જ દ્રવ્યને આશરે રહેલા ગુણો એ તેનાથી લિન્ન છે એમ જ માનવું યોગ્ય છે. ૮

દ્રવ્ય અને ગુણના ભેદના નિરાસપ્રસંગે ગુણ અને પર્યાયના અભેદની ચર્ચા—

દૂરે તા અણ્ણત્તં ગુણસદ્દે ચેવ તાવ પારિચ્છં ।

કિં પજ્જવાહિઓ હોજ્જ પજ્જવે ચેવ ગુણસણ્ણા ॥ ૯ ॥

૧ મૂળ શાલામાં તો ‘ક્રોધ’ એવા અર્થવાણું કેવિત્ત પદ છે. અહીં દીકાકારે કરેલ અર્થ લેવામાં આવ્યો છે. કયા જૈન વિદ્વાનોને લક્ષીને દીકાકારે સ્વયં અર્થ ક્યો હશે એ કહી ન શકાય. ક્રોધ એવા પણ જૈન વિદ્વાનો અગર તેમના ગ્રંથો દીકાકાર સામે હોય કે જોયો વૈશેષિક આદિની પેઠે ગુણને દ્રવ્યથી લિન્ન માનતા હોય. કુંદકુંદ ઉમાસ્વાતિ વગેરે ગુણને લિન્ન માને છે છતાં તેઓ એકાંતવાદી તો નથી જ એટલે તેમને લક્ષીને દીકાકાર સ્વયં એમ કહી શકે?

દો હળળયા ભગવયા દન્વદ્વિય-પજ્જવદ્વિયા નિયયા ।

एत्तो य गुणविसेसे गुणद्वियणओ वि जुज्जंतो ॥ १० ॥

જં ચ પુળ અરિહયા તેસુ તેસુ સુત્તેસુ ગોયમાઈણં ।

पज्जवसण्णा णियमा वागरिया तेण पज्जाया ॥ ११ ॥

પરિગમણં પજ્જાઓ અણેગકરણં ગુણ ત્તિ તુલ્હત્થા ।

तह वि ण 'गुण' त्ति भण्णइ पज्जवणयदेसणा जम्हा ॥ १२ ॥

જંપન્તિ અત્થિ સમયે એગગુણો દસગુણો અણંતગુણો ।

रुवाई परिणामो भण्णइ तम्हा गुणविसेसो ॥ १३ ॥

ગુણસદ્દમંતરેણાવિ તં તુ પજ્જવવિસેસસંઘાણં ।

सिज्झइ णवरं संखाणसत्थधम्मो 'तइगुणो' त्ति ॥ १४ ॥

જહ દસસુ દસગુણમ્મિ ય એગમ્મિ દસત્તણં સમં ચેવ ।

अहियम्मि वि गुणसदे तहेय एयं पि दट्ठव्वं ॥ १५ ॥

અર્થ—દ્રવ્ય અને ગુણનો ભેદ દૂર રહો, પહેલાં ગુણશબ્દના વિષયમાં જ વિચાર કરવાનો છે. તે એ કે શું ગુણ એ સંજ્ઞા પર્યાયથી ભિન્ન અર્થમાં પ્રયુક્ત છે કે પર્યાયઅર્થમાં જ પ્રયુક્ત છે?

ભગવાને દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક એ બે જ નય નક્કી કરેલ છે. જો એનાથી-પર્યાયથી ગુણ જુદો હોત તો ગુણાસ્તિક નય પણ તેમણે નક્કી કરવો ઘટતો હતો.

પરંતુ જે માટે અરિહંતે તે તે સૂત્રોમાં ગૌતમ વગેરે વાસ્તે પર્યાયસંજ્ઞા નક્કી કરી અને તેનું જ વિવેચન કર્યું છે તેથી એમ માનવું જોઈએ કે પર્યાયો જ છે, અર્થાત્ પર્યાયથી ગુણ જુદા નથી.

પર્યાય એટલે વસ્તુને વિવિધરૂપે પરિણુમાવનાર અને ગુણ એટલે વસ્તુને અનેકરૂપ કરનાર, આ રીતે એ બન્ને શબ્દો તુલ્યાર્થક જ છે એમ છતાં ય એ ગુણ એમ નથી કહેવાતો. કારણ કે દેશના તો પર્યાયનયની જ છે ગુણાસ્તિક-નયની નથી.

કોઈ કહે છે કે આગમમાં રૂપાદિપરિણામ એકગુણ કાળો દશગુણ કાળો અનંતગુણ કાળો ઇત્યાદિ પ્રકારે વ્યપદેશાયેલ છે. તેથી પર્યાયથી ગુણનો ભેદ કહેવામાં આવે છે.

રૂપાદિનાં બોધક ગુણશબ્દ સિવાય પણ જે એકગુણકાલક દશગુણકાલક વગેરે વચ્ચન છે તે પર્યાયગત વિશેષોની સંખ્યાનું બોધક ત્રિવ્ર થાય છે (નદિ

કે ગુણાસ્તિકનયનું બોધક). વિશેષ એ છે કે આ તેટલા ગણું છે એટલા કથનમાત્રથી તો સંખ્યાન (ગણિત) શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ સંખ્યા ધર્મજ સૂચવાય છે.

જેવી રીતે ગુણશબ્દ અધિક હોવા છતાં દશ વસ્તુઓમાં અને દશગુણ એક વસ્તુમાં દશપણું સમાન જ છે તેવી જ રીતે એ પણ (એકગુણ કાળો દ્વિગુણ કાળો વગેરે) સમજવું,

ભાવોદ્ઘાટન—દ્રવ્ય અને ગુણના ભેદની ચર્ચાને પ્રસંગે એ બે વચ્ચે ભેદ માનવો કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા માટે પહેલાં એ જોવું પ્રાપ્ત થાય છે કે શાસ્ત્રમાં વપરાયેલ ગુણશબ્દ માત્ર પર્યાયઅર્થનો બોધક છે કે તે પર્યાયથી ભિન્ન એવા કોઈ અર્થનો બોધક છે? આ બે વિકલ્પમાં સિદ્ધાંત એવો દ્વિતિ થાય છે કે તે પર્યાયથી ભિન્ન એવા દ્રવ્યગત ધર્મનો-અર્થનો બોધક નથી. કારણ કે

લગવાને શાસ્ત્રમાં જે નયદેશના કરી છે તેની શબ્દમર્યાદા જોતાં એમ લાગે છે કે તેમની દૃષ્ટિમાં દ્રવ્યના ધર્મતરીકે ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે કશો જ ભેદ નથી, અર્થાત્ બન્ને એક જ છે. કારણ કે તેમણે દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક એવા બે નયવિભાગ કર્યા છે. જો તેમની દૃષ્ટિમાં ગુણશબ્દનો અર્થ પર્યાયથી ભિન્ન એવો કોઈ દ્રવ્યગત ધર્મ હોત તો તેઓ પર્યાયાસ્તિકની પેઠે ત્રીજો ગુણાસ્તિકનય પણ કહેત.

પરંતુ આગમગત સૂત્રોમાં ગૌતમ આદિ ગણુધરો સમક્ષ લગવાને તો વર્ણુપર્યાય ગંધપર્યાય વગેરે શબ્દો વાપરી તેમાં વર્ણુ આદિ સાથે પર્યાયશબ્દ જ લગાડેલો છે અને તે શબ્દનું નિર્વચન કરેલું છે, કયાંયે વર્ણુગુણ ગંધગુણ આદિ કહી વર્ણુ આદિ સાથે ગુણશબ્દ લગાડ્યો નથી, તેથી એ ખુદલું છે કે લગવાનની દૃષ્ટિમાં ગુણશબ્દનો પ્રતિપાદ્ય અર્થ વર્ણુઆદિ પર્યાયો જ છે, તેથી ભિન્ન કોઈ દ્રવ્યધર્મ નથી.

ગુણ અને પર્યાય શબ્દની નિરુક્તિ જોઈએ તો યે બન્નેનો અર્થ સરખો જ નીકળે છે. કોઈ પણ દ્રવ્યનું સહભાવિ કે ક્રમભાવિ ભેદોમાં બદલાતા રહેવું તે પર્યાય, અને કોઈ પણ દ્રવ્યનું અનેક રૂપમાં મૂકાતા રહેવું તે ગુણ; આ રીતે પર્યાય અને ગુણ બન્ને શબ્દનો અર્થ જો કે તાત્ત્વિક રીતે ભિન્ન નથી છતાં લગવાને તો પર્યાયનયની દેશના કરી છે; અર્થાત્ વર્ણુ ગંધ રસ આદિ બધા દ્રવ્યધર્મોને પર્યાયશબ્દથી જ વર્ણુવ્યા છે, અને ગુણશબ્દથી કયાંયે વર્ણુવ્યા નથી. તેથી પર્યાયથી ભિન્ન એવા ગુણ નથી એટલું દ્વિતિ થાય છે.

અહીં ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે ભેદ માનનાર શંકા કરતાં એમ કહી શકે કે આગમમાં રૂપના વિષયમાં એકગુણ કાળું દ્વિગુણ કાળું અનંતગુણ કાળું વગેરે જે વ્યવહાર છે તેમાં ગુણશબ્દ વપરાયેલો છે તેથી એ માનવું જોઈએ કે ગુણશબ્દની દેશના પણ લગવાને કરી છે અને તેનો અર્થ પર્યાયથી ભિન્ન છે.

એનો ઉત્તર એ છે કે તે તે સ્થાનમાં રૂપ આદિ બોધક ગુણશબ્દ વિના જ અર્થાત્ વર્ણગુણ ગંધગુણ રસગુણ વગેરે પ્રયોગ વિના જ જે એકગુણ કાળ દિગુણ કાળ અનંતગુણ કાળ આદિ વચનોમાં ગુણશબ્દ વપરાયેલો છે તે વર્ણઆદિ પર્યાયોના પરસ્પર તુલ્યતાવરૂપ વિશેષોની સંખ્યાનો બોધક સિદ્ધ થાય છે; અર્થાત્ એક વર્ણપર્યાય કરતાં બીજા સંખ્યાતીય વર્ણપર્યાયમાં જે વૈષમ્યનું પરિમાણ છે તેનો બોધક સિદ્ધ થાય છે, અને વૈષમ્યનું સંખ્યાત્મક પરિમાણ એ તો ગણિતની વસ્તુ છે. ‘આ પદાર્થ બીજા અમુક પદાર્થ કરતાં આટલા ગુણો છે’ એમ કહેવાથી એ પદાર્થ બીજા પદાર્થ કરતાં કોઈ બાબતમાં એટલા ગણો ચડીયાતો અને બીજા પદાર્થ પહેલા પદાર્થ કરતાં એટલા ગણો ઉતરતો છે, અર્થાત્ એ જે પદાર્થના અમુક રૂપ રસ આદિ સંખ્યાતીય ધર્મો વચ્ચે કેટલું ચડતા ઉતરતાપણું છે તે જ સૂચવાય છે; એથી કાંઈ પર્યાયથી ભિન્ન એવો કોઈ દ્રવ્યધર્મ ગુણરૂપે સિદ્ધ થતો નથી,

જુદા જુદા પહેલી દશ વસ્તુઓમાં આ દશ ચીજો છે એવો વ્યવહાર થાય છે. અને કોઈ એક જ વસ્તુ પરિમાણમાં બીજી વસ્તુ કરતાં દશગુણી હોય ત્યારે તેમાં આ દશગુણ છે એવો વ્યવહાર થાય છે. આ બંને વ્યવહારમાં પહેલા કરતાં બીજામાં ગુણશબ્દ વધારે છે છતાં દશગુણની સંખ્યા તો બંનેમાં સમાન જ છે. અર્થાત્ પહેલા સ્થલમાં ધર્મિગત દશત્વસંખ્યામાં દશશબ્દ વપરાયેલો છે અને બીજા સ્થળમાં ધર્મી એક જ છતાં તેના પરિમાણનું તારતમ્ય બતાવવા ગુણશબ્દસાથે દશશબ્દ વપરાયેલો છે. તે જ પ્રમાણે પરમાણુ એકગુણ કાળો દશગુણ કાળો અનંતગુણ કાળો વગેરે પ્રયોગસ્થળોમાં પણ ગુણશબ્દ જુદો વપરાયો છતાં તેનો પર્યાયશબ્દના દ્રવ્યગત ધર્મરૂપ અર્થ કરતાં તેવો કોઈ જુદો અર્થ નથી. ત્યાં જુદા જુદા સંખ્યાતીય પર્યાયો વચ્ચે જે વૈષમ્ય-પ્રકર્ષાપકર્ષનું પરિમાણ છે તેનો જ માત્ર બોધક ગુણશબ્દ છે. એટલે એકંદરે દ્વિત એ થાય છે કે પર્યાયશબ્દના પ્રતિપાદથી ભિન્ન એવો કોઈ દ્રવ્યગત ધર્મરૂપ અર્થ ગુણશબ્દનો પ્રતિપાદ નથી.

ઉપરના વિચારથી જો એમ સિદ્ધ થયું કે દ્રવ્યગત બધા જ ધર્મોને જેન શાસ્ત્રમાં પર્યાય કહેલ છે અને જો પચાસે જ ગુણશબ્દના પણ પ્રતિપાદ છે તો હવે દ્રવ્ય અને ગુણનો ભેદ માનવો કે અભેદ એ બાબતમાં નિર્ણય એવો થાય છે કે ગુણ એ દ્રવ્યથી ભિન્ન નથી પણ અભિન્ન છે. કારણ કે ગુણ એટલે પર્યાય જ અને પર્યાય તો દ્રવ્યરૂપ જ છે, તેમ જ દ્રવ્ય એ પર્યાયરૂપ જ છે. આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ છે દર્શનસ્વરૂપ જ છે વગેરે વ્યવહારોમાં અને ઘડો લાલ છે બીજો છે વગેરે વ્યવહારોમાં તે તે દ્રવ્ય તે તે પર્યાયરૂપે વ્યવહારાતું કોઈ દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અભેદ સિદ્ધ જ છે, અને જે પર્યાયનો અભેદ સિદ્ધ હોય તો ગુણ તેથી જુદા ન હોવાને લીધે તેનો પણ દ્રવ્ય સાથે અભેદ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. ૯-૬૫

દ્રવ્ય અને ગુણના એકાંત અભેદવાદીનું જ વિશેષ કથન—

ए येतपक्खवाओ जो उणं दव्वं-गुणं-जाइमेयम्मि ।

अह पुव्वपडिक्खो उआहरणमित्तमेयं तु ॥ १६ ॥

पिउ-पुत्त-णत्तु-मव्वय-भाऊणं एगपुरिससंवंधो ।

ण य सो एगस्स पियं त्ति सेसयाणं पिया होइ ॥ १७ ॥

जह संवन्धविसिट्ठो सो पुरिसो पुरिसभावणिरइसओ ।

तह दव्वमिदियगयं रुवाइविसेसणं कइइ ॥ १८ ॥

અર્થ—વળી જે દ્રવ્યભૂતિ અને ગુણભૂતિના ભેદ વિષે એકાંત પક્ષપાત છે એ પહેલાં જ દૂષિત કર્યો છે. હવે અહીં જે કહેવાનું એ તો ફક્ત અભેદ-સાધક ઉદાહરણ માત્ર છે.

પિતા પુત્ર પૌત્ર ભાણેજ અને ભાઈનો એક જ પુરુષ સાથે બુદ્ધો બુદ્ધો સંબંધ માનવો જોઈએ. કારણ કે તે એકનો બાપ છે તેથી બાકી બધાનો બાપ નથી થતો.

જેવી રીતે તે પુરુષ રૂપે સમાન હોવા છતાં બુદ્ધો બુદ્ધો સંબંધને લીધે ભિન્ન બને છે તેવી રીતે એક જ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થવાથી રૂપ વગેરે ભેદોને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ રૂપ રસ આદિ અનેક વિશેષરૂપે વ્યવહારાય છે.

સિદ્ધાંતીનું કથન—

होज्जाहि दुगुणमहुरं अणंतगुणकालियं तु जं दव्वं ।

ण उं डहरओ महल्लो व होइ संवंधओ पुरिसो ॥ १९ ॥

અર્થ—જે કોઈ દ્રવ્ય દ્વિગુણ મધુર કે અનંતગુણ કાણું હોય તે તેમ જ કોઈ પુરુષ નાનો અથવા મોટો હોય છે તે સંબંધમાત્રથી તો ન જ ઘટે.

એકાંત અભેદવાદીનો ખચીવ—

भण्णइ संवधवसा जह संवधित्तणं अणुमयं ते ।

णणु संवधविसेसं संवधिविसेसणं सिद्धं ॥ २० ॥

અર્થ—અમારું એમ કહેવું છે કે જો સંબંધસામાન્યને લીધે સામાન્ય સંબંધિપણું તમને માન્ય હોય તો એ જ ન્યાયે સંબંધવિશેષને લીધે વિશેષ સંબંધિપણું સિદ્ધ થશે.

સિદ્ધાંતીનું કથન—

जुज्जइ संवधवसा संवधिविसेसणं ण उण एयं ।

णयणाइविसेसगओ रुवाइविसेसपरिणामो ॥ २१ ॥

અર્થ—સંબંધવિશેષને લીધે વિશેષસંબંધપાણું ઘટે પરંતુ રૂપ આદિ વિશેષ પરિણામ નેત્ર આદિના વિશેષસંબંધને લીધે છે એ બાબતમાં એ નહિ ઘટે.

એકાંત અલેદવાદિનો પ્રશ્ન અને તેનો સિદ્ધાંતિએ દીધેલ ઉત્તર—

મળ્લઈ વિસમપરિણયં કહ્ એયં હોહિઈ ત્તિ ઉવળીયં ।

તં હોઈ પરણિમિત્તં ણ વ ત્તિ એત્યઽત્થિ એગંતો ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—એમ એમ પુછીએ છીએ કે એ દ્રવ્ય વિશેષપરિણામવાળું કેવી રીતે બનશે ? આનો ઉત્તર અનેકાંતવાદી આપ્તોએ આપ્યો છે કે તે વિષમ-પરિણામવાળું પર નિમિત્તોથી થાય છે અને નથી થતું, આ વિષયમાં કોઈ એકાંત નથી.

ભાવોદ્ઘાટન—પાછળની ચર્ચાથી પર્યાય અને ગુણ એ બંને શબ્દ એકાર્થક સિદ્ધ થયા પણ મુખ્ય પ્રશ્ન તો હજી ઉભો જ છે અને તે એ કે દ્રવ્ય અને ગુણનો એકાંતલેદ જે કોઈના મત તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે તે સ્વીકારવો કે નહિ. આનો ઉત્તર સિદ્ધાંતી આપે તે પહેલાં એકાંતઅલેદવાદી એમ આપે છે કે દ્રવ્યની જાતિ અને ગુણની જાતિ વચ્ચે એકાંત લેદ માનવાના પક્ષને તો પ્રથમ જ^૧ એટલે સામાન્ય વિશેષનો અલેદ દર્શાવતી વળતે દૂષિત કરવામાં આવ્યો છે, તેથી બંને વચ્ચે અલેદ જ આપોઆપ દૂષિત થાય છે. અહીં તો અમારે એ અલેદનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ જ કરવું બાકી રહે છે જે નીચેના ઉદા-હરણથી થઈ જાય છે.

જેવી રીતે કોઈ એક જ પુરુષ લિન્ન લિન્ન વ્યક્તિઓ સાથેના જુદા જુદા સંબંધને લીધે પિતા પુત્ર પિત્ર ભાણેજ મામો ભાઈ આદિ અનેક રૂપે વ્યવહાર પામે છે. તે અમુક એક વ્યક્તિનો પિતા છે તેથી કાંઈ બધાઓનો પિતા નથી બનતો, તેમ જ એકનો મામો છે, તેથી બધાઓનો મામો નથી બનતો; તે પુરુષરૂપે સૌના પ્રત્યે સમાન જ છે, માત્ર તે તે વ્યક્તિ સાથેના જુદા જુદા સંબંધને લીધે તે જુદા જુદા વ્યવહારો પામે છે. તે જ રીતે કોઈ પણ દ્રવ્ય એ તત્ત્વતઃ એક સામાન્ય વસ્તુ જ છે, તેમાં સહજ કોઈ વિશેષો નથી, તેમ છતાં જ્યારે તે જ દ્રવ્ય તેમના સંબંધમાં આવી નેત્રગ્રાહ્ય બને છે ત્યારે રૂપ કહેવાય છે અને જ્યારે દ્રાણ કે રસન આદિ ઈન્દ્રિયોનો વિષય બને છે ત્યારે ગંધ કે રસાદિ સ્વરૂપે વ્યવહારાય છે; અર્થાત્ બધાં દ્રવ્યો માત્ર સામાન્યરૂપ હોય તેમાં સહજ વિશેષ કોઈ નથી. જે વિશેષો કહેવાય છે તે લિન્ન લિન્ન ઈન્દ્રિયોના સંબંધોથી થતા લિન્ન લિન્ન ભાસોને આભારી છે. માટે ગુણ જેને જેન આગમમાં પર્યાય કહેલો છે તે તત્ત્વતઃ દ્રવ્યથી લિન્ન નથી એટલે

દ્રવ્યભૂતિ અને શુભભૂતિનો ભેદ વાસ્તવિક નથી પણ એક દ્રવ્યભૂતિ જ છે, જેને દ્રવ્યાદૈત પણ કહી શકાય.

અભેદવાદિદ્વારા એકાંતભેદનું નિરસન કરાવી હવે તે અભેદમાં પણ એકાંતપણાનો દોષ ન આવે તે માટે અનેકાંતવાદી સિદ્ધાંતી એકાંત અભેદ સામે કહે છે કે જો એકાંતદ્રવ્ય એટલે સામાન્ય જ માનવામાં આવે અને તેમાંથી વાસ્તવિક વિશેષો ફેંકી દઈ માત્ર બાહ્ય ઉપાધિઓ વડે જ વિશેષ વ્યવહારોની ઉપપત્તિ કરવામાં આવે તો જો કૃષ્ણનો રસનેદ્રિય સાથે સંબંધ સમાન હોવા છતાં એક કરતાં બીજું જમણું મધુર છે અને બીજા કરતાં પહેલું અંકુષું મધુર છે તેવો અનુભવસિદ્ધ ભેદ શી રીતે ઘટશે? કારણ કે મધુર એ રસ છે અને તે તો રસનેદ્રિયના સંબંધજનિત વિશેષ ઉપરાંત દ્રવ્યાદૈતવાદમાં બીજું કશું જ નથી, અને સંબંધ તો બન્ને કૃષ્ણો સાથે સરખો જ છે. એ જ પ્રમાણે જો નેત્રના સંબંધજનિત વિશેષ ઉપરાંત રૂપ જેવું કોઈ તત્ત્વ દ્રવ્યમાં વાસ્તવિક ન હોય તો નેત્રની સાથે સરખો સંબંધ ધરાવનારા અનેક પદાર્થોમાં એક અનંતશુણ કાળો અને બીજો તેથી ઓછી ઓછી કાળાશવાળો દેખાય છે તે કેવી રીતે ઘટશે? એટલું જ નહિ પણ દષ્ટાંત તરીકે લેવામાં આવેલ પુરુષની બાબતમાં પણ પુછી શકાય કે જો પુરુષ એ સાહજિક વિશેષ વિનાની માત્ર સામાન્યાત્મક જ વસ્તુ હોય અને લિંગ લિંગ વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધને લીધે જ તે બાપ બેટા આદિ વિશેષરૂપે લાસતી હોય તો પછી પુરુષ નાનો કે મોટો કહેવાય છે તે એવા સંબંધને લીધે કેમ ઘટશે? અર્થાત્ એક પુરુષ ઉચ્ચાઈમાં બીજાથી નાનો અને ત્રીજાથી મોટો દેખાતો અને કહેવાતો હોય તેવે સ્થળે એનું લઘુત્વ અને મહત્ત્વ એ વાસ્તવિક ન હોઈ જો પરસાપેક્ષ જ લાસ-માત્ર હોય તો તે જ પુરુષ ક્યારેક વળી પ્રથમના બીજા પુરુષ કરતાં મોટો અને પ્રથમના ત્રીજા પુરુષ કરતાં નાનો દેખાય તેમ જ કહેવાય છે તે શી રીતે ઘટશે? કારણ કે જે બીજા પુરુષના સંબંધને લીધે જ લઘુત્વ માનવામાં આવતું તે જ પુરુષનો સંબંધ હવે મહત્ત્વનો સાધક કેમ બની શકશે? અને જેનો સંબંધ પ્રથમ મહત્ત્વ સાધક હતો તેનો જ સંબંધ હવે લઘુત્વ સાધક કેમ બનશે? તેથી દષ્ટાંતભૂત પુરુષમાં કે દાર્પીતિક ક્ષણ આદિ વસ્તુઓમાં માત્ર સામાન્ય તત્ત્વ ન સ્વીકારતાં વિશેષો પણ વાસ્તવિકપણે તેમાં છે એવું સ્વીકારવું જોઈએ. અન્ય વસ્તુઓના સંબંધો તે તે વિશેષોના માત્ર વ્યંજક બને તે ઉપરથી કાંઈ વ્યંજક સંબંધોને સ્વીકારી વ્યંગ્ય વિશેષો ઉઠાડી મૂકી શકાય નહિ. કારણ કે જો વિશેષ એ પોતે જ ભ્રાંત હશે તો એકે એકે તે ખોટાં ઠરતાં છેવટે સામાન્ય પણ એવું જ ઠરશે. કારણ કે સામાન્ય એટલે સમાન

અગર એક; અને જો લેદ ન હોય તો કોનું સમાન અને કોનું એક કહી શકાય? તેથી વિશેષ-શુભ અને સામાન્ય-દ્રવ્ય બન્ને વાસ્તવિક હોઈ સિદ્ધ છતાં અસિદ્ધ છે એમ માનવું જોઈએ. એટલે અલેદનો એકાંત પણ બાધિત હોઈ સ્વીકારવો યોગ્ય નથી.

અહીં એકાંતઅલેદવાદી સિદ્ધાંતીને પોતાના પક્ષના બચાવ માટે એમ કહે છે કે જો તમે એમ માનતા હો કે દરેક વસ્તુ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના સંબંધવાળી તો છે જ અને તેમાં પરસ્પર સંબંધપણું ઘટે છે જ, તો અમે એ જ માન્યતાને લાંબાવી આગળ વધી એમ કહીશું કે સંબંધના વૈવિધ્યને લીધે સંબંધી વસ્તુમાં વૈવિધ્ય શા માટે સિદ્ધ ન થાય?

આનો ઉત્તર સિદ્ધાંતી એમ આપે છે કે અલગત્ત વિશેષ વિશેષ પ્રકારના સંબંધને લીધે એક જ વસ્તુ વિશેષ વિશેષ પ્રકારે વ્યવહારાય છે. જેમ એક જ માણસ લાકડીના સંબંધથી લાકડીવાળો અને ચોપડીના સંબંધથી ચોપડીવાળો કહેવાય છે. પરંતુ અમે જે અનેક વસ્તુઓની કાળાશમાં વૈષમ્ય બતાવ્યું છે તેની ઇંદ્રિયના સંબંધમાત્રથી ઉપપત્તિ શી રીતે થશે? કારણ કે જોઈ વધતી કાળાશવાળી એ બધી વસ્તુઓ એક જ વળતે એક જ પુરુષની નયનેંદ્રિય સાથે એક સરખો સંબંધ ધરાવે છે. એ જ રીતે એક જ પુરુષની રસનેંદ્રિયના વિષય બનતાં બે ફળોમાંના મધુર રસના વૈષમ્યનું ઉપપાદન રસનના સંબંધ માત્રથી શી રીતે થશે? માટે વિશેષોનું વ્યંગ્યપણું લલે વ્યંજકાધીન હોય છતાં તેઓનું અસ્તિત્વ તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે એમ કહિત થાય છે. વિશેષો એ જ શુભ પર્યાયો અગર પરિણામો. તેથી દ્રવ્ય અને તેમના વચ્ચે એકાંતલેદ કે એકાંતઅલેદ ન માનતાં તે કથંચિત જ માનવો જોઈએ.

અહીં સિદ્ધાંતી સામે એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે અને તે એ કે તમે દ્રવ્યમાં જે પર્યાયોનું વૈષમ્ય સહજ માનો છો તે કેવી રીતે થશે? કારણ કે જેમ કોઈ એક વસ્તુમાં ઠંડક અને ગરમી બન્નેનો સંલવ વિરુદ્ધ છે તેમ એક જ ફળ આદિ વસ્તુમાં માધુર્ય કે અમ્લતાનું વૈષમ્ય પણ વિરુદ્ધ જ છે. આનો ઉત્તર આપતાં સિદ્ધાંતી કહે છે કે કોઈ પણ વસ્તુમાં અમુક શુભોનું જે વૈષમ્ય હોય છે તેનો આધાર દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ આદિ આબુજાબુના બાહ્ય સંલેગો ઉપર છે; વળી એ વૈષમ્ય બાહ્ય સંલેગોને જ આભારી છે એમ પણ નથી, કારણ કે એમાં એ વસ્તુ પોતે પણ નિમિત્ત છે જ. તેથી કોઈ પણ વૈષમ્યપરિણામને માત્રબાહ્યનિમિત્તનન્ય કે માત્રસ્વાશ્રયભૂતવસ્તુનન્ય ન માનતાં ઉભયજન્ય જ માનવો જોઈએ. ૧૬-૨૨

કોઈ લેદવાદીએ બાંધેલા દ્રવ્ય અને ગુણના લક્ષણની તથા તેના લેદવાદની સમાલોચના.

દબ્બસ્સ ઠિઈ જમ્મ-વિગમા ય ગુણલક્ષણં તિ વત્તવ્વં ।

एवं सइ केवलिणो जुज्जइ तं णो उ दवियस्स ॥ २३ ॥

दब्वत्थंतरभूया मुत्ताऽमुत्ता य ते गुणा होज्ज ।

जइ मुत्ता परमाणू णत्थि अमुत्तेसु अगगहणं ॥ २४ ॥

અર્થ—લેદવાદી કહે છે કે દ્રવ્યનું લક્ષણ સ્થિતિ અને ગુણનું લક્ષણ ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ એમ કહેવું જોઈએ. સિદ્ધાંતી કહે છે કે જો એમ માનશે તો તે લક્ષણ કેવળ દ્રવ્ય અને કેવળ ગુણ એ બન્ને જુદા જુદામાં ઘટશે પરંતુ એક સમય સત્ વસ્તુમાં નહિ ઘટે.

વળી દ્રવ્યથી લિપ્ત એવા તે ગુણો કાં તો મૂર્ત અને કાં તો અમૂર્ત હોય. જો તે મૂર્ત હોય તો કોઈ પરમાણુ જ ન રહે અને અમૂર્ત હોય તો તેનું જ્ઞાન જ ન થાય.

ભાવોદ્ધાટન—કોઈ લેદવાદી સ્થિરતાને દ્રવ્યનું લક્ષણ અને ઉત્પત્તિ-વિનાશને ગુણનું લક્ષણ કહે છે તેની સામે અંથકાર કહે છે કે એ બન્ને લક્ષણ દ્રવ્ય અને ગુણના અકાંતલેદ ઉપર અવલંબિત છે. તેથી તે કેવળ ધર્મી—ગુણશૂન્ય આધારમાં અને કેવળ ધર્મ—આધારશૂન્ય ગુણમાં જ ઘટે. પરંતુ ધર્મ અને ધર્મી એવી રીતે કેવળ એકાંતલિપ્ત છે જ નહિ. એ તો પરસ્પર અલિપ્ત પણ છે, તેથી ધર્મી પણ ધર્મની પેઠે ઉત્પાદ-વિનાશવાન છે જ અને ધર્મ પણ ધર્મીની પેઠે સ્થિર છે જ. એટલે ધર્મીને માત્ર સ્થિર કહેવામાં અને ધર્મને માત્ર અસ્થિર કહેવામાં લક્ષણની અપૂર્ણતા છે. પૂર્ણ લક્ષણ તો પરસ્પર અલિપ્ત ધર્મ ધર્મી ઉભયરૂપ વસ્તુ મળી તેનું બાંધવામાં આવે તો જ ઘટી શકે. એવું લક્ષણ વાચક ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૫, ૨૯ માં બાંધ્યું છે. તે કહે છે કે જે ઉત્પાદવ્યય-ઘ્રોઽજ્યુક્ત હોય તે સત્—ધર્મ ધર્મી ઉભયરૂપ વસ્તુ. લેદદષ્ટિએ બાંધેલાં ઉક્ત બે લક્ષણોમાંથી એકે લક્ષણ આ સત્ વસ્તુને લાગુ નથી જ પડતું.

લેદદષ્ટિને દૂષિત બનાવતા તેના ઉપર સ્વાયેલાં લક્ષણોમાં અવ્યાપ્તિદોષ બતાવ્યા ઉપરાંત અંથકાર બીજી રીતે પણ દોષદર્શન કરાવે છે. તે લેદવાદીને પૂછે છે કે દ્રવ્યથી લિપ્ત માનેલા ગુણને તમે મૂર્ત-ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય માનેછો કે અમૂર્ત-ઈન્દ્રિયઅગ્રાહ્ય? જો મૂર્ત કહેશે તો પરમાણુ અર્તીન્દ્રિય દ્રવ્ય મનાય છે તે જ નહિ રહે. કારણ કે મૂર્ત-ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય ગુણના આધાર હોવાથી પરમાણુ

પોતે પણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બનશે અને તેમ થાય તો અતીન્દ્રિયત્વ જવાને લીધે તેમનું પરમાણુત્વ ક્યાં રહ્યું? જો ગુણોને અમૂર્ત કહેશે તો તે કદી ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષય ન જ બનવા જોઈએ, જ્યારે ઘટ પટાદિમાં તેથી ઉલટું છે. તેથી એકાંત લેહપક્ષમાં ગુણોને કેવળ મૂર્ત કે કેવળ અમૂર્ત સ્વીકારવામાં ઉક્ત દોષો આવતા હોવાથી તેને આલસ્ય માનવા જોઈએ. તેમ માનતાં ઉક્ત દોષો નથી આવતા. જ્યાં દ્રવ્ય પોતે જ મૂર્ત-ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોય ત્યાં તેના ગુણો મૂર્ત અને જ્યાં દ્રવ્ય પોતે જ અમૂર્ત હોય ત્યાં તેના ગુણો અમૂર્ત. આમ હોવાથી અતીન્દ્રિય પરમાણુના ગુણો અતીન્દ્રિય જ છે અને ઐન્દ્રિયક ઘટ પટ આદિના ગુણો ઐન્દ્રિયક છે. ૨૩-૨૪

પ્રસ્તુત ચર્ચાનું પ્રયોજન—

સીસમર્દવિષ્ફારણમેત્તત્યોડ્યં કઓ સમુહાવો ।

इहरा कदामुहं चेव णत्थि एवं ससमयम्मि ॥ २५ ॥

ण वि अत्थि अण्णवादो ण वि तच्चाओ जिणोवएसम्मि ।

तं चेव य मण्णंता अवमण्णंता ण याणांति ॥ २६ ॥

અર્થ—આ પ્રબંધ શિષ્યોની બુદ્ધિના માત્ર વિકાસ માટે છે. નહિ તો સ્વશાસ્ત્રમાં એ રીતે કથાના આરંભને જ અવકાશ નથી. કારણ કે

જેન ઉપદેશમાં નથી લેહવાદ કે નથી અલેહવાદ. તે જ છે. એમ માનનારાઓ મંતવ્ય વસ્તુની અવજ્ઞા કરતા હોઈ કશું જ બળુતા નથી.

ભાવોદ્ઘાટન—દ્રવ્ય અને ગુણના લેહ તથા અલેહ ઉપર આટલી બધી લાંબી ચર્ચા કર્યા પછી અંતકાર પોતે જ તેના પ્રયોજન વિષે કહે છે કે ખરી રીતે આવી ચર્ચાને જૈન સિદ્ધાંતમાં સ્થાન જ નથી. કારણ કે એમાં ક્યાંયે ગુણ-ગુણિનો માત્ર લેહ કે માત્ર અલેહ માનવામાં જ નથી આવ્યો. જો ગુણને ગુણીથી શિત્ત જ અથવા ગુણિસ્વરૂપ જ માને છે તેઓ તો વસ્તુની યથાર્થતાનો દોષ કરતા હોવાથી ખરી રીતે અજ્ઞાન જ છે. એટલે જૈન શાસ્ત્રમાં એકાંતવાદને સ્થાન જ નથી. તેમ છતાં અહીં જે એકાંતવાદના પૂર્વપક્ષની ભૂમિકા ઉપર વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેનું પ્રયોજન કક્ષા જિજ્ઞાસુ શિષ્યોની વિચાર-શક્તિ વિકસાવતી એટલું જ છે. એટલે તેઓએ જાણવું ઘટે કે એ પૂર્વપક્ષો જૈનમતાશ્રિત નથી પણ અન્યમતાશ્રિત છે. લેહવાદ એ વૈશેષિક ન્યાય આદિ દર્શનોની છાયા છે અને અલેહવાદ એ સાંખ્ય આદિ દર્શનોની છાયા છે. એ બંને વાદના સમુચિત સમન્વયમાં જૈન અનેકાંત દૃષ્ટિ રહેલી છે ૨૫-૨૬

અનેકાંતની વ્યાપકતા—

મયણા વિ હુ મહ્યન્વા જઈ મયણા મયઈ સન્વદન્વાઈ ।

एवं मयणा णियमो वि होइ समयाविरोहेण ॥ २७ ॥

णियमेण सदहंतो छक्काए भावओ न सदहइ ।

हंदी अपज्जेवसु वि सदहणा होइ अविमत्ता ॥ २८ ॥

અર્થ—જેમ અનેકાંત સર્વ વસ્તુઓને વિકલ્પનીય કરે છે તેમ અનેકાંત પણ વિકલ્પનો વિષય થવા યોગ્ય છે. એમ હોવાથી સિદ્ધાંતનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અનેકાંત એ એકાંત પણ હોય છે.

છ કાયોને નિયમથી શ્રદ્ધતો પુરુષ ભાવથી શ્રદ્ધા નથી જ કરતો, કારણ કે વિભાગો-પર્યાયોમાં પણ અવિલકત શ્રદ્ધા થાય છે.

ભાવોદ્ઘાટન—અનેકાંતદષ્ટિ તે એક પ્રકારની પ્રમાણપદ્ધતિ છે. તે એવી વ્યાપક છે કે જેમ એ અન્ય બધા પ્રમેયોમાં લાગુ પડી તેનું સ્વરૂપ નક્કી કરે છે તેમ તે પોતાના વિષયમાં પણ લાગુ પડે છે અને પોતાનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્ફુટ કરે છે. પ્રમેયોમાં લાગુ પડવાનો અર્થ એ છે કે તેમના વિષયમાં જે સ્વરૂપપરત્વે ભુદ્ધી ભુદ્ધી દષ્ટિઓ બાંધાયેલી હોય અગર બાંધવાનો સંભવ હોય તે બધી દષ્ટિઓનો યોગ્ય રીતે સમન્વય કરી અર્થાત્ તે દરેક દષ્ટિનું સ્થાન નક્કી કરી પ્રમેયનું એકંદર સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ તે સ્થિર કરવું. જેમ કે જગતના મૂળ તત્ત્વ જડ અને ચેતનના વિષયમાં અનેક દષ્ટિઓ પ્રવર્તે છે. કોઈ એમને માત્ર અલિન્ન કલ્પે છે તો કોઈ માત્ર લિન્ન. કોઈ એમને માત્ર નિત્યરૂપ માને છે તો કોઈ માત્ર અનિત્યરૂપ. વળી કોઈ એમને એક માને છે તો કોઈ અનેક કહે છે. આ અને આના જેવા બીજા અનેક વિકલ્પોનું સ્વરૂપ, તારામ્ય અને અવિરોધિપણું વિચારી સમન્વય કરવો કે એ તત્ત્વો સામાન્ય દષ્ટિએ જોતાં અલિન્ન, નિત્ય અને એક છે, તેમ જ વિશેષ દષ્ટિએ જોતાં લિન્ન, અનિત્ય અને અનેક પણ છે. આ પ્રમેયના વિષયમાં અનેકાંતની પ્રવૃત્તિનો એક દાખલો થયો.

એ જ પ્રમાણે અનેકાંતદષ્ટિ જ્યારે પોતાના વિષયમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે પોતાના સ્વરૂપ વિષે તે જણાવે છે કે તે અનેક દષ્ટિઓનો સમુચ્ચય હોઈ અનેકાંત તો છે જ તેમ છતાં એ એક સ્વતંત્ર દષ્ટિ હોઈ તેટલા પૂરતી એકાંત દષ્ટિ પણ છે. એ જ રીતે અનેકાંત એટલે બીજું કંઈ નહિ પણ તદ્દી ભુદ્ધી દષ્ટિરૂપ એકમનો સાથો સરવાળો. આમ હોવાથી તે અનેકાંત હોવા છતાં એકાંત પણ છે જ. અલગત એમાં એટલી વિશેષતા છે કે તેમાં સમાતું એકાંત-

પણું યથાર્થતાનું વિરોધી ન હોવું જોઈએ. સારાંશ એ છે કે અનેકાંતમાં સાપેક્ષ (સમ્યક્) એકાંતોને સ્થાન છે જ.

જેમ અનેકાંતદષ્ટિ એ એકાંતદષ્ટિ ઉપર પ્રવર્તતા મતાંતરોના અભિ-
નિવેશથી બચવાની શિક્ષા આપે છે તેમ તે અનેકાંતદષ્ટિને નામે બંધાતા
એકાંતગ્રહોથી બચવાની પણ શિક્ષા આપે છે. જૈન પ્રવચન અનેકાંતરૂપ છે
એમ માનનાર પણ જો તેમાં આવેલા વિચારોને એકાંતરૂપે ગ્રહણ કરે તો તે
સ્વૃગ દષ્ટિએ અનેકાંતરૂપી છતાં તાર્ત્વિક દષ્ટિએ એકાંતી જ બની જાય છે
અને તેથી તે સમ્યક્દષ્ટિ નથી હોતો. દાખલા તરીકે જ્ઞાન અને આચારની એક
એક બાબત અહીં લઈએ.

જૈન શાસ્ત્રમાં સંસારી જીવના છ નિકાયો (જાતિઓ) બતાવેલ છે
અને આચારની બાબતમાં કહેલું છે કે હિંસા એટલે જીવહાત અને તે અધ-
ર્મનું કારણ છે. આ બન્ને વિચારોને એકાંતરૂપે ગ્રહણ કરવામાં યથાર્થતાનો
લોપ થતો હોવાથી અનેકાંતદષ્ટિ રહેતી જ નથી. જીવની છ જ જાતિઓ છે
અથવા છ જાતિઓ જ છે એવું એકાંત માનતાં ચૈતન્યરૂપે જીવતત્ત્વનું એકત્વ
ભૂલાઈ જવાય છે અને માત્ર ભેદ જ દષ્ટિમાં આવે છે. તેથી પૃથ્વીકાય આદિ
છ વિભાગોને એકાંતરૂપે ગ્રહણ ન કરતાં તેમાં ચૈતન્યરૂપે જીવતત્ત્વનું એકપણું
ગ્રહણ કરવું એ જ યથાર્થ છે; અને એ જ રીતે આત્મા એક છે તથા અનેક છે
એવાં શાસ્ત્રીય લિપ્ત લિપ્ત વાક્યોનો સમન્વય થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવહાતને
એકાંત હિંસારૂપે સમજવામાં પણ યથાર્થતાનો લોપ થાય છે, કારણ કે પ્રસંગ-
વિશેષમાં જીવનો ઘાત હિંસારૂપ નથી પણ બનતો. કેમ અપ્રમત્ત મુનિ સંપૂર્ણ
જાગૃત રહ્યા છતાં અને સંપૂર્ણ ચતના રાખવા છતાં જ્યારે જીવને નથી બચાવી
શકતો ત્યારે તેના દ્વારા થયેલો એ ઘાત હિંસાકોટિમાં નથી આવતો, તેથી
ક્યારેક જીવહાત એ અહિંસા પણ છે. માટે જીવહાતને એકાંત હિંસારૂપે કે
એકાંત અહિંસારૂપે ગ્રહણ ન કરતાં યોગ્ય રીતે ઉભયસ્વરૂપ સમજવ માં જ
અનેકાંતદષ્ટિ છે અને તે જ સમ્યક્દષ્ટિ છે. ૨૭-૨૮

પ્રમેયની બાબતમાં અનેકાંતદષ્ટિ લાગુ પાડવાનાં કેટલાક દાખલાઓ.

ગદ્પરિગયં ગઈ ચેવ કેઠ્ઠિ ણિયમેણ દવિયમિચ્છંતિ ।

તં પિ ચ ઉદ્ઘુર્ગયં તદ્દા ગઈ અન્નદા અગઈ ॥ ૨૯ ॥

ગુણિવ્વત્તિયસણ્ણા एवं દદ્ધનાદઓ વિ દદ્ધવ્વા ।

જં તુ જદ્દા પાટિસિદ્ધં દવ્વમદવ્વં તદ્દા દોઢ ॥ ૩૦ ॥

કુંભો ણ જીવદવિયં જીવો વિ ણ દોઢ કુંમદવિયં તિ ।

તમ્હા દો વિ અદવિયં અણ્ણોણ્ણવિસેસિયા દ્દાંતિ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—કોઈ ગતિપરિણત દ્રવ્યને ગતિવાળું જ માને છે. પરંતુ તે પણ બિર્ધગતિવાળું હોઈ તે રીતે ગતિમત્ છે અને બીજી રીતે અગતિમત્ છે.

એ રીતે ગુણથી સિદ્ધ સંજ્ઞાવાળા દહન વગેરે સમજવા. કારણ કે જે દ્રવ્ય-ભાવ જે પ્રકારે નિષિદ્ધ હોય તે તે પ્રકારે અદ્રવ્ય-અભાવાત્મક હોય છે.

ઘડો એ જીવદ્રવ્ય નથી અને જીવ પણ કુંભદ્રવ્ય નથી. તેથી પરસ્પર ભિન્ન એવા એ બન્ને પણ તે તે રૂપે અદ્રવ્ય છે.

ભાવોદ્ઘાટન—જેમાં અનેકાંતદષ્ટિ લાગુ કરવી હોય તેનું સ્વરૂપ બહુ ખારીકીથી તપાસવું. તેમ કરવાથી સ્થૂળ દષ્ટિએ દેખાતા કેટલાક વિરોધો આપોઆપ સરી જાય છે અને વિચારણીય વસ્તુનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ચોક્કસ રીતે ધ્યાનમાં આવે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવા અંધકાર અહીં ગતિયુક્ત દ્રવ્યનો દહન પવન આદિ સંજ્ઞાઓનો અને જીવ ઘટ આદિની ભાવાત્મકતાનો એમ ત્રણ દાખલાઓ અનુક્રમે લે છે.

કોઈ પણ સ્થૂળ દષ્ટિએ વિચારનાર જ્યારે અમુક વસ્તુને ગતિવાળી જુએ ત્યારે તે એમ જ માને અને કહે કે આ વસ્તુ ગતિવાળી જ છે અને તેમાં ગતિનો અભાવ નથી. આ માન્યતા કેટલે અંશે સાચી છે તે તપાસવા જરા ઉંડા ઉતરતાં જ દેખાય છે કે તણખડું કે જ્યારે ગતિમાં હોય છે ત્યારે પણ તે કાંઈ પૂર્વ પશ્ચિમ ઉંચે નીચે આદિ બધી દિશા વિદિશાઓમાં ગતિ કરતું નથી હોતું. જો એ ઉંચે ઉડતું હોય છે તો તે નીચી દિશામાં ગતિ નથી જ કરતું, જો તે પૂર્વદિશામાં જતું હોય છે તો પશ્ચિમદિશામાં તેની ગતિ નથી જ. એ જ રીતે કોઈ પણ એક જ દિશામાં એક કાળે ગતિ સંભવતી હોવાથી તે વખતે તે વસ્તુમાં બીજી દિશાઓની અપેક્ષાએ ગતિ નથી જ. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી દેખાયેલા સાપેક્ષ ગતિ અને તેના અભાવને લીધે સ્થૂળ દષ્ટિએ એક જ વસ્તુમાં ભાસેલો ગતિ-અગતિનો વિરોધ આપોઆપ ટળી જાય છે. અને એ વસ્તુ કઈ રીતે ગતિવાળી અને કઈ રીતે ગતિ વિનાની એક જ કાળમાં છે એ સ્વરૂપ અનેકાંતદષ્ટિએ નક્કી થઈ જાય છે.

અગ્નિ એ લાકડાં વગેરેને દહો-ખાળે છે માટે તે દહન છે અને કચરાને ઉડાડી અનાજને સુપડાની પેઠે સાક્ર કરે છે માટે વાયુ એ પવન છે. દહન પવન આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જાણનાર જો સ્થૂળ દૃષ્ટિવાળો હોય તો દહનને અદહન અને પવનને અપવન કહેતા કોઈને સાંભળી જરૂર વિરોધ માને અને કહે કે એમ કહેવું તે ખોટું છે. આ સ્થળે શું સત્ય છે તે જાણવું હોય તો થોડા પ્રશ્નો જ કરવા બસ છે. અગ્નિ ખાળે છે માટે જ દહન કહેવાય છે ને? જો એમ હોય તો તે ઘાસ વગેરે બળવા લાયક વસ્તુઓને ખાળે છે પણ

આકાશ આત્મા આદિ અમૂર્ત વસ્તુઓને ક્યાં જાણે છે ? એટલે તે દાહ્ય વસ્તુઓની અપેક્ષાએ દહન હોવા છતાં અદાહ્ય વસ્તુઓની અપેક્ષાએ દહન નથી પણ. આ રીતે જોતાં દહન એ યૌગિક નામ હોઈ જ્યાં અગ્નિ દાહ ન કરી શકે ત્યાં તે એ નામ ધારણ ન જ કરી શકે. એટલે એક જ અગ્નિમાં દહનપણું અને અદહનપણું સાપેક્ષ રીતે છે જ; તેમાં કશો જ વિરોધ નથી. એ વાત અનેકાંતદષ્ટિ સિદ્ધ કરે છે. એ જ યુક્તિ પવનમાં લાગુ પડે છે.

જીવ એ એક સ્વતંત્ર દ્રવ્યભાવાત્મક વસ્તુ છે, એ જ રીતે ઘટ આદિ પુદ્ગલ પણ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય હોઈ ભાવાત્મક વસ્તુ છે, એ જાનને દ્રવ્યોને કોઈ અભાવાત્મક કહે તો સ્થૂળ દૃષ્ટિવાળાને વિરોધ જ દેખાય, અને તે એમ કહે કે જો જીવ એ દ્રવ્ય છે તો અભાવાત્મક કેમ હોઈ શકે ? એ જ રીતે ઘટ પણ પુદ્ગલદ્રવ્ય હોઈ અભાવાત્મક કેમ હોઈ શકે ? તેને દેખાતો આ વિરોધ કેટલે અંશે ઠીક છે તે જોવા એ જાનને દ્રવ્યોની સરખામણી કરવી પડશે. જીવ દ્રવ્ય છે અને ઘટ પણ દ્રવ્ય છે એ ખરું, પણ જીવ જાનને દ્રવ્યો સર્વાંશે સમાન જ છે ? જો અનુભવ એમ કહે કે એ જાનનેમાં તદ્વાવત પણ છે અને તે એ કે એકમાં ચૈતન્ય છે ને બીજામાં નથી અને બીજામાં રૂપ આદિ મૂર્તિ ગુણો છે તે પહેલાંમાં નથી. તો એ કથનનો અર્થ એ જ થાય છે કે જીવ એ ચૈતન્યરૂપે છે અને રૂપ આદિ ગુણસ્વરૂપે નથી. એ જ પ્રમાણે ઘટરૂપ આદિ પૌદ્ગલિક ધર્મસ્વરૂપે છે અને ચૈતન્યરૂપે નથી. આ સર્વ જોતાં જે પહેલાં ભાવાત્મક અને અભાવાત્મકપણા વચ્ચે વિરોધ દેખાતો હતો તે રહેતો જ નથી અને એ જાનને અંશે સાપેક્ષપણે ગોઠવાઈ જાય છે અને નક્કી થાય છે કે જીવદ્રવ્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપે ભાવાત્મક હોવા છતાં જે પૌદ્ગલિક સ્વરૂપે તે નથી તે સ્વરૂપે તે અભાવાત્મકપણું છે. એ જ ન્યાય ઘટ આદિ પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોમાં લાગુ પડે છે. ૨૬-૩૧

દ્રવ્યગત ઉત્પાદ અને નાશના પ્રકારો—

उप्पाओ दुवियप्पो पओगजणिओ य चीससा चेव ।

तत्तं उ पओगजणिओ समुदयवायो अपरिसुद्धो ॥ ३२ ॥

સામાવિઓ વિ સમુદયકઓ વ્વ ઇગંતિઓ (ઇગત્તિઓ) વ્વ હોજ્જાદિ ।

आगासाईआणं तिण्हं परपच्चओऽणियमा ॥ ३३ ॥

विगमस्स वि एस विही समुदयजणियम्मि सो उ दुवियप्पो ।

समुदयविभागमेत्तं अत्यंतरमावगमणं च ॥ ३४ ॥

અર્થ—ઉત્પાદ એ પ્રયત્નજન્ય અને વૈચ્છસિક (અપ્રયત્નજન્ય-સ્વાભાવિક) એમ એ પ્રકારનો છે. તેમાં જે પ્રયત્નજન્ય છે તે તો સમુદાયવાદનામથી જાણીતો છે અને તે અપરિશુદ્ધ પણ કહેવાય છે.

સ્વાભાવિક (વૈશ્વસિક) ઉત્પાદ પણ સમુદાયકૃત અને ઐકત્વિક એમ બે પ્રકારનો છે. ઐકત્વિક ઉત્પાદ આકાશ વગેરે ત્રણ દ્રવ્યોમાં પરનિમિત્ત-જન્યરૂપે અનિયમથી દેખાય છે.

વિનાશનો પણ એ જ પ્રકાર છે. સમુદાયકૃત ઉત્પાદમાં એટલે પ્રયત્નજન્ય અને સ્વાભાવિક બંને પ્રકારના સમુદાયકૃત ઉત્પાદમાં તે વિનાશ બંને પ્રકારનો છે. એક તો સમુદાયના માત્ર વિભાગરૂપ છે અને બીજો અર્થાતરપણાની પ્રાપ્તિરૂપ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—ધ્વિરકારણવાદી દર્શનોના મત પ્રમાણે પ્રાણીના પ્રયત્નથી દેખાતા અને પ્રાણીના પ્રયત્ન વિના જ જન્ય દેખાતા દરેક જન્ય પદાર્થનો ઉત્પાદ અને વિનાશ ધ્વિરાધીન હોઈ ધ્વિરપ્રયત્નજનિત છે જ. એ મત જૈન દર્શનને માન્ય નથી એ બતાવવા અંશકાર કહે છે કે સઘળા પદાર્થોનો ઉત્પાદ અને વિનાશ માત્ર પ્રયત્નજન્ય નથી, કારણ કે ધ્વિરનું કર્તૃત્વ સંભવતું જ નથી તેથી અનુભવ પ્રમાણે જ્યાં કોઈ પણ પ્રાણીનો પ્રયત્ન હોય ત્યાં ઉત્પાદ અને વિનાશ પ્રયત્નજન્ય માનવા અને જ્યાં કોઈનો પ્રયત્ન ન હોય ત્યાં ઉત્પાદ અને વિનાશ અપ્રયત્નજન્ય માનવા એ જ યોગ્ય છે. એટલે એકંદર જન્ય પદાર્થોના ઉત્પાદ અને વિનાશ બંને પ્રાયોગિક (પ્રયત્નજન્ય) અને વૈશ્વસિક (અપ્રયત્નજન્ય કે સ્વાભાવિક) એમ બંને પ્રકારના છે એ જ ક્ષિત થાય છે. તેને વૈશેષિક આદિ દર્શનોની પેઠે માત્ર પ્રાયોગિક માનવા એ અનુભવવિરુદ્ધ છે.

ઉત્પાદ અને વિનાશનું વિશેષ સ્વરૂપ—

સામુદાયિક—જ્યાં જ્યાં રહેલાં અવયવોના મળવાથી સમુદાયરૂપે પદાર્થનો જે ઉત્પાદ થાય છે તે સામુદાયિક ઉત્પાદ છે. તેને જ જૈનદર્શનમાં સ્કંધ અને ન્યાય આદિ દર્શનોમાં અવયવી કહે છે. એ ઉત્પાદ કોઈ એક જ દ્રવ્યને આશ્રિત ન હોવાથી અપરિશુદ્ધ પણ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે સમુદાય સ્કંધ કે અવયવીરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થનો જે નાશ થાય છે તે સામુદાયિક નાશ છે. સામુદાયિક ઉત્પાદ કે વિનાશ બંને જન્યસ્કંધસાપેક્ષ હોવાથી અને તેવો સ્કંધ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જ સંભવતો હોવાથી એ બંને મૂર્ત દ્રવ્યમાં જ ઘટી શકે અમૂર્તમાં નહિ. કારણ કે અમૂર્ત દ્રવ્યનો જન્ય સ્કંધ સંભવતો જ નથી. સામુદાયિક ઉત્પાદ અને વિનાશ બંને પ્રાયોગિક તેમ જ વૈશ્વસિક બંને પ્રકારના છે. ઘટ પટ આદિ જે સ્કંધો કોઈ ને કોઈના પ્રયત્નથી બને છે તેમ જ નાશ પામે છે તે સામુદાયિક ઉત્પાદ અને વિનાશ પ્રાયોગિક છે, અને વાદળાં પહાડ આદિ સ્કંધો જે

કોઈના પ્રયત્ન વિના જ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ મામે છે તે સામુદાયિક ઉત્પાદ અને વિનાશ વૈશ્વસિક છે.

ઐકત્વિક-કોઈ બીજા દ્રવ્ય સાથે મળી સ્કંધવત્તુ રૂપ ધારણ કર્યા વિના જ રહેલ અર્થાત્ સ્વતંત્ર એક એક દ્રવ્યવ્યક્તિમાં જે ઉત્પાદ અને વિનાશ સંભવે છે તે ઐકત્વિક ઉત્પાદ અને વિનાશ છે. એ ઉત્પાદ અને વિનાશ સ્કંધાશ્રિત ન હોઈ પરિશુદ્ધ પણ કહેવાય આવા ઉત્પાદ અને વિનાશનો વિષય અમૂર્ત દ્રવ્ય અને તેમાં પણ જે અમૂર્ત દ્રવ્ય માત્ર એક એક વ્યક્તિરૂપ છે તે જ હોઈ શકે. તેથી જ આકાશ ધર્મે અને અધર્મે એ ત્રણ અસ્તિકાયમાં ઐકત્વિક ઉત્પાદ અને વિનાશ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ઉત્પાદ અને વિનાશ માત્ર વૈશ્વસિક હોય છે પ્રાયોગિક નથી હોતો. કારણ કે આકાશ આદિ ઉક્ત ત્રણ દ્રવ્યો પરિણામી હોવા છતાં ગતિક્રિયા વિનાનાં હોવાથી તેમાં પુદ્ગલની પેઠે પ્રયત્નને અવકાશ જ નથી. ક્રિયાશીલ પુદ્ગલ અને ચૈતન્યની અવગાહન તેમ જ ગતિ-સ્થિતિક્રિયામાં દેશભેદ અને કાળભેદ તટસ્થ નિમિત્ત બનવું કે ન બનવું એ જ આકાશ આદિ ઉક્ત ત્રણ દ્રવ્યોનો ઉત્પાદ અને વિનાશ છે જે માત્ર પરસાપેક્ષ હોઈ અનિયત છે.

૧ વિનાશ વિષે ખાસ બાળજી જાણવાની એ છે કે પ્રાયોગિક અને વૈશ્વસિક બંને પ્રકારનો સામુદાયિક વિનાશ સમુદાયવિભાગમાત્ર અને અર્થાતરલાવપ્રાપ્તિ એમ બન્ને પ્રકારનો છે. સમુદાયનો ભંગ થવાથી અવયવોનું છટા પડી જવું અને સ્કંધપણું ત્યજી દેવું એ સમુદાયવિભાગમાત્રરૂપ નાશ કહેવાય છે. એનો પ્રાયોગિક દાખલો પ્રયત્નથી મકાનતૂટવાને લીધે ઈંટ વગેરે અવયવોનું છટા પડવું તે છે, અને વૈશ્વસિક દાખલો પ્રયત્ન વિના જ વાદળું વીગરાવાથી કે પહાડ તૂટવાથી તેના અવયવોનું જુદા પડવું તે છે. અવયવોનો વિભાગ થયા સિવાય જ સ્કંધ-દ્રવ્યનું પૂર્વ આકાર છોડી બીજા આકારમાં બદલાઈ જવું તે અર્થાતરલાવ-પ્રાપ્તિરૂપ વિનાશ છે. આનો પ્રાયોગિક દાખલો કડાનું કુંડલ બનાવવું તે છે, અને વૈશ્વસિક દાખલો બરફનું પાણી અને પાણીનું હવારૂપમાં ભૌતિક સંયોગો કે ઋતુના પ્રભાવ આદિથી બદલાઈ જવું તે છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે સંસારી તેમ જ મુક્ત આત્મામાં જે પર્યાયોનો ઉત્પાદ વિનાશ થાય છે તેને અને છટાં છટાં સ્વતંત્ર પરમાણુઓમાં જે પર્યાયનો ઉત્પાદ વિનાશ થાય છે તેને પ્રાયોગિક કે વૈશ્વસિક ઉત્પાદ વિનાશમાં અહીં કયાંય કેમ નથી મૂક્યા? આનો ઉત્તર વિચારતાં અંધકારના એ આશય હોય તેમ લાગે છે? ઈશ્વરના કર્તૃત્વ સામે પ્રાયોગિક અને વૈશ્વસિકની ત્રીજી હોવાથી

જેમાં જેમાં ઇશ્વરના કર્તૃત્વ વિષેની કોઈની માન્યતા હોય તે તે પદાર્થનો જ ઉત્પાદ વિનાશ અહીં પ્રસ્તુત છે, તેથી પરમાણુ કે ચેતન દ્રવ્યને અહીં લીધાં નથી. કારણ કે કોઈ ઇશ્વરકારણવાદી પરમાણુ કે ચેતન દ્રવ્યને જન્ય જ નથી માનતો. અવયવીમાત્રને ઇશ્વરજન્ય માનનાર વૈશેષિક આદિ છે અને આકાશને ઇશ્વરજન્ય માનનાર ઔપનિષદ દર્શન છે. તેથી મૂર્ત દ્રવ્યમાંથી પરમાણુને અને અમૂર્ત દ્રવ્યમાંથી આત્માને છોડીને જ અહીં ચર્ચા કરી હોય એવો સંભવ છે. જે દ્રવ્ય સ્કંધરૂપ છે તેની જ ચર્ચા પ્રસ્તુત છે. પરમાણુ તો સ્કંધ જ નથી. આત્મા આકાશની પેઠે પ્રદેશોનો અનાદિ સ્કંધ છે ખરો છતાં તેના ઉત્પાદ-વિનાશનો જ વિચાર સાતમી ગાથામાં આવી જતો હોવાથી અહીં તેને લીધાં ન હોય. તે પોતે જ પોતાની અવસ્થાનો કર્તા હોવાથી તેના પર્યાયોનો ઉત્પાદ વિનાશ તેના પ્રયત્નની અપેક્ષાએ પ્રાયોગિક જ કહી શકાય. છતાં કોઈ પણ દશામાં વર્તતો કેમ ન હોય છતાં તેના પર્યાયો તેના વીર્યજનિત હોઈ પ્રાયોગિક જ છે. પછી તે વીર્ય અલિસંધિજ વીર્ય હો કે અનલિસંધિજ વીર્ય. ૩૨-૩૪.

ઉત્પત્તિ નાશ અને સ્થિતિના કાળલેદ આદિની ચર્ચા—

તિણિ વિ ઉપ્પાયાઈ અભિણ્ણકાલા ય મિણ્ણકાલા ય ।

અત્યંતરં અણત્યંતરં ચં દેવિયાહિ ણાયવ્વા ॥ ૩૫ ॥

જો આઉંચણ્ણકાલો સો ચેવ પસારિયસ્સ વિ ન જુત્તો ।

તેસિં પુણ પહિવત્તી-વિગમે કાલંતરં ણાત્થિ ॥ ૩૬ ॥

ઉપ્પજ્જમાણકાલં ઉપ્પણ્ણં તિ વિગયં વિગચ્છંતં ।

દવિયં પણ્ણવયંતો તિકાલવિસયં વિસેસેહ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—ઉત્પાદ વગેરે ત્રણેનો કાળ અલિન્ન પણ છે અને લિન્ન પણ છે. તેમ જ તેને દ્રવ્યથી લિન્ન તેમ જ અલિન્ન બાબવા.

જે આકુચ્ચન કાળ છે તે જ પ્રસરણનો પણ સુક્ત નથી, વળી તે આકુચ્ચન અને પ્રસરણના ઉત્પાદ અને વિનાશમાં કાળનું અંતર-લેદ નથી.

ઉત્પન્ન થઈ રહેલ દ્રવ્યને આ ઉત્પન્ન થયું છે અને (ઉત્પન્ન થનાર છે) તેમ જ નાશ પામેલું છે, નાશ પામી રહ્યું છે (અને નાશ પામનાર છે) એ રીતે જણાવતો પુરુષ તે દ્રવ્યને ત્રિકાળના વિષયરૂપે વિશિષ્ટ બનાવે છે.

ભાવોદ્ઘાટન—સતનું લક્ષણ ઉત્પાદ નાશ અને સ્થિતિ એવું કરવામાં આવ્યું છે. તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં અંધકાર જણાવે છે કે લક્ષણબદ્ધ ઉત્પાદ આદિ

કોઈના પ્રયત્ન વિના જ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ મામે છે તે સામુદાયિક ઉત્પાદ અને વિનાશ વૈસ્રસિક છે.

ઐકત્વિક-કોઈ બીજા દ્રવ્ય સાથે મળી સ્કંધત્વનું રૂપ ધારણ કર્યા વિના જ રહેલ અર્થાત્ સ્વતંત્ર એક એક દ્રવ્યવ્યક્તિમાં જે ઉત્પાદ અને વિનાશ સંભવે છે તે ઐકત્વિક ઉત્પાદ અને વિનાશ છે. એ ઉત્પાદ અને વિનાશ સ્કંધાશ્રિત ન હોઈ પરિશુદ્ધ પણ કહેવાય આવા ઉત્પાદ અને વિનાશનો વિષય અમૂર્ત દ્રવ્ય અને તેમાં પણ જે અમૂર્ત દ્રવ્ય માત્ર એક એક વ્યક્તિરૂપ છે તે જ હોઈ શકે. તેથી જ આકાશ ધર્મ અને અધર્મ એ ત્રણ અસ્તિકાયમાં ઐકત્વિક ઉત્પાદ અને વિનાશ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ઉત્પાદ અને વિનાશ માત્ર વૈસ્રસિક હોય છે પ્રાયોગિક નથી હોતો. કારણ કે આકાશ આદિ ઉક્ત ત્રણે દ્રવ્યો પરિણામી હોવા છતાં ગતિક્રિયા વિનાનાં હોવાથી તેમાં પુદ્ગલની પેઠે પ્રયત્નને અવકાશ જ નથી. ક્રિયાશીલ પુદ્ગલ અને ચૈતન્યની અવગાહન તેમ જ ગતિ-સ્થિતિક્રિયામાં દેશભેદ અને કાળભેદ તટસ્થ નિમિત્ત બનવું કે ન બનવું એ જ આકાશ આદિ ઉક્ત ત્રણે દ્રવ્યોનો ઉત્પાદ અને વિનાશ છે જે માત્ર પરસાપેક્ષ હોઈ અનિયત છે.

વિનાશ વિષે ખાસ બાળત જાણવાની એ છે કે પ્રાયોગિક અને વૈસ્રસિક બન્ને પ્રકારનો સામુદાયિક વિનાશ સમુદાયવિભાગમાત્ર અને અર્થાતરલાવપ્રાપ્તિ એમ બન્ને પ્રકારનો છે. સમુદાયનો ભંગ થવાથી અવયવોનું છૂટા પડી જવું અને સ્કંધપણું ત્રણ દેવું એ સમુદાયવિભાગમાત્રરૂપ નાશ કહેવાય છે. એનો પ્રાયોગિક દાખલો પ્રયત્નથી મકાનતૂટવાને લીધે ઈંટ વગેરે અવયવોનું છૂટા પડવું તે છે, અને વૈસ્રસિક દાખલો પ્રયત્ન વિના જ વાદળું વીળરાવાથી કે પહાડ તૂટવાથી તેના અવયવોનું જુદા પડવું તે છે. અવયવોનો વિભાગ થયાં સિવાય જ સ્કંધ-દ્રવ્યનું પૂર્વ આકાર છોડી બીજા આકારમાં બદલાઈ જવું તે અર્થાતરલાવ-પ્રાપ્તિરૂપ વિનાશ છે. આનો પ્રાયોગિક દાખલો કડાનું કુડેલ બનાવવું તે છે, અને વૈસ્રસિક દાખલો ધરદ્રુનું પાણી અને પાણીનું હવારૂપમાં ભૌતિક સંયોગો કે ઋતુના પ્રભાવ આદિથી બદલાઈ જવું તે છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે સંસારી તેમ જ મુક્ત આત્મામાં જે પર્યાયોનો ઉત્પાદ વિનાશ થાય છે તેને અને છૂટાં છૂટાં સ્વતંત્ર પરમાણુઓમાં જે પર્યાયનો ઉત્પાદ વિનાશ થાય છે તેને પ્રાયોગિક કે વૈસ્રસિક ઉત્પાદ વિનાશમાં અહીં કયાંય કેમ નથી મૂક્યા? આનો ઉત્તર વિચારતાં અંધકારના એ આશય હોય તેમ લાગે છે? ઈશ્વરના કર્તૃત્વ મામે પ્રાયોગિક અને વૈસ્રસિકની અર્થા હોવાથી

સત્-ધર્મી દ્રવ્યના ધર્મો હોવાથી તેનાથી લિન્ન પણ છે અને અલિન્ન પણ છે. લિન્ન એટલા માટે કે તે તેના અંશ છે અને અલિન્ન એટલા માટે કે તે અંશ હોવા છતાં પોતાના ધર્મીભૂત લક્ષ્યમાં જ સમાઈ જાય છે તેનાથી જુદું અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. કોઈ એક દ્રવ્યને ત્રિકાલવર્તિત્વરૂપ વિશેષથી અંકિત કરવું હોય સમજવું હોય તો આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ. મકાનરૂપ એક દ્રવ્યપર્યાય લઈ વિચારીએ કે જ્યારે તે બનતું હોય છે ત્યારે એક સળંગ આળા મકાનરૂપે ઉત્પદ્યમાન (બનતું) છે, તેમાં જેટલેટલો ભાગ બન્યો હોય તેટલા ભાગરૂપે એ બનતું જ મકાન ઉત્પન્ન (બન્યું) છે અને જે ભાગ હજી બનવાનો છે તેની અપેક્ષાએ તે મકાન ઉત્પત્ત્યમાન (બનનાર) છે. આ જ રીતે તે ઉત્પન્ન થતા મકાનમાં ઈંટ આદિ અવયવો પોતાપોતાની વિશકલિત-ઘટાપણું અવસ્થા છોડતા હોવાથી અવયવ-રૂપે એ વિગચ્છત (નાશ પામી રહ્યું) છે અને જેટલો ભાગ બન્યો હોય તેટલામાં અવ-યવોની વિશકલિત અવસ્થા નાશ પામેલો હોવાથી તે ભાગમાં તે વિગત (નાશ પામેલું) છે તેમ જ જે ભાગ બનવો બાકી હોય તેમાં અવયવોનું વિશકલિતપણું જવાનું હોવાથી તે ભાગમાં તે વિગતિષ્ઠત (નાશ પામનાર) છે. એ જ પ્રમાણે એ મકાનમાં ત્રૈકાલિક સ્થિતિ ઘટાવી શકાય. આથી ઊંડા ઊતરી વિશેષ વિચાર કરનાર એકેક ઉત્પદ્યમાન ઉત્પન્ન અને ઉત્પત્ત્યમાનમાં ત્રૈકાલિક વિગમ અને તેવા પ્રત્યેક વિગમમાં ત્રૈકાલિક સ્થિતિ પણ ઘટાવી શકે. પરંતુ એ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કોઈ પણ વિચારમાં જે એક સામાન્ય બાબત અહીં ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ છે કે ત્રૈકાલિક ઉત્પાદ નાશ અને સ્થિતિ એક આધારમાં ઘટાવવા માટે કાં તો કોઈ એક દ્રવ્યપર્યાય લેવો અને કાં તો કોઈ એક ગુણપર્યાય લેવો. કારણ કે કેવળ દ્રવ્ય કે કેવળ ગુણમાં એ ઘટવાનો સંભવ નથી. અને જ્યારે કોઈ દ્રવ્યપર્યાય કે ગુણપર્યાય લઈ એ ઉક્ત વિકલ્પો ઘટાવવામાં આવે છે ત્યારે તે પર્યાય બીજા બધા સંજ્ઞાતીય વિજ્ઞાતીય પર્યાયોથી લિન્નરૂપે જ ગ્રહણ થાય છે. આ વિચાર વસ્તુને વિશેષ રૂપે ગ્રહણ કરવાનો ઉપાયમાત્ર છે ૩૬-૩૭.

વૈશેષિકઆદિસમ્મત દ્રવ્યોત્પાદની પ્રક્રિયાની ચર્ચા—

દન્વંતરસંજોગાદિ કેચિ દવ્રિયસ્સ વૈતિ ઉપ્પાયં ।

ઉપ્પાયત્થાઽકુસલા વિભાગજાયં ન ઇચ્છંતિ ॥ ૩૮ ॥

૧ અનેક પરમાણુ વગેરે સંજ્ઞાતીય દ્રવ્યો ઉપરથી જે સ્કંધપર્યાય થાય છે તે તેમ જ જીવ અને પુદ્ગલ જેવા વિજ્ઞાતીય દ્રવ્યો મળવાથી જે મનુષ્યત્વ આદિ પર્યાયો થાય છે તે દ્રવ્યપર્યાય કહેવાય છે અને દ્રવ્યમાં વર્તતા વર્ણુ આદિ અગર ચેતના આદિ ગુણોનું જે હાનિ વૃદ્ધિ આદિરૂપ પરિણમન થયા કરે છે તે ગુણપર્યાય કહેવાય છે. આ માટે જુઓ પ્રવચનસારનો બીજો અધિકાર ગા. ૧ અમૃતચંદ્રની ટીકા.

ત્રણે અશોનો કાળ એક બીજથી લિન્ન પણ છે અને અલિન્ન પણ છે તેમ જ એ લક્ષણ લક્ષ્યભૂત દ્રવ્ય-સત્થી લિન્ન પણ છે અને અલિન્ન પણ છે.

દરેક વસ્તુ દ્રવ્ય અને પર્યાય ઉભયરૂપ હોઈ તેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ તે ઉભયમાં જ સમાય છે. પર્યાયો કેટલાક પરસ્પર વિરોધી હોઈ ક્રમવર્તી હોય છે તો કેટલાક અવિરોધી હોઈ સહવર્તી હોય છે. ક્રમવર્તી એ પર્યાયોને લઈ તેના ઉત્પાદ અને વિનાશના સમયનો વિચાર કરીએ તો તે સમકાલીન છે એમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે અનંતર પૂર્વપર્યાયની અંતિમકાલસીમા તે જ ઉત્તર પર્યાયની આદિકાલસીમા હોય છે. પરંતુ કોઈ પણ એક પર્યાયને લઈ તેના ઉત્પાદ-વિનાશના સમયનો વિચાર કરીએ તો જણાશે કે તે બન્ને લિન્નકાલીન છે. કારણ કે એક પર્યાયના કાળની આદિ સીમા અને અંતિમ સીમા જુદી જુદી હોય છે. પૂર્વ પર્યાયની નિવૃત્તિ અને ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ જે સમયમાં થતી હોય છે તે જ સમયમાં તે વસ્તુ અમુક સામાન્યરૂપે સ્થિર પણ હોય છે. તેથી એ રીતે જોતાં ઉત્પાદ વિનાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણે સમકાલીન છે. પરંતુ કોઈ એક જ પર્યાયને લઈ સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો તેના ઉત્પાદ અને વિનાશની પેઠે તેની સ્થિતિનો કાળ ભિન્ન છે એમ લાગશે. અર્થાત્ તેના ઉત્પાદ એટલે પ્રારંભ-સમય અને વિનાશ એટલે તેના નિવૃત્તિસમય અને સ્થિતિ એટલે પ્રારંભથી નિવૃત્તિ સુધી સામાન્યરૂપે રહેવાનો તેનો બધો સમય એ ત્રણે લિન્ન છે. અંથકાર આ બાબતને એક આંગળીના દાળલાથી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

આંગળી એ એક વસ્તુ છે, તે જ્યારે વાંકા હોય ત્યારે સીધી નથી રહી શકતી અને જ્યારે સીધી હોય ત્યારે વાંકી નથી રહી શકતી. વક્રતા અને સરળતા એક જ વસ્તુમાં એક કાળે સંભવતાં ન હોવાથી ક્રમવર્તી છે. આંગળીમાં વક્રતાપર્યાયના વિનાશ અને સરળતાપર્યાયના ઉત્પાદ વચ્ચે સમયભેદ નથી જ. એ બન્ને એક જ સમયમાં એક જ ક્રિયાનાં થતાં એ પરિણામો છે. એ જ સમયે આંગળી તો આંગળીરૂપે સ્થિર હોય છે જ, તેથી આંગળીરૂપ એક વસ્તુમાં તે એક જ સમયે ઉત્પાદ વિનાશ અને સ્થિતિ ઘટી જાય છે; તેથી જિલટું તેના એક જ વક્રતા કે સરળતા પર્યાયને લઈએ તો તેમાં ઉત્પાદ વિનાશ અને સ્થિતિનો કાળભેદ ઘટે છે. આંગળી વાંકી મટી સીધી થઈ તે તેના સરળતાપર્યાયનો ઉત્પાદસમય, અમુક વખત સીધી રહી પાંચી વાંકી થાય ત્યારે તે તેના સરળતા પર્યાયનો વિનાશસમય અને સીધી થવાના ક્ષણથી માંડી સીધી મટી જવાના ક્ષણ સુધીનો વચ્ચેનો એકરૂપ સીધી રહેવાનો ગાળો તે સરળતાપર્યાયનો સ્થિતિસમય એ કાળભેદ થયો.

ઉક્ત લિન્નકાલીન કે એકકાલીન ઉત્પાદ નાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણે એક

સત્-ધર્મી દ્રવ્યના ધર્મો હોવાથી તેનાથી લિન્ન પણ છે અને અલિન્ન પણ છે. લિન્ન એટલા માટે કે તે તેના અંશ છે અને અલિન્ન એટલા માટે કે તે અંશ હોવા છતાં પોતાના ધર્મીભૂત લક્ષ્યમાં જ સમાઈ જાય છે તેનાથી બુદ્ધ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. કોઈ એક દ્રવ્યને ત્રિકાલવર્તિત્વરૂપવિશેષથી અકિત કરવું હોય સમજવું હોય તો આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ. મકાનરૂપ એક દ્રવ્યપર્યાય લઈ વિચારીએ કે જ્યારે તે બનતું હોય છે ત્યારે એક સળંગ આળા મકાનરૂપે ઉત્પદ્યમાન (બનતું) છે, તેમાં જેટલેટલો ભાગ બન્યો હોય તેટલા ભાગરૂપે એ બનતું જ મકાન ઉત્પન્ન (બન્યું) છે અને જે ભાગ હજી બનવાનો છે તેની અપેક્ષાએ તે મકાન ઉત્પત્ત્યમાન (બનનાર) છે. આ જ રીતે તે ઉત્પન્ન થતા મકાનમાં ઈંટ આદિ અવયવો પોતપોતાની વિશકલિત-છટાપણું અવસ્થા છોડતા હોવાથી અવયવ-રૂપે એ વિગચ્છત(નાશ પામી રહ્યું) છે અને જેટલો ભાગ બન્યો હોય તેટલામાં અવ-યવોની વિશકલિત અવસ્થા નાશ પામેલો હોવાથી તે ભાગમાં તે વિગત (નાશ પામેલું) છે તેમ જ જે ભાગ બનવો બાકી હોય તેમાં અવયવોનું વિશકલિતપણું જવાનું હોવાથી તે ભાગમાં તે વિગચ્છત (નાશ પામનાર) છે. એ જ પ્રમાણે એ મકાનમાં ત્રૈકાલિક સ્થિતિ ઘટાવી શકાય. આથી ઊંડા ઊતરી વિશેષ વિચાર કરનાર એકેક ઉત્પદ્યમાન ઉત્પન્ન અને ઉત્પત્ત્યમાનમાં ત્રૈકાલિક વિગમ અને તેવા પ્રત્યેક વિગમમાં ત્રૈકાલિક સ્થિતિ પણ ઘટાવી શકે. પરંતુ એ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કોઈ પણ વિચારમાં જે એક સામાન્ય બાબત અહીં ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ છે કે ત્રૈકાલિક ઉત્પાદ નાશ અને સ્થિતિ એક આધારમાં ઘટાવવા માટે કાં તો કોઈ એક દ્રવ્યપર્યાય લેવો અને કાં તો કોઈ એક ગુણપર્યાય લેવો. કારણ કે કેવળ દ્રવ્ય કે કેવળ ગુણમાં એ ઘટવાનો સંભવ નથી. અને જ્યારે કોઈ દ્રવ્યપર્યાય કે ગુણપર્યાય લઈ એ ઉક્ત વિકલ્પો ઘટાવવામાં આવે છે ત્યારે તે પર્યાય બીજા બધા સંબંધીય વિભક્તીય પર્યાયોથી લિન્નરૂપે જ અહણ થાય છે. આ વિચાર વસ્તુને વિશેષ રૂપે અહણ કરવાનો ઉપાયમાત્ર છે ૩૬-૩૭

વૈશેષિકઆદિસન્મત દ્રવ્યોત્પાદની પ્રક્રિયાની ચર્ચા—

દવંતરસંજોગાદિ કેચિ દવિયસ્સ વૈતિ ઉપ્પાયં ।

ઉપ્પાયત્થાક્કુસલા વિભાગજાયં ન ઇચ્છંતિ ॥ ૩૮ ॥

૧ અનેક પરમાણુ વગેરે સંબંધીય દ્રવ્યો ઉપરથી જે સ્કંધપર્યાય થાય છે તે તેમ જ જીવ અને પુદ્ગલ જેવા વિભક્તીય દ્રવ્યો મળવાથી જે મનુષ્યત્વ આદિ પર્યાયો થાય છે તે દ્રવ્યપર્યાય કહેવાય છે અને દ્રવ્યમાં વર્તતા વર્ણુ આદિ અગર ચેતના આદિ ગુણોનું જે હાનિ વૃદ્ધિ આદિરૂપ પરિણમન થયા કરે છે તે ગુણપર્યાય કહેવાય છે. આ માટે બુદ્ધો પ્રવચનસારનો બીજો અધિકાર ગા. ૧ અમૃતચંદ્રની ટીકા.

અણુ દુઅણુઅર્હિં દવ્વે આરદ્ધે 'તિઅણુયં' તિ વવણ્ણસો ।

તત્તો ય પુણ વિમત્તો અણુ ત્તિ જાઓ અણૂ હોઈ ॥ ૩૯ ॥

વહુયાણ એગસદ્દે જહ સંજોગાહિ હોઈ ઉપ્પાઓ ।

જણુ એગવિભાગમ્મિ વિ જુજ્જઈ વહુયાણ ઉપ્પાઓ ॥ ૪૦ ॥

એગસમયમ્મિ એગદવિયસ્સ વહુયા વિ હોંતિ ઉપ્પાયા ।

ઉપ્પાયસમા વિગમા ઠિઈંઉ ઉસ્સગ્ગઓ ણિયમા ॥ ૪૧ ॥

કાય-મણ-વયેણ-કિરિયા-રૂવાઈ-ગઈવિસેસઓ વાવિ ।

સંજોયમ્મયઓ જાણણાં ય દવિયસ્સ ઉપ્પાઓ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—કોઈ વાદી એક દ્રવ્યનો ખીજા દ્રવ્ય સાથે સંયોગ થવાથી જ નવીન દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવે છે અને દ્રવ્યને વિભાગથી ઉત્પન્ન થનાર નથી માનતા. તેઓ ઉત્પત્તિના સ્વરૂપથી અનલિન છે. (કારણ કે)

જેમ જે પરમાણુઓના મળવાથી આરંભાયેલ દ્રવ્યમાં આ આણુ છે એવો વ્યવહાર થાય છે અને અનેક દ્રવ્યણુકના મળવાથી આરંભાયેલ દ્રવ્યમાં આ આણુક છે એવો વ્યવહાર થાય છે. વળી તે આણુકથી વિલક્ષ્ય થયેલ આણુ એ આણુ ઉત્પન્ન થયો એમ વ્યવહારાય છે.

ખડુંમાં એક શબ્દના થતા પ્રયોગને લીધે જો સંયોગથી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનવામાં આવે તો જરૂરજ એકના વિભાગમાંથી બહુની પણ ઉત્પત્તિ થતે છે.—

એક સમયમાં એક દ્રવ્યમાં બહુ પણ ઉત્પાદ હોય છે. વિનાશો પણ ઉત્પાદ નેટલા જ હોય છે અને સ્થિતિઓ તંટલી જ સામાન્યરૂપે નિયત છે.

શરીર અને વસ્ત્રન ક્રિયા રૂપ આદિ અને ગતિના વિશેષથી તેમ જ સંયોગવિભાગથી અને જ્ઞાનના વિષયત્વથી દ્રવ્યનો ઉત્પાદ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—જન્ય દ્રવ્યની ઉત્પત્તિની જાણતમાં પરિણામવાદ સમૂહવાદ અને આરંભવાદ એવી મુખ્ય ત્રણ પ્રક્રિયાઓ છે. સાંખ્ય આદિ પરિણામવાદી છે, કારણ કે તેઓ કાર્યદ્રવ્યને કારણનો માત્ર પરિણામ એટલે માત્ર રૂપાન્તર માને છે. જૌદ્ધ આદિ સમૂહવાદી છે, કારણ કે તેઓ સ્થૂળ દેખાતા દ્રવ્યને

૧ અર્થો ગણમાં અણુ શબ્દ છે તેનો પરમાણુ અને દ્રવ્યણુક એ બન્ને અર્થ કરવા. જે અણુત્તરપરિમાણુવાળું હોય તે અણુ જ અણુક કહેવાય છે; માત્ર પરમાણુ સદિ. દ્રવ્યણુકમાં પણ અણુત્તરપરિમાણુ માનવામાં આવ્યું છે. આણુકથી પરમાણુ પણ છટો પડે અને દ્રવ્યણુક પણ, તેથી બન્ને ગત કહેવાય.

સૂક્ષ્મ અવયવોના સમૂહ માત્ર માને છે. તેઓ નથી માનતા. અવયવદ્રવ્યોનું કોઈ સ્થાનંતર કે નથી માનતા તે ઉપરથી અપૂર્વ અવયવી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ વૈશેષિક આદિ આરંભવાદી કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ કાર્યદ્રવ્યને કારણેના માત્ર પરિણામ કે માત્ર સમૂહ ન માનતાં કારણે ઉપરથી બનેલા એક અપૂર્વ અવયવી દ્રવ્ય જ માને છે. જૈન દર્શન ઉક્ત ગ્રંથો પશ્ચાત્તે યોતાની વિશિષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે તેમ છતાં તેને વૈશેષિક આદિના આરંભવાદ સામે કાંઈક કહેવાનું છે અને તે જ આ સ્થળે ગ્રંથકારે બતાવ્યું છે.

આરંભ એટલે અપૂર્વ કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ. આવી ઉત્પત્તિ વૈશેષિક આદિ દર્શનોમાં સંયોગજનિત જ માનવામાં આવે છે. તેઓ કહે છે કે જ્યારે કોઈ નાનું કે મોટું દ્રવ્ય નવું બને છે ત્યારે તે અનેક અવયવભૂત દ્રવ્યોના સંયોગથી જ બને છે અને વિભાગથી કોઈ દ્રવ્ય નથી બનતું. ઘટ જેવું એક દ્રવ્ય કૂટવાથી જે કટકાઓ દેખાય છે તે તેમને મતે ઘટના વિભાગમાંથી સીધા ઉત્પન્ન થયેલ નવાં દ્રવ્યો નથી પણ મૂળ આરંભકે પરમાણુઓના વિભાગ દ્વારા દ્રવ્યલુક આદિના નાશને કમ્મે ઘટનો નાશ થઈ શેષ રહેલ પરમાણુઓ ઉપરથી ફરી દ્રવ્યલુક આદિની સૃષ્ટિદ્વારા અનુક્રમે સંયોગથી બનેલા એ કટકાઓ છે. આ મતનો નિરાસ કરતાં ગ્રંથકાર એ મતવાદીઓને ઉત્પત્તિના સ્વરૂપથી અનલિપ્ત કહી યોતાનો પ્રકાર સ્થાપિત કરવા માટે કહે છે કે—

જેમ અવયવોના સંયોગથી કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ દેખાય છે તેમ કાર્યદ્રવ્યમાંથી અવયવો છૂટા પડવાને લીધે પણ નવું દ્રવ્ય બને છે. અર્થાત્ અવયવોના સંયોગની પેઠે વિભાગમાંથી પણ કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ અનુભવસિદ્ધ છે, તો પછી માત્ર સંયોગજન્ય દ્રવ્યોત્પાદ માનવાનો શો અર્થ ? બે પરમાણુઓના સંયોગથી આરંભાયેલ દ્રવ્યમાં ‘આ દ્રવ્યલુક થયું’ એ પ્રકારનો વ્યવહાર જેમ થાય છે અગર અનેક દ્રવ્યલુકોના સંયોગથી આરંભાયેલ દ્રવ્યમાં ‘આ ત્ર્યલુક ઉત્પન્ન થયું’ એ પ્રકારનો વ્યવહાર જેમ થાય છે તેમ ત્ર્યલુક કે બીજા કોઈ મોટા દ્રવ્યસ્કંધમાંથી વિભાગ પામેલા-છૂટા પડેલા નાના ખડોમાં પણ ‘આ આણુ થયા.’ એવો વ્યવહાર થાય છે જ. તેથી સંયોગ અને વિભાગ ઉભયજન્ય દ્રવ્યોત્પત્તિ માનવી એ જ યુક્ત છે.

કદાચ પૂર્વપક્ષી એવી ફ્લીક કરે કે ઘણા તંતુઓમાં દશાવિશેષે આ

૧ જૈન દર્શન જન્ય દ્રવ્યને સ્કંધ એવા ખાસ નામથી ઓળખાવે છે, છતાં તે તેને પરિણામ પણ કહે છે સમૂહ પણ કહે છે અને અવયવી પણ કહે છે. કારણ કે તેને મતે સ્કંધનું બનવું એટલે તે રૂપે પરિણમવું કે વિશિષ્ટ સમૂહ રૂપે ગોઠવાવું કે અવયવી ભાવને પામવું એ બધું એક જ છે.

એક કપડું છે એવી એકાકાર પ્રતીતિ અને એક કપડાશબ્દનો પ્રયોગ દેખાય છે તેથી અનેક અવયવોના સંયોગથી એક દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માનવાને ટેકો મળે છે, એવો ટેકો વિભાગથી દ્રવ્યોત્પત્તિ માનવામાં ક્યાં છે? તો તેને ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે વિભાગજન્ય દ્રવ્યોત્પત્તિ માનવામાં પણ એવો ટેકો છે જ. કારણ કે કોઈ એક સ્કંધદ્રવ્ય તૂટતાં તેના વિભાગમાંથી અનેક દ્રવ્યોના ઉત્પાત પણ પ્રતીતિ અને વ્યવહારસિદ્ધ છે; એક ઘટ ફૂટતાં ઘણા કંકડાની ઉત્પત્તિ ભેદપ્રતીતિ અને ભેદવ્યવહારથી સિદ્ધ જ છે; તેથી દ્રવ્યોત્પત્તિને સંયોગજન્ય કે વિભાગજન્ય માનવામાં સરખી જ દલીલ છે.

કોઈ પણ એક દ્રવ્યમાં દર સમયે એક ઉત્પાદ એક નાશ અને એક સ્થિતિ સંભવતાં હોવાથી અનંતકાળના અનંત સમયો લઈ વિચારતાં તેમાં અનંત ઉત્પાદ અનંત નાશ અને અનંત સ્થિતિઓ ઘટી શકે ખરી, પણ એક જ સમયમાં તેમાં અનંત ઉત્પાદ આદિ માનવામાં આવે છે તે કેવી રીતે ઘટે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે એક સમયમાં પણ એક દ્રવ્યમાં અનંત ઉત્પાદ આદિ ઘટે જ છે. કારણ કે કોઈ પણ એક દ્રવ્ય વિવક્ષિત એક જ સમયમાં સહસ્રાવી અનંત પર્યાયરૂપે પરિણમે છે ત્યારે એક જ સાથે પૂર્વવર્તી અનંત પર્યાયોના અનંત નાશો અને ઉત્તરવર્તી અનંત પર્યાયોના અનંત ઉત્પાદો તેમાં હોય છે જ, એ જ રીતે તે તે વિશેષરૂપે પરિણામ પામતું તે દ્રવ્ય અનંત સામાન્યરૂપે સ્થિર હોઈ અનંત સ્થિતિઓ પણ ધારણ કરે છે જ. તેથી એક જ સમયમાં એક જ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ આદિ ત્રણે અનંત હોવામાં કશો જ ખાધ નથી. આ મુદ્દો એક જીવદ્રવ્ય લઈ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

સંસારી જીવ એટલે દેહધારી ચેતન. એના પર્યાયો એટલે કેવલપુદ્ગલાશ્રિત કે કેવલચેતનાશ્રિત પર્યાયો નહિ પણ થયાસંભવ ઉભયાશ્રિત સમજવાના છે. મન વચન અને કાય આદિરૂપ વિવિધ પરિણતિ પૌદ્ગલિક હોવા છતાં તે કાયાયિક પરિણામ અને વીર્યવિશેષના દ્વર કે નજીકના સંબંધ વિના સંભવતી ન હોવાથી ચેતનાશ્રિત પણ છે જ. એ જ રીતે જ્ઞાન અને વીર્યવિશેષ આદિ પરિણતિ ચેતનાશ્રિત હોવા છતાં કર્મપુદ્ગલસાપેક્ષ હોઈ પુદ્ગલાશ્રિત પણ છે જ. એક સંસારી જીવદ્રવ્યમાં જે સમયે સૂક્ષ્મ કે સ્પૃગ દેહરૂપે પુદ્ગલ પરિણમે છે તે જ સમયે મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો મનરૂપે અને વચનવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો વચનરૂપે પરિણમે છે, તે જ સમયે શરીર અને આત્માના પારસ્પરિક સંબંધથી અસંખ્ય આત્મપ્રદેશોમાં કાયિક આદિ ક્રિયાઓ થાય છે, તે જ સમયે રૂપઆદિ અનેક પર્યાયો પણ તરતમભાવે પરિણમન પામતા હોય છે, તે જ સમયે ભાવિ ગતિને અનુદ્યોત એવા કર્મબંધ કર્મોદય આદિ પર્યાયો પણ થતા હોય છે, તે જ સમયે

દેવાતાં અનંતાનંત પરમાણુઓનાં નવ નવ સંયોગો ઉત્પન્ન થતા હોય છે અને
જેટલા પડતાં પૂર્વસંયુક્ત પરમાણુઓનાં વિભાગ થતા હોય છે, તે જ વખતે
તરતમભાવથી વિવિધવિષયક જ્ઞાન આદિ પર્યાયોનાં અને સ્વપરજ્ઞાનવિષ-
યત્વરૂપ જેથત્વ આદિ પર્યાયોનાં આવિર્ભાવ થતો હોય છે. આ અને આના
જેવા બીજાં અનંત સહવર્તી નવીન પર્યાયોનાં ઉત્પાદો, પૂર્વ પર્યાયોનાં વિનાશો
અને પૂર્વોત્તર પર્યાયમાં અનુગત-સામાન્યરૂપે સ્થિતિઓ એ બધું એક જ સમ-
યમાં સંભવતું હોઈ એક સંસારી જીવદ્રવ્ય કોઈ પણ એક જ જન્મઆદિના
સમયમાં અનંત ઉત્પાદ વિનાશ તથા સ્થિતિયુક્ત ઘટી શકે છે. ૩૮-૪૨

શ્રદ્ધાપ્રધાન અને બુદ્ધિપ્રધાન આગમનું પૃથક્કરણ—

દુર્વિહો ધમ્માવાઓ અહેતુવાઓ ય હેતુવાઓ ય ।

તત્થ હ અહેતુવાઓ ભવિયાઽભવિયાદઓ ભાવા ॥ ૪૩ ॥

ભવિઓ સસ્મદ્દેસણ-ણાણ-ચરિત્તપદિવત્તિસંપન્નો ।

ણિયમા દુક્ખંતકડો ત્તિ લક્કલ્લણં હેતુવાયસ્સ ॥ ૪૪ ॥

જો હેતુવાયપ્રવ્રત્તમ્મિ હેતુઓ આગમે ય આગમિઓ ॥

સો સસમયપણ્ણવઓ સિદ્ધંતવિરાહઓ અન્નો ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—ધર્મ-વસ્તુપ્રતિપાદક જે આગમ તે અહેતુવાદ અને હેતુવાદ
એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાંથી અહેતુવાદ છે તેનો વિષય લબ્ય અલબ્ય આદિ
પદાર્થો છે.

લબ્ય એ સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિવાળો થઈ
અવશ્ય દુઃખનો અંત કરનાર થાય છે તે હેતુવાદનું લક્ષણ છે.

જે હેતુવાદનાં વિષયમાં હેતુથી અને આગમવાદનાં વિષયમાં માત્ર
આગમથી પ્રવર્તે છે તે સ્વસમય-સિદ્ધાંતનો પ્રરૂપક-આરાધક છે અને બીજો
સિદ્ધાંતનો વિરાધક છે.

ભાવોદ્ધારન—મનુષ્યનાં સ્વભાવમાં શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ એ બન્ને તત્ત્વો
છે; પણ કોઈમાં શ્રદ્ધા મુખ્ય લાગ લગતે છે તો કોઈમાં બુદ્ધિ વ્યક્તિની પેઠે સમૂ-
હમાં પણ ક્યારેક શ્રદ્ધાનાં તો ક્યારેક બુદ્ધિનાં ઉદ્ગ્રેકનો યુગ આવે છે. શ્રદ્ધા-
યુગનાં માણસો બુદ્ધિ અને તર્કની સામે થઈ તેની પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કરે છે
અને બુદ્ધિયુગનાં માણસો શ્રદ્ધાની પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કરે છે. આ પ્રમાણે
શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનું ચક્ર ઉપર નીચે થયા કરે છે.

માત્ર શ્રદ્ધાજીવી થવું કે માત્ર બુદ્ધિજીવી થવું એ બન્ને એકાંતના પરસ્પર
વિરોધી એવા અપૂર્ણ છેડાઓ છે. માત્ર બુદ્ધિજીવી થવામાં અપૂર્ણતામાં પૂર્ણતા

માની લેવાનું અગર તો પોતાનાથી ચડિયાતી શક્તિનો ઇન્કાર કરવાનું અભિમાન આવતું હોવાથી ઘણી સાચી બાબતો છૂટી જવાનો દોષ ખુલ્લો છે, અને માત્ર શ્રદ્ધાજીવી થવામાં તદ્દન પરાશ્રયીપણું તેમ જ પોતાનાથી સાધી શકાય તેટલા બુદ્ધિવિકાસનો પણ નાશ સંભવતો હોવાથી તેમાં અસત્ય વસ્તુઓના સ્વીકારનો દોષ ખુલ્લો છે. આમ હોવાથી સત્યનું સમતોલપણ સાચવવા અંધકાર અને કાંતદષ્ટિનો આશ્રય લઈ શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ બન્નેનો આદર કરે છે અને આપણા જેવા સાધારણ મનુષ્યો માટે શ્રદ્ધાનું ક્ષેત્ર કયું અને બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર કયું ? એ પૃથક્કરણપૂર્વક બતાવી શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ બન્નેના વાસ્તવિક ઉપયોગનો માર્ગ દર્શાવે છે, અને તેમ કરી શ્રદ્ધાયુગ અને બુદ્ધિયુગના વિરોધને ટાળી બન્ને યુગનો જીવનમાં સમન્વય કરવાનું સૂચવે છે.

અંધકાર કહે છે કે શાસ્ત્રમાં કેટલોક ભાગ અહેતુવાદ છે, તો બીજો કેટલોક ભાગ હેતુવાદ છે. જે વિષયોમાં આપણા જેવા સાધારણ મનુષ્યોના પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન જ્ઞાનને અવકાશ જ નથી અને જે માત્ર આગમકથિત હોઈ આગમ ઉપર વિશ્વાસ કેળવીને જ માનવા યોગ્ય છે તેવા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર તે અહેતુવાદ; અને જે પદાર્થોને આપણા જેવા સાધારણ મનુષ્યો પ્રત્યક્ષથી જાણી શકે કે અનુમાનથી સાધી શકે અગર તો જેને સ્વીકારવામાં આગમ ઉપર વિશ્વાસ કેળવવાની જરૂર નથી રહેતી તેવા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર તે હેતુવાદ. અહેતુવાદ શાસ્ત્રને શ્રદ્ધાથી જ સ્વીકારી તેમાં કહેલ બાબતો શ્રદ્ધાથી જ માની લેવી અને બીજી રીતે છેવટનું દિવ્ય જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તેવી બાબતો ઉપર બુદ્ધિ કે તર્કનો પ્રયોગ ન કરવો; અને હેતુવાદ શાસ્ત્ર હોય ત્યાં તેમાં કહેલી બાબતો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી તપાસી ખાતરી કરવી અને પછી જ તેના ઉપર શ્રદ્ધા કેળવવી. આમ અપૂર્ણ સાધકે એક બાજુ શ્રદ્ધા અને બીજી બાજુ બુદ્ધિ બન્નેનો વિકાસ કરતા જવું અને એ રીતે ક્રમે ક્રમે બન્નેના વિષયનું અંતર તોડી શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનો અભેદ સાધવો.

અહેતુવાદ અને હેતુવાદનું પૃથક્કરણ કરી તેને સમજાવવા બન્નેના દાખલાઓ આપતાં અંધકાર કહે છે કે શાસ્ત્રમાં જે લવ્ય અને અલવ્ય એવા બે વિભાગ કરી જીવની બે સ્વતઃસિદ્ધ બતો દર્શાવવામાં આવી છે તે અહેતુવાદનો વિષય છે. કારણ કે બધા જીવ લવ્ય જ કે બધા જીવ અલવ્ય જ કેમ નહિ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈ પણ તર્કથી આપી શકાતો જ નથી. લવ્ય અને અલવ્ય એવી બે જીવની બતો સ્વીકારવામાં આગમનું પ્રામાણ્ય અને તેના વજ્રાનું આમત્વ માની લેવું એ એક જ ઉપાય છે. લવ્ય અલવ્યની બતના વિભાગનું કારણ બુદ્ધિથી શોધી શકાય તેમ જ નથી. એને માનવામાં 'જીવોનો એવો સ્વભાવ

છે અને તે સ્વભાવ સર્વજ્ઞગમ્ય છે' એવો વિશ્વાસ રાખવો એ એક જ ઉપાય છે. તેથી ભવ્ય અભવ્યની જાતિનો વિભાગ દર્શાવનાર શાસ્ત્રીય વચ્ચનોને અહિં-તુવાદ સમજવાં. એ જ રીતે સાધારણ વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે અને પ્રત્યેકમાં એક જીવ છે એવું શાસ્ત્રીય કથન તે પણ અહિંતુવાદ છે. ભવ્ય અભવ્યનો જાતિવિભાગ અને તેનાં શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણો માની લીધા પછી જ્યારે એ સમ્ય-ગદર્શન આદિ લક્ષણો કોઈમાં દેખાય ત્યારે તે જોઈ એમ અનુમાન કરવું કે આ જીવ સમ્યગદર્શન આદિ ગુણવાળો હોઈ ભવ્ય છે અને તે ક્યારેક ખાત્રીથી સંસારનો અંત કરશે તે હિતુવાદ છે. એ જ રીતે જ્યાં જીવનું લક્ષણ ન દેખાય ત્યાં અજીવપણાનું અનુમાન કરી તે પુદ્ગલ આદિ પદાર્થોને અજીવ માનવા તે હિતુવાદની મર્યાદા છે.

અહિંતુવાદ અને હિતુવાદની વિષયમર્યાદા જાણી લઈ જે હિતુવાદના વિષયમાં જ હિતુ તર્ક કે યુક્તિનો પ્રયોગ કરે અને આગમના વિષયમાં માત્ર આગમનો આધાર લે પણ તેમાં હિતુનો પ્રયોગ ન કરે તે જ વક્તા જૈન સિદ્ધાંતની પ્રરૂપણાનો અધિકારી છે અને તે જ જૈનવચ્ચનનો આરાધક છે. તેથી જિલ્લું જે વક્તા અહિંતુવાદના વિષયમાં હિતુનો પ્રયોગ કરે અને હિતુવાદના વિષયમાં માત્ર આગમ ઉપર આધાર રાખે તે અનેકાંતશાસ્ત્રની પ્રરૂપણાનો અધિકારી ન હોઈ તેની પ્રરૂપણા કરવા જતાં તે તેનો વિરાધક બને છે એમ સમજવું. દાખલા તરીકે જીવ અજીવ અદિ નવ તત્ત્વોમાં જીવતત્ત્વ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકે પણ તેના સ્વરૂપ અને પ્રકારની બાબતમાં સર્વત્ર યુક્તિવાદ ન ચાલી શકે. જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે, તે પ્રત્યેક પ્રદેશનું અમુક સ્વરૂપ છે, કર્મ અને જીવનો સંગ્રામ અનાદિ છે, અનંત નૈગોદિક જીવો એક જ શરીરમાં રહે છે વગેરે બાબતો કેવળ આગમવાદ ઉપર જ અવલંબિત છે. એ જ રીતે અજીવ તત્ત્વની બાબતમાં ધર્માસ્તિકાય આદિનું અસ્તિત્વ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકે છતાં તેનું સ્વરૂપ તો છેવટે આગમવાદ ઉપર જ અવલંબિત છે. આસ્રવ આદિ તત્ત્વોમાં પણ અમુક અંશ યુક્તિ-સાધ્ય હોય છતાં બીજો કેટલોક ભાગ આગમવાદનો જ વિષય હોય છે. તેથી એ બન્ને વાદની વિષયમર્યાદા સમજીને જ પ્રત્યેક તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં તે તે વાદનો આશ્રય કરવામાં આવે તો જ શ્રોતાઓને જૈન પ્રવચન ઉપર અદર-શીલ કરી શકાય; નહિ તો જિલ્લા તેઓ અત્રંભવ અસંગતિ આદિ દોષો જોઈ શાસ્ત્ર ઉપરની આસ્થા ગુમાવી બેસે. ૪૩-૪૫

નયવાદને લગતી ચર્ચા—

પરિસુદ્ધો નયવાઓ આગમમેત્તત્યસાહઓ હોદ્દ ।

સો ચેવ દુણિગિણ્ણો દોણિ વિ પક્કલે વિચમ્મેદ્દ ॥ ૪૬ ॥

જાવડ્યા વયળવહા તાવડ્યા ચેવ હોતિ ણયવાયા ।

જાવડ્યા ણયવાયા તાવડ્યા ચેવ પરસમયા ॥ ૪૭ ॥

જં કાવિલં દરિસણં એયં દન્વાટ્ટિયસ્સ વત્તવ્વં ।

સુદ્ધોઅણતણઅસ્સ ડ પરિસુદ્ધો પજ્જવવિઅપ્પો ॥ ૪૮ ॥

દોહિ વિ ણણહિ ણીઅં સત્થમુલ્લણ તહ વિ મિચ્છંતં ।

જં સવિસઅપ્પહાણત્તણેણ અણોણનિરવેક્ખા ॥ ૪૯ ॥

અર્થ—પરિશુદ્ધ નયવાદ એ કેવલ શ્રુતપ્રમાણના વિષયનો સાધક અને છે; વળી તેને જોઈ જોઈતે મૂકવામાં આવ્યો હોત તો બંને પક્ષોનો ધાત કરે છે. જેટલા વચનોના માર્ગો છે તેટલા જ નયવાદો છે અને જેટલા નયવાદો છે તેટલા જ પરસમયો છે.

જે કાપિલ (કપિલે કહેલું સાંખ્ય) દર્શન છે એ દ્રવ્યસ્થિતિકનયનું વક્તવ્ય છે. શુદ્ધોદનના પુત્ર અર્થાત્ શુદ્ધનું દર્શન તો પરિશુદ્ધ પર્યાયનયનો વિકલ્પ છે.

જે કે ઉલ્કે અર્થાત્ કણાદે બંને નયોથી પોતાનું શાસ્ત્ર-દર્શન પ્રસ્થાપ્યું છતાં તે મિથ્યાત્વ અર્થાત્ અપ્રમાણ છે; કારણ કે એ બંને મંથો પોતપોતાના વિષયની પ્રધાનતાને લીધે અંદરેઅંદર એક બીજાથી નિરપેક્ષ છે.

સાવોદ્ધાટન—અહીં નયવાદની અર્ચામાં મુખ્ય ત્રણ બાબતો કહેવામાં આવી છે. પરિશુદ્ધ અને અપરિશુદ્ધ નયવાદનું પરિણામ, પરસમયોનું વાસ્તવિક પરિમાણ તથા તેનો આધાર અને પ્રસિદ્ધ પરસમયો-દર્શનોની નયવાદમાં યોજના.

પ્રમાણની દરેક વસ્તુ અનેકધર્માત્મક સિદ્ધ છે, તેનું કોઈ પણ એક વિવક્ષિત અંશરૂપે પ્રતિપાદન કરવાનો અભિપ્રાય તે નયવાદ છે. જે એ અભિપ્રાય એકાંશ-અંશી હોવા છતાં તે વસ્તુના બીજા અવિવક્ષિત અંશપરત્વે માત્ર ઉદાસીને હોય અર્થાત્ તે અંશનું નિરસન કરવાનો આગ્રહ ન ધરાવતો હોય અને પોતાના વક્તવ્ય પ્રદેશમાં જ પ્રવર્તતા હોય તો તે પરિશુદ્ધ નયવાદ છે. તેથી જોઈને જે અભિપ્રાય પોતાના વક્તવ્ય એક અંશને જ સંપૂર્ણ માની તેનું પ્રતિપાદન કરવા સાથે જ બીજા અંશોનું નિરસન કરે તે અપરિશુદ્ધ નયવાદ છે. પરિશુદ્ધ નયવાદ એક અંશને પ્રતિપાદક છતાં છતર અંશોનો નિરાસ ન કરતો હોવાથી તેને બીજા નયવાદો સાથે વિરોધ નથી હોતો એટલે છેવટે તે શ્રુતપ્રમાણના અખંડ વિષયનો જ સાધક બને છે; અર્થાત્ નયવાદ જે કે હોય છે અંશગામી, પણ જે તે પરિશુદ્ધ એટલે છતર-સાંપક હોય તો તેના વડે છેવટે શ્રુતપ્રમાણસિદ્ધ અનેકધર્માત્મક આખી વસ્તુનું જ સમર્થન થાય છે. આગ્રંથ એ છે કે બધા જ પરિશુદ્ધ નયવાદો પોતપોતાના

અંશભૂત વક્તવ્યદ્વારા એકંદર સમગ્ર વસ્તુનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, એ જ પરિશુદ્ધ નયવાદનું કૃણ છે. તેથી બિલકુલ અપરિશુદ્ધ નયવાદ માત્ર પોતાથી બુદ્ધા પડતા બીજા પક્ષનું જ નહિ પણ સ્વપક્ષ સુદ્ધાનું નિરસન કરે છે. કારણ કે તે બીજા અંશને અવગણી પોતાના વક્તવ્યને કહેવા માગે છે તે બીજા અંશ સિવાય તેનું વક્તવ્ય સંભવી જ નથી શકતું, એટલે બીજા અંશનું નિરસન કરવા જતાં તે પોતાના વક્તવ્ય અંશનું પણ નિરસન કરી જ બેસે છે. વસ્તુનું સમગ્ર સ્વરૂપ અનેક સાપેક્ષ અંશોથી ઘડાયેલું છે એટલે જ્યારે એ સાપેક્ષ અંશને એક બીજાથી પૂરતું છૂટા પાડી દેવામાં આવે ત્યારે તેમાંથી એકે રહેતો કે સિદ્ધ થતો નથી. તેથી જ એમ કહ્યું છે કે અપરિશુદ્ધ એટલે બીજાની પરવાનગી કરતો નયવાદ પોતાના અને બીજાના એમ બન્ને પક્ષનાં મૂળ ઉખાડે છે.

વચનનો આધાર વક્તાના અભિપ્રાય ઉપર છે તેથી કોઈ પણ એક વસ્તુ પરત્વે જેટલા વચનપ્રકારો મળી આવે અંગર તો સંભવી શકે તેટલા જ તે વસ્તુપરત્વે બંધાયેલા બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાયો છે એમ સમજવું જોઈએ. અભિપ્રાયો એટલે નયવાદો. વચનના પ્રકારો જેટલા જ નયવાદો સમજવા. એ બધા જ નયવાદો અંદરોઅંદર એક બીજાથી નિરપેક્ષ રહે તો તે જ પરસમયો એટલે જૈનેતર દૃષ્ટિઓ છે, તેથી પરસ્પર વિરોધ કરતાં કે અંદરોઅંદર પક્ષપ્રતિપક્ષ પાણું ધારણ કરતા જેટલા નયો હોય વાસ્તવિક રીતે તેટલા જ પરસમયો છે; અર્થાત્ એક બીજાનું નિરસન કરતી જેટલી વિચારસરણીઓ મળે અંગર સંભવે તેટલા જ તે વસ્તુપરત્વે દર્શનો અને એ અંજ્ઞેન. જૈન દર્શન તો અનેક તે વિરોધી દર્શનોના સમન્વયમાંથી ઉદ્ભવતું હોવાથી એક જ છે. અંજ્ઞેન અને જૈન દર્શનોનું નિયામક તત્ત્વ વિરોધ અને સમન્વય છે. પોતાના વક્તવ્યના પ્રતિપાદનમાં જેનો ઉદ્દેશ પરવિરોધનો હોય તે અંજ્ઞેન દર્શન અને જેનો ઉદ્દેશ સમન્વયનો હોય તે જૈન દર્શન.

સાંખ્યદર્શન આત્મા આદિ તત્ત્વો પરત્વે નિત્યત્વવાદી અને બૌદ્ધ દર્શન અનિત્યત્વવાદી છે, એ બન્ને દૃષ્ટિઓ પરસમય છે; કારણ કે તેઓ એક બીજાને અવગણે છે. એ બન્ને દૃષ્ટિઓનો સમન્વય કરતાં જૈન દર્શન રહે છે કે આત્મા આદિ તત્ત્વોમાં નિત્યત્વ છે પણ તે દ્રવ્યસ્થિતિક દૃષ્ટિએ, અને તેમાં અનિત્યત્વ પણ છે પરંતુ તે પચાયાસ્થિતિક દૃષ્ટિએ. આ પ્રમાણે સાંખ્ય અને બૌદ્ધ બન્ને દર્શનોના સમન્વય ઉપર જે એવો સિદ્ધાંત ઘડાયો છે કે આત્મા આદિ તત્ત્વો અપેક્ષાવિશેષે નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે. તે સિદ્ધાંત જ જૈન સિદ્ધાંત.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે એક જ વસ્તુપરત્વે નિત્યત્વ અનિત્યત્વ આદિ વિરોધી ધર્મોના સમન્વયમાં જ જો જૈનદૃષ્ટિ આવતી હોય તો વૈશેષિક દર્શનને પણ

જૈનદર્શન કહેવું પડશે; કારણ કે એ દર્શન પણ માત્રનિત્યત્વ કે માત્રઅનિત્યત્વ ન સ્વીકારતાં નિત્યત્વ અનિત્યત્વ બન્ને સ્વીકારે છે, તેનો ઉત્તર એ છે કે વૈશેષિકદર્શનમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ એ વિરોધી બે અંશોનું પ્રતિપાદન હોવાથી એમાં દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક બન્ને નયોને સ્થાન છે જરૂર, પણ એ બન્ને નયો તેમાં સાપેક્ષપણે યોજાયેલા નથી. એમાં યોજાયેલા બન્ને નયો પોતપોતાના વિષયનું સ્વતંત્રપણે જ પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે વૈશેષિકદર્શન એમ માને છે કે જે પરમાણુ આત્મા આદિ પદાર્થો નિત્ય છે તે નિત્ય જ છે અને જે ઘટ પટ આદિ પદાર્થો અનિત્ય છે તે અનિત્ય જ છે; એટલે નિત્ય મનાયેલ પદાર્થમાં અનિત્યત્વને અને અનિત્ય મનાયેલ પદાર્થમાં નિત્યત્વને સ્થાન જ નથી. આખા દર્શન પરત્વે નિત્યત્વ અનિત્યત્વ બન્નેનો સ્વીકાર હોવા છતાં વસ્તુપરત્વ એ બન્ને ધર્મો એક બીજાથી છૂટા અને સ્વતંત્રપણે જ સ્વીકારાયેલા છે. તેથી એ દર્શનમાં ઉપસક દૃષ્ટિએ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વગામી બન્ને નયો દેખાવા છતાં તાત્ત્વિક રીતે તેમાં સમન્વય પામેલા નથી, માટે જ વૈશેષિક દર્શન એ જૈનદર્શન નથી. જૈનદર્શન કોઈ પણ એક જ વસ્તુપરત્વે એ વિરોધી દેખાતા ધર્મોનો સમન્વય અપેક્ષાવિશેષથી કરે છે અને વૈશેષિક દર્શન વસ્તુલેદે વિરોધી ધર્મોનો ભેદ સ્વીકારે છે. આ જ બન્નેમાં તફાવત છે. એ જ પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષની બાબતમાં પણ ખુલાસો છે. વૈશેષિકદર્શન વસ્તુમાં થતા સામાન્ય અને વિશેષ વ્યવહારના નિયામક તરીકે એ વસ્તુમાં એક બીજાથી નિરાળાં એવાં સામાન્ય અને વિશેષ બે સ્વતંત્ર તત્વો સ્વીકારે છે; જ્યારે જૈન દર્શન એ જ વ્યવહારના નિયમ તરીકે વસ્તુમાત્રને સામાન્ય વિશેષ ઉભયસ્વરૂપ સ્વીકારી લે છે અને કહે છે કે તદન સ્વતંત્ર એવા સામાન્ય વિશેષ બુદ્ધા ધર્મો કોઈ પણ વસ્તુમાં સંભવી જ ન શકે. ૪૬-૪૮

કાર્યસ્વરૂપ પરત્વે એકાંત અને અનેકાંત દૃષ્ટિનો તફાવત—

જે સંતવાયદોસે સક્કોલયા ભગંતિ સંસાણં ।

સંસા ય અસન્વાણ તેસિં સન્ને વિ તે સચ્ચા ॥ ૫૦ ॥

તે ડ ભવગોવળીયા સમ્પદંસણમણુત્તરં હોંતિ ।

જં ભવદુક્ખવિમોક્ખં દો વિ ન પૂરંતિ પાડિકં ॥ ૫૧ ॥

નત્થિ પુઢવીવિસિટ્ઠો 'ઘડો' ત્તિ જં તેણ જુઝ્ઝડ અગળ્લો ।

જં પુણ 'ઘડો' ત્તિ પુવ્વં ણ આસિ પુઢવી તત્થો અગ્ગો ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—શાક્યો-ગૌત્મો આશ્વજિતો-વૈશેષિકો સાંખ્યોના સદ્ગ્રાહપક્ષમાં જે દોષો કહે છે અને વળી તે સાંખ્યો ગૌત્મ અને વૈશેષિકના અસદ્ગ્રાહપક્ષમાં જે દોષો કહે છે તે બધાએ સાચા છે.

તે સદ્ગત અને અસદ્ગત બન્ને અનેકાંતદષ્ટિએ ગોઠવાય ત્યારે જ સર્વોત્તમ સમ્યગ્દર્શન બને છે, કારણ કે એ બન્ને એક એક બુદ્ધા સંસારના દુઃખથી છૂટકારો સાધતા નથી.

જે માટે ઘટ એ પૃથ્વીથી ભિન્ન નથી તેથી તે તેનાથી અભિન્ન ઘટે છે, વળી જે માટે પૃથ્વી એ પહેલાં ઘડો ન હતી તેથી તેનાથી ભિન્ન છે.

ભાવોદ્ધાટન—અહીં જે વાતો બતાવવામાં આવી છે. એકાંતદષ્ટિમાં આવતા દોષોને અનેકાંતદષ્ટિમાં સ્થાન નથી જ અને અનેકાંતદષ્ટિ પ્રમાણે ફલિત થતું વસ્તુનું સ્વરૂપ.

કાર્ય અને કારણના ભેદભેદ વિષે અનેક દષ્ટિઓ પ્રવર્તે છે. બૌદ્ધ અને વૈશેષિક દર્શન ભેદવાદી હોઈ કારણ અને કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન છે એમ માને છે; તેથી જ તેઓ અસત્ એટલે ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં નહિ એવા અપૂર્વ જ કાર્યની ઉત્પત્તિ સ્વીકારે છે. તેથી બિલકુલ સાંખ્યો અભેદવાદી હોઈ કારણ અને કાર્ય અભિન્ન છે એમ માને છે અને તેથી જ તેઓ સત્ એટલે ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કારણમાં વિદ્યમાન એવા કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવે છે. બૌદ્ધ અને વૈશેષિક પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરતાં સાંખ્યોના સત્કાર્યવાદને હ્રષિત કરવા કહે છે કે એ કારણમાં ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાર્ય સત્-વિદ્યમાન હોય તો ઉત્પત્તિ માટે પ્રયત્ન નકામો છે, તેમ જ ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ સત્ હોવાથી કારણમાં કાર્ય દેખાતું નોંધો અને કાર્યસાપેક્ષ બધી ક્રિયાઓ અને બધા વ્યવહારો કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ થવા નોંધો ઇત્યાદિ. એ જ રીતે સાંખ્યો પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરતાં બૌદ્ધ અને વૈશેષિકોના અસદ્ગતને હ્રષિત કરવા કહે છે કે જો અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો ગમે તે કારણમાંથી ગમે તે કાર્ય કેમ નથી નીપજતું? માટીમાંથી ઘટ જ અને સૂતરમાંથી કપડું જ થાય છે એવો નિયમ શા માટે? તેમ જ જો અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો માણસને શીંગડા કેમ ન આવે? વગેરે. આ બન્ને દષ્ટિઓ એક બીજાને જે દોષ આપે છે તે બધા જ સાચા છે, કારણ કે એ દષ્ટિઓ એકાંગી હોઈ બીજી બાજુ ભેટી જ નથી. એ બિણુપને દીધે સ્વાસાવિક રીતે જ તેમાં દોષો આવી જાય છે.

પરંતુ એ બન્ને દષ્ટિઓ સમન્વયપૂર્વક ગોઠવવામાં આવે તો એક બીજાની બિણુપ ટળી જાય છે અને તે પૂર્ણ બને છે, એટલે તે દોષોને જગ્યા જ રહેતી નથી. જેમકે કાર્ય અને કારણ એ ભિન્ન છે છતાં અભિન્ન પણ

છે. લિન્ન હોવાથી ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય અસત્ છે, અલિન્ન હોવાથી સત્ પણ છે. સત્ છે તે શક્તિની અપેક્ષાએ એટલે ઉત્પત્તિ માટે પ્રયત્નની અપેક્ષા રહે જ; અને તેથી જ ઉત્પત્તિ પહેલાં અવ્યક્ત દશામાં વ્યક્તકાર્યસાપેક્ષ વ્યવહારો નથી સંભવતા. એ જ રીતે અસત્ છે તે ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ, શક્તિની અપેક્ષાએ તો કાર્ય સત્ જ છે; તેથી જ દરેક કારણમાંથી દરેક કાર્યની ઉત્પત્તિને અગર મનુષ્યશૃંગ જેવી અત્યંત અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિને અવકાશ જ નથી. જે કારણમાં જે કાર્ય પ્રગટાવવાની શક્તિ હોય તેમાંથી પ્રયત્ન થયા પછી તે કાર્ય પ્રગટે, બીજું નહિ, અને શક્તિ ન હોય એવું પણ નહિ. આ રીતે સત્ અને અસત્વાદનો સમન્વય થતાં જ દૃષ્ટિ પૂર્ણ અને શુદ્ધ થતી હોવાથી તેમાંથી દોષો સરી જાય છે. એક એક છૂટો વાદ ગમે તેટલો પ્રગળ દેખાતો હોય છતાં તે એકદેશીય માન્યતા ઉપર બંધાયેલો હોઈ યથાર્થ જ્ઞાન પૂરું નથી પાડી શકતો અને તેટલી ખામીને લીધે પરંપરાએ તે પોતાનામાં બદલ થનારને કલેશ સુક્ત પણ નથી કરી શકતો. જ્યારે સમન્વય એ, દૃષ્ટિની વિશાળતા ઉપર રચાયેલો હોઈ યથાર્થ જ્ઞાન પૂરું પાડે છે અને માણસને સંકુચિતતાજનિત કલેશબંધનોમાંથી છૂટો કરે છે.

અનેકાંતદૃષ્ટિ પ્રમાણે ઘટરૂપ કાર્ય એ પૃથ્વીરૂપ કારણથી અલિન્ન અને લિન્ન કલિત થાય છે. અલિન્ન એટલા માટે કે માટીમાં ઘડો જન્માવવાની શક્તિ છે અને ઘડો બને છે ત્યારે પણ એ માટી વિનાનો નથી હોતો. લિન્ન એટલા માટે કે ઉત્પત્તિ પહેલાં માટી જ હતી અને ઘડો નજરે પડતો ન હતો અને તેથી જ ઘડાથી સધાનારાં કામો પણ થતાં ન હતાં. ૫૦-૫૨

કારણવિષયક વાદોનું^૧ એકાંતને લીધે મિથ્યાપણું અને અનેકાંતને લીધે સમ્યક્પણું—

કાલો સહાવ ણિયઈ પુવ્વકર્યં પુરિસં કારણેગંતા ।

મિચ્છત્તં તેં વેવા (વ) સમાસઓ હોંતિ સમ્મત્તં ॥ ૫૩ ॥

અર્થ—કાલ સ્વભાવ નિયતિ પૂર્વકૃત-અદૃષ્ટ અને પુરુષરૂપ કારણ વિષેના એકાંતવાદો મિથ્યાત્વ-અયથાર્થ છે અને તે જ વાદો સમાસથી-પરસ્પરસાપેક્ષપણે મજબૂતી સમ્યક્ત્વ-અર્થ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—કાર્યની ઉત્પત્તિ કારણને આભારી છે. કારણ વિષે પણ અનેક મતો છે. તેમાંથી અહીં પાંચ કારણવાદોનો ઉલ્લેખ છે.

૧ આ અથા કારણવાદો પેતાત્પર ઉપનિષદમાં છે. અધ્યાય ૧. આત્મી-વશાવે-સરખામણી માટે લુગ્નો સન્ભવિત રીતે ૫૦ ૭૧૦ ટિપ્પણ ૫.

કોઈ કાલવાદી છે જેઓ ફક્ત કાલને જ કારણ માની તેની પુષ્ટિમાં કહે છે કે બુદ્ધાં બુદ્ધાં કુળો વરસાદ શરદી ગરમી વગેરે બધું ઋતુભેદને જ આભારી છે અને ઋતુભેદ એટલે કાળવિશેષ.

કોઈ સ્વભાવવાદી છે જેઓ ફક્ત સ્વભાવને જ કાર્યમાત્રનું કારણ માની તેના સમર્થનમાં કહે છે કે પશુઓનું સ્થળગામિપણું, પક્ષીઓનું ગગનગામિપણું અને ફળનું કોમળપણું તેમજ કાંટાનું તીખાપણું-અણીદારપણું એ બધું પ્રયત્ન કે કોઈ બીજા કારણથી નહિ પણ વસ્તુગત સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે.

કોઈ નિયતિવાદી છે તે નિયતિ સિવાય બીજા કશાને કારણ ન માનતાં પોતાના પક્ષની પુષ્ટિમાં કહે છે કે જે સાંપડવાનું હોય તે સારું કે નરસું સાંપડે જ છે, ન થવાનું થતું નથી અને થવાનું મટતું નથી; તેથી તે બધું નિયતિને આભારી છે, એમાં કાળ સ્વભાવ કે બીજા એકે કારણને સ્થાન નથી.

કોઈ અદૃષ્ટવાદી અદૃષ્ટને જ કારણ માની તેની પુષ્ટિમાં કહે છે કે બધા માણસો પૂર્વસંચિત કર્મચુક્ત જન્મે છે અને પછી તેઓ પોતે ધાર્યું ન હોય તેવી રીતે સંચિત કર્મના પ્રવાહમાં તણાય છે. માણસની બુદ્ધિ સ્વાધીન નથી, પૂર્વાર્જિત સંસ્કાર પ્રમાણે જ તે પ્રવર્તે છે માટે અદૃષ્ટ જ બધાં કાર્યોનું કારણ છે.

કોઈ પુરુષવાદી પુરુષને ફક્ત કારણ માની તેની પુષ્ટિમાં કહે છે કે જેમ કરોળિયો બધાં તાંતણા સરજે છે, જેમ ઝાડ બધા ફળગાઓ પ્રગટાવે છે તેમ જ ઈશ્વર જગતના સર્જન પ્રલય અને સ્થિતિનો કર્તા છે. ઈશ્વર સિવાય બીજું કશું જ કારણ નથી. જે કારણરૂપે બીજું દેખાય છે તે પણ ઈશ્વરને જ અધીન છે તેથી બધું જ ફક્ત ઈશ્વરતંત્ર છે.

આ પાંચે વાદો યથાર્થ નથી, કારણ કે તે દરેક પોતાના મંતવ્યો ઉપરાંત બીજા બાબુ જોઈ શકતા ન હોવાથી અપૂર્ણ છે અને છેવટે બધા પારસ્પરિક વિરોધથી જ હણાય છે. પણ જ્યારે એ પાંચે વાદો પરસ્પર વિરોધિપણું છોડી એક જ સમન્વયની ભૂમિકા ઉપર આવી ઊભા રહે છે ત્યારે તેઓમાં પૂર્ણતા આવે છે અને પારસ્પરિક વિરોધ જતો રહે છે; એટલે તે યથાર્થ બને છે. એ સ્થિતિમાં કાળ સ્વભાવ આદિ ઉક્ત પાંચે કારણોનું કાર્યજનક સામર્થ્ય જે પ્રમાણ-સિદ્ધ છે તે સ્વીકારાય છે અને એકે પ્રમાણસિદ્ધ કારણોનો અપલાપ થતો નથી. ૫૩

આત્મા વિષે નાસ્તિત્વ આદિ છ પક્ષોનું મિથ્યાપણું અને અસ્તિત્વ આદિ છ પક્ષોનું સમ્યક્પણું—

ખત્થિ ણ ખિન્નો ણ કુણ્ઠ કયં ણ વેણ્ઠ ખત્થિ ખિન્વાણં ।

ખત્થિ ય મોક્કલોવાઓ છ મ્મિચ્છત્તસ્સ ઠાણાં ॥ ૫૪ ॥

અતિય અવિનાશમ્મી કરેઈ વેણઈ અતિય ણિવ્વાણં ।

અતિય ય મોક્કલોવાઓ છં સ્સમ્મત્તસ્સ ઠાણાઈ ॥ ૫૫ ॥

અર્થ—આત્મા નથી, તે નિત્ય નથી, તે કાંઈ કરતો નથી, તે કરેલ કર્મને વેદતો નથી, તેને નિર્વાણ-મોક્ષ નથી અને મોક્ષનો ઉપાય નથી એ છ મતો મિથ્યાજ્ઞાનનાં સ્થાનો છે.

આત્મા છે, તે અવિનાશી છે, તે કરે છે, તે અનુભવે છે, તેને નિર્વાણ છે અને મોક્ષનો ઉપાય છે એ છ મતો યથાર્થજ્ઞાનનાં સ્થાનો છે.

ભાવોદ્ઘાટન—આધ્યાત્મિક વિકાસની સંપૂર્ણતા સાધવામાં જે પદોના આગ્રહો એક કે બીજી રીતે આડે આવે છે અને જે આગ્રહો તેમાં સહાયક થાય છે તે બન્ને પ્રકારના આગ્રહોનું અહીં કથન છે. સાધનામાં બાધક થનારા આગ્રહો બ્રાંત દષ્ટિ ઉપર સ્વાયેલા હોઈ અયથાર્થ અને અબ્રાંત દષ્ટિ ઉપર સ્વાયેલા સહાયક આગ્રહો યથાર્થ છે. તે અનુક્રમે આ પ્રમાણે:

૧ એમ માનવું કે આત્મા જેવું કાંઈ તત્ત્વ જ નથી તે અનાત્મવાદ, ૨ એમ માનવું કે આત્મતત્ત્વ છે તે બરું પણ તે નિત્ય ન હોઈ વિનાશી છે તે ક્ષણિકાત્મવાદ, ૩ એમ માનવું કે આત્મા છે તો નિત્ય પણ તે કૃતસ્થ હોઈ કશું કર્તૃત્વ નથી ધરાવતો તે અકર્તૃત્વવાદ, ૪ એમ માનવું કે આત્મા કાંઈક કરે છે બરો પણ તે ક્ષણિક હોઈ અગર નિર્લેપ હોઈ કાંઈ વિપાક અનુભવતો નથી તે અલોકતૃત્વવાદ, ૫ એમ માનવું કે આત્મા હંમેશાં જ કર્તા અને લોકતા રહેતો હોવાથી તેના સ્વરૂપની પેઠે રાગ દ્વેષ આદિ દોષોનો અંત જ નથી આવતો તે અનિર્વાણવાદ, ૬ એમ માનવું કે સ્વભાવથી આત્મા ક્યારેક મોક્ષ પામે છે પણ તેને મેળવવાનો બીજો કશો જ ઉપાય નથી તે અનુપાયવાદ.

આ છમાંથી કોઈ પણ એક વાદનો આગ્રહ બંધાઈ જાય તો કાં તો આધ્યાત્મિક સાધનામાં પ્રવૃત્તિ જ ન થાય અને થાય તો તે વિશેષ આગળ ન આવે અને છેવટ સુધી તો ટકે જ નહિ; તેથી એના સ્થાનમાં અનુક્રમે નીચેના આગ્રહો આવશ્યક છે: ૧ આત્મા છે એમ માનવું, ૨ તે છે એટલું જ નહિ પરંતુ અવિનાશી છે એમ માનવું, ૩ તે માત્ર અવિનાશી જ નહિ પણ કર્તૃત્વશક્તિ ધરાવે છે એમ માનવું, ૪ તે એમ કર્તૃત્વશક્તિ ધરાવે છે તેમ લોકતૃત્વશક્તિ પણ તેમાં છે એમ માનવું, ૫ કર્તૃત્વ અને લોકતૃત્વ શક્તિ હોવા છતાં ક્યારેક પ્રવૃત્તિના પ્રેરક રાગ દ્વેષ આદિ દોષોનો અંત શક્ય છે એમ માનવું અને ૬ તે અંતનો ઉપાય છે અને તે આગ્રહી શકાય એવો છે એમ માનવું. આ છએ આગ્રહો સાધકને શ્રદ્ધા અર્પી તે દ્વારા સાધનામાં આગળ વધતા પ્રેર છે તેથી તે સમ્યક્ છે. ૫૪-૫૫

વાદમાં અનેકાંતદષ્ટિના અભાવે આવતા દોષો—

સાહમ્મઞ્ઞ વ્વ અત્થં સાહેજ્જ પરો વિહમ્મઓ વા વિ ।

અણ્ણોણ્ણં પઢિકુટ્ઠા દોણ્ણવિ એએ અસન્વાયા ॥ ૫૬ ॥

દન્વવટ્ઠિયવત્તન્વં સામ્મણ્ણં પજ્જવસ્સ ય વિસેસો ।

એએ સમોવણીઆ વિમજ્જવાયં વિસેસેતિ ॥ ૫૭ ॥

હેહવિસઓવણીઅં જહ વયણિજ્જં પરો નિયત્તેઈ ।

જહ તં તહા પુરિલ્લો દાઈંતો કેણ જિવ્વંતો ॥ ૫૮ ॥

એયંતાઽસન્ભૂયં સન્ભૂયમણિચ્છિયં ચ વયમાણો ।

લોહિય-પરિચ્છિયાણં વયણિજ્જપહે પઢ્ઢિ વાદી ॥ ૫૯ ॥

અર્થ—પર અર્થાત્ એકાંતવાદી સાધર્મ્યથી કે વૈધર્મ્યથી અર્થ—સાધ્યનું સાધન કરે ત્યારે પરસ્પર અથડાતા એ બન્ને અસદ્વાદ ઠરે છે.

દ્રવ્યાસ્તિકત્તુ વક્તવ્ય સામાન્ય અને પર્યાયાસ્તિકત્તુ વક્તવ્ય વિશેષ છે. એ બન્ને નિરપેક્ષપણે છટા છટા યોજવામાં આવે તો એકાંતવાદને વિશિષ્ટ બનાવે છે અર્થાત્ ઊભો કરે છે.

(વાદિકારા) હેતુના વિષયરૂપે મૂકવામાં આવેલ સાધ્યને પર-પ્રતિવાદી જે રીતે આક્ષેપ સમજી દૂષિત કરે છે, જે વાદીએ તે સાધ્યને તે જ રીતે દર્શાવ્યું હોત તો તે કોઈનાથી જિતાત ? અર્થાત્ કોઈથી ન જિતાત.

એકાંત અસત્ય બોલનાર કે સત્ય છતાં અનિશ્ચિત બોલનાર વાદી લોકિકેશ અને પરીક્ષકોના આક્ષેપનો વિષય બને છે.

ભાવોદ્ઘાટન—વાદભૂમિમાં ઉતરનાર વાદી જે અનેકાંતદષ્ટિ રાખ્યા વિના તેમાં ઊતરે તો તે કદી સફળ ન થાય, ઊલટું અસદ્વાદી ઠરે, હારે અને શિષ્ટોની નિંદાનું પાત્ર બને એ વસ્તુ અહીં બતાવવામાં આવી છે.

કોઈ પણ વાદી પોતાના પક્ષનું સાધન ભણે સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંતથી કરે, પણ જે તેનો પક્ષ એકાંત હશે તો બીજા વિરોધી પક્ષ સાથે અથડાશે અને છેવટે એ બન્ને અસદ્વાદ-મિથ્યા સિદ્ધ કરવાના. માટે અનુમાનમાં જે સાધ્ય મૂકવું તે એકાંત દષ્ટિએ ન મૂકવું.

દ્રવ્યાસ્તિકત્તો વિષય કેવલ સામાન્ય અને પર્યાયાસ્તિકત્તો વિષય કેવલ વિશેષ. એ બન્ને જે એકમેકથી છટા પાડી કોઈ પણ વસ્તુમાં સાધવામાં આવે તો તેનાથી એકાંતવાદ જ ઊભો થાય અને અનેકાંતદષ્ટિ લોપાય. તેથી એ બન્નેનું પરસ્પર સાપેક્ષપણે જ સાધન કરવું પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈ વાદી પૂર્વપક્ષ કરતાં હેતુથી સિદ્ધ કરવા ધારેલ પોતાના સાધ્યને જે એકાંતરૂપે યોગે તો પ્રતિવાદી તેની ખામી જોઈ તેના પક્ષને તોડી પાડે છે અને તે હાર ખાય છે, આવી વસ્તુસ્થિતિ છે. હવે જે એ જ પૂર્વપક્ષીએ પ્રથમથી જ પોતાના પક્ષમાં ખામી ન રહે તે માટે અનેકાંતદષ્ટિએ સાધ્ય યોગ્યું હોત તો ગમે તેવા પ્રબલ પ્રતિવાદીથી પણ તેને હાર ખાવી ન પડત એ ખુદલું છે. માટે વાદમાં ઉતરનાર અનેકાંતદષ્ટિએ જ સાધ્યનો ઉપન્યાસ કરે જેથી તે કદી ન હારે.

એકાંતપણાને લીધે જે નિતાંત જોટું હોય તેની તો વાત જ શી? પણ એકાંતરૂપે સાચું હોવા છતાં જે તેને અનિશ્ચિત-સંદિગ્ધરૂપે વાદગોષ્ઠીમાં મૂકવામાં આવે તો તે વાદી વ્યવહારકુશળ અને શાસ્ત્રકુશલ બધા જ સભ્યોની દષ્ટિમાં ઊતરી પડે છે; તેથી માત્ર અનેકાંતદષ્ટિ રાખવી એટલું જ બસ નથી પણ એ દષ્ટિ સાથે અસંદિગ્ધવાદિપણું પણ વાદગોષ્ઠીમાં આવશ્યક છે. ૫૬-૫૮

તત્ત્વપ્રરૂપણાની યોગ્ય રીતનું કથન—

દલ્લં સ્વિત્તં કાલં ભાવં પજ્જાય-દેસ-સંજોગે ।

ભેદં ચ પહુચ સમા ભાવાણં પણ્ણવણપજ્જા ॥ ૬૦ ॥

અર્થ—પદાર્થોની પ્રરૂપણાનો માર્ગ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ લાવ પર્યાય દેશ સંજોગ અને ભેદને આશ્રીને જ યોગ્ય થાય છે.

ભાવોદ્ઘાટન—પદાર્થોની અનેકાંતદષ્ટિપ્રધાન પ્રરૂપણા યોગ્ય રીતે કરવી હોય તો જે જે બાબતો તરફ ધ્યાન અવશ્ય રાખવું ઘટે તે બાબતોનો અહીં નિર્દેશ છે. એવી બાબતો આઠ છે તે આ પ્રમાણે: ૧ દ્રવ્ય પદાર્થની મૂળભૂતિ, ૨ ક્ષેત્ર-સ્થિતિક્ષેત્ર, ૩ કાલ-સમય, ૪ લાવ-પદાર્થોગત મૂળશક્તિ, ૫ પર્યાય-શક્તિના અવિર્ભાવ પામતાં કાર્યો, ૬ દેશ-વ્યાવહારિક જગ્યા, ૭ સંજોગ-આનુબાનુની પરિસ્થિતિ અને ૮ ભેદ-પ્રકારો.

દાખલા તરીકે ધ્યાન ત્યાગ આદિ કોઈ ચારિત્રાંશના અધિકારનું નિરૂપણ કરવું હોય અગર આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવવું હોય તો ઓછામાં ઓછું ઉપરની આઠ બાબતો ઉપર બરાબર લઘ્ય રાખવાથી જ તે વિગ્રહ રીતે અને અબ્રાંત રીતે ઘર્ષ શક્યો. ૬૦

માત્ર એક એક ન્યાયિત સૂત્રમાં સંપૂર્ણ સૂત્રત્વની
માન્યતાથી આવતા દોષો—

પાડેક્કનયપદગયં મુત્તં મુત્તહરસદસંતુટ્ટા ।

અવિકોવિયસામન્યા જહાગમવિમત્તપદિવત્તી ॥ ૬૧ ॥

સમ્મદંસણમિણમો સયલસમત્તવયણિજ્ઞાણિદોસં ।

અત્તવ્વકોસવિણદ્ધા સલાહમાણા વિણાસેતિ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ—એક એક નયમાર્ગને આશ્રિત એવા સૂત્રને લાણી જેઓ સૂત્ર-ધરશબ્દથી સંતુષ્ઠ થઈ જાય છે તેઓ વિદ્વાનયોગ્ય સામર્થ્ય વિનાના રહી જાય છે અને તેથી તેઓની પ્રતિપત્તિ આગમ પ્રમાણે જ વિલક્ષ્ય હોય છે, અર્થાત્ માત્ર શબ્દસ્પર્શી હોય છે.

પોતાની બકાઈ હાંકતા તેઓ આત્મોત્કર્ષથી નષ્ટ થઈ સંપૂર્ણ ધર્મોમાં સમાતા વક્તવ્યને લીધે નિર્દોષ એવા એ સમ્યગ્દર્શન-અનેકાંતદષ્ટિનો નાશ કરે છે.

ભાવોદ્ઘાટન—કોઈ પણ એક વસ્તુ પરત્વે જેઓ બધી દષ્ટિઓનો વિચાર કર્યા વિના એકાદ દષ્ટિને પકડી લે છે અને તે દષ્ટિના સમર્થેક સૂત્રનો અભ્યાસ કરી પોતાને સૂત્રધર મનાવી તેટલામાં જ સંતુષ્ઠ થઈ જાય છે તેઓમાં અનેકાંતદષ્ટિયોગ્ય વિદ્વત્તાનું સામર્થ્ય નથી જ આવતું અને તેથી તેઓનું જ્ઞાન માત્ર શબ્દપાઠ પૂરતું વિશદ હોય છે; તેમાં સ્વતંત્રપ્રજ્ઞાજન્ય વિશદતા નથી આવતી. એટલે તેઓ થોડામાં ઘણું માની કુલાઈ જાય છે અને પોતાની બકાઈ હાંકતાં છેવટે અનેકાંતદષ્ટિનો નાશ જ કરે છે. ૬૧-૬૨.

શાસ્ત્રપ્રરૂપણાના અધિકારી થવા માટે આવશ્યક ગુણો—

ળ હુ સાસણભત્તીમેત્તણ સિદ્ધંતજાણઓ હોઈ ।

ળ વિ જાણઓ વિ ણિયમા પણવણાણિચ્છિઓ ણામં ॥ ૬૩ ॥

અર્થ—માત્ર આગમની ભક્તિથી કોઈ સિદ્ધાંતનો જ્ઞાતા નથી થતો તેમ જ તેનો જ્ઞાતા પણ કોઈ નિયમથી પ્રરૂપણાને યોગ્ય નથી બનતો.

ભાવોદ્ઘાટન—કોઈ માત્ર શાસ્ત્રભક્તિથી પ્રેરાઈ તેની પ્રરૂપણાનો અધિકાર પોતામાં માને છે અને કોઈ થોડું જ્ઞાન થયું એટલે તેનો અધિકાર પોતામાં માને છે એ બન્નેને લક્ષી અંથકાર કહે છે કે શાસ્ત્રની યથાવત્ પ્રરૂપણાનો અધિકાર મેળવવામાટે તરવોનું પૂર્ણ અને નિશ્ચિત જ્ઞાન જોઈએ. એ કાંઈ માત્ર શાસ્ત્રની ભક્તિથી કે તેના થોડા ઘણા જ્ઞાનથી સિદ્ધ નથી થતું. કારણ કે ભક્તિ છતાં ઘણામાં શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી હોતું અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનાર બધા જ કાંઈ નિયમથી પ્રરૂપણા કરવાની લાયકાત નથી ધરાવતા. એવી લાયકાત શાસ્ત્રોમાં પણ વિરલને જ હોય છે કે જેઓ અનેકાંતદષ્ટિને સ્પર્શનારા હોય છે. ૬૩

તત્ત્વોના પૂર્ણ અને નિશ્ચિત જ્ઞાન માટે શું કરવું તેનું કથન—

મુક્તં અત્યનિમેષં ન મુક્તમેત્તેણ અત્યપડિવત્તી ।

અત્યગર્હ ઇણ ણયવાયગહણલીણા દુરભિગમ્મા ॥ ૬૪ ॥

તમ્હા અહિગયમુક્તેણ અત્યસંપાયણમ્મિ જહ્યવ્વં ।

આયરિયધીરહત્થા હંદિ મહાણં વિલંબેન્તિ ॥ ૬૫ ॥

અર્થ—સૂત્ર એ અર્થનું સ્થાન છે પણ માત્ર સૂત્રથી અર્થની પ્રતિપત્તિ થતી નથી; અર્થનું જ્ઞાન પણ ગહન નયવાદને આશ્રિત હોઈ દુર્લભ છે.

તેથી સૂત્ર શીખેલાએ અર્થ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો; કેમ કે અકુશલ અને ઘટ આચાર્યો આથી શાસનની વિડંબના કરે છે.

ભાવોદ્ઘાટન—કોઈ સૂત્રપાઠના અભ્યાસ માત્રથી તત્ત્વજ્ઞતાનો દાવો કરે તો તેને ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે સૂત્રપાઠ એ અર્થનું પ્રતિપાદક હોઈ તેનો આધાર છે ખરો, પરંતુ માત્ર સૂત્રપાઠથી અર્થનું પૂર્ણ અને વિશદ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એવું જ્ઞાન ગહન નયવાદ ઉપર આધાર રાખતું હોવાથી તેને મેળવવું કઠણ છે. જો નયવાદમાં ખરાબર પ્રવેશ થાય તો જ એવું જ્ઞાન મુલભ થાય.

તેથી જ તત્ત્વોનું પૂર્ણ અને વિશદ જ્ઞાન મેળવવા ધરજે તેણે સૂત્રપાઠ શીખી લીધા પછી પણ તેનો નયસાપેક્ષ પૂર્વાપરઅવિરુદ્ધ અર્થ જાણવા માટે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ; અને તે માટે તેણે નયવાદમાં પ્રવેશ કરવો જ જોઈએ. જેઓ એમ નથી કરતા અને અકુશલ છતાં ઘૂષ્ટ થઈ શાસ્ત્રપ્રરૂપણા કરે છે તેઓ પ્રવચનને બીજાની દૃષ્ટિમાં ઉતારી પાડે છે. ૬૪-૬૫.

ગંભીર ચિંતન વિનાના બાહ્ય આડંબરમાં આવતા દોષોનું કથન.

જહ જહ વહુસ્સુઓ સમ્મઓ ય સિસ્સગણસંપરિવુડો ય ।

અવિણિચ્છિઓ ય સમણ તહ તહ સિદ્ધંતપડિણીઓ ॥ ૬૬ ॥

ચરણ—કરણપ્પહાણા સસમય—પરસમયમુક્કવાવારા ।

ચરણ—કરણસ્સ સારં ણિચ્છયમુદ્ધં ણ યાણંતિ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ—સિદ્ધાંતમાં નિશ્ચિત નહિ થયેલો કોઈ જેમ જેમ બહુશ્રુતરૂપે મનાતો જાય અને શિષ્યસમૂહથી વીરળાતો જાય તેમ તેમ તે સિદ્ધાંતને ઝનુ બને છે.

જેઓ તત્ત્વ અને તેના પોષક નિયમોમાં મગ્ન છે અને સ્વસિદ્ધાંત તેમ જ પરસિદ્ધાંતના ચિંતનનું કાર્ય છોડી બેસે છે તેઓ નિશ્ચયદૃષ્ટિથી શુદ્ધ એવું તત્ત્વનિયમનું જ્ઞાન જ નથી જાણતા.

ભાવોદ્ઘાટન—જેઓ પદ્ધતિ અને શિષ્યપરિવારના મોહમાં રત છે તેમને તથા જેઓ શાસ્ત્રીય ચિંતન છોડી માત્ર ક્રિયામાં રત છે તેઓને લક્ષી ગ્રંથકાર કહે છે કે સિદ્ધાંતના ચિંતન વિનાનો પુરુષ જેમ જેમ તેવા લોકોમાં બહુશ્રુત તરીકે માન્ય થતો જશે અને તેવા જ શિષ્યોને એકત્રિત કરી તેઓનો નેતા થતો જશે તેમ તેમ તે જ્ઞેન સિદ્ધાંતનો શત્રુ જ થવાનો. બહુશ્રુત-પણાની છાંપ કે મોટો શિષ્યપરિવાર એ કાંઈ સિદ્ધાંતના નિશ્ચિત જ્ઞાનના કારણ નથી; ઊલટું બાહ્ય આડંબર અને દંભ તેવા નિશ્ચિત જ્ઞાનના બાધક જ થાય છે.

વ્રત નિયમો અને તેને લગતા વિવિધ આચારોમાં રત થઈ તત્ત્વચિંતન છોડનારા એ વ્રત નિયમ અને આચારના ક્ષણથી વંચિત રહી જાય છે. એનું ક્ષણ તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે વિશદરુચિ કેળવી અને આત્મશુદ્ધિ કરવી એ છે. હવે જો શાસ્ત્રચિંતન જ છોડી દેવામાં આવે તો તત્ત્વોનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ ન સંભવે; સામાન્ય જ્ઞાન ન હોય એટલે એ તત્ત્વોનું વિશેષરૂપે વિશદ જ્ઞાન ક્યાંથી જ સંભવે? એવા વિશદ જ્ઞાન વિના વાસ્તવિક તત્ત્વરુચિ-સમ્યગ્દર્શન પણ ન જ સંભવે; અને એના વિના આત્મશુદ્ધિ પણ અટકે. તેથી આત્મશુદ્ધિના લક્ષથી વ્રત નિયમ અંગીકાર કરનાર માટે જરૂરનું છે કે તેણે તત્ત્વચિંતન કદી ન છોડવું.

જે સ્વતંત્રપણે તત્ત્વચિંતન કરવા અસમર્થ હોય તેણે પણ છેવટે યોગ્ય ગુરુ વગેરેનો આશ્રય લઈ તત્ત્વચિંતનના વાતાવરણમાં જીવન વ્યતીત કરવું એ જ વ્રત નિયમને સફળ બનાવવાનો રાજમાર્ગ છે. ૬૭

એકલા જ્ઞાન અને એકલી ક્રિયાના અનુપયોગિપણાનું કથન—

णाणं किरियाराहियं किरियामेत्तं च दो वि एगंता ।

असमत्था दाएउं जम्म-मरणदुक्ख मा भाई ॥ ६८ ॥

અર્થ—ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન અને માત્ર જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા એ બન્ને એકાંતો હોઈ જન્મમૃત્યુના દુઃખથી નિર્ભયપણું આપવા અસમર્થ છે.

ભાવોદ્ઘાટન—પાછલી ગાથામાં ક્રિયા સાથે જ્ઞાનનું આવશ્યકપણું બતાવ્યું છે. અહીં એ બન્નેનો સમન્વય સાધવા અનેકાંતદષ્ટિનો ઉપયોગ કરવાની સૂચના છે.

આત્માની શક્તિઓનો એકસરખો વિકાસ સાધ્યા સિવાય કોઈ પણ ક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ. એની શક્તિઓ સુખ્ય જો છે. એક ચેતના અને બીજી વીર્ય. એ બન્ને શક્તિઓ અસ્પર્શ એવી સંકળાયેલી છે કે એકના વિકાસ વિના બીજીનો વિકાસ અધૂરો જ રહી જાય છે. તેથી બન્ને શક્તિઓનો

સાથે જ વિકાસ આવશ્યક છે. ચેતનાનો વિકાસ એટલે જ્ઞાન મેળવવું અને વીર્યનો વિકાસ એટલે એ જ્ઞાનપ્રમાણે જીવન ઘડવું. સૂઝ ન હોય તો જીવન યોગ્ય રીતે ઘડાય કેમ અને સૂઝ હોય છતાં તે પ્રમાણે વર્તવામાં ન આવે તો તેથી જીવનને શો લાભ ? એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બંને એકાંતો અર્થાત્ જીવનના છટા છટા છેડાઓ છે. એ બંને છેડાઓ યોગ્ય રીતે ગોઠવાય તો જ તે ક્ષણસાધક બને અન્યથા નહિ. આ બાબતમાં અંધ-પંશુન્યાય પ્રસિદ્ધ છે. ૬૮

ઉપસંહારમાં જિનવચનની કુશળકામના—

મદં મિચ્છાદંસણસમૂહમદ્યસ્સ અમયસારસ્સ ।

જિણવયણસ્સ ભગવઓ સંવિગ્ગસુહાહિગમ્મસ્સ ॥ ૬૯ ॥

અર્થ—મિથ્યાદર્શનોના સમૂહરૂપ અમૃત (અમરપણું) આપનાર અને મુમુક્ષુઓ વડે અનાયાસથી સમજી શકાય એવા પૂજ્ય જિનવચનનું ભદ્ર હો.

ભાવોદ્ઘાટન—અહીં જિનવચનની કુશળકામના કરતાં અંધકારે એને ત્રણ વિશેષણો આપ્યાં છે. ૧ મિથ્યાદર્શનોના સમૂહમય એ વિશેષણથી એમ સૂચવ્યું છે કે જૈનદર્શનની ખૂણી કે વિશેષતા, છટી છટી અને એકબીજીને અવગણતી હોઈ ખોટી ઠરતી અનેક વિચારસરણીઓને યોગ્ય રીતે ગોઠવી, તેની ઉપયોગિતા સાધવામાં જ છે. ૨ સંવિગ્ગસુખાધિગમ્ય એ વિશેષણથી એમ સૂચવ્યું છે કે જૈનદર્શન એ અનેક પરસ્પર વિરોધી દૃષ્ટિઓનો સમુચિત સરવાળો હોઈ ગમે તેટલું જટિલ હોવા છતાં પણ એ મુમુક્ષુ-તટસ્થને માટે વગર મહેનતે સમજી શકાય તેવું છે. એને સમજવાનો અધિકાર કલેશશાંતિ (મુમુક્ષુપણા)માં રહ્યો છે. ૩ અમૃતસાર એ વિશેષણથી એમ સૂચવ્યું છે કે જેમાં મધ્યસ્થપાત્રું કેંદ્રસ્થાને છે અને તેથી જે મધ્યસ્થો વડે જ સમજી શકાય તેવું છે તે જિનવચન કલેશનો નાશ કરવા દ્વારા અમરપણું મેળવી આપવાની, જે અધિકારી ઉપયોગ કરવા ધારે તો, શક્તિ ધરાવે છે. આ ત્રણે વિશેષણોને લીધે જ એની પૂજ્યતા છે. ૬૯

તૃતીય કાંડ સમાપ્ત.

સન્મતિપ્રકરણની વ્યાખ્યાનો કોશ

પા. = પાન ; ગા. = ગાથા ; ભા. = ભાવોદ્ઘાટન ; ટિ. = ટિપ્પણી, પાનની નીચેની.

અકર્તૃત્વવાદ પા. ૯૦, ગા. ૫૪-૫૫, ભા.
અકુશલ પા. ૯૪, ગા. ૬૫
અકેવલપર્યાય પા. ૫૩, ગા. ૩૭-૪૨, ભા.
અક્ષય પા. ૪૧, ગા. ૧૭
અગતિમત્ પા. ૭૧, ગા. ૨૯
અગ્નિ પા. ૭૧, ગા. ૨૯-૩૧, ભા.
અચક્ષુ (દર્શન) પા. ૪૩, ગા. ૨૦
અચક્ષુદર્શન પા. ૪૫, ગા. ૨૩-૨૪, ભા. પા. ૪૫,
ગા. ૨૫, ભા. પા. ૪૬, ગા. ૨૫, ભા.
અજીવ પા. ૫, ગા. ૭, ભા.
અજૈન (દર્શનો) પા. ૮૫, ભા.
અજ્ઞાત પા. ૩૯, ગા. ૧૩
અણુનાણુ પા. ૩૯, ગા. ૧૨
અણુદીકુ પા. ૩૯, ગા. ૧૨
અણુ પા. ૭૮, ગા. ૩૯ તથા ટિ.
અતીત (અર્થ-વ્યંજન પર્યાય) પા. ૧૪, ગા. ૩૧
અતીન્દ્રિય પરમાણુ (ના ગુણ) પા. ૬૮, ગા. ૨૩-
૨૪, ભા.
અદહન પા. ૭૧, ગા. ૨૯-૩૧, ભા.
અદષ્ટ પા. ૩૯, ગા. ૧૩; પા. ૮૮, ગા. ૫૩
અદષ્ટવાદી પા. ૯૯, ગા. ૫૩, ભા.
અદ્રવ્ય પા. ૭૧, ગા. ૩૦-૩૧
અદ્વૈતવાદી પા. ૧૨, ગા. ૨૭, ભા.
અધર્મ પા. ૭૪, ભા.
અધઃસપ્તમી પૃથ્વી પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.
અતસિસંધિજર્વાય પા. ૭૫, ગા. ૩૨-૩૪, ભા.
અનંત પા. ૪૧, ગા. ૧૭; પા. ૪૮, ગા. ૩૧
પા. ૫૨, ગા. ૩૭
અનંત ઉત્પાદ પા. ૮૦, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.
અનંતશુણુ (કાળ) પા. ૬૦, ગા. ૧૩; પા. ૬૩,
ગા. ૧૯
અનંતનાશ પા. ૮૦, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.
અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.
અનંતસ્થિતિ પા. ૮૦, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.
અનાકાર દર્શન પા. ૩૮, ગા. ૧૧; પા. ૩૯,
ગા. ૧૪
અનાગત (અર્થ-વ્યંજન પર્યાય) પા. ૧૪, ગા. ૩૧
અનાગત વિષય પા. ૪૫, ગા. ૨૫

અનાજ પા. ૭૧, ગા. ૨૯-૩૧, ભા.
અનાત્મવાદ પા. ૯૦, ગા. ૫૪-૫૫, ભા.
અનાદિનિધન પા. ૫૨, ગા. ૩૭, ૪૧, ૪૨
અનાવરણ પા. ૪૧, ગા. ૧૭
અનિત્યત્વવાદી (બૌદ્ધ દર્શન) પા. ૮૫, ભા.
અનિત્યપક્ષ પા. ૧૦, ગા. ૧૭-૨૧, ભા.
અનિર્વાણવાદ પા. ૯૦, ગા. ૫૪-૫૫, ભા.
અનિશ્ચિત (બોલનાર વાદી) પા. ૯૧, ગા. ૫૯
અનુપાયવાદ પા. ૯૦, ગા. ૫૪-૫૫, ભા.
અનુમાન પા. ૪૬, ગા. ૨૫, ભા. ; પા. ૪૬,
ગા. ૨૬, ભા. ; પા. ૯૧, ગા. ૫૬-
૫૯, ભા.
અનેકાંત પા. ૮, ગા. ૧૪ ; પા. ૬૯, ગા. ૨૭,
પા. ૬૯, ગા. ૨૭-૨૮, ભા.
અનેકાંતદષ્ટિ પા. ૬૮, ગા. ૨૫-૨૬, ભા. ;
પા. ૬૯, ગા. ૨૭-૨૮, ભા. ;
પા. ૭૦, ગા. ૨૭-૨૮, ભા.
પા. ૯૨, ગા. ૫૬-૫૯, ભા.
પા. ૯૨, ગા. ૬૦ ભા.

-ગતિ, અગતિમાં પા. ૭૧, ગા. ૨૯-૩૧, ભા.
-દહન, અદહનમાં પા. ૭૨, ગા. .. ,
-ભાવાત્મકત અને અભાવાત્મકતામાં પા. ૭૨,
ગા. ૨૯-૩૧, ભા.
-અર્ધા અને સુદ્ધિતા વિષયમાં પા. ૮૨, ભા.
-સદ્ગતિ અને અસદ્ગતિ પા. ૮૭, ગા. ૫૧
-અને કાર્યકારણનો ભેદાભેદ પા. ૮૮, ગા.
૫૦-૫૨, ભા.
-અને વાદી પા. ૯૧, ગા. ૫૬-૫૯, ભા.
-નો નાશ કરનાર સૂત્રધર પા. ૯૩, ગા. ૬૨
-અને ક્રિયા તથા જ્ઞાન પા. ૯૫, ગા. ૬૮, ભા.
અનેકાંતવાદી (આસ) પા. ૬૪, ગા. ૨૨
અનેકાંતશાસ્ત્ર પા. ૧૩, ગા. ૨૮; પા. ૧૫, ગા.
૩૫, ભા.

અપરિણામી પા. ૧૦, ગા. ૧૯
અપરિશુદ્ધ ઉત્પાદ પા. ૮૨, ગા. ૩૬
અપરિશુદ્ધ તત્ત્વવાદ પા. ૮૨, ગા. ૪૬-૪૮, ભા.
અપર્યવસિત પા. ૫૦, ગા. ૩૬ ; જુલિયા સદિદ
અપર્યવસિત

અપવન પા. ૭૧, ગા. ૨૯-૩૧, ભા.

“અપેક્ષા વિશેષ” પા. ૧૭, ગા. ૩૬-૪૦, ભા.

અપ્રમાણ (મિથ્યાત્વ) પા. ૮૪, ગા. ૪૯

અપ્રયત્નશૂન્ય ઉત્પાદ પા. ૭૨, ગા. ૩૨

અપ્રાપ્તપદાર્થવિષયક (ચક્રુત્તરન્યજ્ઞાન) પા. ૪૬,
ગા. ૨૫, ભા.

અપ્રાપ્ત્યકારી (દંદિયા) પા. ૪૬, ગા. ૨૫, ભા.

અપ્રાપ્તિ વ્યવહાર પા. ૫૫, ગા. ૧-૨, ભા.

અભવ્ય પા. ૮૧, ગા. ૪૩; પા. ૮૨, ભા.

અભાવાત્મક પા. ૫૭, ગા. ૫-૬, ભા.; પા.

૭૧, ગા. ૩૦

અભિજ્ઞવક્તા પા. ૨૪, ગા. ૫૪

અભિનિબોધકપ્રજ્ઞાન પા. ૪૯, ગા. ૩૨

અભિન્ન પા. ૧૩, ગા. ૩૦; પા. ૧૪, ગા. ૩૦,
ભા.; પા. ૧૫, ગા. ૩૩-૩૪;

પા. ૬૭, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.; પા.

૭૫, ગા. ૩૫

અભિન્નતા અને ભિન્નતા પા. ૮૭, ગા. ૫૨

અભિજ્ઞાપા (શુભોત્તી) પા. ૧૯, ગા. ૪૩

અભિજ્ઞાપિત વીર્ય પા. ૭૫, ગા. ૩૨-૩૪, ભા.

અભેદ પા. ૫૬, ગા. ૪;

-દ્રવ્ય શુભોત્તી પા. ૬૩, ગા. ૧૬; પા. ૬૭,
ગા. ૨૩-૨૪, ભા.; પા. ૬૮, ગા.

૨૫-૨૬, ભા.

અભેદપદ (કેવલદર્શન-જ્ઞાનના) પા. ૪૯, ગા.
૩૧, ભા.

અભેદયોગ્ય પા. ૫૮, ગા. ૭

અભેદવાદ (દ્રવ્ય શુભોત્તી) પા. ૬૮, ગા. ૨૬

અભેદવાદી પા. ૬૫, ગા. ૧૬-૨૨, ભા.

-દ્રવ્યશુભોત્તી પા. ૬૫, ભા.

-પદાર્થકારણના પા. ૮૭, ભા.

અભેદસ્પર્શી દેશના પા. ૧૯, ગા. ૧૨-૧૩, ભા.

અભેદશૂન્યવાદ પા. ૬૯, ગા. ૫૪-૫૫, ભા.

અભ્યુપગમ પા. ૮૧, ગા. ૧૮

અમૃત (ચન્દ્ર) પા. ૬૭, ગા. ૨૮

અમૃત દ્રવ્ય પા. ૭૩, ગા. ૩૨-૩૪, ભા.

અમૃત આપનાર પા. ૭૬, ગા. ૧૭

અમૃતચંદ્ર પા. ૭૩, ટિ.

અમૃતનાર પા. ૭૬, ગા. ૧૭, ભા.

અમૃતપર્યાય પા. ૭૮, ગા. ૩૭-૪૦, ભા.

અમૃતિત પા. ૬૯, ગા. ૧૧

અનંકારશાસ્ત્ર પા. ૪, ટિ.

અર્થ -ની સંજ્ઞા પા. ૪૧, ગા. ૧૮

-નો ઉપાલંભ પા. ૪૭, ગા. ૨૭

-(સાધ્ય)નું સાધન પા. ૬૧, ગા. ૫૬

-નું જ્ઞાન પા. ૬૪, ગા. ૬૪-૬૫

અર્થગત વિભાગ પા. ૧૩, ગા. ૩૦

અર્થનિયત વિભાગ પા. ૧૩, ગા. ૩૦

અર્થપર્યાય પા. ૧૩, ગા. ૩૦, ભા.; પા. ૧૪,

ગા. ૩૧; પા. ૧૫, ગા. ૩૪, ભા.;

પા. ૧૮, ગા. ૪૧; પા. ૫૦, ગા.

૩૬; પા. ૫૭, ગા. ૫; પા. ૫૮,

ગા. ૫-૬, ભા.

અર્થબોધ પા. ૩૩, ગા. ૧

અર્થમર્યાદા પા. ૪૫, ગા. ૨૫, ભા.

અર્થ વિભાગ પા. ૪, ટિ.

અર્થાતરપણાની પ્રાપ્તિરૂપ વિનાશ પા. ૭૩,

ગા. ૩૪

અર્થાતરભૂત (-પરપર્યાય) પા. ૧૬, ગા. ૩૬.

અર્પિત (-ઉપસ્થિત) પા. ૧૬, ગા. ૪૨

અવક્તવ્ય પા. ૧૬, ગા. ૩૬

અવક્તવ્યભાગ પા. ૧૮, ગા. ૪૧, ભા.

અવક્તવ્યમિશ્રિત ત્રણ ભાગ પા. ૧૮, ગા.
૪૧, ભા.

અવગ્રહ પા. ૪૩, ગા. ૨૧

અવધિ પા. ૪૧, ગા. ૧૬; પા. ૪૩, ગા. ૨૦

અવધિકંવલી પા. ૪૨, ગા. ૧૮, ભા.

અવધિજ્ઞાન પા. ૪૮, ગા. ૨૯; પા. ૪૮, ગા. ૨૯

અવધિદર્શન પા. ૪૮, ગા. ૨૯, ભા.

અવયવી પા. ૧૨, ગા. ૨૭; પા. ૭૩, ગા. ૩૨

-૩૪, ભા. પા. ૭૨, ટિ.; પા. ૭૫,
ગા. ૩૨-૩૪, ભા.

અવયવી કાર્યવાદ પા. ૧૨, ગા. ૨૭, ભા.

અવસ્તુ પા. ૭, ગા. ૧૦

અવસ્થા (બાહ્ય પરિસ્થિતિ) પા. ૨૦, ગા. ૧૫

અવસ્થાઅભેદવાદ પા. ૨૩, ગા. ૫૧-૫૨, ભા.

અર્વાચન પર્યાય પા. ૧૫, ગા. ૩૨, ભા.

અવિભાગ પા. ૨૧, ગા. ૪૭

અવરોધી પર્યાય પા. ૭૬, ભા.

અવિરૂપ પદાર્થનું જ્ઞાન પા. ૪૫, ગા. ૨૫

અવ્યક્ત પા. ૩૮, ગા. ૧૧

અવ્યાપ્તિદા (અભેદવાદના ત્રણપ્રકાર) પા. ૬૭,
ગા. ૨૩-૨૬, ભા.

અસત્ -ની ઉત્પત્તિ પા. ૮૭, ભા.

-કાર્ય પા. ૮૭, ભા.

અસત્ય બોલનારવાદી પા. ૬૧, ગા. ૫૬

અસદ્ભાવપર્યાય પા. ૧૬, ગા. ૩૭

અસદ્વાદ પા. ૬૧, ગા. ૫૬

અસદ્વાદ પક્ષ પા. ૮૬, ગા. ૫૦; પા. ૮૭,
ગા. ૫૧

અસદ્વાદી પા. ૬૧, ગા. ૫૬-૫૯, ભા.

અસર્વાર્થપણાની આપત્તિ પા. ૪૧, ગા.
૧૬-૧૭ ભા.

અસંખ્યાત પા. ૫૪, ગા. ૪૩

અસંખ્યાત પ્રદેશ પા. ૮૩, ગા. ૪૩-૪૫, ભા.

અસંદિગ્ધવાદિપણું પા. ૬૨, ગા. ૫૬-૫૯, ભા.

અસ્તિઅવસ્તવ્ય પા. ૧૬, ગા. ૩૮

અસ્તિ, -“છે” (એવું વચન) પા. ૫, ગા. ૭

અસ્તિનાસ્તિ અને અવસ્તવ્ય પા. ૧૬, ગા. ૪૦

અસ્તિનાસ્તિરૂપ પા. ૧૬, ગા. ૩૭-૪૦

અસ્તિરૂપ પા. ૧૬, ગા. ૩૮

અસ્થિરરૂપ પા. ૭, ગા. ૧૧

અસ્પષ્ટાંશ ભુજો સવિકલ્પ ભાગ.

અસ્પષ્ટ પદાર્થ પા. ૪૮, ગા. ૨૬-૩૦

અસ્પષ્ટ વિષય પા. ૪૫, ગા. ૨૫; પા. ૪૬,
ગા. ૨૬; ભા. પા. ૪૮, ગા. ૩૦, ભા.

અહેતુવાદ પા. ૮૧, ગા. ૪૩; પા. ૮૨, ભા.

અહિંસા પા. ૭૦, ગા. ૨૭-૨૮, ભા.

અંત (ક્રિયાનો) પા. ૮૧, ગા. ૪૪

અંતિમ ભેદ પા. ૧૪, ગા. ૩૦, ભા.

અંતિમ વિશેષ પા. ૬, ગા. ૮, ભા.

અધિપત્યુન્યાય પા. ૬૬, ગા. ૬૮, ભા.

‘આ’ અને ‘તે’ (એવો વિભાગ) પા. ૨૧, ગા. ૪૭

આકાર પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.

આકાશ પા. ૭૩, ગા. ૩૩; પા. ૭૪, ભા.;
પા. ૭૫ ગા. ૩૨-૩૪, ભા.

આકુચનકાળ પા. ૭૫, ગા. ૩૬

આકોંત પા. ૬, ગા. ૮

આગ પા. ૪૬, ગા. ૨૫, ભા.

આગમ પા. ૩૭, ગા. ૫૮, ભા. પા. ૬૦, ગા.
૧૩, પા. ૮૧, ગા. ૪૩; પા. ૮૧, ગા. ૪૫;

પા. ૮૩, ગા. ૪૩-૪૫, ભા.

—ની ભક્તિ પા. ૬૩, ગા. ૬૩

આગમવાદ પા. ૮૧, ગા. ૪૫

આગમવિરોધ પા. ૩૭, ગા. ૫-૮, ભા.

આચારરતતા પા. ૬૫, ગા. ૬૧-૬૭, ભા.

આચાર્યો પા. ૩૫, ગા. ૪

આત્મપ્રદેશ (અને દેહવચ્ચેનો સંબંધ) પા. ૫૧,
ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

આત્મા પા. ૨૩, ગા. ૫૧; પા. ૩૩, ગા. ૨;
પા. ૬૦, ગા. ૫૪

—(સંસારી) પા. ૫૮, ગા. ૭, ભા.

—(એક એવો વ્યવહાર) પા. ૨૨, ગા. ૪૬

—(ના પર્યાયોના ઉત્પાદનાશ) પા. ૭૪, ભા.

—(ની જે શક્તિ) પા. ૫૬, ગા. ૬૮, ભા.

આત્મોત્કર્ષ પા. ૬૩, ગા. ૬૨

આત્મ પા. ૬૪, ગા. ૨૨

આત્મવચન પા. ૫૬, ગા. ૩-૪, ભા.

આલ્યંતરભાવ પા. ૨૨, ગા. ૫૦

આરંભ (અરંભ) પા. ૭૬, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.

આરંભકપરમાણુ પા. ૭૬, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.

આરંભવાદ પા. ૭૮, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.

આરંભવાદી પા. ૧૨, ગા. ૨૭, ભા.

આરાધક પા. ૮૧, ગા. ૪૫; પા. ૮૩, ગા.
૪૩-૪૫, ભા.

આવરણ પા. ૩૬, ગા. ૫; પા. ૩૭, ગા. ૬

આશાતના પા. ૩૫, ગા. ૪

—તીર્થકરની પા. ૨૪, ગા. ૫૩

—ચૂરની પા. ૩૬, ગા. ૫

આસ્ત્રવ પા. ૮૩, ગા. ૪૩-૪૫, ભા.

આંગળી (તું ઉદાહરણ) પા. ૭૬, ભા.

ઈદ્રિય પા. ૪૪, ગા. ૨૪; પા. ૪૬, ગા. ૨૫,
ભા.; પા. ૬૩, ગા. ૧૮

ઈદ્રિયાગ્રાહ્ય પદાર્થ પા. ૪૬, ગા. ૨૫, ભા.

ઈશ્વર, કારણ પા. ૮૬, ગા. ૫૩, ભા.

—તું કૃતૃત્વ પા. ૭૩, ગા. ૩૨-૩૪ ભા. પા.
૭૮, ભા.

ઈશ્વરકારણવાદ પા. ૭૩, ગા. ૩૨-૩૪, ભા.

ઈશ્વરકારણવાદી પા. ૭૫, ગા. ૩૨-૩૪, ભા.

ઈશ્વરજન્ય પા. ૭૫, ગા. ૩૨-૩૪, ભા.

ઈશ્વરપ્રયત્નજનિતઉત્પાદ પા. ૭૩, ગા.
૩૨-૩૪, ભા.

ઈપ્તપ્રાગ્ભારપૃથ્વી પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.

ઈષ્ટ પા. ૭૬, ભા.

કુચ્છેદવાદ પા. ૧૦, ગા. ૧૮

ઉચ્છેદવાદી પા. ૧૦, ગા. ૧૭
 ઉત્તરપર્યાય પા. ૫૩, ગા. ૩૭-૪૨, ભા.
 ઉત્પત્તિ પા. ૭, ગા. ૧૧; પા. ૨૩, ગા. ૫૧;
 પા. ૬૬, ગા. ૨૩, પા. ૭૮, ગા. ૩૮-૪૦;
 -જ્ઞાનદર્શનની, દેવળીમાં પા. ૪૮, ગા. ૩૧
 -સંયોગ, વિભાગથી પા. ૭૮, ગા. ૩૮-૪૦
 -અસત્ અને સત્ની પા. ૮૭, ભા.
 ઉત્પત્ત્યમાન પા. ૭૭, ગા. ૩૬-૩૭, ભા.
 ઉત્પદ્યમાન પા. ૭૭, ગા. ૩૬-૩૭, ભા.
 ઉત્પન્ન પા. ૭૫, ગા. ૩૭-૩૮; પા. ૭૭, ગા.
 ૩૬-૩૭, ભા.;
 ઉત્પાદ પા. ૭, ટિ.; પા. ૭, ગા. ૧૨, પા. ૮,
 ગા. ૧૩; પા. ૫૨, ગા. ૩૪-૩૬, ભા.; પા.
 ૭૩, ગા. ૩૨-૩૪, ભા.; પા. ૭૪, ભા.; પા.
 ૭૫, ગા. ૩૫; પા. ૭૫, ગા. ૩૬; પા. ૭૬,
 ભા.; પા. ૭૮, ગા. ૪૧; પા. ૭૮, ગા. ૪૧-૪૨
 ઉદ્ઘાટરણુ પા. ૫૨, ગા. ૩૬;
 -દ્રવ્યગુણના અભેદનું પા. ૬૪, ભા.; પા. ૬૩,
 ગા. ૧૬
 ઉદ્દેશ અર્થની રચનાનો પા. ૧, ગા. ૨, ભા.
 ઉપનિષદ, શ્વેતાશ્વતર પા. ૮૮, ટિ.
 ઉપમા પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.
 ઉપયોગ પા. ૩૮, ગા. ૯; પા. ૪૦, ગા. ૧૫, ભા;
 -દેવસ પા. ૩૪, ગા. ૩, ભા.
 -હાસસ્થિક કે સાવરણુ પા. ૩૪, ગા. ૩, ભા
 -નિશવરણુ પા. ૩૪, ગા. ૩, ભા.
 ઉપરવાસ વરમાદ પા. ૪૬, ગા. ૨૫, ભા.
 ઉપાન્ત્ય વિશેષ પા. ૬, ગા. ૮, ભા.
 ઉપાય, મોક્ષના. ત્રણ પા. ૫૦, ગા. ૩૨-૩૩, ભા.
 ઉપાક્ષાભ, અર્થનો પા. ૪૭, ગા. ૨૭
 ઉપાક્ષાના સાચાણી પા. ૧, ગા. ૨
 ઉભયચાત્રી નય પા. ૯, ગા. ૧૬, ભા.
 ઉભયગ્રન્થ, દ્વેષમય પરિણામ પા. ૬૬, ભા.
 ઉભયનય સાધારણુ વિષયો પા. ૬, ગા. ૮, ભા.
 ઉભયનયવક્ત્રીની વચન પા. ૫, ગા. ૭, ભા.
 ઉભયરૂપ પા. ૧૬, ગા. ૩૮-૪૦; પા. ૫૫,
 ગા. ૧-૨, ભા.
 ઉભયરૂપતા પા. ૫૬, ગા. ૬
 ઉભયવાદનય પા. ૯, ગા. ૧૬
 ઉભાસ્વાતિ પા. ૫૬ ટિ.
 ઉત્ક્રાંતું દર્શન પા. ૮૪, ગા. ૪૯

ઉદ્ધવગતિ પા. ૭૧, ગા. ૨૯
 ઋણુસૂત્ર પા. ૩, ગા. ૫;
 પા. ૪, ગા. ૫, ભા.
 ઋણુભેદ પા. ૮૬, ગા. ૫૩, ભા.
 એક પા. ૭૮, ગા. ૪૦
 “એક આત્મા” પા. ૨૨, ગા. ૪૯
 એકકાલીન ઉત્પાદવિનાશ પા. ૭૬, ભા.
 “એક ક્રિયા” પા. ૨૨, ગા. ૪૯
 એક ગુણુ પા. ૬૦, ગા. ૧૩
 -કાલક પા. ૬૦, ગા. ૧૪
 “એકદંડ” પા. ૨૨, ગા. ૪૯
 એકદેશીમત, દેવલદર્શન-જ્ઞાનના અભેદનો પા.
 ૪૩, ગા. ૨૧-૨૨, ભા.
 એક નયની દેશના પા. ૨૪, ગા. ૫૪, ભા.
 એક માનસ અનુસંધાન પા. ૫૯, ગા. ૮, ભા.
 એકાંત પા. ૫૨, ગા. ૪૨, પા. ૬૬, ગા. ૨૭
 -અનેકાંત ક્યારે અને પા. ૮, ગા. ૧૪
 -થી મિથ્યાત્વનું દષ્ટાંત પા. ૧૨, ગા. ૨૭
 -દ્રવ્ય વિષય પરિણામવાળું
 થવામા ... પા. ૬૪, ગા. ૨૨
 -સાપેક્ષ, સમ્યક્ એવા પા. ૭૦, ગા.
 ૨૭-૨૮, ભા.
 -જ્ઞાન અને ક્રિયાના પા. ૯૫, ગા. ૬૮
 એકાંત અભેદવાદી (દ્રવ્ય ગુણનો) પા. ૬૪, ભા.
 એકાંત અસત્ય યોક્ષનારવાદી પા. ૯૧, ગા. ૫૬
 એકાંતઅહ, અનેકાંત દષ્ટિના પા. ૭૦, ગા.
 ૨૭-૨૮, ભા.
 એકાંત નિત્યપક્ષ પા. ૧૦, ગા. ૧૭-૨૧, ભા.
 એકાંત નિર્વિશેષસામાન્ય પા. ૫૫, ગા. ૨
 એકાંતપક્ષ પા. ૫૨, ગા. ૩૯
 એકાંત ભેદ (દ્રવ્યગુણનો) પા. ૬૪, ગા. ૨૧, ભા;
 -નું નિરૂપન પા. ૬૫, ભા.
 એકાંત ભેદવાદ પા. ૫૩, ગા. ૩૭-૪૨, ભા.
 એકાંતવાદ
 -રૂપ મિથ્યામત પા. ૧, ગા. ૧
 -કારણુ વિષે પા. ૮૧, ગા. ૫૬
 -અને સામાન્ય વિશેષ પા. ૯૧, ગા. ૫૭
 એકાંતવાદી પા. ૯૧, ગા. ૫૬
 એકાંત વિશેષ પા. ૫૫, ગા. ૨
 એકોપયોગવાદ પા. ૩૬, ગા. ૧૦-૧૪, ભા.
 -ની સંમતિ પા. ૪૮, ગા. ૩૦, ભા.

એકોપયોગવાદી સિદ્ધાંતી પા. ૩૮, ગા. ૬, ભા.

એવંભૂત પા. ૩-૪, ગા. ૫, ભા.

એવંભૂત નય પા. ૪, ગા. ૫, ભા.

ઐકત્વિક પા. ૭૩, ગા. ૩૩

-હતપાદ, વિનાશ પા. ૭૪, ભા.

ઐદ્રિયક ગુણ પા. ૬૮, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.

ઐતિહાસિક પા. ૨૭, ગા. ૪૮

ઔપશમિક પા. ૩૩, ગા. ૨; પા. ૫૨, ગા. ૩૮

ઔલૂક્યો પા. ૮૬, ગા. ૫૦

કડું પા. ૫૫, ગા. ૧-૨, ભા.; પા. ૫૬, ગા. ૩-૪, ભા.; પા. ૫૭, ગા. ૫-૬, ભા.; પા. ૭૪, ભા.

કણાદ પા. ૪૨, ગા. ૧૮, ભા.

-તું દર્શન પા. ૮૪, ગા. ૪૯

“કથંચિત્” પા. ૧૭, ગા. ૩૬-૪૦, ભા.

કથંચિત્ લિન્ન અલિન્ન પા. ૫૪, ગા. ૪૩, ભા.

કથા પા. ૬૮, ગા. ૨૫

કપડું પા. ૮૦, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.

કરણવિશેષ પા. ૨૨, ગા. ૪૯

કર્તૃત્વ, ઈશ્વરતું પા. ૭૪, ભા.

કર્મ પા. ૧૦, ગા. ૧૯; પા. ૨૩, ગા. ૫૧;

પા. ૯૦, ગા. ૫૪

કર્મિષ્ઠગુણકૃતપર્યાય પા. ૨૧, ગા. ૪૭-૪૮, ભા.

કર્મપ્રકૃતિઓ પા. ૫૦, ગા. ૩૨-૩૩, ભા.

કર્મબંધ પા. ૮૦, ભા.

કર્મશરીર પા. ૨૨, ગા. ૪૭-૪૮, ભા.

કર્મોદય પા. ૮૦, ભા.

કપાય પા. ૧૦, ગા. ૧૯

કાપિલદર્શન પા. ૮૪, ગા. ૪૮

કારક, જીવનો પા. ૫૮, ગા. ૭

કારણ પા. ૧૨, ગા. ૨૭

-વિયેના એકાંતવાદ પા. ૮૮, ગા. ૫૩

કારણવાદ, પાંચ, પા. ૮૮, ગા. ૫૩, ભા. પા. ૮૮ટિ.

કાર્ય પા. ૧૨, ગા. ૨૭

કાર્ય કારણભાવ પા. ૫૮, ગા. ૭, ભા.

-નો સિદ્ધાંત પા. ૧૨, ગા. ૨૭, ભા.

કાલ,

-ને આગ્રીને પ્રરૂપણ પા. ૯૨, ગા. ૬૦

-કારણ પા. ૮૮, ગા. ૫૩

-કારણવાદી પા. ૮૬, ગા. ૫૩, ભા.

-જુઓ કાળ

કાપાયિક પરિણામ પા. ૮૦, ભા.

કાળ,

-આકુંચન-પ્રસરણનો પા. ૭૩, ગા. ૩૬

-હતપાદ વગેરેનો પા. ૭૫, ગા. ૩૫

કાળભેદ

-જ્ઞાન દર્શનનો પા. ૩૪, ગા. ૩

-થી દર્શન પા. ૩૬, ગા. ૫

કાળો પા. ૬૦, ગા. ૧૩

કુલ પા. ૨૦, ગા. ૪૫

કુંડલ પા. ૫૫, ગા. ૧-૨, ભા.; પા. ૫૬, ગા. ૩-૪, ભા.; પા. ૫૭, ગા. ૫-૬, ભા.; પા. ૭૪, ભા.

કુંદકુંદ પા. ૫૬, ટિ.

કુંભદ્રવ્ય પા. ૭૧, ગા. ૩૧

કેવલ પા. ૩૬, ગા. ૫; પા. ૪૧, ગા. ૧૭; પા. ૪૩, ગા. ૨૦; પા. ૫૦, ગા. ૩૫-૩૬

કેવલ ઉપયોગ પા. ૩૪, ગા. ૩, ભા.

કેવલજ્ઞાન પા. ૩૪, ગા. ૩; પા. ૩૬, ગા. ૫; પા. ૩૭, ગા. ૮; પા. ૩૮, ગા. ૯, ભા.; પા. ૩૯, ગા. ૧૪; પા. ૪૧, ગા. ૧૬-૧૭, ભા. પા. ૪૩, ગા. ૨૦; પા. ૪૩, ગા. ૨૧; પા. ૫૦, ગા. ૩૪; પા. ૫૨, ગા. ૩૭; પા. ૫૪, ગા. ૪૩

કેવલજ્ઞાનદર્શનપર્યાય પા. ૫૧, ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

કેવલજ્ઞાનાવરણ પા. ૩૬, ગા. ૫; પા. ૩૮, ગા. ૯, ભા.

કેવલજ્ઞાની પા. ૩૭, ગા. ૫-૮, ભા.

કેવલદર્શન પા. ૩૬, ગા. ૫; પા. ૩૭, ગા. ૮; પા. ૩૮, ગા. ૯, ભા.; પા. ૩૯, ગા. ૧૪; પા. ૪૩, ગા. ૨૧

કેવલદર્શનાવરણ પા. ૩૮, ગા. ૯, ભા.

કેવલબોધ પા. ૫૧, ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

કેવલરૂપ, (જીવ) પા. ૫૨, ગા. ૩૭

કેવલભિધિ પા. ૪૪, ગા. ૨૧-૨૨, ભા.

કેવલિપર્યાય પા. ૫૨, ગા. ૪૧

કેવલી પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.; પા. ૩૬, ગા. ૬; પા. ૩૯, ગા. ૧૨-૧૩ પા. ૪૩, ગા. ૨૨;

જુઓ કેવલી

કેવલોપયોગ પા. ૪૨, ગા. ૧૬, ભા.

કેવળપણ પા. ૫૦, ગા. ૩૬

કેવળી પા. ૪૮, ગા. ૩૦
કોપપરિણામ પા. ૫૮, ગા. ૭
ક્રમવર્તી પર્યાય પા. ૭૬, ભા.
ક્રમવાદ પદ (કેવલ ઉપયોગમાં) પા. ૩૫, ગા.
૪, ભા.

ક્રમવાદી પા. ૩૫, ગા. ૪, ભા. ; પા. ૩૮, ગા.
૬, ભા. ; પા. ૪૦, ગા. ૧૫

ક્રિયા, પા. ૭૮, ગા. ૪૨
“ક્રિયા, એક” એવો વ્યવહાર પા. ૨૨, ગા. ૪૯
ક્રિયા

-અને ચિંતન પા. ૬૫, ગા. ૬૬-૬૭, ભા.

-ચિંતાનું જ્ઞાન પા. ૬૫, ગા. ૬૮

કલેશ

-નો નાશ પા. ૬૬, ગા. ૬૬, ભા.

-શાંતિ પા. ૬૬, ગા. ૬૬, ભા.

કાણુનષ્ટ પા. ૧૦, ગા. ૧૯

કાણિકવાદી પા. ૨૩, ગા. ૫૧-૫૨ ભા.

કાણિકાત્મવાદ પા. ૬૦, ગા. ૫૪-૫૫, ભા.

કાણિકભાવ પા. ૫૩, ગા. ૩૭-૪૨, ભા.

કીણુ આવરણવાળો

-કેવલી પા. ૩૬, ગા. ૫

-પા. ૩૮, ના. ૧૧

કીરતીરસ'અ'ધ પા. ૫૧, ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

કેવલ પા. ૬૨, ગા. ૬૦

ગણુધર પા. ૬૧, ભા.

ગણિત પા. ૬૨, ભા.

ગણુ, અર્થમાં ગુણુ શબ્દ પા. ૬૦, ગા. ૧૪

ગતિ પા. ૭૮, ગા. ૪૨

-અનુભવમાં અનેકાંતક્રિયા પા. ૭૧, ગા. ૨૬-
૩૧, ભા.

-પરિવૃત્ત દ્રવ્ય પા. ૭૧, ગા. ૨૬

ગણિયો અગ્રાદ પા. ૧, ગા. ૨

ગર્વિષ્ઠ પા. ૫૦, ગા. ૩૪

ગર્વ પા. ૫૦, ગા. ૮

-ગુણુ પા. ૬૧, ભા.

-પર્યાય પા. ૬૧, ભા.

ગુણુ પા. ૫, ગા. ૭, ગા. ૫૪, ૫૬, ગા. ૮

પા. ૬૦, ગા. ૬-૧૫ પા. ૬૭, ગા. ૨૪ ;

પા. ૭૧, ગા. ૩૦

-ની અનિવૃત્તિ પા. ૧૯, ગા. ૪૩

-ના વિરોધ પા. ૫૩, ગા. ૬

-એટલે પર્યાય ? પા. ૬૦, ગા. ૬

-ગણુ અર્થમાં પા. ૬૦, ગા. ૧૩-૧૫

-એટલે પા. ૬૦, ગા. ૧૨

-અને પર્યાયનો ભેદ પા. ૬૦, ગા. ૧૩

-ભૂતિ પા. ૬૩, ગા. ૧૬

-નું ભેદવાદીનું લક્ષણ પા. ૬૭, ગા. ૨૩

ગુણુપર્યાય પા. ૭૭, ગા. ૩૬-૩૭, ભા.

ગુણાસ્તિકનય પા. ૬૦, ગા. ૧૦ ; ગા. ૧૨ ;

પા. ૬૧, ગા. ૧૪

ગૌતમ પા. ૫૬, ગા. ૩-૪, ભા.

ગૌતમ પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા. ; પા. ૩૭, ગા.

૫-૮, ભા. ; પા. ૬૦, ગા. ૧૧

ઘટ પા. ૪૩, ગા. ૨૧ ; પા. ૪૬, ગા. ૨૬ ; પા.

૫૮, ગા. ૭, ભા. ; પા. ૫૬, ગા. ૮,

ભા. ; પા. ૬૮, ગા. ૨૩-૨૪, ભા. ;

પા. ૭૩, ગા. ૩૨-૩૪, ભા. ; ભુગો

ધરો.

-ના કટકાઓની ઉત્પત્તિ પા. ૭૬, ગા. ૩૮-

૪૨, ભા.

-અને પૃથ્વીની ભિન્નતા અભિન્નતા. પા. ૮૭,

ગા. ૫૨

ઘટો પા. ૭૧, ગા. ૩૧

દ્રાણુ અવગ્રહમતિ પા. ૪૪, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.

દ્રાણુદર્શન પા. ૪૪, ગા. ૨૩-૨૪, ભા. ; પા.

૪૫, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.

દ્રાણુવિજ્ઞાન પા. ૪૫, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.

ચક્ષુ પા. ૪૩, ગા. ૨૦

ચક્ષુષ્ટ્રિય પા. ૪૪, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.

ચક્ષુદર્શન પા. ૪૪, ગા. ૨૩-૨૪, ભા. ; પા. ૪૫,

ગા. ૨૩-૨૪, ભા. ; પા. ૪૫, ગા.

૨૫, ભા.

ચતુર્માની પા. ૪૦, ગા. ૧૫

ચ'દ્રસૂચ' પા. ૪૫, ગા. ૨૫, ભા.

ચાક્ષુષ અવગ્રહમતિજ્ઞાન પા. ૪૪, ગા. ૨૩-

૨૪, ભા.

ચારજ્ઞાન પા. ૪૧, ગા. ૧૭

ચિત્ત, માત્રનું પા. ૫, ગા. ૬, ભા.

ચિત્તન,

-સાક્ષીનું પા. ૬૪, ગા. ૬૭

-અને ક્રિયા પા. ૬૫, ગા. ૬૬-૬૭, ગા.

ચેતના અને વીર્ય પા. ૬૫, ગા. ૬૮, ભા.

ચેતનાશ્રિત પરિણુતિ પા. ૮૦, ભા.
છ, કાય પા. ૬૬, ગા. ૨૮
છ, મત (અનાત્મવાદ ઇ:) પા. ૯૦, ગા. ૫૪-૫૫
છન્દસ્થ પા. ૪૦, ગા. ૧૫, ભા. ; પા. ૪૭, ગા. ૨૭
છાન્દસ્થિક પા. ૩૪, ગા. ૩, ભા. ; પા. ૩૫,
ગા. ૪, ભા.

“જ” શબ્દ (ભંગનાં અંતમાં) પા. ૧૭, ગા.
૩૬-૪૦, ભા.

જન્મ પા. ૧૪, ગા. ૩૨
જન્મ મૃત્યુનું દુઃખ પા. ૬૫, ગા. ૬૮
જન્ય દ્રવ્ય પા. ૭૯, ટિ.
“જાત-થયો” શબ્દ પા. ૫૨, ગા. ૪૦
જાતિ પા. ૨૦, ગા. ૪૫
જિન પા. ૧, ગા. ૧

-કથિત પદાર્થોમાં શ્રદ્ધા પા. ૪૯, ગા. ૩૨

-વચનનું ભદ્ર પા. ૯૬, ગા. ૬૯

જિનેનું જ્ઞાન-દર્શન પા. ૪૧, ગા. ૧૭

જીવ પા. ૫, ગા. ૭, ભા. ; પા. ૨૦, ગા. ૪૬;
પા. ૫૨, ગા. ૩૮ પા. ૭૧, ગા. ૩૧; પા. ૭૭, ટિ.

-વિશુદ્ધ પા. ૨૧, ગા. ૪૮.

-સંસારી પા. ૨૧, ગા. ૪૮ ; પા. ૮૦, ભા.

-અને હેહ પા. ૨૧, ગા. ૪૭-૪૮, ભા.

-અનાદિનિધન પા. ૫૨, ગા. ૩૭

-કેવલરૂપ પા. ૫૨, ગા. ૩૭

-પુરુષાયુષ્ક પા. ૫૨, ગા. ૪૨

-દેવાયુષ્ક પા. ૫૨, ગા. ૪૨

-નો કારક પા. ૫૮, ગા. ૭

-નૈગોદિક પા. ૮૩, ગા. ૪૩-૪૫, ભા.

જીવઘાત અહિંસા ક્યારે ? પા. ૭૦, ગા. ૨૭-
૨૮, ભા.

જીવદ્રવ્ય પા. ૫૨, ગા. ૪૧; પા. ૭૧, ગા. ૩૧;
પા. ૮૧, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.

જીવપર્યાય પા. ૨૧, ગા. ૪૭-૪૮, ભા. ; પા.
૫૪, ગા. ૪૩;

જીવેષા (અતીત દોષની) પા. ૨૦, ગા. ૪૬

જીવાની પામેલો પુરુષ પા. ૧૯, ગા. ૪૩ ; પા.
૨૦, ગા. ૪૪

જૈન અનેકાંત દષ્ટિ પા. ૬૮, ગા. ૨૫-૨૬, ભા.

જૈન ઉપદેશ અને બેદ અભેદવાદ પા. ૬૮, ગા. ૨૬

જૈન દર્શન પા. ૫૨, ગા. ૮, ભા.

-પ્રમાણે સ્કંધ પા. ૭૯, ટિ.

-અને સમન્વય પા. ૮૫, ભા.

-અને અજૈન દર્શનનું નિયામક તત્ત્વ
પા. ૮૫, ભા.

જૈનદષ્ટિ (ની દેશના) પા. ૨૪, પા. ૫૩

જૈન પ્રવચન (માં ક્રમોત્પત્તિ) પા. ૪૯, ગા.
૩૧, ભા.

જૈન શાસ્ત્ર પા. ૩૪, ગા. ૩, ભા. ; પા. ૬૨, ભા.

જૈનેતર દષ્ટિઓ પા. ૮૫, ભા.

જ્ઞાત પા. ૩૯, ગા. ૧૨

જ્ઞાતા પુરુષ પા. ૪૧, ગા. ૧૮

જ્ઞાન પા. ૩૭, ગા. ૮-૯; પા. ૪૧, ગા. ૧૭;
પા. ૪૨, ગા. ૧૬; પા. ૪૩, ગા. ૨૧;
પા. ૪૩, ગા. ૨૨-૨૩; પા. ૪૪, ગા. ૨૪-૨૫;
પા. ૪૫, ગા. ૨૫; પા. ૪૬, ગા. ૨૬;
પા. ૪૮, ગા. ૩૦; પા. ૫૨, ગા. ૩૮ પા.
૬૭, ગા. ૨૪;

-એટલે પા. ૩૩, ગા. ૧

-વખતે આત્મા પા. ૩૩, ગા. ૨

-અને દર્શનનો વિશ્લેષ પા. ૩૪, ગા. ૩

-શબ્દ કેવળ ગ્રહણમાં પા. ૪૮, ગા. ૩૦, ભા.

-અને દર્શન, કેવળીનાં પા. ૪૮, ગા. ૩૧

-અભિનિષેધરૂપ પા. ૪૯, ગા. ૩૨

-ની ચચાર્યતાનો પુરાવો પા. ૫૫, ગા. ૧-૨, ભા.

-અને આચારનો એકાંત પા. ૭૦, ગા. ૨૭-
૨૮, ભા.

-નું વિષયત્વ પા. ૭૮, ગા. ૪૨

-વિનાની ક્રિયા પા. ૬૫, ગા. ૬૮

જ્ઞાનાવશયકર્મો પા. ૩૭, ગા. ૫-૮, ભા.

તત્ત્વ, નવ પા. ૮૩, ગા. ૪૩-૪૫, ભા.

તત્ત્વચિંતન પા. ૬૫, ગા. ૬૬-૬૭, ભા.

તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પા. ૭૮, ટિ. ; પા. ૭૫, ટિ.

તત્ત્વાર્થમુન પા. ૭, ટિ. ; પા. ૩૮, ટિ.

તીર્થંકર પા. ૩૫, ગા. ૪

તીર્થંકરની આશાતના પા. ૨૪, ગા. ૫૩

મણ

-ઉપાય, એકાંત પા. ૫૦, ગા. ૩૨-૩૩, ભા.

-પ્રક્રિયાઓ, જન્ય દ્રવ્યની ક્રમનિર્મા પા.
૭૮, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.

નિકાળ પા. ૭૫, ગા. ૩૭

નિપદી પા. ૭, ટિ.

નિવિધયોગ પા. ૨૨, ગા. ૪૯

નીતિ ભંગ પા. ૧૭, ગા. ૩૬-૪૦, ભા.

નીશવર્ષ પા. ૫૨, ગા. ૪૦

નૈકાલિક વિગમ, સ્થિતિ પા. ૭૭, ગા. ૩૬-૩૭, ભા.

ન્યયુક પા. ૭૮, ગા. ૩૯; પા. ૭૮, ટિ.; પા. ૭૯, ભા.

દર્શન પા. ૩૫, ગા. ૪; પા. ૩૭, ગા. ૮-૧૪;

પા. ૪૧, ગા. ૧૭; પા. ૪૨, ગા. ૧૯

પા. ૪૩, ગા. ૨૧;

પા. ૪૪, ગા. ૨૩; પા. ૪૪, ગા. ૨૪

પા. ૪૬, ગા. ૨૬; પા. ૪૭, ગા. ૨૭, ભા.;

પા. ૪૮, ગા. ૩૦

પા. ૪૭, ગા. ૨૮; પા. ૪૮, ગા. ૨૯; પા.

૪૮, ગા. ૩૦, ભા.

પા. ૪૯, ગા. ૩૩

-એટલે, પા. ૩૭, ગા. ૧

-અને જ્ઞાનની નયોમાં વહેંચણી પા. ૩૩, ગા. ૧, ભા.

-વખતે આત્મા પા. ૩૩, ગા. ૨

-અને જ્ઞાનકાળમાં ગ્રાહ્ય વસ્તુમાં ફેર પા. ૩૩, ગા. ૨, ભા.

-અને જ્ઞાનનો વિશ્લેષ પા. ૩૪, ગા. ૩

-કાળભેદથી પા. ૩૬, ગા. ૫

-ના ભેદ પા. ૪૩, ગા. ૨૦

-અને જ્ઞાન કેવલીમાં ભિન્ન નહિ પા. ૪૩, ગા. ૨૨

-જ્ઞાનપૂર્વક નથી પા. ૪૩, ગા. ૨૨

-એટલે પા. ૪૫, ગા. ૨૫

-અને જ્ઞાન કેવળીનાં પા. ૪૯, ગા. ૩૧

-અદ્વા અર્થમાં પા. ૪૯, ગા. ૩૨

-ના બે પારિભાષિક અર્થ પા. ૪૯, ગા. ૩૩, ભા.

-દશરે સમ્યક્જ્ઞાન નહિ પા. ૫૦, ગા. ૩૨-૩૩, ભા.

-પ્રાપ્તિ પા. ૮૪, ગા. ૮૮

-અર્થનું પા. ૮૪, ગા. ૮૮

-અર્થનું પા. ૮૪, ગા. ૮૮

દર્શન મોહનીય પા. ૫૨, ગા. ૩૨-૩૩, ભા.

દર્શનાવરણ પા. ૫૦, ગા. ૩૨-૩૩, ભા.

-કર્મો પા. ૩૭, ગા. ૫-૮, ભા.

દર્શનાંતર પા. ૪૯, ગા. ૩૧, ભા.

દશગુણ (ગણ) પા. ૬૦, ગા. ૧૩, ૧૪; પા. ૬૧, ગા. ૧૫; પા. ૬૨, ભા.

દહન પા. ૭૧, ગા. ૩૦

દહીં પા. ૧૨, ગા. ૨૭, ભા.

દંડ પા. ૨૨, ગા. ૪૯

દાર્શનિક સિદ્ધાંત, કાર્ય કારણ ભાવનો પા. ૧૨, ગા. ૨૭, ભા.

દાહ્ય પા. ૭૨, ગા. ૨૯-૩૧

દૂધ પા. ૧૨, ગા. ૨૭, ભા.; પા. ૨૧, ગા. ૪૭

દુનિય પા. ૯, ગા. ૧૫

દુઃખ પા. ૨૦, ગા. ૪૬; પા. ૮૧, ગા. ૪૪; પા. ૮૭, ગા. ૫૧; પા. ૯૫, ગા. ૬૮

દૃષ્ટ પા. ૩૯, ગા. ૧૨

દૃષ્ટાંત પા. ૧૧, ગા. ૨૬; પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.; પા. ૪૪, ગા. ૨૪, ભા.; પા. ૫૩, ગા. ૩૭-૪૨, ભા.

દૃષ્ટિઓ કાર્ય કારણના ભેદાભેદમાં પા. ૮૭, ભા.

દેવાયુષક છવ પા. ૫૨, ગા. ૪૨

દેશ પા. ૧૬, ગા. ૩૭; પા. ૯૨, ગા. ૬૦

દેશના પા. ૨૩, ગા. ૫૧-૫૨, ભા.

પા. ૬૦, ગા. ૧૨; પા. ૬૧, ભા.

-પરોચાર્યિકની પા. ૧૯, ગા. ૪૨

-જૈન દૃષ્ટિની પા. ૨૪, ગા. ૫૩

-એક નયની પા. ૨૪, ગા. ૫૪, ભા.

દેહ

-અને છવ પા. ૨૧, ગા. ૪૭-૪૮, ભા.

-અને આત્મગ્રહેશ પા. ૫૧, ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

દેહાવસ્થા પા. ૫૧, ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

દૂયલુક પા. ૭૮, ગા. ૩૯, પા. ૭૮, ટિ.; પા. ૭૯, ભા.

દ્વાનિશિક્ષા પા. ૮૭, ટિ.

દ્વાદશાંગ પા. ૧, ગા. ૧

દ્વિગુણ

-કાળો પા. ૬૧, ગા. ૧૫

-મધુર પા. ૬૩ ગા. ૧૯

દ્રેષ્ય પા. ૫૪, ગા. ૪૩

દ્રવ્ય પા. ૪, ગા. ૬ પા. ૨૪, ગા. ૩૧

-અનનું સ્વરૂપ પા. ૬, ગા. ૧૨

-અવસ્થાન ક્યારે અને પા. ૧૬, ગા. ૩૬

-અસ્તિ નાસ્તિરૂપ ક્યારે પા. ૧૬, ગા. ૩૭
 -અસ્તિ અવક્તવ્ય ક્યારે પા. ૧૬, ગા. ૩૮
 -નાસ્તિ અવક્તવ્ય ક્યારે પા. ૧૬, ગા. ૩૯
 -અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય ક્યારે
 પા. ૧૬, ગા. ૪૦
 -પા. ૧૬, ગા. ૪૨ ; પા. ૫૫, ગા. ૨ ; પા.
 ૫૬, ગા. ૩-૪ ; પા. ૫૭, ગા. ૫-૬
 -નિર્ગુણ છે પા ૫૬, ગા. ૮, ભા.
 -પા. ૫૬, ગા. ૮ ; પા. ૬૦, ગા. ૯
 -પર્યાયનો અભેદ પા. ૬૨, ભા.
 -પા. ૬૩, ગા. ૧૮-૧૯ ; પા. ૬૪, ગા. ૨૨
 -રૂપ, ગંધ, રસાદિ ક્યારે કહેવાય પા. ૬૪
 -ના વિશેષ શાને આભારી પા. ૬૪, ભા.
 -નું લક્ષણ, ભેદવાદીનું પા. ૬૭, ગા. ૨૩
 -પા. ૬૭, ગા. ૨૪ ; પા. ૭૧, ગા. ૨૯-૩૦
 -ભાવાત્મક ક્યારે પા. ૭૧, ગા. ૩૦
 -પા. ૭૩, ગા. ૩૩ ; પા. ૭૫, ગા. ૩૫,
 ગા. ૩૭
 -માં ઉત્પાદ વિનાશનો કાળભેદ પા. ૭૬, ભા.
 -પા. ૭૮, ગા. ૩૮-૩૯-૪૧-૪૨
 -નો ઉત્પાદ સાથી પા. ૭૮, ગા. ૪૧
 -ને આશ્રીને પ્રરૂપણ પા. ૯૨, ગા. ૬૦
 દ્રવ્યઉપયોગ પા. ૬, ગા. ૮
 દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ પા. ૧૮, ટિ.
 દ્રવ્યજાતિ પા. ૬૩, ગા. ૧૬
 દ્રવ્યનિરપેક્ષ દેશના પા. ૧૯, ગા. ૪૨
 દ્રવ્યપર્યાય પા. ૭૭, ગા. ૩૬-૩૭, ભા. ;
 પા. ૭૭, ટિ.
 દ્રવ્યરાજ પા. ૪, ગા. ૬, ભા.
 દ્રવ્યસમૂહ (મન:પર્યાયના વિષયભૂત) પા. ૪૨,
 ગા. ૧૯
 દ્રવ્યાદ્યેત પા. ૬૫, ભા.
 દ્રવ્યાદ્યેતવાદ પા. ૬૫, ભા.
 દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટવ્ય પા. ૧૭, ગા. ૩૬-૪૦, ભા.
 દ્રવ્યાર્થિકતય પા. ૨, ગા. ૩ ;
 -ની દૃષ્ટિ પા. ૧૯, ગા. ૪૨-૪૩, ભા.
 દ્રવ્યાસ્તિક દૃષ્ટિ પા. ૩૩, ગા. ૧, ભા. ; પા.
 ૮૫, ભા.
 દ્રવ્યાસ્તિક તય પા. ૬૦, ગા. ૧૦
 -જોડો પા. ૨, ગા. ૩, ભા. ; પા. ૨, ગા.
 ૨ ; પા. ૩, ગા. ૪, ભા.

-ના ભેદો પા. ૩, ગા. ૪, ભા.
 -ના નિલેપ પા. ૪, ગા. ૬
 -ના વિષય તરીકે ત્રણ નિલેપ પા. ૫, ગા.
 ૫, ભા.
 -નું વચન, પા. ૫, ગા. ૭
 -ની વાચ્ય વસ્તુ પા. ૬, ગા. ૮
 -ના વિષયની મર્યાદા પા. ૬, ગા. ૮, ભા.
 -ના વિષયો પા. ૬, ગા. ૮, ભા.
 -વિશુદ્ધ ભૂતીય નથી પા. ૬, ગા. ૯
 -અને પર્યાયાન ભેદનું તાત્પર્ય પા. ૭, ગા.
 ૯, ભા.
 -નું વક્તવ્ય પા. ૭, ગા. ૧૦
 -ની દૃષ્ટિ પા. ૭, ગા. ૧૧
 -નું વક્તવ્ય પા. ૧૩, ગા. ૧૯
 -ની દૃષ્ટિ આત્માની બાબતમાં પા. ૨૩, ગા.
 ૫૧-૫૨
 -સામાન્ય પા. ૩૩, ગા. ૨
 -કાપિલ દર્શન પા. ૮૪, ગા. ૪૮
 -નું વક્તવ્ય, સામાન્ય પા. ૯૧, ગા. ૫૭
 દ્રવ્યાસ્તિક તયાવલંબી વચન પા. ૫, ગા.
 ૭, ભા.
 દ્રવ્યાસ્તિક પક્ષ પા. ૧૦, ગા. ૧૭
 દ્રવ્યોત્પત્તિ પા. ૭૯, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.
 ધર્મ પા. ૭૪, ભા.
 -વસ્તુ પ્રતિપાદક આગમ પા. ૮૧, ગા. ૪૩
 ધર્માસ્તિકાય પા. ૮૩, ગા. ૪૩-૪૫, ભા.
 ધૂમાડો પા. ૪૬, ગા. ૨૫, ભા.
 દૃષ્ટ (આચાર્ય) પા. ૯૪, ગા. ૬૫
 નદીનું નવું પૂર પા. ૪૬, ગા. ૨૫, ભા.
 તય પા. ૬૦, ગા. ૧૦-૧૨ ; પા ૮૪, ગા. ૪૮-૪૯
 -મુખ્ય પા. ૨, ગા. ૩, ભા.
 -ઋતુરૂપ આદિ પા. ૩, ગા. ૫
 -નો વિભાગ, નિલેપમાં પા. ૪, ગા. ૬, ભા.
 નો દુર્નિયમણનું બીજ પા. ૬, ગા. ૧૫, ભા.
 -ઉચ્ચગ્રાહી નથી પા. ૯, ગા. ૧૬
 -સમ્યગરૂપ ક્યારે પા. ૧૦, ગા. ૨૧ ; પા.
 ૧૧, ગા. ૨૩
 -ની મર્યાદા પા. ૧૩, ગા. ૨૮, ભા.
 -દ્રવ્યાન, પર્યાયાન પા. ૨૩, ગા. ૫૧-૫૨ ;
 પા. ૨૮, ગા. ૫૩-૫૪ ; પા. ૩૩, ગા. ૧
 તયજ્ઞાન પા. ૮, ગા. ૧૪, ભા.

નયમાર્ગ પા. ૯૩, ગા. ૬૧

નયવાદ પા. ૧૧, ગા. ૨૫ ; પા. ૪૯, ગા. ૩૧,
ભા. ; પા. ૮૪, ગા. ૪૬, ભા. ; પા. ૮૪,
ગા. ૪૬-૪૯, ભા. ; પા. ૮૪, ગા. ૪૭,
પા. ૯૪, ગા. ૬૪

નયતત્ત્વ પા. ૮૩, ગા. ૪૩-૪૫, ભા.

નાશાશુનિ પા. ૭, ટિ.

નામ પા. ૪, ગા. ૬ ; પા. ૨૦, ગા. ૪૫ ;

નામરાગ પા. ૪, ગા. ૬, ભા.

નાશ પા. ૭, ગા. ૧૧-૧૨ ; પા. ૭૫, ગા. ૩૭

નાસ્તિ

-રૂપ પા. ૧૬, ગા. ૩૯

-અવક્તવ્યરૂપ પા. ૧૬, ગા. ૩૯

નિક્ષેપ

-દ્રવ્યાસ્તિકતા પા. ૪, ગા. ૬

-ઝેટલે પા. ૪, ગા. ૬, ભા.

નિક્ષેપવાદી પા. ૪, ટિ.

નિક્ષેપ વિષયક વિચારસરણી પા. ૪, ટિ.

નિઃસ્વપર્યાય પા. ૧૬, ગા. ૩૬

નિત્ય (આત્મા) પા. ૯૦, ગા. ૫૪

નિત્યત્વ (આત્માનું) પા. ૨૪, ગા. ૫૩, ભા.

-વાદી સામ્ય પા. ૮૫, ભા.

નિત્યવાદ પક્ષ પા. ૧૦, ગા. ૧૮

નિમિત્ત પા. ૬૪, ગા. ૨૨

નિયતિ પા. ૮૮, ગા. ૫૩

-વાદી પા. ૮૯, ભા.

નિયમો-વર્તો પા. ૨૪, ગા. ૬૭

નિયામક તત્ત્વ, જેન અને અજેન દર્શનનું પા.
૮૫, ભા.

નિરાવરણ

-રૂપવાદ પા. ૩૪, ગા. ૩, ભા.

-ચેતના પા. ૩૫, ગા. ૪, ભા.

નિર્ગુણિ (શુદ્ધ, પર્યાય શબ્દની) પા. ૬૧, ભા.

નિર્ગુણ (દ્રવ્ય) પા. ૫૭, ગા. ૮, ભા.

નિર્ગુણ થયા પા. ૪, ટિ.

નિર્ગુણિકાર પા. ૪, ટિ.

નિર્ગુણ-મોક્ષ પા. ૨૦, ગા. ૫૪-૫૫

નિર્વિકલ્પ પા. ૧૫, ગા. ૩૫

-અનિત્ય પા. ૧૫, ગા. ૩૬, ભા.

-નાશ અનિત્યતાનો પા. ૮૩, ગા. ૪૩-૪૫, ભા.

નિશ્ચય દષ્ટિ પા. ૬૪, ગા. ૬૭

નિશ્ચયાત્મક વર્ણના-મતિ પા. ૪૩, ગા. ૨૧

નિષ્ક્રિય, દ્રવ્ય પા. ૫૯, ગા. ૮, ભા.

નિરક્ષીર (સંબધ) પા. ૫૧, ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

નેત્ર પા. ૪૪, ગા. ૨૪

નેજમ પા. ૩, ગા. ૪, ભા.

નેગાટિવ ઊવ પા. ૮૩, ગા. ૪૩-૪૫, ભા.

નેઈદ્રિય-મન પા. ૨૨, ગા. ૫૦ ; પા. ૪૬,
ગા. ૨૬

ન્યાય પા. ૬૮, ગા. ૨૫-૨૬, ભા. ; પા. ૭૩,
ગા. ૩૨-૩૪, ભા.

ન્યાયસૂત્ર પા. ૧૨, ટિ.

પક્ષ પા. ૧૨, ગા. ૨૬, ભા.

પટ પા. ૭૩, ગા. ૩૨-૩૪, ભા.

પદાર્થોની પ્રકૃષ્ણાનો માર્ગ પા. ૬૨, ગા. ૬૦
પર

-અપર સામાન્ય પા. ૫૫, ગા. ૧-૨, ભા.

-એકાંતવાદી પા. ૬૨, ગા. ૫૬

-પ્રતિવાદી પા. ૬૨, ગા. ૫૮

પરકીય મનોદ્રવ્ય પા. ૪૬, ગા. ૨૬, ભા. ;
પા. ૪૭, ગા. ૨૬, ભા.

પરદર્શન પા. ૪૮, ગા. ૩૧

પરનિમિત્ત પા. ૬૪, ગા. ૨૨

-ન્ય પા. ૭૩, ગા. ૩૩

પર પર્યાય પા. ૧૬, ગા. ૩૬ ; પા. ૫૭, ગા.
૫ ; ભા. ;

પરભવ પા. ૫૮, ગા. ૭

પરમાણુ પા. ૫, ગા. ૭, ભા. પા. ૬૨, ભા. ;
પા. ૬૭, ગા. ૨૪ ;

-નું અચક્ષુ દર્શન પા. ૪૫, ગા. ૨૫, ભા.

-ના કલ્પાદ વિનાશ વિષે પા. ૭૪, ભા. ;

-થી આણુ પા. ૭૮, ગા. ૩૬ ; પા. ૭૮, ટિ.
પા. ૭૯, ભા.

પરમાણુ પુદ્ગલ પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.

પરવક્તવ્ય પા. ૪૧, ગા. ૧૮

પરિણતિ

-ચેતનાશ્રિત પા. ૮૨, ભા.

-પુદ્ગલશ્રિત પા. ૮૦, ભા.

પરસ્પરમય પા. ૮૪, ગા. ૮૭ ; પા. ૮૫, ભા. ;

પર સિદ્ધાંત પા. ૮૪, ગા. ૬૭

પરિણામ પા. ૭૮, ટિ.

-રૂપ માર્ગ પા. ૧૨, ગા. ૨૭

પરિણામ ભેદ પા. ૫૭, ગા. ૫-૬, ભા.
 પરિણામવાદ પા. ૭૮, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.
 પરિણામવાદી પા. ૧૨, ગા. ૨૭, ભા.
 પરિમાણ (આત્માનું) પા. ૨૪, ગા. ૫૩, ભા.
 પરિશુદ્ધ
 -વ્યક્ત પા. ૩૮, ગા. ૧૦
 -ઉત્પાદ અને વિનાશ પા. ૭૪, ભા.
 -નયવાદ પા. ૮૪, ગા. ૪૬
 -પર્યાયનય પા. ૮૪, ગા. ૪૮
 પરીક્ષક પા. ૧૧, ગા. ૨૬ ; પા. ૯૧, ગા. ૫૯
 પરીક્ષકે શ્રુતજ્ઞાન પા. ૪૭, ગા. ૨૮, ભા.
 પર્યવસાનરૂપ પર્યાય (કેવલ જ્ઞાનમાં) પા. ૫૦,
 ગા. ૩૪
 પર્યાય પા. ૭, ગા. ૧૨; પા. ૨૧, ગા. ૪૭-૪૮ ;
 પા. ૫૫, ગા. ૨; પા. ૬૬, ગા. ૨૮;
 પા. ૭૭, ટિ.
 -વિશેષથી મુક્ત સામાન્ય પા. ૫, ગા. ૭
 -ઐટલે પા. ૭, ગા. ૧૨ ; પા. ૧૮, ગા.
 ૪૧, ભા.
 -જીવના તથા વિશુદ્ધ જીવના પા. ૨૧, ગા. ૪૮
 -પર્યવસાનરૂપ પા. ૫૦, ગા. ૩૪
 -જ્ઞાન આદિ પા. ૫૨, ગા. ૩૮
 -અરાગ, રાગ, અકેવલ, પૂર્વ, ઉત્તર પુરુષ,
 દેવ પા. ૫૩, ગા. ૩૭-૪૨, ભા.
 -જીવ પા. ૫૪, ગા. ૪૩
 -વર્તમાન પા. ૫૬, ગા. ૩
 -ભૂતલવિષય, પા. ૫૬, ગા. ૪
 -વિલક્ષણ અને સદ્દશાબ્દિક નનક પા. ૫૭,
 ગા. ૫-૬, ભા.
 -સંજ્ઞા અને ગુણ સંજ્ઞા પા. ૬૩, ગા. ૬-૧૪
 -ઐટલે પા. ૬૦, ગા. ૧૨
 -અને ગુણનો ભેદ પા. ૬૦, ગા. ૧૩
 -ઐટલે પા. ૬૧, ભા.
 -સહવર્તી, ક્રમવર્તી, વિરોધી, અવિરોધી પા.
 ૭૬, ભા.
 -પૂર્વવર્તી, ઉત્તરવર્તી પા. ૮૦, ભા.
 -ને આશ્રીને પ્રદાણ પા. ૬૨, ગા. ૬૦
 પર્યાયનય પા. ૬૦, ગા. ૧૨; પા. ૬૧, ભા.
 -નો મૂળ આધાર પા. ૩, ગા. ૫
 -નો વિરોધ પા. ૬, ગા. ૮, ભા.
 પરિશુદ્ધ પા. ૮૪, ગા. ૪૮

પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિ પા. ૧૭, ગા. ૩૬-૪૦, ભા.
 -નો ધેરકચાપાર પા. ૩૩, ગા. ૧, ભા.
 -અને અનિત્યત્વ પા. ૮૫, ભા.
 પર્યાયાર્થિકનય
 -પા. ૨, ગા. ૩
 -ની દેશના પા. ૧૬, ગા. ૪૨
 -ની દૃષ્ટિ પા. ૧૬, ગા. ૪૨-૪૩, ભા.
 પર્યાયાસ્તિક પા. ૬૦, ગા. ૧૦
 -વિશેષ પા. ૩૩, ગા. ૨
 પર્યાયાસ્તિકનય
 -ઐટલે પા. ૨, ગા. ૩, ભા.
 -ના ભેદો પા. ૩, ગા. ૫, ભા.
 -ની પ્રદાણ પા. ૪, ગા. ૬
 -નો વિષય પા. ૫, ગા. ૬, ભા.
 -નો આશ્રિત વચનપ્રકાર પા. ૫, ગા. ૭
 -વડે આકાંત વસ્તુ પા. ૬, ગા. ૮
 -વિશુદ્ધ ત્રીતીય નથી પા. ૬, ગા. ૮
 -નું વક્તવ્ય અવસ્તુ ક્યારે પા. ૭, ગા. ૧૦
 -ની દૃષ્ટિ પા. ૭, ગા. ૧૧
 -ના વક્તવ્યનો માર્ગ પા. ૧૩, ગા. ૨૬
 -ની દૃષ્ટિ, આત્માની બાળતમાં પા. ૨૩,
 ગા. ૫૧-૫૨
 -નું વક્તવ્ય પા. ૬૧, ગા. ૫૭
 પર્યાયાસ્તિક નયાવલંબી વચન પા. ૫,
 ગા. ૭, ભા.
 પર્યાયાર્થિક પક્ષ અને સંસાર પા. ૧૦, ગા. ૧૭
 પવન પા. ૭૧, ગા. ૨૬-૩૧, ભા.
 પહાડ પા. ૭૩, ગા. ૩૨-૩૪, ભા. ; પા. ૭૪, ભા.
 પહેલો ભંગ પા. ૧૭, ગા. ૩૬-૪૦, ભા.
 પંચજ્ઞાની પા. ૪૦, ગા. ૧૫
 પંચાસ્તિકાય પા. ૭, ટિ.
 પાણી-પા. ૨૧, ગા. ૪૮
 -અને દુધ પા. ૨૧, ગા. ૪૩
 પારિણામિક ભાવ પા. ૫૩, ગા. ૩૭-૪૨, ભા.
 પિતા પા. ૬૩, ગા. ૧૭
 પિટ પા. ૫૮, ગા. ૭, ભા.
 પીતવર્ણ પા. ૫૩, ગા. ૫-૬, ભા.
 પુત્ર પા. ૬૩, ગા. ૧૭
 પુદ્ગલ પા. ૪૧, ગા. ૧૬-૧૭, ભા. ૫૬, ૭૩, ટિ.
 -પરમાણુ પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.

ભગવતીસૂત્ર પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.

ભગવાન પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા. ; પા. ૩૭,
ગા. ૫-૮, ભા. ;

-ની દષ્ટિ પા. ૫૪, ગા. ૪૩, ભા.

ભજના

-અભેદ પા. ૫૬, ગા. ૪

-ગતિ પા. ૫૭, ગા. ૬

ભદ્ર જિનવચનનું પા. ૯૬, ગા. ૬૯

ભયપ્રાચુર્ય પા. ૧૦, ગા. ૨૦

ભવ જિનોતું શાસન પા. ૧, ગા. ૧

ભવ પર્યાય પા. ૫૧, ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

ભવસ્થ કેવલી પા. ૫૦, ગા. ૩૫

ભવ્ય પા. ૮૧, ગા. ૪૩-૪૪; પા. ૮૨, ભા.

ભવિષ્ય પર્યાય પા. ૫૬, ગા. ૩-૪

ભંગ

-એટલે પા. ૧૬, ગા. ૩૬-૪૦, ભા.

-પહેલો, બીજો અને ત્રીજો પા. ૧૭,
ગા. ૩૬-૪૦, ભા.

ભાઈ પા. ૬૩, ગા. ૧૭

ભાણુજ પા. ૬૩, ગા. ૧૭

ભાવ

-પા. ૪, ગા. ૬

-બાહ્ય અને આશ્ચર્યંતર પા. ૨૨, ગા. ૫૦

-ઔપદામિક આદિ પા. ૩૩, ગા. ૨

-શબ્દ પ્રતિપાદ્ય પા. ૪૧, ગા. ૧૬

-(અભાવ) પા. ૭૧, ગા. ૩૦

-ને આશ્રીને પ્રરૂપણા પા. ૯૨, ગા. ૬૦

ભાવજીવ પા. ૪, ટિ.

ભાવનિર્દેય પા. ૫, ગા. ૬, ભા.

ભાવરાજ પા. ૪, ગા. ૬, ભા.

ભાવાત્મક પા. ૫૭, ગા. ૫-૬, ભા.

ભાવિશુણ્ણ પા. ૨૦, ગા. ૪૬

ભાવિદશા પા. ૫૮, ગા. ૭, ભા.

ભાવિસુખ પા. ૧૯, ગા. ૪૩

ભિન્ન પા. ૧૩, ગા. ૩૦; પા. ૧૫, ગા. ૩૪;

પા. ૧૪, ગા. ૩૦, ભા. ; પા. ૫૨, ગા. ૩૮-૪૨;

પા. ૫૪, ગા. ૪૩, ભા. ; પા. ૬૩, ગા. ૧૮;

પા. ૬૭, ગા. ૨૩-૨૪, ભા. ; પા. ૭૧,

ગા. ૩૧; પા. ૭૫, ગા. ૩૫;

ભિન્નકાલીન (ઉત્પાદ વિનાશ) પા. ૭૬, ભા.

ભિન્નતા (પર પૃથ્વીની) પા. ૮૩, ગા. ૫૨

ભિન્નાભિન્ન (પુરુષ) પા. ૨૦, ગા. ૪૪-૪૬, ભા.

ભૂતપર્યાય પા. ૫૬, ગા. ૩-૪

ભેદ પા. ૭૫, ગા. ૩૬

-અંતિમ પા. ૧૪, ગા. ૩૦, ભા.

-બાહ્ય અને આશ્ચર્યંતર ભાવનો પા. ૨૨, ગા. ૫૦

-વિભજના પા. ૫૬, ગા. ૪

-પર્યાય અને ગુણનો પા. ૬૦, ગા. ૧૩

-દ્રવ્ય અને ગુણનો પા. ૬૧, ભા.

-દ્રવ્યભૂતિ અને ગુણભૂતિનો પા. ૬૩, ગા. ૧૬

-દ્રવ્ય અને ગુણનો પા. ૬૭, ગા. ૨૩-૨૪,
ભા. ; પા. ૬૮, ગા. ૨૫-૨૬, ભા.

-ને આશ્રીને પ્રરૂપણા પા. ૯૨, ગા. ૬૦

ભેદદષ્ટિ (દ્રવ્યગુણમાં) પા. ૬૭, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.

ભેદયોગ્ય પા. ૫૮, ગા. ૭

ભેદરહિત પા. ૧૩, ગા. ૨૯

ભેદવાદ પા. ૬૮, ગા. ૨૬

ભેદવાદી પા. ૬૭, ગા. ૩૩; પા. ૮૭, ભા.

ભેદસ્પર્શી દેશના પા. ૧૯, ગા. ૪૨-૪૩, ભા.

ભેદાભેદ

-પુરુષમાં પા. ૨૦, ગા. ૪૪-૪૬, ભા.

-કાર્ય કારણનો પા. ૮૭, ભા.

મધ્યમકકારિકા પા. ૭, ટિ.

મધ્યસ્થપણું પા. ૯૬, ગા. ૬૯, ભા.

મન પા. ૨૨, ગા. ૫૦; પા. ૭૮, ગા. ૪૨

મન:પર્યાય કેવલી પા. ૪૨, ગા. ૧૮, ભા.

મન:પર્યાયજ્ઞાન પા. ૩૪, ગા. ૪; પા. ૪૧,
ગા. ૧૬; પા. ૪૨, ગા. ૧૬; ભા. ;
પા. ૪૬, ગા. ૨૬; પા. ૪૬, ગા. ૨૬; ભા.

મકાન પા. ૭૪, ભા. ; પા. ૭૭, ગા. ૩૬-૩૭, ભા. ;

મર્યાદિત સામાન્ય પા. ૫, ગા. ૭, ભા.

મહાવ્યાપક સામાન્ય પા. ૫, ગા. ૭, ભા.

મણિ પા. ૧૧, ગા. ૨૪

મતિ ઉપયોગ પા. ૪૩, ગા. ૨૧-૨૨, ભા.

મતિજ્ઞાન પા. ૩૬, ગા. ૫; પા. ૪૩, ગા. ૨૧;
પા. ૪૪, ગા. ૨૩; પા. ૪૭, ગા. ૨૭

મનુષ્યત્વપર્યાય પા. ૭૭, ટિ.

મનુષ્યશૃંગ પા. ૮૮, ગા. ૫૦-૫૨, ભા.

મનોજન્યજ્ઞાન પા. ૪૫, ગા. ૨૫, ભા.

મનોદ્રવ્ય પા. ૪૧, ગા. ૧૬-૧૭, ભા. ; પા.
૪૬, ગા. ૨૬, ભા. ; પા. ૪૭, ગા. ૨૬, ભા.

-દ્રવ્ય પા. ૭૩, ગા. ૩૨-૩૪, બા.

-મનોવર્ગભા અને વચનવર્ગભાના પા. ૮૦, બા.

પુદ્ગલસાથિત પરિણુતિ પા. ૮૦, બા.

પુરુષ પા. ૧૪, ગા. ૩૨; પા. ૧૫, ગા. ૩૪-૩૫;

પા. ૧૬, ગા. ૪૩-૪૬ પા. ૬૩, ગા. ૧૭-

૧૯; પા. ૬૯, ગા. ૨૮; પા. ૭૫, ગા. ૩૭

-સાઠ વર્ષનો પા. ૫૨; ગા. ૪૦

-કાચપરિણામ યુક્ત પા. ૫૮, ગા. ૭

-કારણ પા. ૮૮, ગા. ૫૩

-કારણવાદી પા. ૮૯, ગા. ૫૩, બા.

પુરુષદશા પા. ૧૫, ગા. ૩૩

પુરુષ સમૂહ (ક્રોતાવર્ગ) પા. ૨૪, ગા. ૫૪

પુરુષાયુ જીવ પા. ૫૨, ગા. ૪૨

પૂજ્યતા જિનવચનની પા. ૯૬, ગા. ૬૯ બા.

પૂર, નદીનું પા. ૪૬, ગા. ૨૫, બા.

પૂર્વકૃત-ગદ્ય પા. ૮૮, ગા. ૫૩

પૂર્વપર્યાય પા. ૫૩, ગા. ૩૭-૪૨, બા.

પૃથ્વી અને ઘટ પા. ૮૭, ગા. ૫૨

પૃથ્વીકાય પા. ૭૦, ગા. ૨૭-૨૮, બા.

પૌત્ર પા. ૬૩, ગા. ૧૭

પ્રતિનિયત સ્વરૂપ, વસ્તુનું પા. ૫૭, ગા. ૫-૬, બા.

પ્રતિપક્ષ સહિત પા. ૫, ગા. ૭

પ્રતિપત્તિ

-રાબ્દ સ્પર્શી પા. ૬૩, ગા. ૬૧

-અર્થની પા. ૬૪, ગા. ૬૪

પ્રતિવાદી પા. ૯૧, ગા. ૫૮; પા. ૯૨, ગા.

૫૬-૫૯, બા.

પ્રિતશાળા પા. ૪, ગા. ૫, બા.

પ્રતીત્યવચન પા. ૫૬, ગા. ૩

પ્રત્યક્ષ પા. ૪૭, ગા. ૨૮, બા.

પ્રત્યક્ષચાલુ પા. ૪૭, ગા. ૨૮

પ્રત્યક્ષચાલુ પા. ૪૮, ગા. ૨૯

પ્રત્યક્ષવતાર પા. ૩૬, ગા. ૪, બા.

પ્રદેશ, અસંખ્યાત પા. ૮૩, ગા. ૪૩-૪૫, બા.

પ્રખંધ પા. ૬૮, ગા. ૨૫

પ્રમાણ પા. ૮, ગા. ૧૪, બા.; પા. ૩૬, ગા.

૪, ગા.; પા. ૫૯, ગા. ૮, બા.

પ્રમાણપદ્ધતિ પા. ૬૬, ગા. ૨૭-૨૮, બા.

પ્રમંથ પા. ૫૯, ગા. ૨૭-૨૮, બા.

પ્રયત્નજન્ય (કૃતપાદ) પા. ૭૨, ગા. ૩૨; પા.

૭૩, ગા. ૩૪

પ્રયોજન પા. ૬૮, ગા. ૨૫-૨૬, બા.

પ્રરૂપક (સ્વસમયનો) પા. ૮૧, ગા. ૪૫

પ્રરૂપણ પા. ૧૯, ગા. ૪૨ પા. ૮૩, બા.;

પા. ૯૨, ગા. ૬૦

-સંગ્રહની પા. ૨, ગા. ૪

-પર્યાયાસ્તિકની પા. ૪, ગા. ૬

-સ્વ સમયની પા. ૧૯, ગા. ૪૨-૪૩, બા.

-નો અધિકાર પા. ૯૩, ગા. ૬૩

પ્રવચનસાર પા. ૭૭, ટિ.

પ્રશાખા પા. ૪, ગા. ૫, બા.

પ્રસરણ પા. ૭૫, ગા. ૩૬

પ્રાયોગિક (ઉત્પાદ અને નાશ) પા. ૭૩, ગા.

૩૨-૩૪, બા.

ફેલ પા. ૨૩, ગા. ૫૧

ખડાઈ પા. ૯૩, ગા. ૬૨

ખડુ પા. ૭૮, ગા. ૪૦

ખડુશુતપણું પા. ૯૪, ગા. ૬૬

ખંધ પા. ૧૦, ગા. ૧૯-૨૦; પા. ૨૦, ગા. ૪૬;

પા. ૨૩, ગા. ૫૧

ખાલ પા. ૨૦, ગા. ૪૪

-વર્ગે પર્યાય પા. ૧૪, ગા. ૩૨; પા. ૧૫, ગા. ૩૩;

-ચરિત્ર પા. ૨૦, ગા. ૪૪

-અવસ્થા પા. ૨૦, ગા. ૪૫

ખાલપણુ

-નીચેષ્ટા પા. ૧૯, ગા. ૪૩; પા. ૨૦, ગા. ૪૪

ખાપ પા. ૬૩, ગા. ૧૭

ખાલ્યાભાવ પા. ૨૨, ગા. ૫૦

ખીજે ભંગ પા. ૧૭, ગા. ૩૬-૪૭, બા.

ખુદનું દર્શન પા. ૮૪, ગા. ૪૮

ખુદિ

-નો વિકાસ પા. ૬૮, ગા. ૨૫

-અને શ્રદ્ધા પા. ૮૧, ગા. ૪૩-૪૫, બા.

ખુદિયુગ પા. ૮૧, ગા. ૪૩-૪૫, બા.

ખોદ

-મંથા પા. ૪, ટિ.; પા. ૭, ટિ.;

-ગ્રમ્યવાદી સાથી પા. ૭૮, ગા. ૩૮-૪૨, બા.

-દર્શન પા. ૮૫, બા.

-નો ગ્રમ્યવાદપક્ષનો ચિંતાય પા. ૮૬, ગા. ૫૦

-ગ્રમ્યવાદી પા. ૮૭, બા.

ભાનિ આનમની પા. ૬૩, ગા. ૬૩

ભગવતીસૂત્ર પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.

ભગવાન પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા. ; પા. ૩૭,
ગા. ૫-૮, ભા. ;

-ની દૃષ્ટિ પા. ૫૪, ગા. ૪૩, ભા.

ભજના

-અભેદ પા. ૫૬, ગા. ૪

-ગતિ પા. ૫૭, ગા. ૬

ભદ્ર નિનવચનનું પા. ૯૬, ગા. ૬૯

ભયપ્રાચુર્ય પા. ૧૦, ગા. ૨૦

ભવ નિનોનું શાસન પા. ૧, ગા. ૧

ભવ પર્યાય પા. ૫૧, ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

ભવસ્થ કેવલી પા. ૫૦, ગા. ૩૫

ભવ્ય પા. ૮૧, ગા. ૪૩-૪૪; પા. ૮૨, ભા.

ભવિષ્ય પર્યાય પા. ૫૬, ગા. ૩-૪

ભંગ

-એટલે પા. ૧૬, ગા. ૩૬-૪૦, ભા.

-પહેલો, ખીલે અને ત્રીજો પા. ૧૭,
ગા. ૩૬-૪૦, ભા.

ભાર્ગ પા. ૬૩, ગા. ૧૭

ભાણેજ પા. ૬૩, ગા. ૧૭

ભાવ

-પા. ૪, ગા. ૬

-ખાણ અને આભ્યંતર પા. ૨૨, ગા. ૫૦

-ઔપશમિક આદિ પા. ૩૩, ગા. ૨

-શબ્દ પ્રતિપાદ્ય પા. ૪૧, ગા. ૧૬

-(અભાવ) પા. ૭૧, ગા. ૩૦

-ને આશ્રીને પ્રરૂપણ પા. ૯૨, ગા. ૬૦

ભાવજીવ પા. ૪, ટિ.

ભાવનિર્દેષ પા. ૫, ગા. ૬, ભા.

ભાવરાજ પા. ૪, ગા. ૬, ભા.

ભાવાત્મક પા. ૫૭, ગા. ૫-૬, ભા.

ભાવિગુણ પા. ૨૦, ગા. ૪૬

ભાવિદશા પા. ૫૮, ગા. ૭, ભા.

ભાવિભુષ પા. ૧૯, ગા. ૪૩

ભિન્ન પા. ૧૩, ગા. ૩૦; પા. ૧૫, ગા. ૩૪;

પા. ૧૪, ગા. ૩૦, ભા.; પા. ૫૨, ગા. ૩૮-૪૨;

પા. ૫૪, ગા. ૪૩, ભા.; પા. ૬૩, ગા. ૧૮;

પા. ૬૭, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.; પા. ૭૧,

ગા. ૩૧; પા. ૭૫, ગા. ૩૫;

ભિન્નકાલીન (કલ્પાદ વિનાશ) પા. ૭૬, ગા.

ભિન્નતા (પર પુરુષીની) પા. ૮૭, ગા. ૫૨

ભિન્નાભિન્ન (પુરુષ) પા. ૨૦, ગા. ૪૪-૪૬, ભા.

ભૂતપર્યાય પા. ૫૬, ગા. ૩-૪

ભેદ પા. ૭૫, ગા. ૩૬

-અંતિમ પા. ૧૪, ગા. ૩૦, ભા.

-ખાણ અને આભ્યંતર ભાવનો પા. ૨૨, ગા. ૫૦

-વિભજના પા. ૫૬, ગા. ૪

-પર્યાય અને ગુણનો પા. ૬૦, ગા. ૧૩

-દ્રવ્ય અને ગુણનો પા. ૬૧, ભા.

-દ્રવ્યભતિ અને ગુણભતિનો પા. ૬૩, ગા. ૧૬

-દ્રવ્ય અને ગુણનો પા. ૬૭, ગા. ૨૩-૨૪,
ભા.; પા. ૬૮, ગા. ૨૫-૨૬, ભા.

-ને આશ્રીને પ્રરૂપણ પા. ૯૨, ગા. ૬૦

ભેદદૃષ્ટિ (દ્રવ્યગુણમાં) પા. ૬૭, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.

ભેદયોગ્ય પા. ૫૮, ગા. ૭

ભેદરહિત પા. ૧૩, ગા. ૨૯

ભેદવાદ પા. ૬૮, ગા. ૨૬

ભેદવાદી પા. ૬૭, ગા. ૩૩; પા. ૮૭, ભા.

ભેદરૂપશી દેશના પા. ૧૯, ગા. ૪૨-૪૩, ભા.

ભેદભેદ

-પુરુષમાં પા. ૨૦, ગા. ૪૪-૪૬, ભા.

-કાર્ય કારણનો પા. ૮૭, ભા.

મધ્યમકકારિકા પા. ૭, ટિ.

મધ્યસ્થપણું પા. ૯૬, ગા. ૬૯, ભા.

મન પા. ૨૨, ગા. ૫૦; પા. ૭૮, ગા. ૪૨

મન:પર્યાય કેવલી પા. ૪૨, ગા. ૧૮, ભા.

મન:પર્યાયજ્ઞાન પા. ૩૪, ગા. ૪; પા. ૪૧,
ગા. ૧૬; પા. ૪૨, ગા. ૧૯; ભા.;

પા. ૪૬, ગા. ૨૬; પા. ૪૬, ગા. ૨૬; ભા.

મકાન પા. ૭૪, ભા.; પા. ૭૭, ગા. ૩૬-૩૭, ભા.;

મર્યાદિત સામાન્ય પા. ૫, ગા. ૭, ભા.

મહાવ્યાપક સામાન્ય પા. ૫, ગા. ૭, ભા.

મણિ પા. ૧૧, ગા. ૨૪

મતિ ઉપયોગ પા. ૪૩, ગા. ૨૧-૨૨, ભા.

મતિજ્ઞાન પા. ૩૬, ગા. ૫; પા. ૪૩, ગા. ૨૧;
પા. ૪૪, ગા. ૨૩; પા. ૪૭, ગા. ૨૭

મનુષ્યત્વપર્યાય પા. ૭૭, ટિ.

મનુષ્યશૃંગ પા. ૮૮, ગા. ૫૦-૫૨, ભા.

મનોઽન્યજ્ઞાન પા. ૪૫, ગા. ૨૫, ભા.

મનોદ્રવ્ય પા. ૪૧, ગા. ૧૬-૧૭, ભા. ; ૫

૧૬, ગા. ૨૬, ભા.; પા. ૪૭, ગા. ૨૬, ૫

भनोवर्गणा पा. ४२, गा. १६, ला.; पा. ४७,
गा. २६, ला.; पा. ८०, ला.

भरलु पा. १४, गा. ३२

भार्ग

-वचनोना पा. ८४, गा. ४७

-पदार्थोनी प्रथमलानो पा. ६२, गा. ६०

मिथ्याज्ञाननां स्थान, (छ भत) पा. ६०, गा. ५४

मिथ्यात्व पा. १२, गा. २७; पा. ८४, गा. ४६;
पा. ८८, गा. ५३

मिथ्यादर्शिनोना समूह पा. ६६, गा. ६६

मिथ्यादृष्टि पा. ८, गा. १३; ला.; पा. १०, गा. २१

मुक्त पा. ५, गा. ७, ला.

मुप्य नय पा. २, गा. ३, ला.

मुमुक्षु पा. ६६, गा. ६६, ला.

मूर्त पा. ६७, गा. २४

मूर्तत्व (आत्मार्तु) पा. २४, गा. ५३, ला.

मूर्तद्रव्य पा. ७३, गा. ३२-३४, ला.

मूदनय पा. ८, गा. १३; पा. ६, गा. १६, ला.

मूर्तिपद पा. ५८, गा. ७, ला.

मृदुरूपर्षि पा. ५७, गा. ५-६, ला.

भोक्ष पा. १०, गा. २०; पा. २०, गा. ४६;

पा. ५०, गा. ३२-३३, ला. पा. ६०, गा. ५४-५५

भोक्षमुपनी अभिज्ञापा पा. १०, गा. २०

भोक्ष पा. ५४, गा. ४३

यथार्थज्ञाननां स्थान (छ भत) पा. ६०, गा. ५५

युवक पा. २०, गा. ४४

योग पा. १०, गा. १६; पा. २२, गा. ४६, ला.

योगिक पा. ७२, गा. २६-३१, ला.

रत्न पा. ११, गा. २२

रत्नप्रभा पृथ्वी पा. ३६, गा. ४, ला.

रत्नावली पा. ११, गा. २२-२४

रस पा. ५८, गा. ८; पा. ६३, गा. १८

रसार्तु पा. ४६, गा. २५, ला.

राज पा. ५४, गा. ६३

राजद्वेष पा. १, गा. १

राजपर्याय पा. ५३, गा. ३७-४२, ला.

राजसदृश देवसिपर्याय पा. ५२, गा. २१

राज्य पा. ५२, गा. ८०

राज्यनुं शिव पा. ५, गा. ६, ला.

राशि पा. ६, गा. ३, ला.

इय पा. २०, गा. ४५; पा. २१, गा. ४८; पा.

५६, गा. ८; पा. ६०, गा. १३-१४;

पा. ६३, गा. १८; पा. ७८, गा. ४२

लक्षणा पा. २०, गा. ४५;

-द्रव्यनुं (लेहवादीनुं) पा. ६७, गा. २३

-गुणनुं " " "

-सत्तुं पा. ७५, गा. ३५-३७, ला.

-लव्यनुं पा. ८१, गा. ४४

लक्षणात्मेद (छव अने देवस वचने) पा. ५३,
गा. ३७-४२, ला.

लब्धि पा. ४०, गा. १५, ला.; पा. ४४, गा.
२१-२२, ला.

लोकडां पा. ७१, गा. २६-३१, ला.

सिग-हेतुमण पा. ४५, गा. २५

लौकिक पा. ११, गा. २६; पा. ६१, गा. ५८

लौकिक वाक्यो पा. ५, गा. ७, ला.

वक्ता पा. १५, गा. ३३; पा. २४, गा. ५४

वचन पा. ७८, गा. ४२

वचनप्रकार पा. ५, गा. ७

वचनभार्ग पा. ८४, गा. ४७

(सात प्रकारनो) पा. १८, गा. ४१

वचनवर्गणा पा. ८०, ला.

वचन विशेष पा. १६, गा. ३६

वचन व्यवहार पा. ६, गा. ८

वनरूपति (ना अनंतछव) पा. ८३, गा.
४३-४५, ला.

वरसाह पा. ४६, गा. २५, ला.

वर्ण पा. ३६, गा. ४, ला.

-पीत, पा. ५७, गा. ५-६, ला.

वर्णशुणु पा. ६१, ला.

वर्णपर्याय पा. ६१, ला.

वर्तमान

-अर्थव्यवहन पर्याय पा. १४, गा. ३१

वर्तमान पर्याय पा. ५६, गा. ३; पा. ५७, गा. ६

वतनियम पा. ६४, गा. ६७

वर्ष पा. ५२, गा. ४०

वाच्यवस्तु (द्रव्यास्तित्वनी) पा. ६, गा. ८

वाद (आर्य विवेका) पा. ८८, गा. ५३

वादगोष्ठी पा. ६२, गा. ५६-५८, ला.

वादवृत्ति पा. ६१, गा. ५६-५८, ला.

वादार्थां पा. ४६, गा. २५, ला.; पा. ७३,
गा. ३२-३४, ला.; पा. ७४, ला.

વાદી પા. ૯૧, ગા. ૫૮; ગા. ૫૯
 વિકલ્પ પા. ૪૯, ગા. ૩૩; પા. ૬૯, ગા. ૨૭
 વિકલ્પજ્ઞાન પા. ૬, ગા. ૮
 વિકાસ (શિષ્યોની બુદ્ધિનો) પા. ૬૮, ગા. ૨૫
 વિગચ્છત પા. ૭૭, ગા. ૩૬-૩૭, ભા.
 વિગત પા. ૫૦, ગા. ૩૫; પા. ૭૭, ગા. ૩૬-૩૭, ભા.
 વિગમિષ્યત પા. ૭૭, ગા. ૩૬-૩૭, ભા.
 વિડંબના, શાસનની પા. ૯૪, ગા. ૬૫
 વિભક્ત પા. ૯૩, ગા. ૬૧
 વિભજના ભેદ પા. ૫૬, ગા. ૪
 વિભક્ષણ બુદ્ધિજનક પર્યાય પા. ૫૭,
 ગા. ૫-૬, ભા.
 વિષમ પરિણામ પા. ૬૪, ગા. ૨૨
 વિષય (અંશનો) પા. ૨, ગા. ૩, ભા.
 વિષયત્વ (જ્ઞાનનું) પા. ૭૮, ગા. ૪૨
 વિશ્લેષ, જ્ઞાનદર્શનનો પા. ૩૪, ગા. ૩
 વિવ્રતીય, પરપર્યાય પા. ૫૭, ગા. ૫
 વિધિ પા. ૧૫, ગા. ૩૩
 વિનાશ પા. ૬૭, ગા. ૨૩; પા. ૭૩, ગા. ૩૪;
 પા. ૭૪, ભા.; પા. ૭૫, ગા. ૩૬; પા. ૭૮, ગા. ૪૧
 વિભાગ પા. ૧૩, ગા. ૨૯-૩૦; પા. ૨૧,
 ગા. ૪૭; પા. ૫૨, ગા. ૪૦; પા. ૬૯, ગા. ૨૮;
 -રૂપવિનાશ પા. ૭૩, ગા. ૩૪; પા. ૭૪, ભા.
 -થી દ્રવ્યની હતપત્તિ પા. ૭૮, ગા. ૩૮-૪૦
 વિરાધક પા. ૮૧, ગા. ૪૫; પા. ૮૩, ગા.
 ૪૩-૪૫, ભા.

વિરોધ

-સૂત્રના પાઠ સાથે પા. ૪૨, ગા. ૧૮, ભા.
 -બ્રહ્મા અને બુદ્ધિયુગનો પા. ૮૨, ભા.
 -અને સમન્વય પા. ૮૫, ભા.
 વિરોધી પર્યાય પા. ૭૬, ભા.
 વિશિષ્ટ પા. ૭૫, ગા. ૩૭
 વિશુદ્ધ જાતીય પા. ૬, ગા. ૮
 વિશુદ્ધ જીવ પા. ૨૧, ગા. ૪૮
 વિશેષ પા. ૫૨, ગા. ૪૧
 પા. ૫૫, ગા. ૧
 પા. ૭૮, ગા. ૪૨; પા. ૯૧, ગા. ૫૭
 -એટલે પા. ૨, ગા. ૩, ભા.
 -નું ગ્રહણ પા. ૩૩, ગા. ૨; પા. ૩૫,
 ગા. ૮; નુસ્ત્રા વિશેષબ્રહ્મ
 -રૂપજ્ઞાન અને દર્શનનો પા. ૪૩, ગા. ૨૧

-એકાંત પા. ૫૫, ગા. ૨
 -ગુણના પા. ૫૭, ગા. ૬
 -પર્યાયગત પા. ૬૦, ગા. ૧૪
 -પરિણામ પા. ૬૪, ગા. ૨૨
 -દ્રવ્યના પા. ૬૪, ભા.

વિશેષગ્રહણ પા. ૪૪, ગા. ૨૩
 વિશેષગ્રાહિતા પા. ૪૮, ગા. ૩૦, ભા.
 વિશેષપર્યાય પા. ૨૧, ગા. ૪૭; પા. ૫૦,
 ગા. ૩૪-૩૫
 વિશેષ પ્રસ્તાર પા. ૨, ગા. ૩, ભા.
 વિશેષસંજ્ઞા પા. ૧૧, ગા. ૨૫
 વિશેષ સંબંધીપણું પા. ૬૩, ગા. ૨૦; પા.
 ૬૪, ગા. ૨૧
 વિશેષાવરચક પા. ૨, ટિ.; પા. ૧૧, ટિ.;
 પા. ૧૩, ગા. ૩૦, ભા.; પા. ૧૬, ટિ.;
 વીર્ય અભિસંધિન પા. ૭૫, ગા. ૩૨-૩૪, ભા.;
 અને ચેતના પા. ૯૫, ગા. ૬૮, ભા.
 વીર્યજનિત પર્યાય પા. ૭૫, ગા. ૩૨-૩૪, ભા.
 વીર્ય વિશેષ પા. ૮૦, ભા.
 વૃદ્ધ પુરુષ પા. ૨૦, ગા. ૪૪
 વૈકૃત્ય પા. ૧૧, ગા. ૨૨
 વૈભાવિક પા. ૫૪, ગા. ૪૩, ભા.
 વૈદિક અંશ પા. ૧, ટિ.
 વૈધર્મ્ય પા. ૯૧, ગા. ૫૬
 વૈશેષિક દર્શન પા. ૧૨, ગા. ૨૭, ભા.;
 પા. ૫૬, ગા. ૮, ભા.; પા. ૯૯, ટિ.; પા. ૬૮,
 ગા. ૨૫-૨૬, ભા.; પા. ૭૫, ગા. ૩૨-૩૪, ભા.;
 -અને ઘટના કટકાની હતપત્તિ પા. ૭૮, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.
 -આરભવાદી " "
 -અને સમન્વય પા. ૮૫, ભા.
 -જૈન સાધી નહિ પા. ૮૬, ગા. ૪૬-૪૯, ભા.
 -અને સામાન્ય વિશેષ પા. ૮૬, ગા. ૪૬-૪૯, ભા.
 -અને સદ્ગ્રાહ્ય પા. ૮૬, ગા. ૫૦
 -વેદવાદી પા. ૮૭, ભા.
 વૈસ્તનિક કલ્પાદ પા. ૭૨, ગા. ૩૨; પા. ૭૩, ભા.
 વૈષમ્ય પ્રકરણકર્તા પા. ૬૨, ભા.
 વ્યક્ત પા. ૩૮, ગા. ૧૧
 વ્યથ પા. ૮, ગા. ૧૩
 વ્યવહાર પા. ૫૩, ગા. ૫-૬, ભા.
 -સંમતનો પા. ૨, ગા. ૨
 -જ્ઞાનમુલક પા. ૫૫, ગા. ૧-૨, ભા.
 -ની વ્યવહારિકતા પા. ૫૫, ગા. ૧-૨, ભા.

વ્યવહાર કુશળ-લૌકિક પા. ૯૨, ગા. ૫૬-૫૯, ભા.
વ્યવહારનય પા. ૩, ગા. ૪; ભા.; પા. ૩,
ગા. ૫, ભા.

વ્યંગક સંખ્યા પા. ૬૫, ભા.

વ્યંગ્ય વિશેષો પા. ૬૫, ભા.

વ્યંગન નિયત (વિભાગ) પા. ૧૩, ગા. ૩૦

વ્યંગન પર્યાય

-પા. ૧૩, ગા. ૩૦, ભા.; પા. ૧૫, ગા. ૩૨.

ભા.; પા. ૧૫, ગા. ૩૪; પા. ૧૮, ગા.

૪૧; પા. ૧૮, ગા. ૪૧, ભા.; પા. ૫૭, ગા. ૫

વ્યાખ્યા (સૂત્રોની) પા. ૪૧, ગા. ૧૮

વ્યાપ્તિ પા. ૫૩, ગા. ૩૭-૪૨, ભા.

વ્યાપ્તિજ્ઞાન પા. ૧૨, ગા. ૨૬, ભા.

શક્તિ (આત્માની) પા. ૬૫, ગા. ૬૮, ભા.

શત્રુ સિદ્ધાંતનો પા. ૯૪, ગા. ૬૬

શબ્દ

-નય પા. ૩, ગા. ૫; પા. ૪, ગા. ૫, ભા.

-વ્યંગનપર્યાય પા. ૧૪, ગા. ૩૧.

શબ્દગત ભેદ પા. ૧૩, ગા. ૩૦

શબ્દનિરપેક્ષ (વિભાગ) પા. ૧૩, ગા. ૩૦

શબ્દપ્રતિપાદભાવ પા. ૪૧, ગા. ૧૬

શબ્દસાપેક્ષ (વિભાગ) પા. ૧૩, ગા. ૩૦

શબ્દસ્પર્શી (પ્રતિપત્તિ) પા. ૯૩, ગા. ૬૧

શરણાર્થી પા. ૧, ગા. ૧

શરભ (ભાલપણના દોષની) પા. ૧૯, ગા. ૪૩

શરીર પા. ૨૧, ગા. ૪૮; પા. ૭૮, ગા. ૪૨

શંકા (દર્શનની વ્યાખ્યામાં) પા. ૪૬, ગા. ૨૬, ભા.

શાસ્ત્રો-બૌદ્ધો પા. ૮૫, ગા. ૫૦

શાખા પા. ૨, ગા. ૫, ભા.

શાશ્વત વ્યભિચારી પા. ૧૦, ગા. ૧૭

શાસ્ત્રન

-ના સુણ પા. ૧, ગા. ૧, ભા.

-ની વિરલતા પા. ૬૪, ગા. ૬૫

શાસ્ત્ર (નિર્ણ)

-માં નિયત બુદ્ધિ પા. ૧૫, ગા. ૩૫

-એને કેવળ જ્ઞાનદર્શનનો ભેદ પા. ૪૩, ગા. ૨૦

-એને દર્શનના ભેદો પા. ૪૩, ગા. ૨૦

શાસ્ત્રકુશળ (પરીક્ષક) પા. ૭૨, ગા. ૫૬-૫૯, ભા.

શાસ્ત્રજ્ઞ પા. ૧, ગા. ૬

શાસ્ત્રપ્રદેશ પા. ૭૬, ગા. ૭૫

શાસ્ત્રભાષિ પા. ૭૩, ગા. ૭૩

શાસ્ત્રવિરોધ પા. ૪૨, ગા. ૧૮, ભા.

-નો પરિહાર પા. ૪૮, ગા. ૩૧, ભા.

શાસ્ત્રીય વાક્યો પા. ૫, ગા. ૭, ભા.

શાસ્ત્રીય વ્યવહાર (અવધિ દર્શનનો) પા. ૪૮,

ગા. ૨૯, ભા.

શિષ્ય

-સમૂહ પા. ૯૪, ગા. ૬૬

-પરિવાર પા. ૯૫, ગા. ૬૬-૬૭, ભા.

-ની બુદ્ધિનો વિકાસ પા. ૬૮, ગા. ૨૫

શુદ્ધત્વ (આત્માનું) પા. ૨૪, ગા. ૫૩, ભા.

શુદ્ધોદનના પુનઃનું દર્શન પા. ૮૪, ગા. ૪૮

શ્રદ્ધા પા. ૪૯, ગા. ૩૨; પા. ૬૯, ગા. ૨૮;

પા. ૮૧, ગા. ૪૩-૪૫, ભા.

શ્રદ્ધાયુગ પા. ૮૧, ગા. ૪૩-૪૫, ભા.

શ્રુતકેવલી પા. ૪૨, ગા. ૧૮, ભા.

શ્રુતજ્ઞાન પા. ૪૧, ગા. ૧૬; પા. ૪૭, ગા. ૨૭,

પા. ૪૭, ગા. ૨૮; ભા.;

શ્રુતધર પા. ૧, ગા. ૨, ભા.

શ્રુતપ્રમાણ પા. ૮૪, ગા. ૪૬

શ્રોતા પા. ૨૪, ગા. ૫૪

શ્રોતજ અવગ્રહમતિ પા. ૪૪, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.

શ્રોતદર્શન પા. ૪૪, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.;

પા. ૪૫, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.

શ્રોતવિજ્ઞાન પા. ૪૪, ગા. ૨૩-૨૪, ભા.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ પા. ૮૮, ટિ.

સકલ પા. ૪૧, ગા. ૧૭

સન્મતીય વ્યંગનપર્યાય પા. ૫૭, ગા. ૫

સત

-નું લક્ષણ પા. ૭, ગા. ૧૨

-ઉત્પાદવ્ય અને પ્રીવ્યાત્મક પા. ૫૧,

ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

-વસ્તુ પા. ૬૧, ગા. ૨૩

-નું લક્ષણ પા. ૭૫, ગા. ૩૫-૩૭, ભા.

-ની ઉત્પત્તિ પા. ૮૭, ભા.

સત્ કાર્યવાદ પા. ૮૭, ભા.

સત્તા સામાન્ય પા. ૫, ગા. ૭, ભા.

સદશ શુદ્ધિગતક પર્યાય પા. ૫૭, ગા. ૫-૬, ભા.

સદશ પર્યાય પા. ૭૭, ગા. ૫-૬, ભા.

સદ્ભાવ પર્યાય પા. ૧૬, ગા. ૭૭

સન્મતિ દીક્ષા પા. ૭૧, ટિ.; પા. ૮૮, ટિ.

સદવાદપદ પા. ૮૬, ગા. ૫૫; પા. ૮૭, ગા. ૫૫

સંતલગી પા. ૧૬, ગા. ૩૬-૪૦, ભા.
 સમકોલીન (ઉત્પાદ વિનાશ) પા. ૭૬, ભા.
 સમન્વય પા. ૬૬, ગા. ૨૭-૨૮, ભા.; પા. ૭૦, ગા.
 -સામાન્યનો પા. ૫૬, ગા. ૩
 ૨૭-૨૮, ભા.
 -શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનો પા. ૮૨, ભા.
 -અને વિરોધ પા. ૮૫, ભા.
 -પંચ કારણવાદોનો પા. ૮૬, ગા. ૫૩, ભા.
 સમભિરૂઢ પા. ૩-૪, ગા. ૫, ભા.
 સમયભેદે પરિણામભેદ પા. ૫૭, ગા. ૫-૬, ભા.
 સમુદાયકૃત ઉત્પાદ પા. ૭૩, ગા. ૩૩-૩૪
 સમુદાયવાદ પા. ૭૨, ગા. ૩૨
 સમુદાય વિભાગ રૂપ વિનાશ પા. ૭૩, ગા.
 ૩૪; પા. ૭૪, ભા.
 સમૂહ પા. ૭૬, ટિ.
 સમૂહવાદ પા. ૭૮, ગા. ૩૮-૪૨, ભા.
 સમ્યક ચારિત્ર પા. ૮૧, ગા. ૪૪
 સમ્યક્ત્વ (કારણ વિષેના એકાંતવાદોનું)
 પા. ૮૮, ગા. ૫૩
 સમ્યગ્જ્ઞાન પા. ૪૬, ગા. ૩૩, પા. ૫૦,
 ગા. ૩૨-૩૩, ભા.; પા. ૮૧, ગા. ૪૪
 સમ્યગ્દર્શન પા. ૧૧, ગા. ૩૩; પા. ૪૬,
 ગા. ૩૩; પા. ૫૦, ગા. ૩૨-૩૩, ભા.; પા. ૮૧,
 ગા. ૪૪; પા. ૮૭, ગા. ૫૧; પા. ૯૩, ગા. ૬૨
 સમ્યગ્દષ્ટિ પા. ૧૦, ગા. ૧૭-૨૧, ભા.; પા.
 ૭૦, ગા. ૨૭-૨૮, ભા.
 સમ્યગ્નય પા. ૮, ગા. ૧૪, ભા.
 સર્વજ્ઞ પા. ૩૫, ગા. ૪; પા. ૩૬, ગા. ૧૩;
 પા. ૪૦, ગા. ૧૫;
 સર્વવ્યાપક સત્તા-સામાન્ય પા. ૬, ગા. ૮, ભા.
 સવિકલ્પ ભાગ (મતિજ્ઞાનનો) પા. ૪૩,
 ગા. ૨૧-૨૨, ભા.
 સવિકલ્પ-ભિન્ન પા. ૧૫, ગા. ૩૪, ભા.;
 પા. ૧૫, ગા. ૩૫
 સહવર્તી પર્યાય પા. ૭૬, ભા.
 સહવાદી પા. ૩૮, ગા. ૬, ભા.
 સહવાદી પક્ષ પા. ૩૬, ગા. ૫
 સંખ્યા
 -આત્માની પા. ૨૪, ગા. ૫૩, ભા.
 -નું સૈવિચ્છ પા. ૫૮, ગા. ૪૩
 સંખ્યાત પા. ૫૪, ગા. ૪૩

સંખ્યાનશાસ્ત્ર પા. ૬૧, ગા. ૧૪
 સંખ્યાવાચક
 ગુણ શબ્દ પા. ૬૧, ગા. ૧૪
 -ધર્મ પા. ૬૧, ગા. ૧૪
 સંગતિ, અર્થની પા. ૪૧, ગા. ૧૮
 સંગ્રહ (નય) પા. ૨, ગા. ૪; પા. ૩, ગા. ૪, ગા.;
 સંગ્રહ પ્રસ્તાર પા. ૨, ગા. ૩, ભા.;
 પા. ૫, ગા. ૭, ભા.
 સંગ્રહ સામાન્ય પા. ૨, ગા. ૩, ભા.
 સંલોગ પા. ૬૨, ગા. ૬૨
 સંબંધ પા. ૨૦, ગા. ૪૫ પા. ૬૫, ભા.;
 પા. ૬૬, ભા.
 સંબંધ વિશેષ પા. ૬૪, ગા. ૨૧
 સંબંધ સામાન્ય પા. ૬૩, ગા. ૧૮-૨૦
 સંયોગ પા. ૭૮, ગા. ૩૮-૪૦
 સંયોગ વિભાગ પા. ૭૮, ગા. ૪૨; પા. ૭૬,
 ગા. ૩૮-૪૨, ભા.
 સંવિન્ન સુખાધિગમ્ય પા. ૬૬, ગા. ૬૬, ભા.
 સંસાર પા. ૧૦, ગા. ૧૭-૨૦; પા. ૮૭, ગા. ૫૧
 સંસારી પા. ૫, ગા. ૭, ભા.
 સંસારી આત્મા પા. ૫૮, ગા. ૭, ભા.
 સંસારી જીવ પા. ૨૧, ગા. ૪૮; પા. ૮૦, ભા.
 સંસ્કૃત પરીક્ષા પા. ૭, ટિ.
 સંસ્થાન પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.
 સંહતન પા. ૫૦, ગા. ૩૫
 સાકાર પા. ૩૮, ગા. ૧૦
 સાકાર ઉપયોગ પા. ૪૪, ગા. ૨૧-૨૨, ભા.
 સાકાર ગ્રહણ પા. ૩૬, ગા. ૧૪
 સાકાર જ્ઞાન પા. ૩૮, ગા. ૧૧
 સાક વર્ષનો પુરુષ પા. ૫૨, ગા. ૪૦
 સાત પ્રકારનો વચન માર્ગ પા. ૧૮, ગા. ૪૧
 સાત વાક્યો પા. ૧૬, ગા. ૩૬-૪૦, ભા.
 સાદિ અનંત પા. ૩૬, ગા. ૫; પા. ૪૮, ગા. ૩૧૩
 પા. ૪૬, ગા. ૩૧, ભા.; પા. ૫૨,
 ગા. ૩૩
 સાદિઅપર્યવચ્ચિત પા. ૩૮, ગા. ૫-૮, ભા.;
 પા. ૫૦, ગા. ૩૪
 સાદિ સાંત પા. ૩૬, ગા. ૫-૮, ભા.
 સાધન પા. ૬૧, ગા. ૫૬; પા. ૬૧, ગા. ૫૮
 સાધર્મ્ય પા. ૬૦, ગા. ૫૬

સાધ્ય પા. ૧૨, ગા. ૨૬, ભા. ; પા. ૫૨,
ગા. ૩૬; પા. ૬૧, ગા. ૫૬; પા. ૬૧,
ગા. ૫૮

સાપેક્ષ (-સમ્યક્ એકાંત) પા. ૭૦, ગા. ૨૭-૨૮,
ભા.

સાપેક્ષ પ્રતિપાદન પા. ૧૨, ગા. ૨૭, ભા.

સામાન્ય પા. ૨, ગા. ૩; પા. ૫, ગા. ૭; પા. ૩૩,
ગા. ૧-૨; પા. ૩૫, ગા. ૪; પા. ૫૨,
ગા. ૪૨; પા. ૫૫, ગા. ૧-૨; ભા. ,
પા. ૫૬, ગા. ૩; પા. ૭૮, ગા. ૪૧;
પા. ૮૬, ગા. ૪૬-૪૯, ભા. ; પા. ૬૧,
ગા. ૫૭

સામાન્ય આહિતા પા. ૪૮, ગા. ૩૦, ભા.

સામાન્ય બુદ્ધિ પા. ૬, ગા. ૮, ભા.

સામાન્ય બોધ પા. ૬, ગા. ૮

સામાન્ય સંખ્યાધિપાણી પા. ૬૩, ગા. ૨૦

સામુદાયિક (કુટુંબ-નાશ) પા. ૭૩, ગા. ૩૨-૩૪,
ભા. ; પા. ૭૪, ભા.

સાવરણ ઉપયોગ પા. ૩૪, ગા. ૩, ભા.

સાંખ્ય (દર્શન) પા. ૧૨, ગા. ૨૭, ભા. ; પા. ૬૮,
ગા. ૨૫-૨૬, ભા. ; પા. ૭૮,
ગા. ૩૮-૪૨, ભા. ; પા. ૮૫, ભા.,
પા. ૮૬, ગા. ૫૦

સિદ્ધ પા. ૫૦, ગા. ૩૫

સિદ્ધત્વ પર્યાય પા. ૫૧, ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

સિદ્ધપાણી પા. ૫૦, ગા. ૩૬

સિદ્ધ પર્યાય પા. ૫૧, ગા. ૩૪-૩૬, ભા.

સિદ્ધસેનીય અમીરી પા. ૧૨, ગા. ૨૮

સિદ્ધાંત પા. ૨૨, ગા. ૫૦; પા. ૬૩, ગા. ૬૩;
પા. ૬૪, ગા. ૬૬

સિદ્ધાંતી પા. ૪૦, ગા. ૧૫; પા. ૬૭, ગા. ૩૩

સિદ્ધિ (ત્રિવિધ યોગની) પા. ૨૨, ગા. ૪૬

સુખ પા. ૨૦, ગા. ૪૬

સુવર્ણ પા. ૫૫, ગા. ૧-૨, ભા. ; પા. ૫૬,
ગા. ૩-૪, ભા.

સુપદ્મ પા. ૭૧, ગા. ૨૬-૩૧, ભા.

સુત્ર પા. ૩૫, ગા. ૮, ભા. ૬૦, ગા. ૧૧;

પા. ૬૩, ગા. ૬૧-૬૪; પા. ૬૪, ગા. ૬૪

ની આસાદના પા. ૩૬, ગા. ૫

ની વ્યાખ્યા પા. ૧૧, ગા. ૧૮

અને સાદિ પદ્મવર્ણ સમ્પદ પા. ૫૨, ગા. ૩૪;
પા. ૫૨, ગા. ૩૪

સુવધર (અરાહ હાંકનાર) પા. ૬૩, ગા. ૬૧

સુવપાદ (નોટકો ક્રમવાદીને) પા. ૩૫, ગા. ૪, ભા.

સૂર્ય પા. ૪૫, ગા. ૨૫, ભા.

સોનું પા. ૫૫, ગા. ૧-૨, ભા. ; પા. ૫૭,
ગા. ૫-૬, ભા.

સૌધર્મિકલ્પ પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા.

સ્કંધ પા. ૫, ગા. ૭, ભા. ; પા. ૩૬, ગા. ૪,
ભા. ; પા. ૪૨, ગા. ૧૬, ભા. ; પા. ૭૩,
ગા. ૩૨-૩૪, ભા. ; પા. ૭૬, ટિ.

સ્કંધ પર્યાય પા. ૭૭, ટિ.

સ્થાન (મિથ્યા અને યથાર્થ જ્ઞાનનાં) પા. ૯૦,
ગા. ૫૪-૫૫

સ્થાનાંગ પા. ૨૨, ગા. ૪૯, ભા.

સ્થાપના પા. ૪, ગા. ૬; પા. ૧૨, ગા. ૨૬

સ્થાપના રાજ પા. ૪, ગા. ૬, ભા.

સ્થિતિ પા. ૭, ગા. ૧૨; પા. ૮, ગા. ૧૩;
પા. ૧૦, ગા. ૧૬; પા. ૬૭, ગા. ૨૩;
પા. ૭૮, ગા. ૪૧;

સ્થિરરૂપ પા. ૭, ગા. ૧૧

સ્પર્શ પા. ૫૭, ગા. ૫-૬, ભા.; પા. ૫૯, ગા. ૮

સ્પર્શાંશ જુઓ સવિકલ્પ ભાગ

“સ્થાત્” પા. ૧૭, ગા. ૩૬-૪૦, ભા.

સ્વપર્યાય પા. ૧૬, ગા. ૩૬; પા. ૫૭, ગા. ૫-૬,
ભા.

સ્વભાવ

-દ્રાણ પા. ૮૮, ગા. ૫૩

-વાદી પા. ૮૯, ભા.

સ્વચ્છ પા. ૫૬, ટિ.

સ્વશાસ્ત્ર પા. ૬૮, ગા. ૨૫

સ્વસમય પા. ૧૬, ગા. ૪૨; પા. ૨૪, ગા. ૫૩;
પા. ૮૧, ગા. ૪૫

સ્વસિદ્ધાંત પા. ૪૮, ગા. ૩૧; પા. ૪૬, ગા. ૩૧,
ભા. ; પા. ૬૪, ગા. ૬૭

સ્વાભાવિક ઉત્પાદ પા. ૭૨, ગા. ૩૨; પા. ૭૩,
ગા. ૩૩-૩૪

હાર પા. ૫૬, ગા. ૩, ભા., પા. ૫૭,
ગા. ૫-૬, ભા.

હિંસા પા. ૭૦, ગા. ૨૭-૨૮, ભા.

દેતુ પા. ૩૬, ગા. ૪, ભા. ; પા. ૪૬, ગા. ૨૫,
ભા. પા. ૫૦, ગા. ૩૬; પા. ૮૧,
ગા. ૪૫; પા. ૬૧, ગા. ૫૮

દેતુવાદ પા. ૮૧, ગા. ૪૬-૪૫; પા. ૮૨, ગા.

શુદ્ધિપત્ર

ગૂજરાતી વ્યાખ્યા સહિત

સન્મતિ પ્રકરણ

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૧૫	તેવડે	તે વડે
૨	૧૮	ઉતરતા	ઊતરતા
૭	૯	વક્તવ્ય	વક્તવ્ય
૭	૧૦	ભદ	ભેદ
૭	૧૫	લિન	લિન
૮	૧૬	સંપૂર્ણ	સંપૂર્ણ
૧૦	૭	દિઠ્ઠો	દિઠ્ઠો
૧૦	૩૦	સમ્યગ્દષ્ટિ	સમ્યગ્દષ્ટિ
૧૫	૧૭	અર્થપર્યાયનું	અર્થપર્યાયનું
૨૩	૧૬	પર્યાયાસ્તિક	પર્યાયાસ્તિક
૨૪	૩૦	શ્રોતાસમક્ષ	શ્રોતાસમક્ષ
૩૪	૧૭	પ્રશ્નો	પ્રશ્નો
૩૫	૨૮	પુઢવિં	પુઢવિં
૩૬	૧	ભગવાન	ભગવાન
૩૬	૫	"	"
૩૭	૨૩	"	"
૩૯	૮	ગોતાનો	ગોતાનો
૪૦	૨૦	ઘટે છે	ઘટે છે
૪૩	૧૯	ઘટ	ઘટ
૪૫	૨	અભુષન્દ્રિય	અભુષન્દ્રિય
૪૬	૨	ઈન્દ્રિયો	ઈન્દ્રિયો
૪૬	૧૦	ઈન્દ્રિયા —	ઈન્દ્રિયા —
૪૭	૧૮	શ્રુતજ્ઞાન—	શ્રુતજ્ઞાન—
૪૮	૭	ઈન્દ્રિય	ઈન્દ્રિય
૪૮	૨૭	અનંત	અનંત
૫૦	૨	અવગત	અવગત
૫૧	૨૭	સપર્યવસાન	સપર્યવસાન

૧ અહિં આપેલ ઉપરાંત કોઈ કોઈ પ્રતિમા જોઈ શકાય છે અશુદ્ધિઓ તાદ્દિય
બીજી જગ્યાથી થયેલી છે. તે સુધ વાચક સ્વયં સંધારી લે.

પ્ર.	લીં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૧	૩૦	ધ્રુવ	ધ્રુવ
૫૧	૩૨	"	"
૫૬	૫	સમ્મણેદ	સમ્મણેદ
૬૧	૧૧		પરેઆદ ન હોયો બોધ્યો
૬૨	૧૦	ઉતરતો	ઊતરતો
૬૨	૧૧	ઉતરતાપાણું	ઊતરતાપાણું
૬૨	૨૬	પર્યાયો	પર્યાયો
૬૨	૩૦	દર્શન—	દર્શન—
૬૩	૩	અ ચંત—	અર્થત—
૬૩	૨૫	અમારું	અમારું
૬૩	૨૬	સંબંધિપાણું	સંબંધીપાણું
૬૪	૧૭	મન્દિરો	મન્દિરો
૬૭	૨૮	માનોછો	માનો છો
૬૭	૩૦	પરમાણુ	પરમાણુ
૬૮	૫	આભન	અભિન
૭૦	૨૪	સમજવામાં	સમજવામાં
૭૧	૧૬	ઉતરતાં	ઊતરતાં
૭૨	૨૧	આભાવાત્મકપણ	અભાવાત્મક પાણ
૭૩	૨૬	દ્રવ્યમાંજ	દ્રવ્યમાં જ
૭૪	૨૮	વૈસ્રસિક	વૈસ્રસિક
૭૬	૧૯	વાંકી	વાંકી
૭૭	૪	હોય	હોય—
૮૦	૨૮	સંબંધથી	સંબંધથી
૮૧	૨૦	ઉતરનાર	ઊતરનાર

